

SLOVENSKÁ REPUBLIKA
1939 – 1945
OČAMI MLADÝCH HISTORIKOV

III.

/ Povstanie roku 1944 /

**Zborník príspevkov z tretieho sympózia
Katedry histórie Filozofickej fakulty UCM Trnava
Lúka 21. – 22. mája 2004**

SLOVENSKÁ REPUBLIKA 1939 – 1945 OČAMI MLADÝCH HISTORIKOV

III.

/Povstanie roku 1944/

**Zborník príspevkov z tretieho sympózia
Katedry histórie Filozofickej fakulty UCM Trnava
Lúka 21. – 22. máj 2004**

Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov III. / Povstanie roku 1944 /

Za obsahovú i jazykovú stránku príspevkov sú zodpovední jednotliví autori.

Zostavovateľ : Martin Lacko lackoma@nextra.sk

Vydavateľ: Katedra histórie FF UCM Trnava

Tlač : Vydavateľstvo Michala Vaška

ISBN : 80 – 89034 – 75 – 6

Na vydanie zborníka finančne prispeli:

***Peter Ivánek
Obec Lúka
Vydavateľstvo Michala Vaška***

Zostavovateľ zborníka týmto vyslovuje svoju úprimnú vďaku všetkým vyššie menovaným podporovateľom, ako aj ďalším štyrom súkromným darcom, ktorí si neželajú byť menovaní. (UCM Trnava neprispela žiadnym spôsobom.) Rovnako vyslovujem svoju vďačnosť aj obom recenzentom – ***F. Csefalvayovi*** a ***I. Bakovi*** z Vojenského historického ústavu Bratislava.

OBSAH

29. august 1944 – rozporné miesto našich dejín nielen pre historikov (Namiesto úvodu) <i>Martin Lacko</i>	9
Ticho pred búrkou (Sonda do nálad slovenskej spoločnosti na jar 1944) <i>Ondrej Podolec</i>	19
Vypuknutie SNP v kontexte aktivít československého zahraničného odboja v Londýne <i>Martin Holák</i>	33
Katolícka cirkev na Slovensku a povstanie roku 1944 <i>Ivan A. Petranský</i>	49
SNP, protektorátní tisk a reakce vládních představitelů <i>Pavel Suk</i>	79
Ohlas SNP v maďarskej dennej tlači <i>Miroslav Michela</i>	109
Účasť Maďarov v SNP a v partizánskych bojoch	

István Janek
119

K problematike ukrajinských, ruských a poľských utečencov
na Slovensku v roku 1944

Michal Šmigel' - Peter Mičko
137

Hospodárske fungovanie povstaleckého územia počas
bojov s nemeckými jednotkami

Peter Mičko
159

Frontové boje nemeckej 1. tankovej brigády vo
Východných Karpatoch na jeseň 1944

Tomáš Hofírek
177

Zhrdzavená legenda „Železného kapitána“
(Necenzurovaný obraz Jána Juraja Staneka)

Tomáš Klubert.....
201

„Hrdina SNP“ kapitán Gonda
(Povstalecký príbeh v ružomerskej oblasti)

Martin Lacko.....
233

Odchod trnavskej posádky do povstania

Peter Sokolovič
273

Heimatschutz – medzi realitou a ilúziou
(Organizácia a formovanie nemeckej domobrany)

Michal Schvarc.....
301

Pohotovostný oddiel Hlinkovej gardy Prešov <i>Vojtech Karpáty</i>	327
Postoj slovenských orgánov pri riešení rómskej problematiky a jeho zmena po porážke SNP <i>Karol Janas</i>	341
Vznik a pôsobenie Demokratickej strany v SNP <i>Marek Syrný</i>	359
K niektorým aspektom povstaleckej SNR <i>Mária Ševčíková</i>	379
Prečo budujeme Múzeum Varšavského povstania? <i>Pawel Ukielski</i>	389
Malá úvaha o SNP a politických procesoch <i>Matej Medvecký</i>	397
Autori príspevkov.....	407

29. AUGUST 1944 – ROZPORNÉ MIESTO NAŠICH DEJÍN NIELEN PRE HISTORIKOV (Namiesto úvodu)

Nepochybne každý štát si uctieva osobnosti a udalosti na ktoré je, či presnejšie chce byť, hrdý. Takáto osobnosť či udalosť však musí byť – povedané dnešným termínom – „politicky korektná“. Takisto musí byť v súlade s prísne vyselektovanými historickými tradíciami, ku ktorým sa politický systém či momentálne vládnuca garnitúra hlási.

Potom, ako sa zosypal komunistický režim, bolo treba hľadať nové historické udalosti, ktorými by sa nahradili veľké štátne sviatky typu „Vítazného februára“ či „VOSR“. Politický konsenzus vyústil nakoniec do vyzdvihnutia povstania roku 1944, ktoré sa v roku 1992 rozhodnutím Slovenskej národnej rady stalo štátnym sviatkom Slovenskej republiky. S vyše dvojročným odstupom od „vítazného novembra“ sa tak vytvorila istá kontinuita s komunistickým režimom. Udalosť povstania totiž všetky politické garnitúry po roku 1945 oslavovali, resp. schvaľovali, i keď sa jeho interpretácie a roly hlavných hrdinov posúvali podľa momentálnej konfigurácie na mocenskej šachovnici ÚV KSČ.

Ani tento fakt by však nemusel byť sám osebe zlý, veď iste nie všetko, čo komunisti vychvaľovali, bolo zlé. Skôr treba domýšľať dopady politického požehnanie udalosti na jej interpretácie, ako aj smerom k formovaniu historického vedomia (a svedomia) nášho národa.

Politická podpora istej osobnosti či udalosti je síce pekná a občas z nej majú úžitok aj historici, profitujúc z nej „štátnymi objednávkami“ či zvýšeným záujmom zo strany médií, avšak na druhej strane je to pre autora aj trochu nebezpečná vec. Zväzda totiž k istým kompromisom a nevyváženým hodnoteniam, keď v záujme vtiesnať sa do požadovanej línie historici akousi autocenzúrou snažia sa zamlčovať odvrátené stránky udalosti či osôb s ňou spojených. Tým skôr, že naša historická obec nebola

naučená polstoročie o tejto posvätej udalosti otvorene diskutovať. Maximálne sa mohlo debatovať o tom, nakoľko sa jednotlivé výklady povstania zhodujú alebo odchyľujú od politickej línie nastolenej na poslednom zjazde KSČ. Podľa toho sa jednotliví historici buď zatracovali alebo robili kariéru. Oficiálne sa však proti nemu nemohlo nič zlého prerieť.

Po roku 1990 zas bola slovenská verejnosť vystavená druhému extrému: Presne opačnému názorovému prúdu, ktorý k nám doviaľ zo Západu, z bývalých ľudáckych emigrantských kruhov a ktorému sa dostalo podpory aj zo strany niektorých cirkevných predstaviteľov. Tieto kruhy zasa povstanie absolútne negovali, nenájdu na ňom jediného pozitíva. Účastníci akcie boli paušálne ohodnotení ako zradcovia, protislovenské živly či v lepšom prípade zvedenci, a naopak ľudácka garnitúra ako číri vlastenci, ktorých by bolo – na čele s Tisom – najlepšie ihneď kanonizovať. Mnoho ľudí, zvyknutých na jeden oficiálne forsírovaný názor ostalo preto zmätených.

Pri strete týchto dvoch protichodných a nezlučiteľných koncepcií výkladu SR a odboja – neoludáckeho a neomarxistického – to hodne zaškrípalo. Na tom by nemuselo byť nič zlé, avšak čitateľ mohol nadobudnúť dojem, akoby sa domáca historická produkcia vyčerpávala len v reakciách – často neskrývane nervózných až podráždených – práve na emigrantské názory. Výsledkom tak znova bola nie seriózna a otvorená diskusia alebo dokonca urýchlený odborný výskum, ale skôr hádky a nálepkovania. Väčšina domácich autorov sa pri každom útoku ľudákov na svoju modlu správala ako malé dieťa, ktorému chcú zobrať jeho obľúbenú hračku a ono sa bojí, že ostane s prázdnyimi rukami. Trend, ktorý uprednostňuje otrepané apologetické frázy s cieľom zakonzervovať ju pred serióznym historickým prehodnotením, však pretrváva do dnešných dní.

Pri príležitosti 20. výročia povstania známy český historik Toman Brod napísal, že dvadsaťročný odstup je dostatočne veľký na to, aby historici aj pamätníci mohli „hodnotiť nezaujate, bez propagačného a osobného aspektu.“ Napísal to v čase, keď sa zdalo, že kult osobnosti nenávratne pominul a spoločnosť (teda aj

historikov) čakala lepšia budúcnosť. Dnes, s trojnásobným časovým odstupom môžeme vidieť, ako sa tento inak významný historik mýlil. Prešlo už 60 rokov, ale „osobného a nezaujateho“ hodnotenia sme boli svedkami len veľmi zriedka. Pätnásť rokov po páde totalitného systému a jediného dovoleného pohľadu na najnovšie dejiny si uvedomujeme, ako veľmi potrebujeme komplexný a najmä kritický výklad tejto udalosti, ktorá našu spoločnosť (nemám na mysli politické špičky) omnoho viac rozdeľuje ako spája. Navyše, rozdelením spoločného štátu akoby ostalo povstanie na krku len nám, Slovákom. Pre Čechov sa stalo zahraničnou udalosťou, ktorá im bude o pár rokov rovnako vzdialená ako Varšavské či Parížske povstanie.

Otvorenej diskusie sme sa však, žiaľ, nedočkali, alebo len v malej miere. Naša oficiálna historická obec má stále ešte veľmi ďaleko od kritickej interpretácie udalosti, po ktorej sa tak volalo už v roku 1964. Väčšina domácich publikácií vydaných po roku 1989 iba opakuje staré mýty a jedinou zmenou oproti tézam spreď novembra je zámena vedúcej úlohy KSČ v odboji vedúcou úlohou tzv. demokratického krídla. Temer všetko ostatné ostalo.

Ešte horšia situácia než v historiografii je v mediálnej oblasti. Ak začiatkom 90. rokov boli do televízie, rozhlasu či denníkov pripúšťané rôzne pohľady na najcitlivejšie otázky našich moderných dejín – Štefánikovu smrť, 1. Slovenskú republiku, Tisa a povstanie, dnes je to už minulosť. Stačilo si zalistovať v dennej tlači či sledovať médiá v sobotu 29. augusta. Iný než oslavný pohľad na povstanie by ste tam márne hľadali. Žiadne televízne či rozhlasové diskusie za účasti viacerých názorov, pohľadov, žiadna argumentácia za a proti, ale všetko v duchu sovietskeho „vsjo rovno“. Do televízie či rozhlasu dnes jednoducho zástancov iného výkladu povstania než je pozitívny a iného výkladu Slovenskej republiky než je negatívny, nepripustia. Ak sa dá stav spoločnosti a miera demokracie hodnotiť podľa úrovne mediálnej slobody, tak dnešné Slovensko kleslo v tomto smere kdesi hlboko do minulosti.

Okrem tvrdej mediálnej cenzúry sa občas volia aj iné, ešte extrémnejšie formy, ako uchrániť „svetlú pamiatku“ SNP pred možným poškrvením. Niekomu z predstaviteľov Múzea SNP

v Banskej Bystrici napr. nevonía možnosť vyslovenia alternatívnych názorov na túto udalosť až do takej miery, že svojim podriadeným otvoril a následne zatajil pozvánky na konferenciu, z ktorej príspevky držíte práve v rukách. Presne to sa totiž stalo dvom mladým zamestnancom spomenutej inštitúcie na jar roku 2004, 15 rokov po „páde“ totality a skoro 60 rokov po skončení vojny, v čase, keď sa nemeckí predstavitelia zúčastňujú osláv vyľodenia v Normandii, či keď si podávajú ruky bývalí úhľavní nepriatelia – americkí a japonskí veteráni...

Aj napriek všetkým negatívam doby tu však v poslednom desaťročí možnosť slobodného bádania nepochybne bola. Chcelo to len trochu iniciatívy, obety a najmä osobnej odvahy. Mnohí si teda zákonite kladú otázku, prečo napriek tomu ani dnes nemáme povstanie objektívne zhodnotené? Faktorov je samozrejme viacero. Tak napr. do veľkej miery je to dané nezájmom zo strany samotnej historickej obce. Veľkú rolu hrala a stále hrá vlastná pohodlnosť, vyhováranie sa na nedostatok grantov, peňazí, času a iné všemožné výhovorky. Do hlbšieho výskumu sa pustili autori len výnimočne. Stačí si zalistovať v zborníkoch, ktoré tvoria ťažisko slovenskej historickej produkcie po roku 1989. Kto z tých, čo písali o povstalecko-partizánskej problematike mali odvahu napísať otvorene a bez príkras aj o jej odvrátených stránkach? Takmer nik. Skôr naopak, u viacerých autorov sa možno stretnúť s javom, ktorý by sa dal najpriliehavejšie označiť ako profesionálna pokakanosť. Títo autori vedia, resp. dlhé roky vedeli, aj o mnohých neodškriepiteľných negatívach, ba zločinoch spáchaných na strane odboja (najmä partizánskeho), poznali odvrátenú tvár mnohých ospevovaných odbojárrov, avšak nik o tom otvorene nepísal, a ani dnes – v dobe údajnej slobody – nepíše. Títo ľudia chcú byť vždy konformní, tak si to totiž zvykli ešte za čias predchádzajúceho spoločenského zriadenia. Ich métou bolo vždy nejako obžiť, hlavne však nedostat' sa do rozporu s niekým, kto je nad nimi, či ide o osobu, inštitúciu, momentálne preferovaný politický kurz či verejnú mienku. Ak im rozprávate o týchto nevyvrátiteľných skutočnostiach, v súkromí vám aj dajú za pravdu, ale ak sa postaví pred kameru či rozhlasový mikrón, už

sú to zasa tie isté názory a pohľady, ktoré počúvame desiatky rokov zo všetkých strán. Kto by teda očakával, že na Slovensku sa podobne ako v susedných krajinách historici priam vrhnú na tabuizované a politicky zdeformované témy – bol na veľkom omyle.

Ešte jeden faktor však práve tuná treba spomenúť. Historici sú tiež len ľudia a nežili vo vzduchoprázdne, ale naopak, boli vystavení pomerne silnému dohľadu istých kruhov, ktoré mali takisto negatívny vplyv na objektívnu interpretáciu vojnových udalostí. Takouto brzdou bola v uplynulých rokoch nepochybne aj odbojárska lobby. Aj dnes sa môžeme stretnúť s tým, že jej funkcionári volajú po trestnoprávnej zodpovednosti každého autora, ktorý sa dotkne pre ňu posvätných udalostí a osôb. Odbojári, dlhé desaťročia požívajúci nadštandardné výhody, mali svoje spojenie aj v politike a ich organizácia si udržiavala v nej silný vplyv vďaka úzkej naviazanosti na KSC. (Možno spomenúť už neslávnu rolu Zväzu slovenských partizánov v príprave komunistického puču.) Sprivatizovaním si antifašistického odboja ale najmä hmotným korumpovaním slovenských občanov známou „255“, komunisti zavreli ústa každému, kto mal iný názor na povstanie.

Aj tieto skutočnosti sú ďalším dôvodom, prečo treba vojnový úsek našich dejín nanovo preskúmať a zhodnotiť. O povstaní a odboji treba nahlas diskutovať tým skôr, že nepriamo zasahovali aj do politického a spoločenského života v neskorších desaťročiach. Všetky režimy, ktoré u nás vládli, kult tejto udalosti podporovali, či aspoň rešpektovali. Aj preto mala partizánska či povstalecká legitimácia väčšiu váhu než vysokoškolský diplom či osobné schopnosti. Vytvoril sa tu doslova povstalecký priemysel, každoročne produkujúcich nových a nových odbojárov. Mnohí jednotlivci si z tejto udalosti spravili výhodný biznis – za finančný obnos vydávali „svedecké potvrdenia“ o odbojovej účasti, ktoré boli nevyhnutnou podmienkou získania istých materiálnych výhod zasa pre tých, čo boli ochotní úplatok poskytnúť. Takýto stav vyhovoval naoko všetkým: Komunistickému režimu, ktorý tak pozatváral ústa svedkom udalostí, odbojárskym funkcionárom,

z ktorých mnohí si takto pekne „prilepšili“ a v podstate aj tým, čo úplatok dávali – v konečnom dôsledku neškodovali ani oni. Takto rady „odbojárov“ a tých, čo boli „v povstaní po povstaní“ (zlé jazyky hovorili niekedy aj o tzv. kukuričným partizánoch), rástli doslova geometrickým radom. Odbojárske organizácie mali tisícky členov aj v obciach, ktorých sa bojové akcie nedotkli, na miestach, kde živého partizána ani len nevideli. Celé obce boli vyhlasované za partizánske, čo malo značiť, že všetci ich obyvatelia boli účastní odboja. Skutočné či fiktívne zásluhy priamych účastníkov sa potom prenášali aj na ich potomkov či príbuzných, pochopiteľne aj s materiálnymi konzekvenciami. Aj preto polstoročia po vojne Slovensko evidovalo viac odbojárov, než mala celá povstalecká armáda vojakov v roku 1944. Tento trend pokračuje v modifikovanej podobe čiastočne aj dnes, keď štát nanovo vypláca stámióny korún zväčša znova týmto fiktívnym „odbojárom“. Tí skutoční totiž pomreli už oveľa skôr. Na strane druhej však totálne ignoroval utrpenie tisícok bývalých vojakov východného frontu, ktorí napriek tomu, že si tuná plnili svoje vlastenecké povinnosti a nasadzovali svoje zdravie a život – aj keď v inom období a podmienkach – nielenže nedostali najmenšie odškodné, ale ich pamiatka sa nesmie verejne vôbec pripomínať.

Napriek zdanlivo vytvorenému názorovému monolitu v povstanie patrilo a stále patrí do tej skupiny udalostí našich novodobých dejín, kde dochádzalo k veľkej diskrepancii medzi kolektívnou pamäťou ľudu a oficiálnym, štátom posväteným výkladom. Radoví občania, najmä v podhorských obciach, ktorí prežili rušné udalosti záveru vojny na vlastnej koži a niesli najťažšie bremeno ľudských dejín – politické rozhodnutia – mali diametrálne odlišný názor na odboj, než autori honosiaci sa množstvom akademických titulov. Partizánov, ktorých marxistickí historici vynášali do nebies, poznali skôr ako hôrných zbojníkov, ktorých museli nedobrovoľne živiť a ktorí ich len zbytočne vystavovali nacistickým represáliám. Mnohých oslavovaných odbojových pracovníkov poznali z osobnej skúsenosti úplne inak ako z oficiálneho výkladu. O priebehu a najmä úspešnosti

povstania mali takisto vlastný názor... Napriek tomu, alebo skôr práve preto, sa o ich názor nik nezaujímal.

Aby sa však naša spoločnosť mohla výraznejšie pohnúť dopredu nielen v poznaní, ale najmä v objektívnom hodnotení tejto udalosti, treba zodpovedať najmä nasledovné otázky:

- Možno povstanie označovať za celonárodné? Alebo bolo záležitosťou skôr regionálneho charakteru a veľká časť slovenského obyvateľstva sa k nemu stavala pasívne? Ak však nebolo celonárodné, nebude treba prehodnotiť jeho oficiálny názov – SNP?
- Aká bola početnosť a reálna sila nacistických jednotiek nasadených proti povstalcov? Aké mali na Slovensku straty?
- Aký bol reálny počet povstalcov, najmä však partizánov? Stále omieľané číslo, až podozrivo okrúhle – 20 000 partizánov je totiž podľa všetkého silne prehnané. Mimochodom, položil si niekto niekedy otázku: Koho bolo v lete 1944 viac – odbojových pracovníkov alebo gardistov?
- Ako bojovali účastníci povstania – vojaci, najmä však ospevovaní partizáni? Bránili svoje postavenia do konca, kládli neľútostný a nekompromisný odpor (ako napr. susední Poliaci pri beznádejnej obrane Varšavy) alebo sa pri prvom nemeckom útoku rozutekali? Veľmi zaujímavou a nepochybne prínosnou by bola kritická komparácia s charakterom odboja v susedných európskych krajinách. Išlo skutočne o „druhé najväčšie povstanie“ v okupovanej Európe, alebo sa opakovaním tohto zaklínadla iba naplňa známa formulka o stokrát opakovanej lži?
- Aké boli celkové ľudské straty počas povstania? Je hanbou slovenskej historiografie, že za desiatky rokov nedokázala zostaviť ani len zoznam strát povstaleckej armády či partizánov, nevraviac o ďalších obetiach. (Hanba vyniká tým skôr, že napr. chudobná Ukrajina vydáva niekoľko desiatkový knižný zoznam svojich padlých v II. svetovej vojne).
- Aká bola motivácia dôstojníkov či radových vojakov zapojiť sa do akcie? Najmä pri dôstojníkoch, päť rokov verne

slúžiacich údajne fašistickému režimu bude toto kritické zhodnotenie zaujímavé. Prečo zrazu išli do boja proti Nemcom, s ktorými celé mesiace bojovali na východnom fronte? Tu mali dôstojníci tisíc príležitostí zbehnúť a pomôcť Sovietom v boji, no nenašlo sa ani oných desať biblických, ktorí by tak spravili. Až v auguste 1944 zrazu objavili v sebe antinacistické cítenie? Čím to bolo, že Železné kríže zrazu postříhali a popripínali si červené pásky? A koľkých povstanie doslova len „zachytilo“, hoci sa po vojne tvárili celkom inak?

- Aká bola bojová morálka povstaleckých vojsk? Bola vyššia než napr. u slovenskej armády vo vojne proti ZSSR? (Bolo by zaujímavé porovnať napr. počty zbehnutých príslušníkov oboch armád, iste by sme sa dočkali prekvapivých výsledkov)
- Veľmi citlivou otázkou, ktorú obhajcovia povstania neradi počúvajú, je otázka dobrovoľnosti jeho účastníkov. Koľkí boli zmobilizovaní a koľkí šli do akcie skutočne z presvedčenia a odhodlania? Nerobila sa do povstaleckej armády náhodou rovnaká mobilizácia ako do bývalej slovenskej armády?
- Samostatnou kapitolou na podrobný výskum je obdobie od porážky povstania do prechodu frontu. Nemáme ani len jednotný názov pre tento časový úsek. Práve v tomto období zaznamenávame najväčšie nacistické represálie. Aj z tohto dôvodu sa bude treba bližšie prizrieť, či za viacerými nacistickými údermi nestáli náhodou v pozadí partizánsko-záškodnícke provokácie, ktoré si potom odnieslo nezainteresované civilné obyvateľstvo. S týmto bude úzko súvisieť nasledujúca otázka: Koľko civilných obyvateľov povstanci a najmä partizáni zlikvidovali?
- A úplne nakoniec: Môžeme byť na povstanie právom hrdí?

Som hlboko presvedčený o tom, že pokiaľ si vyššie nastolené otázky nezodpovieme, sotva môžeme hovoriť o pravdivom a odmytizovanom obraze našich najnovších dejín. A na mýtoch, polopravdách či obchádzaných negatívach predsa žiaden kultúrny národ svoje tradície budovať nemôže. Iste, pre mnohých príslušníkov nášho národa, najmä staršej generácie, to budú

kacírské otázky. Ľudia, ktorí si ich začnú nielen klásť, ale najmä o nich aj písať, majú v súčasnom Slovensku veľkú šancu, že sa môžu rozlúčiť s publikáciami vo viacerých periodikách. Takisto je veľmi pravdepodobné, že ušetria na cestovnom, lebo na žiadne vedecké podujatia organizované domácimi inštitúciami pozývaní nebudú. Konkrétnych príkladov by sme našli aj do dnešného dňa viac než dost'.

Čo dodať na záver? 12. a 13. mája sme mohli v médiách zachytiť informáciu, že vláda vyčlenila pomerne veľkú finančnú čiastku na oslavy 60. výročia povstania – až 30 miliónov. Ktovie však, či sa pohne čosi dopredu aj vo výskume a interpretácii týchto udalostí. Asi sotva. Nová expozícia sa síce otvorila, vyvolení účastníci sa pohostili, najedli, tribúny postavili aj zložili, hostia prišli aj odišli a život tiež pôjde ďalej. Ešte čosi však treba dodať. Podľa všetkého pôjde o posledné okružle oslavy tejto udalosti. O desať rokov nebude už z jeho priamych účastníkov, na partizánskej ani na gardistickej strane barikády, nik nažive. Konzumná doba so svojimi prevrátenými hodnotovými rebríčkami, ktoré nám každý deň servírujú komerčné televízie, pravdepodobne spôsobí ešte menší záujem o naše najnovšie dejiny, než je tomu dnes. Avšak možno práve to bude historikom nahrávať do karát. Možno až vtedy, keď im nebudú hroziť útoky a osočovania od nedotklivých odbojárov či zarytých ľudákov, pristúpi historická obec k pokusu o nové, komplexné zhodnotenie tejto rozpornej udalosti v duchu hesla „sine ira et studio“. Veci treba totiž pomenúvať pravými menami. Dejiny nie sú anonymné, nepôsobili v nich nejaké záhadné vesmírne sily ale konkrétni ľudia so svojimi pozitívnymi aj negatívnymi vlastnosťami. Až keď sa poukáže menovite na toho či onoho významného účastníka, keď sa kriticky zhodnotí, či bol naozaj taký hrdina, za akého bol vydávaný, či si naozaj zaslúži, aby mal v našom meste ulicu, alebo to bol skôr dobrodruh, ktorý sa snažil profitovať z každého režimu, budeme si môcť povedať, že so svojou minulosťou sa naozaj vyrovnávame. Ostáva nám len dúfať, že sa toho aj dožijeme.

Martin Lacko

ONDREJ PODOLEC

Ticho pred búrkou (Sonda do nálad slovenskej spoločnosti na jar 1944)*

Špecifikom historického výskumu režimov autoritatívneho (totalitného) charakteru je náročnosť hľadania pramennej bázy, ktorá by mala výpovednú hodnotu pre zaznamenanie skutočných názorov a nálad obyvateľstva. Platí to aj pre slovenskú spoločnosť, ktorej nálady na jar roku 1944, uprostred prehlbujúcej sa krízy vládnuceho režimu, môžeme postihnúť prakticky len prostredníctvom niektorých nekonformnejších hlásení nižších zložiek štátnej správy, dôverných hlásení tunajších ambasád, či rôznych inotajov alebo „medziriadkových“ náznakov v režimom tolerovanej tlači. Najvýraznejším prejavom krízy bol vnútorný rozklad štátneho aparátu, ktorého organizmus pracoval (resp. degeneroval) v režime zotrvačného udržiavania existujúceho stavu.¹ Slovamí nacistického diplomata sa v politickom systéme štátu čoraz viac presadzovali „alibistické elementy“, pričom pronemecké sily stáli síce „zomknuté“ ale vo výraznej defenzíve.² Na správanie sa obyvateľstva a tvorbu verejnej mienky v sledovanom období mali vplyv viaceré zahraničnopolitické i vnútropolitické faktory. Nesporne najdôležitejším z nich bol vývoj na frontoch druhej svetovej vojny. Následkom prakticky trvalého ústupu armády hlavného garanta existencie malého štátu bolo približovanie sa východného frontu k jeho hraniciam . Jeho

* Štúdiá bola vypracovaná v rámci grantu č. 2/3144/23 *Premeny Slovenska v prvej polovici 20. storočia*.

¹ LIPTÁK, E.: Slovensko v predvečer prevratných udalostí, KAMENEC, I.: Pokusy reprezentantov Slovenskej republiky v rokoch 1944 – 1945 o hľadanie východísk v záverečnej etape druhej svetovej vojny, KORČEK, J.: Modifikácie režimu Slovenskej republiky. In: *Slovensko na konci druhej svetovej vojny*. Bratislava : HŮ SAV, 1994, s. 11 – 48.

² Státní ústřední archiv (SŮA) Praha, fond (f.) Auswärtiges Amt (AA), kartón (k.) 20.

obyvatelia si museli klásť oprávnené otázky ohľadom ďalšej budúcnosti Slovenskej republiky po blížiacej sa porážke Nemecka a príchode Červenej armády. Režimom kontrolovaná tlač bola plná eufemizmov zahmlievajúcich ústup Hitlerových armád v oficiálnych správach z východného frontu („vyprázdňovanie trosiek miest“, „odpútačiaci manéver“, „princíp elastickej obrany“, „taktické skracovanie frontu“), ktoré sa často stávali predmetom vtipov a anekdot.³ Pokiaľ ide o informácie zo západného frontu, žila už od januára aj režimistická tlač v očakávaní invázie na európsky kontinent.⁴

Náladami verejnosti zatraslo aj obsadenie Maďarska jednotkami nemeckej brannej moci. Vo väčšinovom obyvateľstve sa miešali obavy z podobného vývoja na Slovensku s určitými nádejami na ukončenie represálií, ktorých sa dopúšťala maďarská štátna moc voči tamojšej slovenskej minorite, predovšetkým na okupovanom území. Príslušníci maďarskej menšiny na Slovensku, vrátane ich politickej reprezentácie, sa pod tlakom udalostí v Maďarsku stiahli do úplnej politickej pasivity. Na základe správ o následných nacistických represáliách zintenzívnili sa aj obavy Židov, ktorí na Slovensku ešte žili na základe rôznych úradných povolení, alebo sa ukrývali.⁵ Nástupným priestorom sa v rámci nemeckej obsadzovacej operácie stalo aj územie Slovenskej republiky, pričom z hľadiska vplyvu na verejnú mienku bola najvýznamnejšia priama skúsenosť s presunom cudzej armády. Na príklade obyvateľstva vtedajšej východoslovenskej metropoly, mesta Prešov, môžeme sledovať momentálne postoje členov jednotlivých národnostných komunit. Nálady väčšinového slovenského obyvateľstva charakterizovala sklúčenosť,

³ Pozri správy z východného frontu predovšetkým v novinách Slováč, Gardista a Národné Noviny v mesiacoch január – júl 1944.

⁴ Tamže.

⁵ Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Ministerstvo vnútra (MV), k. 706 ; Štátny archív Bratislava (ŠABA), f. Župný úrad Bratislava (ŽÚ) III-Prezídium, k. 54; Štátny archív B. Bystrica (ŠABB), Pohronska župa, k. 31, 45 ; Štátny archív B. Bystrica, pobočka Zvolen (ŠAP Zvolen), f. Okresný úrad (OÚ) Zvolen, k. 244, 249.

keďže pohľad na pochodujúcu armádu bol predzvesťou blížiaceho sa frontu. Na základe šíriacich sa fám o spoluúčasti slovenskej armády bola táto vojenská operácia, spájaná aj s istými nádejami na vrátenie území okupovaných Maďarskom po prvej Viedenskej arbitráži. Ukazovateľom reálneho stavu nemeckej armády bol aj pozoruhodne nízky vek pochodujúcich vojakov, vyvolávajúci súcit prizerajúceho sa obecnstva. Príslušníci maďarskej menšiny sedeli zväčša vo svojich domovoch, snažiac sa zachytiť nejaké nové správy z budapeštianskeho rozhlasu. Zvyšky tunajšej židovskej komunity prepadala podľa dôverných správ pre ministerstvo vnútra panika, jednak zo samotnej prítomnosti nacistickej armády, a tiež z obáv o osud príbuzných, ktorí v období rokov 1938 – 1944 odišli na územie Maďarska. Prevažne pozitívne reakcie v súvislosti s prítomnosťou cudzej armády bolo možné zaznamenať len u miestnych Nemcov.⁶

Z ďalších zahraničnopolitických udalostí, ktoré výraznejšie zarezovali aj na domácej slovenskej pôde treba ešte spomenúť atentát na A. Hitlera, vyhlásenie ďalšej totálnej mobilizácie v Nemecku, či mocenský zvrat v Rumunsku.⁷

So spomenutými zahraničnopolitickými faktormi (predovšetkým s priblížením sa východného frontu) súviseli aj prípravné procesy, prebiehajúce predovšetkým vo vnútri štátneho aparátu, ktoré boli zväčša ukryté pred zrakom širokej verejnosti. Išlo najmä o dve skupiny legislatívnych opatrení a prípravy na ich realizáciu centrálnymi i regionálnymi zložkami štátnej správy. Prvou skupinou boli zákony zabezpečujúce správu územia, ktoré bolo dotykovou oblasťou frontu a teda vojenským operačným pásmom a tiež zákony pre prípad brannej pohotovosti štátu. Druhou skupinou boli právne normy smerujúce k zabezpečeniu vojenského zázemia, zamerané voči pôsobeniu rôznych opozičných skupín. Tieto opatrenia často umožňovali obmedzenia základných

⁶ SNA, f. MV, k. 706.

⁷ KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945*. Bratislava : MOSR, 1999, s. 90.

ľudských práv a slobôd.⁸ Následne sa v apríli a máji uskutočnila rozsiahla štátnobezpečnostná akcia zameraná na perzekúciu príslušníkov opozície.⁹ Priamym následkom blízkosti frontu bolo zhadzovanie sovietskych partizánskych skupín v tyle nepriateľa, ktoré si vyžiadalo ďalšie bezpečnostné opatrenia. Pokiaľ ide o prezentáciu protipartizánskych zásahov na verejnosti, prekonala štátna propaganda v prvom polroku 1944 určitý vývoj – od bagatelizácie partizánskych akcií cez dôrazné hrozby vystríhajúce pred spoluprácou až k vyhláseniu štatária.¹⁰

Osobitnou kapitolou bolo zintenzívnenie propagandistickej vojny prebiehajúcej v rozhlasovom éteri. Bratislavská vláda konštatovala „zníženu odolnosť obyvateľstva“ voči propagande vysielanej z Londýna a Moskvy.¹¹ Prvým obranným krokom štátnej moci boli rôzne technické a represívne opatrenia. Rozhlasové prijímače mali byť skonfiškované osobám, ktoré boli v minulosti trestané, vyšetrované alebo čo i len podozrivé z protištátnej činnosti, ako aj všetkým cudzincom (okrem príslušníkov Veľkonemeckej ríše a diplomatov). Nakoniec mohol byť rádioprijímač v podstate zhabaný komukoľvek na základe veľmi vágnej formulácie, teda ak štátny orgán usúdil, že je u danej osoby „predpoklad, že by tak (t. j. proti štátu) mohli konať v budúcnosti“.¹² Jednotlivé rezorty potom vo vlastnej réžii riešili otázku masového počúvania rozhlasu v úradných hodinách. Zatiaľ, čo ministerstvo hospodárstva zakázalo svojim úradníkom len ladenie zahraničných rozhlasových staníc, najradikálnejší postoj zaujalo ministerstvo vnútra – úplným zákazom počúvania rozhlasu vo svojich priestoroch.¹³

Technicko-represívne opatrenia sa však ukázali ako úplne neúčinné a neznižili masovosť počúvania zahraničného

⁸ SNA, f. Snem SR (SSR), k. 41 – 45, KORČEK, J.: c. d., s. 84n.

⁹ KORČEK, J.: c. d., s. 89.

¹⁰ SNA, f. MV, k. 564; tiež denníky, Gardista v mesiacoch marec – august 1944; porov.: KORČEK, J.: c. d., s. 84n.

¹¹ SNA, f. MV, k. 564, 706.

¹² SNA, f. MV, k. 706.

¹³ ŠABA, f. ŽÚ Bratislava III. – Prezídium, k. 51.

vysielania.¹⁴ Nemecké zdroje informovali dokonca o početných prípadoch zo stredného Slovenska, kde sa malo vysielanie z Londýna počúvať verejne v obchodoch.¹⁵ Bratislavský rozhlas sa pokúšal čeliť situácii vlastnou protipropagandou, pričom hlavným redaktorom týchto relácií bol Konštantín Čulen. Polemiky v rozhlasovom éteri však paradoxne počúvanosť londýnskeho rozhlasu ešte zvýšili, keď podľa zistení ministerstva vnútra začali jeho vysielanie zo zvedavosti počúvať aj ľudia naklonení vládnucemu režimu.¹⁶ Alexander Mach preto reagoval listom, v ktorom Čulena žiadal o zmenu taktiky. Odporúčal mu nereagovať priamo na vysielanie, ale rozoberať nastolený problém zo stanoviska slovenskej vlády. Propagandisticky mal využiť časté zjavné nepravdy, ktoré vyplývali zo zlej informovanosti Benešovej vlády o situácii na Slovensku. Mach mu tiež radil často poukazovať na relatívne dobrú životnú úroveň Slovákov v porovnaní s obyvateľstvom okolitých štátov. Ako ďalšia propagandistická zbraň mali byť využívané aj rozpory medzi jednotlivými exilovými skupinami, predovšetkým medzi Hodžom a Benešom. Spomedzi denníkov sa na poli antipropagandy najviac angažovala Slovenská pravda v rámci špeciálnej rubriky „Rozhovory medzi Londýnom a Bratislavou“.¹⁷ Najúdernejším propagandistickým argumentom však naďalej zostával boj proti boľševizmu, pričom hrozba jeho príchodu spolu s postupujúcou sovietskou armádou nachádzala reálnu odozvu v širokých vrstvách religiózne cítiaceho obyvateľstva Slovenska. Netradičným propagandistickým prostriedkom bola aj putovná „Protiboľševická výstava“, inštalovaná v piatich železničných vagónoch, ktorá sa zastavila v niekoľkých slovenských mestách.¹⁸ Domáca propaganda si však až do konca vojny zachovala výrazne

¹⁴ SNA, f. MV, k. 706.

¹⁵ SÚA Praha, f. Předsednictvo ministerské rady, k. 225.

¹⁶ SNA, f. MV, k. 706.

¹⁷ Pozri vydania denníka Slovenská Pravda na jar 1944.

¹⁸ Napríklad na bratislavskej hlavnej stanici boli spomínané vagóny pristavené 25. 4. 1944. ŠABA, f. Ľudový súd (ĽS), 14/48 – T. J Gašpar.

defenzívny charakter, keďže iniciatíva, t. j. výber tém polemiky, bol plne v rukách londýnskeho rozhlasu a domáce médiá takmer vždy len reagovali na nastolené podnety.¹⁹

Napriek vysokej miere kontroly tlače, predstavovali aj dobové slovenské noviny určité, hoci veľmi obmedzené názorové spektrum. Najmenej kontrolovaná bola cirkevná tlač, čo sa prejavovalo častejším publikovaním opozične ladených materiálov v evanjelických Cirkevných listoch, či Katolíckych novinách.²⁰ Pokiaľ ide o politickú tlač, najslobodnejším fórom boli Národné noviny, vychádzajúce trikrát týždenne. Pravidelne sa podarilo do nich prepašovať drobnú niekoľkoriadkovú správu o cestách a diplomatických aktivitách Eduarda Beneša, ktorá bola prezentovaná bez inak povinného negativistického podtónu. Naopak pri správach z východného frontu bolo výslovne zdôraznené, že ide o oficiálne stanovisko nemeckých vojenských zdrojov.²¹ Niekedy dokonca titulky vyznievali, vzhľadom na dobový kontext i obsah článku, ironicky, hoci z formálneho hľadiska sa nedali napadnúť (Goebelsova bilancia).²² Do úzkeho manévrovacieho priestoru, ktorý ponechala tlačí vládna cenzúra sa zmestili aj časté polemiky Národných novín s pronemeckými periodikami Gardista a Slovenská pravda. Ich názorové rozpory odzrkadľovali vnútropolitický zápas medzi dvoma krídlami slovenskej politiky, pričom periodiká zachovávali si určitý rezervovaný odstup od národného socializmu (do tejto skupiny môžeme zaradiť aj konzervatívny Slovák) sa nachádzali pod ochrannými krídlami predstaviteľov umierneného krídla vládnucej strany. Skutočne na hrane vtedajšej miery prípustnosti sa pohybovali najmä príspevky v rubrike „O všeličom“ v Národných novinách. Najčastejšie na ne reagoval Gardista v svojej rubrike „Poznámka“. Jedným z kulminačných bodov týchto názorových stretov bola domová prehliadka v martinskej redakcii Národných

¹⁹ Tamže; porov. LIPTÁK, L.: c. d., s. 11n.

²⁰ Pozri spomínané periodiká v mesiacoch január – júl 1944.

²¹ Pozri Národné noviny v mesiacoch január – júl 1944.

²² *Národné noviny*, 3. 1. 1944, s. 1.

novín, uskutočnená policajnými orgánmi 19. 2. 1944. Našla sa pri nej aj korešpondencia šéfredaktora Miloša Jesenského, na základe ktorej boli odhalené jeho úzke kontakty s Imrichom Kružliakom, ktorý bol veľmi vplyvnou osobnosťou v rámci vtedajšieho systému kontroly slovenskej tlače. Cieľom jeho snáh bolo pretvorenie Národných novín na denník s kreditom nezávislosti, na základe ktorého by mohol fungovať aj po prechode frontu, ako tlačové fórum na obranu slovenských záujmov v rámci obnovenej Česko-Slovenskej republiky.²³ Ďalším zlomovým bodom sa stal nátlak ministerstva vnútra na podobu výročného čísla. Okrúhle výročie založenia Národných novín sa totiž takmer zhodovalo s piatym výročím vzniku štátu. Portrét prezidenta republiky a angažovaný úvodník na titulnej strane vydania z 10. marca 1944 sa tak stali podmienkou ďalšej existencie periodika. O nepríjemnej úlohe – kto sa podpíše pod nanútený úvodník rozhodol v rámci redakcie lós, ťahaný medzi poslancom Snemu Slovenskej republiky Milošom Vančom a šéfredaktorom Milošom Jesenským.²⁴ M. Vančo, ktorého podpis sa napokon objavil pod inkriminovaným úvodníkom si tak ústami Vladimíra Clementisa v londýnskom rozhlase „vyslúžil“ zaradenie do zoznamu zradcov národa. Zároveň sa tam s ním za príhovor na oficiálnych oslavách M. R. Štefánika na Bradle ocitol aj ďalší poslanec – básnik Emil Boleslav Lukáč, známy pred rokom 1938 svojou výraznou pročeskoslovenskou orientáciou.²⁵ Existenciu Národných novín sa ich redakcii podarilo udržať až do porážky SNP, v rámci ktorého sa jasne profilovali ako tlačový orgán jedného z politických smerov odboja.²⁶ „Očista tlače“ bola nakoniec zavŕšená až v novembri 1944, keď bolo, najmä v súvislosti s angažovaním sa väčšiny redaktorov v SNP, zastavené vychádzanie časopisov *Elán*, *Tvorba* a *Cirkevné listy*.²⁷ Z dobových komentárov však vyznieval skôr

²³ SNA, f. MV, k. 706.

²⁴ ŠABA, f. LS, 9/48 – M. Vančo.

²⁵ *Gardista*, 18. 5. 1944, s. 1.

²⁶ ŠABA, f. LS, 9/48 – M. Vančo.

²⁷ *Slovák*, 19. 11. 1944, s. 1; porov.: ŠABA, f. LS, 14/48 – T. J. Gašpar.

pocit Pyrhovho víťazstva, keď napríklad Slovenská pravda písala: „... netrime si ruky od víťazstva ... ale takéto rez bolo treba urobiť.“²⁸

Pochmúrnu dobovú atmosféru spojenú s víziou blížiaceho sa frontu najlepšie dokresľujú novoročné úvodníky všetkých denníkov z 1. 1. 1944. Napríklad hlavný redaktor Gardistu spisovateľ Milo Urban napísal: „Nový rok... nebudem ho nikomu želať, ani štedrý ani veselý, lebo šťastie a veselosť v týchto prevrátených časoch skrývajú sa na neznámom mieste a môžu byť iba zriedkavými hosťami...“²⁹ Práve v spomínanom pronacisticky orientovanom periodiku nachádzame, ako v jedinom, aj niekoľko prejavov sileného optimizmu z pera šéfa Úradu propagandy Tida J. Gašpara.³⁰ Medzi kuriózne opatrenia z dielne spomínaného úradu môžeme zaradiť aj júnový zákaz spievania ruských piesní na území Slovenska.³¹

K nespokojnosti obyvateľstva prispievalo aj znižovanie životného štandardu v súvislosti s fungovaním lístkového systému, prostredníctvom ktorého musel byť z dôvodu vojnového stavu regulovaný trh s nedostatkovým spotrebným tovarom. Jeho zákonným dôsledkom bol rozkvet čierneho trhu a s ním spojená neochota roľníkov plniť povinné odovzdávky svojich produktov za protihodnotu úradnej ceny. Najväčšie problémy boli so zháňaním akejkoľvek obuvi, ráfového železa na kolesá vozov a prakticky všetkých krmovín. Dopyt po mäsových výrobkoch a predovšetkým bravčovej masti sa darilo uspokojovať len v rámci zabíjačkovej sezóny.³²

Prevažne skleslo a odovzdane reagovalo obyvateľstvo aj na mimoriadne odvody brancov, prijímajúc neodvratnosť vojnovkej reality a s ňou spojenú obranu, resp. opevňovanie štátnych hraníc.

²⁸ Slovenská pravda, 21. 11. 1944, s. 1.

²⁹ Gardista, 1. 1. 1944, s. 1.

³⁰ Gardista, 5. 1. 1944, s. 1; tiež 6. 1. 1944, s. 1.

³¹ ŠABA, f. ĽS, 14/48 – T. J. Gašpar.

³² ŠABA, f. ŽÚ Bratislava III. – Prezídium, k. 54.

K symptómom vojny patrili aj pravidelné prelety vojenských lietadiel spojené spočiatku len s odhadzovaním zvyšných bômb na neobývané územia.³³ Z ilúzií, že k skutočným náletom nedôjde vyviedol slovenskú verejnosť prvý veľký nálet na hlavné mesto Bratislavu 16. 6. 1944. Jeho ničivé následky boli núkajúcou sa látkou na propagandistické využitie a nasmerovanie emócií šokovaného obyvateľstva proti Veľkej Británii a USA. Iniciatívy sa v tomto smere ujal najmä A. Mach, ktorý vo svojich prejavoch prostredníctvom rozhlasu i novin burcoval obyvateľstvo v odpore voči „anglosaským“ pôvodcom „barbarského bombardovania“.³⁴ Od snahy zapojiť do týchto aktivít aj umeleckú obec sa podarilo Macha odhovoriť predsedovi Spolku slovenských spisovateľov Valentínovi Beniakovi. Spisovatelia mali podľa predstáv ministra vnútra vydať memorandum, v ktorom by odsúdili bombardovanie ako aj útoky londýnskeho rozhlasu voči kultúrnym inštitúciám (Matici slovenskej, Spolku sv. Vojtecha i Živene) a ich predstaviteľom.³⁵ Po memorande spisovateľov z Tatranskej Lomnice (1940) to mal byť druhý manifest spisovateľskej obce s výrazným politickým obsahom. Štátna moc sa nakoniec k takémuto nátlaku uchýlila až na jeseň, keď niekoľko predstaviteľov kultúrneho života krajiny podpísalo memorandá odsudzujúce vypuknutie SNP.³⁶

Dôsledkom bombardovania bola evakuácia najmä žien a detí z mesta na vidiek, ktorá výrazne narušila už aj tak s veľkými problémami fungujúci lístkový zásobovací systém. Spolu s evakuantmi sa na slovenský vidiek začali šíriť rôzne fámy z bratislavského politického zákulisia, ktoré výrazne negatívne ovplyvňovali verejnú mienku vo vzťahu k vládnucemu režimu.³⁷

³³ Tamže; porov.: SNA, f. MV, k. 706.

³⁴ Tamže.

³⁵ ŠABA, f. LS, 14/48-T. J. Gašpar.

³⁶ KAMENEC, I.: Politické manifesty slovenských kultúrnych pracovníkov v rokoch 1936 – 1948. In: *Evropa mezi Německem a Ruskem. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty*. Praha : HŮ AVČR, 2000, s. 567 – 573.

³⁷ ŠABA, f. ŽÚ Bratislava III.- Prezídium, k. 51, 54.

Osobitným druhom evakuácie bolo vypratávanie územia východného Slovenska, ktorých územia sa mali už čoskoro stať vojnovým operačným pásmom. Súbežne s nevelmi vierohodne pôsobiacimi optimistickými vyhláseniami politických špičiek štátu o pozitívnom obrate vo vývoji na frontoch druhej svetovej vojny, nižšie zložky štátneho aparátu horúčkovo pracovali na evakuácii východu republiky pred blížiacim sa frontom. Kompletný plán na evakuáciu ohrozených oblastí vypracovaný na ministerstve vnútra bol hotový už v marci 1944.³⁸

S vyššie spomínaným rozkladom štátneho aparátu súvisela aj stagnácia činnosti štátnej strany aj jej podriadených zložiek HM a HG, pričom väčšina miestnych organizácií fungovala len formálne. Výraznejšiu zmenu tohoto stavu nepriniesli ani politické školy HSLS, na ktorých putujúc po rôznych regiónoch Slovenska, často za povinnej účasti svojich poslucháčov, prednášali aj najvyšší politici štátu.³⁹

Akýmsi výkrikom do tmy v prostredí politickej pasivity a alibizmu sa stal zjazd Združenia vysokoškolského študentstva, ktorý prebiehal v posledných marcových dňoch „v znamení ľudáckeho aktivizmu“.⁴⁰

Keďže sa teda vládnej propagande nepodarilo prebudiť obyvateľstvo, aby sa aktívne zapojilo do služieb režimu, minimálnym strategickým cieľom sa stalo, udržať ho aspoň v stave politickej pasivity. Viacerí okresní náčelníci tak po začatí jarných poľnohospodárskych prác s uspokojením konštatovali, že ľudia už nemajú čas sedieť v krčmách a politizovať ako sa to dialo počas zimných mesiacov. Signifikantným prejavom dobovej atmosféry bol ústup jedného z hlavných symbolov režimu – pozdravu „Na stráž!“ zo spoločenského života.⁴¹

³⁸ SNA, f. MV, k. 564, 706; porov.: LIPTÁK, L.: c. d., s. 11n.

³⁹ ŠABA, f. ŽÚ Bratislava III.- Prezídium, k. 51, 54; tiež pravidelné riporty z jednotlivých politických škôl, zaplňajúce značný priestor v denníkoch Slovákov a Gardista na jar roku 1944.

⁴⁰ SNA, f. MV, k. 706.

⁴¹ ŠABA, f. ŽÚ Bratislava III.- Prezídium, k. 51, 54.

Výraznejšiu zmenu do popísaného stavu nepriniesla ani reforma obecnej správy na základe zákona č. 171/43 Sl. z. o zmenách v samospráve obcí, ktorou sa zavŕšil proces faktického poštátnenia obecnej samosprávy. Tento právny predpis v podstate legalizoval dovtedajší stav a odstránil z obecnej správy všetky samosprávne prvky.⁴² V diskusiách v sneme bol princíp voliteľnosti obecných orgánov označený ako „vratký a kolísavý základ obecnej samosprávy... od ktorého treba ustúpiť“. Namiesto neho bolo zavedené menovanie na návrh politickej strany, t. j. HSLŠ alebo národnostnej strany, čím mala byť zabezpečená kvalita výberu členov.⁴³ Zákon nadobudol účinnosť 1. 1. 1944 a na jeho základe museli byť v lehote šiestich mesiacov každej obci novým spôsobom kreované správne orgány. Ich členovia boli vzhľadom na spôsob ustanovenia do funkcií de facto štátnymi úradníkmi.⁴⁴

Na prelome februára a marca 1944 boli teda všetci členovia HSLŠ vyzvaní, aby sa zúčastnili akýchsi straníckych „primárok“. Mali sa takto tajným hlasovaním vyjadriť ku kandidátnym listinám zostaveným vyššími straníckymi orgánmi.

Keďže na miestnej úrovni často pôsobili viac faktory príbuzenskej, či susedskej nevráživosti ako politická orientácia, viacerí obvodní notári sa v hláseniach sťažovali, že voliči „nezodpovedne“ alebo „nerozmyslene“ menili predloženú kandidátnu listinu, ktorá nimi bola vopred neoficiálne odobrená. Vyskytli sa aj viaceré obce, kde voliči preškrtovali kandidátov výlučne podľa konfesionálneho kľúča. Rozšírený fenomén negatívneho hlasovania často spôsobil, že po vzájomnom eliminovaní kandidátov dvoma nepriateľskými skupinami v obci, zostal nakoniec na listine nedotknutý kandidát, ktorého v obci skutočne nikto voliť nechcel. Takýto výsledok, ako priznávajú vo svojich hláseniach viacerí obvodní notári, spôsobila väčšinou neinformovanosť voličov a krátky čas medzi vyhlásením volieb a ich konaním, pretože štátna moc počítala s viac-menej

⁴² Zákon č. 171/1943. Slovenský zákonník. Bratislava 1943.

⁴³ SNA, f. SSR, k. 42.

⁴⁴ Zákon č. 171/1943. Slovenský zákonník. Bratislava 1943.

formálnym schválením predložených kandidátov.⁴⁵ Menoslov kandidátov, ktorí boli schválení členskou základňou bol následne predložený ako návrh na menovanie príslušnému orgánu. Hoci to v zákone nebolo explicitne vyjadrené, podľa jeho záväznej interpretácie v obežníku ministerstva vnútra mal byť príslušný menovací orgán viazaný návrhom oprávnenej politickej strany.⁴⁶ Problémy s rešpektovaním tejto smernice sa objavili najmä pri obsadzovaní „národnostných“ mandátov, a tiež v dôležitejších mestách, kde sa boj o posty vo vedení mesta stal súčasťou zápasu konzervatívneho a pronacistického prúdu slovenskej politiky. Napríklad pri stranických voľbách, ktoré mali určiť zloženie politicky dôležitých miest vo vedení mesta Prešov dostal dovtedajší vládny komisár mesta Anton Sabol-Palko, známy silnou pronemeckou orientáciou i angažovaním sa v Hlinkovej garde, v stranických voľbách najmenej hlasov zo všetkých kandidátov. V rozpore s týmto výsledkom a napriek odporu prezidenta i župného predsedu HSĽS bol však menovaný mešťanomom, pričom kľúčovú úlohu v tomto prípade zohrala politická orientácia župana A. Dudáša a angažovanie sa nemeckého konzula sídliaceho v tomto meste.⁴⁷ Završením vzniku nových obecných orgánov boli ich ustanovujúce schôdze spojené so skladaním prísahy za prítomnosti predstaviteľov štátnej správy.⁴⁸

Reforma obecnej správy z rokov 1943 – 1944 vyvolala negatívne reakcie značnej časti obyvateľov a posilnila tendencie vedúce k pozvoľnému rozkladu štátneho aparátu na sklonku jeho existencie. Na všetkých stupňoch verejnej správy sa ozývali hlasy,

⁴⁵ SNA, f. MV, k. 2389; ŠABA, f. ŽÚ Bratislava III., k. 224; ŠAP Banská Bystrica, f. OÚ B. Bystrica, k. 136, ŠAP Zvolen, f. OÚ Zvolen, k. 244, f. OÚ Krupina, k. 89.

⁴⁶ Obežník MV č. 51/1944 zo 16. 1. 1944 o vykonávaní zákona č. 171/1943 Sl.z. o zmenách v samospráve obcí. ŠABA, f. ŽÚ Bratislava III., k. 224.

⁴⁷ SÚA Praha, AA, 136-74-5, porov. Gardista, 13. 6. 1944, s. 2.

⁴⁸ Obežník MV č.322 – 23/2-2/44 z 26. 2. 1944. ŠABA, f. ŽÚ Bratislava, k. 224.

spochybňujúce vhodnosť zámeru prebudovávať systém obecných orgánov v neistých vojnových časoch.⁴⁹

Reakcie verejnosti pôsobili v dvoch základných smeroch. Na jednej strane sa stupňoval pod vplyvom zahraničnopolitických udalostí alibizmus úradníctva a nechota obyvateľstva prijímať akékoľvek funkcie. Pod rôznymi zámienkami sa množstvo žiadateľov snažilo vyhnúť straníckej nominácii do obecných funkcií. Na stoloch obvodných notárov sa hromadili početné, často kuriózne zdôvodňované žiadosti tých, ktorí už funkcie nadobudli, no v prevažnej väčšine boli zamietnuté.⁵⁰ Zákon čelil tejto situácii zavedením povinnosti prijať verejnú funkciu. Občan sa jej mohol vyhnúť len z taxatívne stanovených dôvodov (napr. vek nad 60 rokov, zdravotný stav...) , ináč by sa dopustil priestupku, postihovanému relatívne vysokými sankciami.⁵¹

Keďže účasť na volebnom akte bola aj verejným prejavom členstva v štátnej strane, neprekvapuje, vzhľadom na vyššie spomínané pohnútky, veľmi nízka účasť na straníckych „primárkach“. Markantný bol tento jav vo väčších mestách, kde osobná neúčasť pri niekoľkotisícovom počte členov strany nebila až tak do očí. Napríklad v Trenčíne sa na slávnostnom volebnom zhromaždení zúčastnila sotva tretina členstva, hoci každý musel prijatie pozvánky potvrdiť podpisom⁵², v Banskej Bystrici to bola dokonca necelá pätina.⁵³

Na druhej strane úplne opačnú reakciu vyvolal systém volieb v radoch nestraníkov. Mnohí dávali aj verejne najavo pocit diskriminácie, keď sa nemohli zúčastniť na rozhodovaní o personálnom zložení vedenia obce. Dotýkalo sa to často

⁴⁹ KAMENEC, I.: Trenčín v rokoch 1938 – 1945. Politický a spoločenský vývoj. In: *Trenčín (vlastivedná monografia 2)* Bratislava : Alfa press, 1997, s. 27n; ŠAP Banská Bystrica, f. OÚ B. Bystrica, k. 136, ŠAP Zvolen, f. OÚ Zvolen, k. 244; ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, k. 89.

⁵⁰ ŠABA, f. ŽÚ Bratislava III., k. 224; ŠAP Banská Bystrica, f. OÚ B. Bystrica, k. 136, ŠAP Zvolen, f. OÚ Zvolen, k. 244; f. OÚ Krupina, k. 89.

⁵¹ Zákon č. 171/1943. Slovenský zákonník. Bratislava 1943.

⁵² KAMENEC, I.: c. d. 1997, s. 27n.

⁵³ ŠAP Banská Bystrica, f. OÚ B. Bystrica, k. 136.

najbohatších gazdov, ktorí boli vo svojich obciach prirodzenými autoritami. Mnohí poukazovali na fakt, že pri odvodových vysokých povinnostiach „sú štátu dobrí“, no k rozhodovaniu o veciach verejných nie sú pripustení. Viacerí obvodní notári poukazovali v hláseniach najmä na rozhorčené reakcie dlhoročných voličov HSLS a presvedčených autonomistov, ktorí akurát neboli nikdy členmi žiadnej politickej strany. Resume ich hlásení často vyznelo v konštatovanie, že súdoby stav je neudržateľný a „...bude nutné zjednať nejaký kompromis...“⁵⁴ Reforma nepriniesla ani zjednodušenie, či sprehľadnenie správy a vzhľadom na nálady obyvateľstva, ktoré vyvolala, pôsobila z hľadiska štátnej moci kontraproduktívne.

Vyššie spomínané vnútorné a vonkajšie faktory čoraz intenzívnejšie prispievali k narušeniu stability režimu i s ním zviazaného štátu v prvom polroku 1944. Svojím pôsobením na verejnú mienku tak súbežne s konšpiráciou opozičných politických elít, vytvorili priaznivé spoločenské podhubie, z hľadiska dramatických udalostí, ktoré vyvrcholili na prelome augusta a septembra.

⁵⁴ ŠABA, f. ŽÚ Bratislava III., k. 224; ŠAP Banská Bystrica, f. OÚ B. Bystrica, k. 136, ŠAP Zvolen, f. OÚ Zvolen, k. 244; f. OÚ Krupina, k. 89.

MARTIN HOLÁK
**VYPUKNUTIE SNP V KONTEXTE AKTIVÍT
ČESKOSLOVENSKÉHO ZAHRANIČNÉHO ODBOJA
V LONDÝNE**

Slovenské národné povstanie je z mnohých dôvodov mimoriadne príťažlivým predmetom bádania. Ide o dramatický úsek našej histórie a to nielen z hľadiska politického, ale aj vojenského, kultúrneho a sociálneho. Krátke časové obmedzenie, ako i množstvo prameňov, spomienok a odbornej literatúry podstatne uľahčuje analytické spracovanie tohto obdobia. Udalosti a vývoj v Československu po druhej svetovej vojne však nedopriali SNP objektívne zhodnotenie a systematické spracovanie. Dejiny sa stali na pol storočia predmetom politickej manipulácie, ktorá zodpovedala prebiehajúcim mocensko-politickým zmenám a odrážala ich charakter. Tento trend sa prejavil nielen na pozmenenej interpretácii politických vojenských udalostí, ale v nemalej miere postihol aj osobnosti, ktoré sa v rokoch 1943 až 1945 politicky angažovali. Aj keď SNP patrí v slovenskej historiografii medzi najspracovanejšie témy, historici stále nachádzajú mnohé biele miesta, či témy, ktoré je možné spracovávať z nových uhlov pohľadu. Vo svojom príspevku by som sa chcel dotknúť niekoľkých problémov súvisiacich s postojom Československej exilovej vlády k vypuknutiu povstania na Slovensku. V žiadnom prípade sa však nepokúšam o akési konečné slovo v týchto otázkach (rozsah príspevku to nakoniec ani nedovoľuje), skôr sa snažím poukázať na viaceré témy, ktoré si vyžadujú pri výskume SNP svoje miesto a pozornosť.

Československý zahraničný odboj sa formoval už od roku 1939 a popri aktivitách na medzinárodnej scéne podrobne mapoval situáciu či už v Protektoráte, alebo na Slovensku. Keď si exilové orgány postupne vybudovali svoje miesto a pevnejšie pozície v protihitlerovskej koalícii, začali aktívnejšie rozvíjať svoje

kontakty aj s domácim odbojom. Podobne ako zahraničný, tak i domáci odboj neboli vo svojich štruktúrach jednotné. Viaceré, navzájom si súperiace skupiny na Slovensku oslabovali nielen komunikáciu medzi sebou, ale aj smerom k zahraničiu. V Londýne zas prebiehal skrytý mocenský boj, ktorý v istých momentoch pretrval až do konca druhej svetovej vojny.

Po 15. marci 1939 sa medzi vznikajúcimi odbojovými zložkami postupne dospelo k názoru, že rezistencia voči Nemcom sa povedie v dvoch smeroch: 1. vytvorí sa podzemné hnutie, ktoré sa bude sústreďovať najmä na spravodajskú činnosť; 2. hlavné ťažisko boja proti okupantom sa presunie do zahraničia, kde bolo možno očakávať lepšie podmienky na presadzovanie programu obnovy ČSR. Medzi prvoradé ciele, ktoré si stanovili emigranti v Paríži a Londýne bolo vytvorenie Československej exilovej vlády, ako i snaha o jej uznanie zo strany veľmocí a ďalších štátov. Exilová vláda, ktorú mali okrem Edvarda Beneša tvoriť ešte Štefan Osuský, E. Outrata a S. Ingr,¹ však strácala postupom času v parížskych vládnych kruhoch pochopenie a tak nakoniec 17. októbra 1939 prišlo k ustanoveniu československého exilového orgánu, ktorý si uchoval navrhovaný názov - Národný výbor.² Jeho členmi boli: E. Beneš, gen. S. Ingr, Š. Osuský, E. Outrata, Hubert Ripka, gen. Rudolf Viest a Jan Šrámek. Keďže Osuský spočiatku odmietal do výboru vstúpiť, bol na jeho miesto dosadený bývalý vyslanec československej vlády vo Varšave Juraj Slávik.³

¹ Archív Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM) Praha, tzv. Benešov archív (BA), fond (f.) Edvard Beneš – Londýn, (EB-L), kartón (k.) 100. *The Czechoslovak Provisional Government* z 30. 9. 1939. Porovnaj: VNUK, F.: *Slovenská otázka na západe v rokoch 1939 - 40*. Cleveland : PKSJ, 1974, s. 135.

² AÚTGM Praha, BA, f. Edvard Beneš – válka (EB-V), k. 165. *Zápis o vytvorení ČSNV zo 17. 10. 1939*. Podrobnejšie tiež: KUKLÍK, J.: *Vznik Československého národného výboru a prozatímného státního zřízení ČSR v emigraci v letech 1939 - 1940*. Praha : Karolinum, 1996.

³ Archív Kancelárie prezidenta republiky (AKPR) Praha, f. Londýnský archiv (LA), k. 13, fasc. Slovenské věci. *Informácia gen. Viesta a doktora Slávika*. ŠOLC, J.: *Slovensko v českej politike*. Banská Bystrica : M. O. Enterprise,

Predsedom výboru (avšak len pre interné fórum) sa stal E. Beneš a úradujúcim podpredsedom J. Šrámek. Aj keď v pravom zmysle nešlo o vládu, prítomní sa dohodli aj na vytvorení „ministerstiev“, tzv. „Správ Československého národného výboru“, ktoré administratívne zaistovali chod československej armády, financie, propagandu, zahraničnú politiku a sociálne zabezpečenie emigrantov.⁴ Nad jeho utvorením prejavilo viacero exilových politikov svoju nevôľu, najviac nespokojným bol však Š. Osuský. Ako napísal Benešovi, ustanovenie Národného výboru je „vážnym krokom späť a ohrozuje obnovenie ČSR.“⁵ Osuský navyše nesúhlasil s personálnym zložením výboru a neskôr dokonca prišiel s návrhom, v ktorom požadoval v parížskom výbore proporcionálne zastúpenie pre Slovákov.⁶ Pri svojej akcii sa Osuský spoliehal hlavne na podporu od Francúzov a M. Hodžu, ktorý taktiež medzi členmi výboru nefiguroval.⁷ Hodža však paradoxne celé jednanie okolo konštituovania Národného výboru ignoroval, 16. 10. odcestoval do Londýna a na všetky Osuského výzvy, aby sa vrátil do Paríža nereagoval.⁸ Vyplyvalo to jednak

1993, s. 95 – 98; KUKLÍK, J.-NĚMEČEK, J.: *Hodža versus Beneš*. Praha : Karolinum, 1999, s. 53.

⁴ KUKLÍK, J.: *Londýnsky exil a obnova československého štátu 1938 - 1945*. Praha : Karolinum, 1998, s. 48 – 49; tiež: HOLÁK, M.: *Aktivity Jana Šrámka v prvých rokoch druhého odboja a jeho vzťah k slovenským politikom v exile*. In: *Jan Šrámek, kněz - státník - politik*. (Zost. P. Marek). Olomouc: Moneta - FM, 2004, s. 198 – 199.

⁵ MICHÁLEK, S.: *Hodža a Osuský, názory a pozície v rokoch 1939 - 1941*. In: *Milan Hodža. Štátník a politik* (Zost. M. Pekník). Bratislava : VEDA, 2002, s. 307. *Osuského list Benešovi* z 23. 10. 1939.

⁶ AÚTGM Praha, BA, f. 40, k. 12, fasc. IV/21.

⁷ K reakciám slovenského domáceho odboja na Hodžovu neúčasť v Národnom výbore pozri Lichnerovu správu pre ministerskú radu z januára 1941: „Keď sme sa dopočuli z rozhlasu o vytvorení Národného výboru, veľmi mnohých zarazila neúčasť Hodžova. Ja sám som bol veľmi prekvapený, ale snažil som sa na dotazy mnohých odpovedať tak, že Hodža prejavil snahu zostať predbežne v pozadí a neprijal aktívnu funkciu.“ AKPR Praha, f. LA, k. 13, fasc. Slovenské věci, dok. č. 32/4. *Lichnerova správa o pomeroch na Slovensku* z 31. 1. 1941.

⁸ Hodžovu neúčasť v Národnom výbore si všimol aj oficiálny denník HSEŠ Slováka, ktorý situáciu komentoval nasledovne: „Dr. Milan Hodža sa nepripojil

z toho, že sa na spory medzi Benešom a Osuským pozeral s pohrdaním a dalo by sa povedať, že aj s istou dávkou uspokojenia. Na strane druhej sa cítil byť urazeným, že v Národnom výbore nefiguroval. Hodža totiž predpokladal, že ako bývalý premiér bude v exile automaticky zastávať popri Benešovi nejakú významnú funkciu, ktorá by naplnila jeho nemalé politické ambície.⁹

Na prelome mája a júna 1940 pobyt českých a slovenských emigrantov v Paríži opäť bezprostredne zastihli vojnové udalosti. Po tom, ako 10. mája nemecké vojská zaútočili na Belgicko, Holandsko a Luxembursko bolo zrejmé, že sa priamemu útoku nevyhne ani Francúzsko. Už 26. mája začala v Danquerke evakuácia britských a francúzskych jednotiek a 10. júna odišla z Paríža Francúzska vláda. Evakuácia československej armády, úradníkov, písomností a majetku bola nepripravená a veľmi zmätočná, čo zapríčinilo v odboji mnohé ďalšie rozpory.¹⁰ Po porážke Francúza sa ťažisko čs. odboja presunulo do Londýna, kde predsa len panovali prijateľnejšie pomery, ako v Paríži. Medzinárodná situácia navyše vytvorila nové podmienky pre realizáciu zahraničného odboja. 21. júla 1940 uznala Veľká Británia dočasné československé zriadenie v exile čo viedlo ku konečnej realizácii vlády na čele s Msgr. J. Šrámkom.¹¹ Československý politický systém v Londýne popri vláde dopĺňala

k nijakej organizácii. Vyzvali ho síce k spolupráci a prehovárali ho k účasti, ale on sa zatiaľ nikde neangažoval. Toto stanovisko Dr. Hodžu je najlepším dôkazom, že činnosť týchto odbojových organizácií pokladá za zbytočnú a bezvýslednú. Údajne by sa najradšej vrátil domov.“ Slovák, 10. 10. 1939, s. 2.

⁹ Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. 203 - Odbočka spravodajskej ústredne Bratislava (203), k. 439, fasc. 203 - 439 - 1. Výpoveď J. Futáka na ÚŠB o vybraných slovenských politikoch v exile z 27. 9. 1940.

¹⁰ Por.: KUKLÍK, J.-NĚMEČEK, J.: Dokumenty k českým a československým dějinám v archivu Hooverova institutu. *Soudobé dějiny*, č. 1, 1998, s. 52. *Masarykov list Osuskému* zo 16. 6. 1941.

¹¹ KUKLÍK, J.: *Londýnsky exil...*, s. 53.

Štátna rada a samozrejme i prezident s výnimočnými právomocami.

Po prijatí Vianočnej dohody poslala v januári 1944 Slovenská národná rada (SNR) cez Václava Kopeckého (pôsobiaceho vo Švajčiarsku) Benešovi prvú informáciu o svojej činnosti. Táto správa, ktorá popri ozname o vzniku SNR obsahovala i text Vianočnej dohody prišla do Londýna 4. marca.¹² Beneš reagoval pomerne pružne a už o necelé štyri týždne posielal na Slovensko svoju odpoveď.¹³ V tomto deväťbodovom liste najskôr privítal organizačné zjednotenie odboja, ako i Vianočnú dohodu, ktorá je v „zásade dobrá“. Potom sa už venoval povojnovému vzťahu Čechov a Slovákov, kde vlastne len zopakoval svoje staršie názory a postoje. Obdobie medzi aprílom a augustom 1944 bolo v znamení výmeny viacerých správ medzi domácim a zahraničným odbojom a napriek veľkým trecím plochám sa postupne prichádzalo k dohode. V prípadoch, kedy sa vzájomné problémy nedali riešiť sa použila zázračná formulka, že o tom rozhodne „oslobodený ľud vo vlasti.“ Popri SNR sa rozbehli aj kontakty londýnskej exilovej vlády s predstaviteľmi slovenskej armády. 23. marca 1944 vymenoval Beneš (ako hlava štátu a vrchný veliteľ ozbrojených síl) za veliteľa československého vojska na Slovensku Jána Goliana.¹⁴ Tu sa však opäť ihneď prejavila vzájomná rivalita, pretože viacerí odbojári s Golianovým vymenovaním nesúhlasili,¹⁵ no v tomto prípade im neostávalo nič

¹² JABLONICKÝ, J.: *Zilegality do povstania*. Bratislava : Epona, 1969, s. 205.

¹³ Celý Benešov list cituje napr. VNUK, F.: *Rebelanti a suplikanti (Slovenská otázka v ilegálite a v exile 1944 - 1945)*. Lakewood : SRIA, 1989, s. 52 – 56.

¹⁴ SNA, f. S, k. 436, fasc. S-436-1.

¹⁵ Por.: Archív Národnej banky Slovenska (ANBS) Bratislava, f. Karol Markovič (KM), k. 1. Spomienky na účasť v protifašistickom odboji a v Slovenskom národnom povstaní v rokoch 1919 - 1945. Markovič na vymenovanie Goliana spomína: „Prezident Beneš si „predvídavo“ uvedomil dôležitosť povstaleckej armády na Slovensku, ako rozhodujúcej sily povstania a preto chcel mať na čele vojska spoľahlivého veliteľa - svojho človeka - ktorý by jeho plány na ovládnutie Slovenska úspešne previedol ... za veliteľa povstaleckej armády sa poponáhľal, aby ho nepredbehli menovať

iné, len sa prispôbiť realite. Zaujímavo to však zahral Gustáv Husák, ktorému sa Golianove vymenovanie, podpísané gen. Ingrom náhodne dostalo do rúk skôr, ako samotnému J. Golianovi (dekrét ukázal Husákovi Rudo Fraštacký, ktorý ho na Slovensko priviezol zo Švajčiarska).¹⁶ Husák dokument v mene SNR „predbežne zadržal“ a 27. apríla 1944 oznámil Golianovi, že ho SNR a jej prostredníctvom i prezident vymenovali za veliteľa pozemných akcií na domácom území. Jednou z príčin možného konfliktu medzi domácim a zahraničným odbojom bolo aj riešenie personálneho zloženia domácej reprezentatívnej organizácie. Ak E. Beneš vo svojich odkazoch na Slovensko spočiatku navrhoval, aby sa odboj spojil pod vedením najstaršieho politického činiteľa (mysliac pritom prirodzene na Šrobára),¹⁷ jednoducho nepochopil revolučnosť situácie. Podobne naivný bol aj názor J. Slávika, ktorý bol presvedčený, že najviac záleží na tom, ktorú z domácich skupín exilová vláda podporí.¹⁸ Jediné, na čo sa Londýn ako tak zmohol boli zásahy do personálneho zloženia domácej reprezentácie, konkrétne pri možnom zapojení do príprav povstania aj vybraných predstaviteľov ľudáckeho tábora.

Občiansky odboj na Slovensku mal kontakty so skupinou spolupracovníkov a prívržencov vyslanca vo Vatikáne – K. Sidora,¹⁹ s ktorým pôvodne (hlavne na prelome rokov 1939 až 1940) ráтали aj v Paríži a Londýne.²⁰ V prvej polovici roku 1943 sa

podplukovníka Goliana, ktorý mu vyhovoval ... chceli mať politického veliteľa, vojenské schopnosti ich nezaujímali.“

¹⁶ LETTRICH, J.: *O Slovenskej národnej rade...*, s. 15 – 16; tiež: HUSÁK, Gustáv: *Svedectvo o SNP*. Bratislava : VPL, 1964, s. 81; VNUK, F.: *Rebelanti a suplikanti...*, s. 64.

¹⁷ SNA, f. S, k. 501, fasc. S - 501 - 1. *Zápisky J. Ševčíka*.

¹⁸ KLIMEK, A.: *Názory Edvarda Beneše na soužití Čechů a Slováků...*, s. 58.

¹⁹ HOLÁK, M.: *Aktivita Jana Šrámka...*, s. 202 – 203.

²⁰ Bolo to hlavne v čase, kedy predstavitelia Veľkej Británie upozorňovali na nereprezentatívne zloženie NV a na absenciu predstaviteľa slovenských katolíkov v zahraničnom odboji. Ako sa vyjadril E. Beneš: „Musím míti katolíka, který opravdu ... něco reprezentuje.“ AÚTGM Praha, BA, fond EB-L, k. 99. *Záznam rozhovoru E. Beneša so Š. Osuským z 9. 7. 1940*.

však situácia v exile natoľko upokojila, že sa spolupráca so Sidorom stala bezpredmetnou.²¹ Akonáhle Londýn prerušil s vyslancom pri Svätej Stolicy všetky kontakty, požadoval to isté aj od domáceho odboja, kde so Sidorom udržiavali úzke vzťahy hlavne skupiny okolo Jána Ursínyho a Petra Zaťka.²² Za pozornosť stojí, že exilové MZV bolo ešte v máji 1944 upozornené na to, ako Ursíny „ustavuje nerepresentatívni Národní Výbory bez šrobárovců a splnomocněných komunistů podporován Sidorovými a Hodžovými kolaboranty“²³ čo vyvolalo takú nevôľu medzi predstaviteľmi zahraničného odboja, že títo dokonca podali SNR protest proti „přibrání kolaborantů /Zaťko, Staněk, Turzo, Kvetko/ do Národní Rady.“²⁴

Podobne ako občiansky odboj i komunisti začiatkom roku 1942, kedy začal II. ilegálny výbor KSS organizovať tzv. „Národný front“ na Slovensku predpokladali, že tento bude pozostávať z dvoch zástupcov komunistickej strany, dvoch zástupcov občianskej opozície a dvoch zástupcov Sidorovej ľudáckej opozície.²⁵ Aj keď sa uvedenú politickú platformu zriadiť nepodarilo, komunisti neprestali s účasťou sidorovej skupiny v odboji rátať. Napriek tomu však účasť, resp. neúčasť Sidorovcov v druhom odboji nebola pre komunistov natoľko

²¹ Podrobnejšie: HOLÁK, M.: Karol Sidor a druhý zahraničný odboj (1939 - 1943). Prednesené na konferencii: *Vznik a činnosť ilegálnej SNR*. Banská Bystrica 19. – 20. 11. 2003. V tlači.

²² JABLONICKÝ, J.: K príprave a vzniku SNR v roku 1943. In: *Slovenské národné rady*. (Zost. M. Pekník). Bratislava : VEDA, 1998, s. 74 – 76; tiež: URSÍNÝ, J.: *Z môjho života*. Martin: Matica slovenská, 2000; *Národohospodár Peter Zaťko spomína*. (Zost. Š. Teren). Liptovský Mikuláš: Transoscius, 1994, s. 138; Archiv Národného muzea (ANM) Praha, f. Milan Hodža (MH), k. 12, inv. č. 559. Lichnerova správa o pomeroch na Slovensku z 31. 1. 1941. Porovnaj s Denníkom Karola Sidora z roku 1943. Sidorove denníky sa skladajú zo 42 zväzkov a zaznamenávajú obdobie od decembra 1916 do októbra 1952. K dispozícii máme dosiaľ len rok 1943 – zväzky (XX. – XXII.).

²³ SNA, f. S, k. 436, fasc. S - 436 - 1, dok č. MZV 4038/d/44 z 20. 5. 1944.

²⁴ Tamže, dok. č. MZV 7304/d/44. Informácia od “V” z 12. 9. 1944.

²⁵ ŠTVRTECKÁ, A.: Vznik SNR v roku 1943. In: *Slovenské národné povstanie v roku 1944*. Bratislava : VPL, 1965, s. 202.

dôležitá, aby sa v nej nejako zvlášť angažovali.²⁶ V každom prípade však boli Sidorove politické plány a ambície v roku 1943 nereálne a od začiatku odsúdené na neúspech. Zo zahranično-politického hľadiska mu v prvom rade poškodil odpor Československej londýnskej vlády voči jeho osobe,²⁷ ako i prerušenie diplomatických vzťahov medzi Sovietskym zväzom a poľskou exilovou vládou. Ak Sidor zdôrazňoval, že všetky jeho plány vychádzajú iba z predpokladu, „že sovietske vojská nebudú pri slovenských hraniciach skôr ako druhé“,²⁸ precenil nielen záujem západných mocností o stredoeurópsky priestor, ale i svoje vlastné sily a kontakty.

Po vypuknutí povstania si E. Beneš uvedomoval nielen význam situácie, ale aj jej dosah a možné riziká. Ak povstalci prostredníctvom neho žiadali od spojencov vojenskú podporu, exil očakával od veľmoci skôr podporu politickú. Beneš pritom nezabudol pred vyslancami spriatelенých mocností vyhlasovať, že signál na začatie akcie vydal on, pretože predpokladal vojenské obsadenie Slovenska Nemcami.²⁹ Je síce pravda, že 28. augusta bola na Slovensko odoslaná prezidentova „veľmi dôrazná“ výzva na vojenské vystúpenie proti Nemcom,³⁰ je však otázne, aký mala

²⁶ Niektoré komunistické zložky aj v neskoršom období predpokladali vývoj, ktorý nebol vzdialený aj umierneným ľuďom: „Ak ČSR, tak národne federovaná a socialistická ... V takýchto náladách sa zabúda na Beneša i Londýn. I na Čechov.“ Archív Múzea SNP (AMSNP) Banská Bystrica, VI/A/3, dok. č. 46/63. Husákova správa „O vývoji a situácii na Slovensku“ z júla 1944.

²⁷ Ako si Sidor zapísal do denníka: „Česi pravdivé pomiešajú s nepravdivým a pôjde im o to, aby mňa úplne zdiskreditovali v očiach Slovenska. Verím, že sa im to nepodarí, ako sa to nepodarilo ani tým, ktorí slúžili Berlínu s tým, že ma hanili.“ *Sidorov denník*, č. XXI, Záznam zo 14. 7. 1943.

²⁸ JABLONICKÝ, J.: *K príprave a vzniku SNR...*, s. 75. *Pappého správa poľskej exilovej vláde* z 2. 6. 1943. Porovnaj: *Sidorov denník*, č. XX. *Sidorov záznam* z 2. 6. 1943.

²⁹ Public Record Office (PRO) Londýn, f. 371 (General Correspondence), fasc. 38942, č. C12076. Dokument mi poskytol Petr Suchý z Prahy.

³⁰ „Od prezidenta republiky vám predávám tento jeho veľmi dôrazný politický vzkaz: Tato příležitost je poslední okamžik, abyste smyli všechno to, co

dosah. V každom prípade sa vojenskú podporu od spojencov „vdďaka“ odporu Sovietskeho zväzu podarilo zabezpečiť len v obmedzenej miere. Pritom sa stávalo, že samotní povstalcovia, ak už nejaké zbrane dostali, tak ich v niektorých prípadoch nedokázali použiť.³¹ Situáciu navyše komplikovala aj veľká vzdialenosť londýnskej emigrácie od povstaleckého života, ako i nedostatok, resp. jednostrannosť informácií, ktoré zo Slovenska získavala.³² Aj keď prezident Beneš, ako i Šrámkova vláda naďalej otvorene podporovali vojenské vystúpenie proti Nemcom, dosah ich pomoci nebol v tomto čase už rozhodujúci. Zjavná podpora Londýna len niektorým skupinám³³ navyše oslabovala jednotnosť SNR a jej vojenských zložiek. A tak sa po vypuknutí povstania podľa niektorých komunistov „občiansky blok viacej zameriaval na politické usporiadanie II. republiky, než na samotný odboj. Boli nejednotní v česko-slovenskej otázke, aj v usporiadaní novej republiky. Škrtila ich Benešova politika a nakoniec ich aj uškrtila.“³⁴

Dôležitou zbraňou pri vypuknutí povstania na Slovensku bola i propaganda. Na začiatku SNP robila exilovej vláde v tomto prípade mierne problémy nielen rozdielnosť informácií, ale hlavne terminológia. 31. augusta vyšli napr. viaceré švédske denníky

quislingovská vláda a tak zvané samostatné Slovensko proti spojencům napáchali. Bude to míti dalekosáhlé důsledky ... Nenechte se za žádnou cenu obsadit bez boje ať již přijde v úvahu eventualita útoční, nebo obranná.“ SNA, f. S, k. 436, fasc. S - 436 - 1, dok č. MZV 6792/d/44 z 28. 8. 1944.

³¹ „Americké lietadlá nám doniesli guľomety, ale na úseku vojaci s nimi nevedeli manipulovať, lebo im to nikto neukázal.“ ANBS Bratislava, f. KM, k. 1. Spomienky na účasť v protifašistickom odboji a SNP v rokoch 1919 – 1945.

³² Kol.: *Dejinná križovatka*. Bratislava : VPL, 1964, s. 406.

³³ Napr. SNA, f. S, k. 436, fasc. S - 436 - 1, dok č. MZV 3875/d/44 zo 16. 5. 1944. „Rozpory ve straně agrární pokračují. Pro jejich odstranění je nutno, abyste dali veškerou podporu skupině Šrobár-Klein, jejichž politické kredo je ČSR bez výhrady.“

³⁴ ANBS Bratislava, f. KM, k. 1. Spomienky na účasť v protifašistickom odboji a v SNP v rokoch 1919 – 1945.

s úvodníkom „Česi do boja proti nemeckým okupantom“³⁵ a britské noviny dokonca hovorili o „povstaní českých vlastencov proti slovenským quislingom!“³⁶ Aj keď v periodikách vydávaných emigrantmi boli v názoroch opatrnejší, objavíme tu podobne ako v anglickej tlači³⁷ informácie o naplánovaní a načasovaní povstania prezidentom a exilovou vládou, ako i o podriadenosti a vernosti povstalcov Benešovi.³⁸ Podobnú mienku prezentovalo aj československé vysielanie na rozhlasových vlnách BBC,³⁹ ktoré vďaka štátnemu tajomníkovi MZV H. Ripkovi reagovalo veľmi pružne a aktuálne.⁴⁰ Ripka, ktorý si dobre uvedomoval význam rozhlasovej propagandy, ihneď po vypuknutí povstania požiadal vedenie BBC o rozšírenie československého vysielania, ktoré dovtedy trvalo 25 minút denne.⁴¹ Vzhľadom na závažnosť situácie odstúpila BBC Šrámkovej vláde tri svoje poobedňajšie vysielania a neskôr dokonca rozšírila československé vysielanie na 40 minút denne.⁴² Ako prvý vystúpil (30. augusta 1944 o 0.45 londýnskeho času) s rozhlasovým prejavom J. Slávik, ktorý prečítal „vládne vyhlásenie“ k udalostiam na Slovensku: „Na žiadosť Tisovej vlády začalo nemecké vojsko 29. augusta obsadzovať Slovensko ... Slováci však povstali do boja proti nemeckému útočníkovi

³⁵ *Dejiny SNP*, III. zv. (Zost. V. Plevza). Bratislava : Pravda, 1984, dok. č. 293. Informácia pre vyslanectvo v Štokholme pre londýnske MZV zo 4. 9. 1944. Slovo „Češi“ je v texte dvakrát podčiarknuté s poznámkou: „nešikovné!“

³⁶ VNUK, F.: *Rebelanti a suplikanti...*, s. 1.

³⁷ The Observer z 3. 9. 1944 napr. informoval: „Povstanie, podľa úradnej československej informácie, bolo organizované a riadené podzemnou vojenskou organizáciou, ktorá dostávala svoje rozkazy od vlády dr. Beneša.“ Podobne i londýnske Times písali: "K povstaniu došlo s plným vedomím a za plnej spolupráce československej vlády v Londýne.“

³⁸ AKPR Praha, fond LA, k. 13, fasc. Slovenské věci. *Noviny Československé listy a Čechoslovák*.

³⁹ Zákaz počúvania cudzieho rozhlasu na Slovensku platil už od júla 1942. SNA, f. 203, k. 439, fasc. 203 - 439 - 3. Úradný záznam ÚŠB z 21. júla 1942.

⁴⁰ Státní ústřední archiv (SÚA) Praha, fond Hubert Ripka (HR), k. 26. Zprávy rozhlasového oddělení v Londýně.

⁴¹ SNA, f. S, k. 436, fasc. S-436-1. Slovenské povstání v londýnském rozhlasě.

⁴² Tamže.

a zradnému režimu na Slovensku ... Vlastenci na Slovensku si uvedomujú, že sloboda a česť je hodná každej obeť. Budúce generácie budú s hrdosťou a vďakou spomínať tento heroický boj, ktorým sa Slováci plne zapojujú do borby o nový život celého ľudstva. Náš ľud už doterajšími svojimi obeťami dokázal, že sa chce oslobodiť vlastným bojom. Príklad slovenský budú nasledovať aj ostatné časti republiky.“⁴³ Po Slávikovi za vládu ešte prehovoril gen. Ingr⁴⁴ a Jan Masaryk, ktorý zdôrazňoval: „Správu pre nás najdôležitejšiu nám posielala Slovensko. Vedeli sme už dávno, že k tomu dôjde ... Správa o veľkom povstaní ... o celonárodnej otvorenej vojne Slovenska s nemeckým nepriateľom - teraz dochádza k tomu, čo sme všetci čakali a čím sme, keď k tomu došlo, hlboko dojatí. To je udalosť historického významu, ktorá upevní spoločný bratský život Čechov a Slovákov viac než všetko, čo sa stalo doteraz. Naše srdcia a všetka naša pomoc je s vami, moji drahí! Vaše vystúpenie, slovenskí bratia, je signálom pre vystúpenie všetkých Čechoslovákov!“⁴⁵

Beneš prehovoril k povstalcem prostredníctvom britského rozhlasu 8. 9. 1944.⁴⁶ V prejave zdôrazňoval ako „Slovensko v rozhodné, dôstojné a statečné národnej revolte povstalo a pred celým svetom se postavilo za Československú republiku“,⁴⁷ no nezabudol ani spomenúť, ako podrobne vedeli o všetkých prípravách akcie: „Vedeli jsme zde v Londýně už od začátku srpna podrobně, co se na Slovensku připravuje. Vedeli jsme den a hodinu, kdy Němci ohlásili Tisovi, Machovi a Čatlošovi, kdy a jak Slovensko má být obsazeno ... Činili jsme zde proti tomu své

⁴³ CD-ROM SNP 2003.

⁴⁴ SNA, f. S, k. 436, fasc. S - 436 - 1. Slovenské povstání v londýnském rozhlasu. Ingr okrem iného podobne ako Slávik zdôrazňoval, že „Vojenské jednotky na Slovensku, ktoré sa spolu s partizánskymi oddielmi stali podľa pripravených plánov súčasťou čs. armády, postavili sa na odpor.“

⁴⁵ MASARYK, J.: *Volá Londýn*. Praha : Svoboda, 1948, s. 264.

⁴⁶ BENEŠ, E.: *Šest let v exilu a druhé světové války*. Praha : Družstevní práce, 1946, dok. č. 31, s. 235 – 240. Podľa Ripku sa tak stalo až 10. septembra. SNA, f. S, k. 436, fasc. S - 436 - 1. Slovenské povstání v londýnském rozhlasu.

⁴⁷ BENEŠ, E.: *Šest let v exilu...*, dok. č. 31, s. 236.

spoločné prípravy s vámi na Slovensku a dennejsme je spoločnými dohovory prízpůsobovali událostem u vás.“⁴⁸ Prekvapujúcejším však bol prejav H. Ripku z toho istého dňa, kde menovaný prakticky po prvý raz priznal, že si „ľud praje obnovenie ČSR, vybudovanej na rovnoprávnosti slovenského a českého národa.“⁴⁹ Ripkov prejav však tvoril výnimku a čs. rozhlasové vysielanie si aj v ďalších týždňoch udržiavalo svoj štandard s „klasickými“ témami – podpora povstaniu, povojnové potrestanie kolaborantov, spolupráca so Sovietskym zväzom a blízka porážka nacistického Nemecka. Vyriešenie sporu o budúcom vzťahu Čechov a Slovákov sa definitívne nechávalo na dobu po oslobodení.⁵⁰

Slovenské národné povstanie opäť otvorilo otázky spojené s povojnovým usporiadaním Československa. K zaisteniu obnovy Československa podľa predstáv exilovej vlády boli už v roku 1944 vydané viaceré prezidentské dekréty. Na základe dohody so ZSSR bol prijatý „Ústavný dekrét prezidenta republiky o dočasnej správe oslobodeného územia“, podľa ktorého mal pred príchodom vlády a prezidenta do vlasti, územie obsadené spojeneckými vojskami spravovať tzv. Úrad pre správu oslobodeného územia na čele s vládnym delegátom. Vládnym delegátom mal na oslobodenom území podľa uznesenia vlády zastupovať všetkých ministrov a robiť všetko potrebné na vedenie vojny, udržiavanie poriadku a na obnovenie a zabezpečenie normálneho života.⁵¹ Pri hľadaní vhodnej osoby na post vládneho delegáta sa exilová vláda stretla s nepredpokladanými problémami, keď socialistické strany odmietli podporiť Benešovho favorita J. Slávika⁵² a na miesto neho

⁴⁸ Tamže, s. 238.

⁴⁹ SÚA Praha, f. HR, k. 26, Prepis Ripkovho rozhlasového prejavu z 8. 9. 1944.

⁵⁰ Por. STRÁNSKÝ, J.: *Hovory k domovu*. Praha : Fr. Borový, 1946, s. 474. Stránskeho rozhlasový prejav z 22. 10. 1944.

⁵¹ *Dejinná križovatka...*, s. 409.

⁵² *Cesta ke květnu...*, dok. č. 25, s. 137. Beneš od Slávikovej kandidatúry nakoniec upustil s vyjadrením, že ho bude neskôr ešte potrebovať. FEIERABEND, L. K.: *Politické vzpomínky II*. Praha : Atlantis, 1994, s. 160. Por.: *Dejinná križovatka...*, s. 408 – 409.

presadzovali sociálneho demokrata F. Němca.⁵³ Skupina okolo J. Lichnera naopak argumentovala, že ak je vládnym delegátom Čech, mal by miesto jeho zástupcu zastávať Slováč⁵⁴ no a komunisti zase pochybovali o Němcovi, pretože sa 15. marca 1939 zúčastnil vytvorenia tzv. Českého národného výboru.⁵⁵ 30. júna 1944 navrhol na zasadnutí vlády jej predseda J. Šrámek, aby bol za vládneho delegáta pre oslobodené územie vymenovaný F. Němec, pričom bol po krátkej diskusii tento návrh prijatý.⁵⁶ Na miesto Němcovho zástupcu bol vymenovaný gen. R. Viest, ktorý mal zároveň v delegácii zastupovať vojenské zložky.⁵⁷ Vládna delegácia sa navyše skladala z tzv. „politických poradcov“, ktorí zastupovali jednotlivé strany v Štátnej rade (F. Hála – ľudovci, F. Hodža – agrárnici, B. Laušman – sociálni demokrati, F. Uhlíř – národní socialisti, J. Valo – komunisti) a zo zástupcu KPR P. Drtinu. Ako to už v takýchto situáciách v politike býva, zloženie delegácie bolo výsledkom kompromisu, takže nakoniec nebol nikto spokojný. Ak národní socialisti protestovali, že Slováci v delegácii (okrem Viesta) sú autonomisti a ľudovci naopak tvrdili, že medzi nimi nefiguruje žiaden katolík, komunisti ich jednoducho všetkých považovali za reakcionárov, pričom zloženie delegácie neodpovedalo duchu národnej fronty.⁵⁸ V exile sa uvažovalo o niekoľkých možnostiach, ako uviesť prezidentské dekréty do súladu s normotvorbou SNR. Všeobecná mienka panovala v názore, že bude potrebné pozmeniť dekrét o vládnom delegátovi, no objavili sa dokonca návrhy, aby sa SNR (resp. jej predseda) určili za vládnú delegáciu na oslobodenom území v zmysle

⁵³ KUKLÍK, J.-NĚMEČEK, J.: *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozície v Londýně 1939 - 1945*. Praha : Karolinium, s. 271 – 272. Sociální demokrati navrhli výber z trojice: F. Němec, J. Bečko a V. Majer.

⁵⁴ AÚTGM Praha, BA, f. EB-V, k. 113.

⁵⁵ KUKLÍK, J.-NĚMEČEK, J.: *Proti Benešovi...*, s. 272. Na strane druhej komunisti nepredstavili svojho vlastného kandidáta, pretože sa obávali, že by bola jeho pozícia na oslobodenom území veľmi ťažká.

⁵⁶ AÚTGM Praha, BA, f. EB-V, k. 176d. Zápis zo zasad. vlády z 30. 6. 1944.

⁵⁷ Tamže.

⁵⁸ KLIMEK, A.: *Názory Edvarda Beneše...*, s. 58.

príslušného dekrétu, či dokonca o možnosti zapojiť SNR do exilovej vlády.⁵⁹ Po viacerých negatívnych reakciách zo strany SNR sa nakoniec exilová vláda zhodla na tom, že „Vládny delegát bol vyslaný v dôsledku čs. -sovietskej zmluvy, aby prevzal správu oslobodeného územia, len čo mu bude odovzdaná sovietskym vojenským velením.“⁶⁰ Vláda zároveň priznala, „že pri menovaní vládného delegáta sa nevedelo, či územie, ktoré bude najprv oslobodené, bude na Podkarpatskej Rusi, na Slovensku alebo v zemiach českých.“⁶¹

7. októbra pristál F. Němec so svojimi spolupracovníkmi na území Slovenska,⁶² kde sa len tesne minuli s delegáciou SNR,⁶³ ktorá odcestovala na rokovania do Londýna.⁶⁴ Podľa nových inštrukcií od československej vlády mal Němec tvoriť akúsi spojku medzi SNR a Londýnom, informovať obe strany o otázkach rôzneho charakteru, ako i zastupovať vládu pri rokovaníach s jednotlivými odbojovými skupinami. Ako Beneš upozorňoval Šrobára približne týždeň predtým: „Chápeme, že vy na mieste znáte pomery, ktorých my neznáme a nechceme tudíž podnikat a rozhodovať o ničom, o čem bychom se s vámi napřed nedohodli.

⁵⁹ KUKLÍK, J.: *Mýty a realita takzvaných Benešových dekrétů*. Praha : Linde, 2002, s. 216.

⁶⁰ VNUK, F.: *Rebelanti a suplikanti...*, s. 158. Stanovisko Čs. vlády k návrhom a podnetom zo Slovenska z 20. 9. 1944.

⁶¹ Tamže, s. 160.

⁶² SNA, f. S, k. 436, fasc. S - 436 - 1, dok č. MZV 8525/d/44 z 9. 10. 1944. Pozdrav F. Němca prezidentu Benešovi z púdy republiky.

⁶³ Delegácia SNR v zložení J. Ursíny, L. Novomeský a M. Vesel odišla na porady do Londýna na pozvanie E. Beneša. Sem pricestovali 12. 10. 1944, kde následne rokovali s množstvom exilových politikov o vzťahu SNR a vlády, ako i o budúcom usporiadaní ČSR. Pre nedostatok priestoru sa problémom nezaoberaám a odporúčam na početnú literatúru. Napr.: *Dejiny SNP*, IV. zv., NOVOMESKÝ, L.: *Delegácia SNR v Londýne...*, s. 259 a n.; tiež: HUSÁK, G.: *Švedctvo o SNP...*, s. 430 – 464; LAŠTOVIČKA, B.: *V Lonýně za války*. Praha: Svoboda, 1961, s. 423 a n.; VNUK, F.: *Rebelanti a suplikanti...*, s. 168 – 216.

⁶⁴ Delegácia SNR odletela z letiska Tri Duby v noci zo 6. na 7. októbra napriek snahe niektorých odbojových skupín, aby počkali na Němca a jeho sprievod. Por.: SNA, f. S, k. 436, fasc. S-436-1, dok č. MZV 8995/dův/44 z 19. 9. 1944.

Prosíme vás o totéž. Zejména vás žádame, aby všechno, co náleží do kompetence centrální vlády nebo vrchního vojenského velitelství, bylo rezervováno rozhodnutí londýnské vlády.“⁶⁵ Odpoveď SNR na „Stanovisko Čs. vlády k návrhom a podnetom zo Slovenska“ vystihuje celkový postoj domáceho odboja vo vzťahu k londýnskemu zriadeniu: „SNR ako vrcholný revolučný orgán domáceho odboja, v ktorom sú zastúpené všetky politické zložky aj ideové smery demokratické, vedie domáci odboj po stránke zákonodarnej, vládnej. Toto stanovisko je vyjadrené v paragrafe 1. nariadenia SNR zo dňa 1. septembra 1944, č. 1. zb. nariadení. Vedenie zahraničného odboja a všetky otázky, týkajúce sa zastupovania štátu voči spojencom a ostatnému zahraničiu prislúchajú prezidentovi, vláde a štátnej rade ako vrcholnému revolučnému orgánu zahraničného odboja ... Sme pre Československú republiku ako samostatný a spoločný štát troch slovanských národov ... na základe princípu rovného s rovným. Definitívne ústavnoprávne usporiadanie ČSR uskutočnia legitímni zástupcovia týchto troch národov.“⁶⁶

Politický vývoj na Slovensku a nariadenia SNR v konečnom dôsledku spôsobili, že na území Slovenska neboli aplikované viaceré prezidentské dekréty a došlo tak k asymetrickému usporiadaniu československých orgánov.⁶⁷ Napriek vojenskej porážke SNP si SNR udržala svoje postavenie voči exilovým orgánom, čo sa výrazne prejavilo v prvých rokoch obnoveného Československa.

⁶⁵ PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*. Bratislava : VPL, 1965, s. 446 – 447. Benešov list Šrobárovi z 11. 9. 1944.

⁶⁶ *Dejinná križovatka*, s. 410 – 411.

⁶⁷ KUKLÍK, J.: *Mýty a realita...*, s. 220.

IVAN A. PETRANSKÝ

KATOLÍCKA CIRKEV NA SLOVENSKU A POVSTANIE ROKU 1944

Katolícka cirkev na Slovensku získala počas existencie prvej Slovenskej republiky (1939 – 1945) postavenie, ktoré v podstatnej miere uspokojovalo požiadavky jej predstaviteľov. Úloha cirkvi v náboženskom, spoločenskom, kultúrnom i politickom živote bola v tomto období silná. Slovenskí katolícki biskupi, napriek kritickému vnímaniu určitých krokov režimu (napr. perzekúcií židovských obyvateľov) a sporom s niektorými predstaviteľmi vládnej moci, sa väčšinou stotožnili s myšlienkou slovenskej štátnosti. Vládu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS), tradične významnej predstaviteľky politického katolicizmu na Slovensku, považovali pre cirkev za vyhovujúcu. Nijako preto neprekvapuje skutočnosť, že odbojové aktivity nenachádzali v radoch slovenských katolíckych hodnostárov sympatie. Naopak, obava zo zhoršenia postavenia katolíckej cirkvi, umocnená faktom, že významnou súčasťou odbojového pohybu bola imanentne protinábožensky orientovaná komunistická strana, stavala katolícku cirkev do opozície voči hnutiu, ktoré vyústilo do ozbrojeného povstania, vyhláseného 29. augusta 1944 v Banskej Bystrici.

Rímskokatolícki ordinári sa v období slovenského štátu poslednýkrát zišli len dva dni pred vypuknutím povstania. Dňa 27. augusta 1944 sa biskupi Karol Kmeťko, Pavol Jantusch, Ján Vojtaššák, Jozef Čársky, Andrej Škrábik, Michal Buzalka a Eduard Nécsey stretli na biskupskej konferencii v Banskej Bystrici. Okrem bežnej agendy sa ordinári nevyhli ani hodnoteniu vyhotnenej aktuálnej situácie a informovali o nepokojoch vo svojich diecézach. Potom, čo prešovský apoštolský administrátor J. Čársky nastolil otázku, ako sa má kňazstvo zachovať po príchode Červenej armády na Slovensko, bolo dohodnuté, že „duchovní

majú zostať na svojich miestach a prispôbiť sa pomerom“.¹ Pohnuté pomery inšpirovali biskupov k vydaniu ohlasu veriacim, obsahujúceho vážne obavy o najbližšiu budúcnosť, vyzdvihli odkázanosť na pomoc Božiu a všetkých veriacich vyzvali k modlitbe. Nariadili usporiadať vo všetkých farských kostoloch trojdňovú pobožnosť za spravodlivý pokoj a za odvrátenie vojnových hrôz, ktorá mala začať na sviatok Sedembolestnej Panny Márie, patrónky Slovenska 15. septembra. „Doteraz sme boli krajinou pokoja a poriadku a práve preto mohol každý nerušene konať svoje povinnosti a prácu. Vyzývame a napomíname všetkých veriacich, aby pokoj a poriadok naďalej zachovali a ho nenarušovali, lebo ináč len sami by sme mali z toho škodu. Aj v terajších ťažkých časoch zachovajte si dôveru v pomoc Božiu. Konajte svoje každodenné práce a povinnosti a riadte sa podľa platných zákonných predpisov.“²

Počas spoločnej cesty z banskobystrickej biskupskej konferencie domov zažili J. Čársky so spišským biskupom J. Vojtaššákom nepríjemnú osobnú skúsenosť s partizánmi v Slovenskej Ľupči. Čársky ju opísal v liste banskobystrickému biskupovi A. Škrábikovi 29. augusta 1944: „Uprostred dediny, zatiaľ čo obyvatelia stáli pred svojimi domami, pristúpili k nášmu automobilu 4 alebo 6 vojaci odetí do uniformy nášho vojska a legitimovali nás. Keď sme sa im lepšie prizreli, videli sme na ich čiapke červenú hviezdu. Železničné legitimácie moju a pána biskupa prezrel len zbežne, legitimáciu šoféra, kde ho zaujalo meno vlastníka automobilu Vojtaššák, začal vyšetrovať, kto je onen Vojtaššák, kde býva, medzitým vyšetrujúci, ktorý sa zdal vodcom, neustále opakoval: Nemusíte sa báť, sme katolíci, nič vám neurobíme, chceme vás oslobodiť od Nemcov. Tieto nepríjemné chvíľky sa nám zdali veľmi dlho trvajúce. Ľud stál a prizeral sa! Bál som sa, že nám zoberú šperky a prstene a peniaze, možno odnesú odev a automobil. Potom povedali:

¹ LETZ, R.: Cirkev na Slovensku v rokoch 1944 – 1948. *Viera a život*, č. 2, 1997, s. 110.

² Trojdňové modlitby za pokoj. *Slovák*, 7. 9. 1944, s. 3.

môžete ísť. Vediač, že cesta ide cez Červenú Skalu a Ztratenú dolinu medzi opustenými kopcami, v ceste sme pokračovali nie bez strachu. Nič ďalšie sa nestalo. Vidiac vojakov pri mostoch, nevedeli sme, či sú to naši alebo partizáni!“ V závere listu Čársky v súvislosti s aktivitou partizánov konštatoval: „Dnes v noci zdemolovali v Prešove most. Teraz je najlepšie doma sedieť, žiadny človek si nie je pred nimi istý. Včera držali okupovanú poštu v Ružomberku. Následky môžu byť veľmi krvavé.“³

Po vyhlásení povstania začala povstalecká Slovenská národná rada (SNR) plne uplatňovať svoju zákonodarnú právomoc. Už samotné počiatky jej legislatívnej aktivity sa priamo dotýkali aj katolíckej cirkvi. Na svojom druhom zasadnutí 6. septembra prijala SNR tri nariadenia vzťahujúce sa na rezort školstva. Najdôležitejšie z nich, nariadenie č. 5/1944 Zb. n. SNR o poštátnení školstva na Slovensku, prijalo plénum „s aplauzom“.⁴ Text nariadenia vznikol na základe porád povereníka SNR pre školstvo a národnú osvetu Jozefa Lettricha a školských pracovníkov povereníctva. SNR ním poštátnila školy všetkých kategórií a stupňov od detských opatrovní a útulní až po vysoké školy. Učiteľské osoby a ostatných zamestnancov škôl vyhlásila za štátnych zamestnancov.⁵

Keďže existencia katolíckeho školstva patrila z hľadiska záujmov cirkvi medzi kľúčové otázky, A. Škrábik proti rozhodnutiu o zoštátnení škôl protestoval a získal Lettrichov prísľub, že sa poštátnenie bude uskutočňovať v spolupráci s dotknutými cirkvami⁶ (nestalo sa tak iste nie iba vinou Lettricha, ktorý v tomto prípade sľúbil viac, ako dokázal splniť). Na Povereníctve SNR pre školstvo a národnú osvetu existovala počas povstania školská

³ Archív Rímskokatolíckeho biskupského úradu Banská Bystrica (ARKBÚ B. Bystrica), fond (f.) Biskupský úrad (BÚ), kartón (k.) 36. List J. Čárskeho A. Škrábikovi 29. 8. 1944 (preložené z latinčiny).

⁴ Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Úrad Predsedníctva SNR 1944 – 1960, inv. č. 1. Zápisnica zo zasadnutia, 6. 9. 1944.

⁵ Sbierka nariadení SNR, roč. 1944, čiastka 2. Nariadenie č. 5 zo 6. 9. 1944 o poštátnení školstva na Slovensku.

⁶ LETTRICH, J.: Neinformovanosť či demagógia? *Čas*, 24. 2. 1946, s. 1.

komisia, ktorá v rôznych smeroch pre budúcnosť domýšľala dôsledky zoštatnenia. Zoštatňovacie nariadenie SNR nemalo v čase svojho publikovania nijaký praktický účinok. Na povstaleckom území sa nevyučovalo a Povereníctvo SNR pre školstvo a národnú osvetu vyzvalo začiatkom septembra 1944 učiteľov, aby nezačínali nový školský rok. Tí, ktorí sa nezúčastnili boja, mali byť k dispozícii národným výborom a pomáhať spolu so žiakmi tam, kde to bolo potrebné. Mnohé zo škôl boli počas bojov využité ako sklady, ubikácie či lazarety.⁷

Ďalšou z právnych noriem dotýkajúcich sa cirkví, ktorá nemala v danom čase nádej na plné uplatnenie, bolo jednomyseľne schválené nariadenie č. 6/1944 Zb. n. SNR zo dňa 6. septembra 1944 o úprave školstva a bohoslužobnej reči nemeckej a maďarskej národnostnej menšiny. Ním boli nemeckej a maďarskej menšine na Slovensku zrušené školy všetkých kategórií a stupňov, okrem ľudových škôl zriadených pred 6. októbrom 1938. Takisto bolo zakázané vykonávať bohoslužby v tých zboroch štátom uznaných a recipovaných cirkví, kde sa zaviedli po 6. októbri 1938.⁸ Dňa 6. septembra 1944 prijala Slovenská národná rada aj nariadenie č. 7/1944 Zb. n. SNR. Ním zrušila zákaz koedukácie na školách všetkých kategórií a stupňov, čím opäť vyvolala nespokojnosť katolíckej cirkvi, ktorá princíp zákazu koedukácie podporovala.

Prvé nariadenia SNR, ktoré mali v pozadí sekularizačné a v nemalej miere protikatolícke tendencie, boli mnohoznačné. Hoci išlo o opatrenia skôr symbolického charakteru, nechávali jasne tušiť, akým smerom sa garnitúra odbojových predstaviteľov chcela vydať vo vzťahoch s cirkvou v povojnovom období. SNR, ktorá sa po vypuknutí povstania stala jedinou nositeľkou zákonodarnej a výkonnej moci na povstalcami kontrolovanom území Slovenska, bola orgánom združujúcim tzv. občiansku

⁷ *Dejiny SNP*, II. zv. (Zost. V. Plevza). Bratislava : Pravda, 1984, s. 224.

⁸ Sbierka nariadení SNR, roč. 1944, čiastka 2. Nariadenie č. 6 zo 6. 9. 1944 o úprave školstva a bohoslužobnej reči nemeckej a maďarskej národnostnej menšiny.

a ľavicovú zložku domáceho odboja. Vianočná dohoda z decembra 1943, vytvárajúca základy pre vznik SNR, sa v jednom zo svojich bodov lakonicky zmienila aj o náboženskej slobode: „Zachovaná má byť sloboda náboženských vyznaní, vylúčený má však byť vliv cirkví na smer a vedenie štátu.“⁹ Táto veta vyjadřila len málo z toho, čo mala katolícka cirkev očakávať po nastolení moci SNR. Slovenskí katolícki biskupi hľadeli na obe zložky slovenského odboja prinajmenšom s rozpakmi, častejšie však s otvoreným odmietnutím. V prípade komunistickej strany bol postoj cirkvi úplne jednoznačný, dôveru v jej radoch však nevyvolával ani tzv. občiansky tábor, ktorý sa sformoval do Demokratickej strany. Drvivá prevaha evanjelikov v nej bola jedným z momentov vyvolávajúcich neistotu u predstaviteľov slovenského katolicizmu.¹⁰

Zmienené okolnosti do istej miery prispeli k tomu, že počet katolíckych kňazov, ktorí sa aktívne zapojili do povstania a zanechali v jeho priebehu stopy hodné zmienky, nebol vysoký. Napriek spoločnej príslušnosti ku kňazskému stavu išlo v týchto prípadoch o výrazne rôznorodé osobnosti z hľadiska osobnej charakteristiky, politických postojov či motívácií zapojiť sa do odbojových aktivít. Z hľadiska vojenskej kariéry sa spomedzi všetkých duchovných, ktorí sa zúčastnili odboja, jednoznačne najvýraznejšie presadil Dezider Kišš. V polovici tridsiatych rokov začal Kišš pôsobiť ako vojenský kurát. Od roku 1940 pracoval na

⁹ *Dejiny SNP*, III. zv., s. 262.

¹⁰ V programových zásadách Demokratickej strany z októbra 1944 sformulovala strana aj svoje postoje k náboženstvu a cirkvám. Vyzdvihla úlohu náboženstva a náboženské presvedčenie označila za jedno zo základných práv slobodného človeka. O úlohách cirkví sa vyjadřila: „Cirkvi, ako formy náboženských spoločností, majú nárok na štátnu ochranu a podporu len do tej miery, pokiaľ skutočne vykonávajú funkcie sledované pravým náboženstvom. Využívanie cirkví a jej zariadení na nenáboženské ciele, najmä pre politiku, bude zamedzené. Pomer cirkvi k štátu a naopak treba upraviť v duchu zásady: slobodná cirkev v slobodnom štáte. Treba však uvážiť zrelosť doby pre rozluku cirkvi od štátu.“ *SNP. Dokumenty*. (Zost. V. Prečan). Bratislava : VPL, 1965, s. 627. (Ďalej *SNP-D*)

ministerstve národnej obrany, kde sa v roku 1943 stal zástupcom prednostu personálneho oddelenia. V tom čase už bol v intenzívnom kontakte s odbojovými skupinami na Slovensku, hlavne Flórou a Justíciou. Patril k prominentným dôstojníkom, ktorí hrali úlohu pri príprave povstania.

Na konci augusta opustil Kišš Bratislavu, krátko nato sa stal veliteľom pešieho pluku prvej obrannej oblasti a v druhej polovici septembra prednostom osobného oddelenia štábu veliteľstva 1. československej armády na Slovensku. Na povstaleckom území sa v septembri 1944 stal členom komunistickej strany. Po potlačení povstania sa zapojil do odboja v 2. československej paradestantnej partizánskej brigáde. Z poverenia jej veliteľa Vladimíra Příkryla pôsobil na obsadenom území. O pocitoch biskupov z Kiššových aktivít počas ozbrojeného boja napovedajú slová vojenského vikára slovenskej armády M. Buzalku, ktorý o Kiššovi informoval 16. novembra 1944 arcibiskupa K. Kmet'ka: „Ide o onoho nešťastného kňaza Kissa, ktorý podľa povestí tu roztrúsených dobrovoľne sa prihlásil k svetskému vojsku v Banskej Bystrici búriacemu sa proti zákonnitej autorite Slovenskej republiky, roznáša sa dokonca, že bol členom najvyššieho vojenského súdu, ktorý mnohých odsúdil k smrti a dal popraviť. Jeden kňaz prichádzajúci z tejto krajiny použil túto vetu na označenie jeho viny: ‚Vaša excelencia – s prepáčením – v celom svojom živote zabila menší počet bláh, než kňaz Kiss spôsobil smrť nevinných ľudí.“¹¹ Dodajme, že ako schopný vojak a prívrženec komunistickej strany postupoval Kišš, ktorý si medzičasom zmenil priezvisko na Kalina, po vojne na rebríčku vojenskej hierarchie a v roku 1950 sa stal brigádnym generálom. Ako katolícky kňaz však nijakú strhujúcu kariéru nezaznamenal. V roku 1945 sa oženil so svojou dlhoročnou konkubínou Jozefínou Solčányovou, s ktorou mal v tom čase už dve deti.¹²

¹¹ Štátny archív Bratislava (ŠABA), f. Štátna prokuratúra (ŠP), SPtIII/I-95b-1950.

¹² O osudoch Dezidera Kišša-Kalinu bližšie: JABLONICKÝ, J.: Kto bol generál Kalina. *Historie a vojenství*, č. 2, 1991, s. 134 – 142.

Najtragickejším vyústením spomedzi všetkých osudov povstaleckých kňazov sa vyznačoval prípad Ľudovíta Veselého. Veselý bol problémovým typom nielen z hľadiska vzťahov so svojim ordinárom A. Škrábikom, ale aj so štátnou mocou Slovenskej republiky. Príčinou jeho ťažkostí bola okrem komplikovanej povahy aj jeho neskrývaná náklonnosť k ženám, hazardným hrám a alkoholickým nápojom. V roku 1936 sa stal vojenským duchovným s hodnosťou nadporučíka. Po vzniku Slovenskej republiky bol postavený pred súd a odsúdený na päťmesačné väzenie pre pokus o útek do cudziny. Trestu sa vyhol po intervencii zo strany banskobystrického biskupa Mariána Blahu a následnej amnestii prezidenta Jozefa Tisu. Od roku 1940 bol správcom farnosti vo Zvolenskej Slatine, avšak rozličné škandály sprevádzali jeho osobu aj naďalej. Vyústili až do vážneho konfliktu s A. Škrábikom, ktorý ho napokon v júli 1944 suspendoval. 34-ročný Veselý sa zapojil do povstania ako osvetový dôstojník 1. československej armády na Slovensku. Po tom, ako bola jeho jednotka vojensky rozbitá Nemcami, obrátil sa koncom októbra 1944 na Škrábika so žiadosťou o pomoc. Biskup mu poskytol útočisko v kňazskom seminári. Po čase bol odhalený a 2. decembra 1944 zaistený a internovaný vo vojenskom väzení vo Zvolene. Napriek Škrábikovmu úsiliu zachrániť jeho život (11. decembra sa obrátil na apoštolskú nunciaturu) bol Veselý 14. decembra 1944 popravený.¹³

Najsvojráznejšou kňazskou osobnosťou, ktorá sa zapojila do odbojovej činnosti na Slovensku, bol nesporne Tomislav Kolakovič-Pogljajen. Tento chorvátsky kňaz prišiel na Slovensko na jeseň 1943. Venoval sa práci s mládežou, ktorú si dokázal získať svojimi progresívnymi prístupmi. Mal víziu christianizácie komunistického Ruska a dlhodobo sa pripravoval na cestu do tejto krajiny. V lete 1944 vyvinul Kolakovič výraznú aktivitu, aby získal v prospech svojich myšlienok katolíckych biskupov.

¹³ Biskup Dr. Škrábik a časopis „Partizán“. *Katolícke noviny*, 14. 7. 1946, s. 3; VNUK, F.: *Dokumenty o postavení katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Martin : MS, 1998, s. 223 – 224.

V prípade niektorých (Jantausch, Škrábik, Čársky) uspel, iní reagovali rezervovane (Kmeľko), ďalší (Buzalka) zaujali vyslovene negatívny postoj. Napokon biskupi na svojej konferencii koncom augusta 1944 Kolakovičove projekty, medzi ktorými bolo aj memorandum *Pastorácia pre ťažké časy*, odmietli. Dokument stanovoval, ako by sa cirkev mala zachovať v prípade, keby pre ňu nastali zvlášť nepriaznivé okolnosti. Počítal s vybudovaním tajnej duchovnej správy existujúcej paralelne popri oficiálnej duchovnej správe. V rámci nej mali pôsobiť dekanáty na čele s „vandrovnými“ dekanmi, kňazi mali vystupovať v prestrojení za robotníkov či remeselníkov, prípadne i pod falošnými menami.¹⁴

V čase vypuknutia povstania sa Kolakovič nachádzal v Bratislave. Už začiatkom septembra sa však vydal na povstalecké územie, aby si tak pripravil pôdu pre svoj odchod do Ruska. Po náročnej ceste dorazil do Banskej Bystrice okolo 10. septembra. Kolakovič sa ubytoval u biskupa A. Škrábika. Vyvíjal aktivitu voči kňazom na povstaleckom území a vyzýval ich, aby sa zapojili do povstania, alebo sa aspoň nestavali voči nemu nepriateľsky. Nadviazal kontakty so slovenskými aj sovietskymi povstaleckými činiteľmi, ako boli Gustáv Husák, Karol Šmidke, Ján Golian, Alexej S. Jegerov, Ivan I. Studenskij. Podarilo sa mu tak získať súhlas partizánskych veliteľov so zaradením vojenských kaplánov do partizánskych oddielov. Aktivizoval sa aj pri práci s mládežou.¹⁵

Kolakovič dal vytlačiť sväte obrázky s ruskou ikonou Iverskej Bohorodičky s ruským textom, ktoré boli distribuované sovietskym vojakom.¹⁶ Na vypracovanie tohto textu dostal súhlas slovenských

¹⁴ ŠABA, f. ŠP, SPt III/I- 95a-1950.

¹⁵ VAŠKO, M.: *Profesor Kolakovič*. Bratislava : Charis, b. r., s. 25 – 31; KRČMÉRY, S.-JUKL, V.: *V šlapajách Kolakoviča*. Bratislava: Charis, 1996, s. 21-23; JABLONICKÝ, J.: *Podoby násilia*. Bratislava: Kalligram, 2000, s.19-23.

¹⁶ Text modlitby o. i. obsahoval slová: „Presvätá Bohorodička, vypros u Syna svojho mier v duši i vo svete a milosrdenstvo vo chvíli smrti. Bohorodička, Matka naša, Matka Krista pracujúceho. V tejto strašnej vojne, ktorú zaviniła sociálna nespravodlivosť a malicherná nenávisť medzi národmi, prosíme Ťa my, synovia slovanských národov, zhladni na nás a vypros nám milosť

biskupov na konferencii 27. augusta 1944. Kolakovič mal však stále na pamäti svoj prvoradý cieľ – cestu do Ruska. Tento plán mu však predbežne nevyšiel a Kolakovič zostal s povstalcami aj po potlačení povstania. Ukrýval sa v horách na viacerých miestach, kde zúročil aj svoje zdravotnícke znalosti. Prechod frontu zažil vo februári 1945 na Hrbe pod Veporom. Pre Kolakoviča nastala nová etapa jeho pôsobenia, kedy sa snažil ovplyvňovať vývoj pomerov v obnovenej Československej republike.

Spomedzi ďalších katolíckych kňazov, ktorí našli svoje miesto na strane antinacistickej rezistencie, treba spomenúť ešte niekoľko ďalších mien. Jozef Straka patril medzi kňazov banskobystrickej diecézy, nachádzajúcich sa vďaka svojmu pôsobeniu v permanentnom konflikte s biskupom A. Škrábikom. Bol oddaným stúpencom komunistickej politiky a aktívne sa zúčastnil povstania. Bojoval v Horehronskej partizánskej brigáde kpt. Štefana Kalinu. Bezprostredne po vojne sa bez súhlasu Škrábika stal prednostom kultového oddelenia povereníctva školstva a odhodlaným realizátorom proticirkevnej politiky komunistickej strany.

Do obdobia povstania siahajú aj aktivity ďalšieho z protagonistov komunistickej politiky z radov kňazov – spišského minoritu Jozefa Fialu-Udavského. Spolu s Vincentom Šinkovičom-Petrovským stáli dlhodobo v opozícii proti režimu slovenského štátu (Šinkovič strávil deväť mesiacov v Ilave). V auguste 1944 sformovali Slovanský katolícky výbor s cieľom bojovať proti kapitalizmu, hospodárskemu liberalizmu, rasizmu i náboženskej povrchnosti a upevňovať bratské vzťahy medzi slovanskými národmi v duchu cyrilometodskej tradície. Po vypuknutí povstania sa výbor dostal do kontaktu so Slovenskou národnou radou i československou

zjednotenia v pravde Kristovej a láske Kristovej, aby sme sa tak zjednotili pod zástavou Krista pracujúceho, Krista Vykupiteľa a mohli pracovať na duchovnom, sociálnom a kultúrnom oslobodení všetkých, ktorí boli zneužití a zotročení sociálnou nespravodlivosťou.“ VAŠKO, M.: *Profesor Kolakovič*, s. 26.

vládou v Londýne. Fiala so Šinkovičom aktívne spolupracovali s partizánskou skupinou kpt. Viačeslava A. Kvitinského.¹⁷

Najvyšším cirkevným predstaviteľom na povstaleckom území bol A. Škrábik, od roku 1943 sídelný banskobystrický biskup. Škrábik zostal v Banskej Bystrici počas povstania i nacistickej okupácie, hoci po vypuknutí povstania dostal od svojho okolia radu, aby Banskú Bystricu opustil. Vyhlásením povstania sa dostal do medznej situácie. Bol presvedčeným aktívnym antikomunistom (autorom protikomunistickej brožúry *Červené Slovensko* z roku 1925), zástancom slovenskej štátnosti, priateľom a príbuzným prezidenta J. Tisu. Na druhej strane však chápal ako svoju prioritu zabezpečiť záujmy cirkvi a katolíckych veriacich v novej situácii. Nemal preto nijaký záujem na akomkoľvek konflikte s povstaleckými činiteľmi. Celkom pragmaticky neodmietal ani komunikáciu s komunistami. Podľa slov Imricha Kružliaka Škrábik uvažoval takto: „Komunisti budú mať v rukách moc, musíme zistiť od nich samých, akú politiku chcú robiť. Ak si oni myslia, že sú múdri, my musíme byť chytrejší. Cirkev má tisícročné skúsenosti, komunisti ani nie štyridsaťročné.“¹⁸

Slovenskí biskupi s neskrývaným strachom sledovali osudy svojho kolegu nachádzajúceho sa v srdci povstaleckého územia. Ukázalo sa, že obavy boli z veľkej miery neopodstatnené. Ochota dosiahnuť bezkonfliktné spolunažívanie bola totiž nielen u Škrábika, ale aj na druhej strane. Poprední predstavitelia Slovenskej národnej rady i sovietski partizáni jednoznačne chápali potrebu získať na stranu povstania obľúbeného katolíckeho biskupa. Škrábik sa po vypuknutí povstania vo svojej rezidencii stretol s A. S. Jedorovom, s ktorým okrem iného hovoril o vykonávaní bohoslužieb v povstaleckých jednotkách. Jedorov, rovnako ako väčšina ostatných sovietskych partizánov, sa k Škrábikovi správal korektne. Na ilustráciu uvádzame text listu, ktorý poslal Jedorov

¹⁷ Archív Rímskokatolíckeho arcibiskupského úradu Košice, f. Apoštolská administratúra Prešov, č. 690/1945.

¹⁸ KRUŽLIAK, I.: Povojnová obrana katolicizmu. In: *Arcibiskup dr. Karol Kmeťko*. (Zost. M. M. Kona-V. Kona). Cambridge : Dobrá kniha, 1989, s. 420.

Škrábikovi k Novému roku 1945: „Ja a moji súdruhovia v boji nikdy nezabudneme na prenádherné modlitby za slovenský národ, ktoré ste nám predniesli a ktoré sú výzvou k spravodlivému boju proti spoločnému nepriateľovi – fašizmu. Dúfame, že budete s nami pokračovať vo svätom boji až do konečnej porážky nepriateľa, za šťastie slovanských národov. Všetko najlepšie v novom roku, pán biskup. A. Jegorov.“¹⁹

Škrábik sa opakovane stretol aj s komunistickými predstaviteľmi G. Husákom a K. Šmidkem. Rozhovory neskončili nijakou zásadnou dohodou. Zatiaľ čo cieľom komunistov bolo dosiahnuť, aby sa Škrábik otvorene postavil za povstanie, biskup nepovažoval takéto riešenie za priechodné. Povedal, že úlohou cirkvi nie je miešať sa do politiky a angažovanie mnohých kňazov v politickom živote Slovenskej republiky pokladá za chybu. Padla aj otázka pastierskeho listu, ktorým by biskup vyzval veriacich, aby sa zúčastnili povstania. Škrábik požiadavku odmietol so zdôvodnením, že znenie listu by musel prekonzultovať s ostatnými biskupmi, čo v danej dobe pre prerušenie spojenia nebolo možné.²⁰ Viedli sa rozhovory aj o odluke štátu od cirkvi. Na Škrábikovu pripomienku, že odluka je v programe komunistov, Husák odpovedal: „No áno, my to máme v programe, ale my nemienime celý náš program uskutočniť.“²¹ Husák chápal neúspech svojich rozhovorov so Škrábikom ako osobnú urážku a poníženie.²²

¹⁹ VAŠKO, V.: *Neumlčená. Kronika katolíckej cirkve v Československu po druhej svetovej válce*. I. zv. Praha : Zvon, 1990, s. 85.

²⁰ BRENDZA, G.: *Biskupská služba banskobystrického biskupa Dr. Andreja Škrábika v rokoch 1941 – 1950*. Dizertačná práca. Bratislava : RKCMBF UK, 2001, s. 106.

²¹ SNA, f. Národný súd (NS), Tnľud 6/46, k. 45.

²² Vo svojej knihe venovanej povstaniu Husák o stretnutí so Škrábikom napísal: „Škrábik nás prijal vo svojej rezidencii milostivo – ako cirkevné knieža úbohých poblúdlilcov. Rozvažoval sa na hojdacej stoličke, kolísal sa v nej po celý čas a počúval, čo sme mu hovorili. Na všetky pokusy angažovať ho na podporu SNP odpovedal: cirkev sa stará o dušu človeka, o jeho večné spasenie, nemôže sa miešať do politických vecí; jeho asistenti pritom citovali všelijaké cirkevné predpisy v tomto smere.“ HUSÁK, G.: *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava : VPL, 1964, s. 307.

Škrábik, napriek tomu, že odmietol otvorene podporiť povstanie, určil svoju spojku na Slovenskú národnú radu. Stretnutia s Husákom a ďalšími činiteľmi SNR sa snažil využívať predovšetkým na získavanie informácií a intervencie.²³

Škrábik vďaka svojej dobrej informovanosti mohol vyvinúť široko rozvetvenú aktivitu zameranú najmä na pomoc prenasledovaným. Dostával časté informácie o vyčíňaní partizánskych skupín proti nemeckému i slovenskému obyvateľstvu. Opakovane intervenoval u povstaleckého vedenia za uväznených kňazov i laikov. Po zavraždení katolíckeho kňaza, poslanca slovenského snemu Antona Šaláta, protestoval u Vavra Šrobára.²⁴ Anton Šalát sa stal obeťou násilníckeho správania partizánov, členov Veličkovej brigády Michala Golcbára a Františka Molineka, za spolupráce Golcbárovho dôverníka Štefana Haverlu. Spolu s desiatimi ďalšími osobami ho v noci zo 16. na 17. septembra 1944 zastrelili na moste v Hájnikoch (dnes súčasť Sliača), kde bol farárom. Páchatelia boli motivovaní vidinou cenností, o ktoré zavraždených olúpili. Telá obetí hodili do Hrona, na brehu ktorého ich ráno našli vyplavených miestni obyvatelia. Vrahovia boli nakoniec z rozhodnutia P. A. Velička potrestaní smrťou na tom istom mieste, kde vykonali svoj zločin.²⁵

Okrem Antona Šaláta sa vyskytlo aj niekoľko ďalších prípadov kňazov, ktorí v tomto období zahynuli násilnou smrťou. Dňa 6. septembra zavraždili sovietski partizáni farára v Liptovskom Svätom Jáne (dnešný Liptovský Ján), 46-ročného Rudolfa Schedu, ktorý bol nemeckej národnosti. Jeho smrti predchádzalo mučenie a napokon bol spolu so skupinou nemeckých obyvateľov zastrelený. Schedov predstavený J.

²³ KRUŽLIAK, I.: Na dvoch stranách barikády. In: *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy)*. (Zost. V. Bystrický-Š. Fano). Bratislava : HÚ SAV, 1994, s. 257 – 258; HUSÁK, G.: *Svedectvo*, s. 307.

²⁴ SCHEINOST, J.-KOŽÍŠEK, A. J.-WERNER, K.: *Banská Bystrica*. Praha : Orbis, 1944, s. 32.

²⁵ Podrobnejšie o týchto udalostiach pozri: *SNP. Dokumenty*, s. 592; RAŠLA, A.: *Civilista v armáde*. Bratislava : VPL, 1967, s. 156 – 161.

Vojtaššák reagoval na jeho zavraždenie „zákerou rukou lupičskej bandy“ 18. septembra, kedy ustanovil novú správu farnosti: „Mučenícka smrť nech mu vyprosí milosrdenstvo u nebeského sudcu a večný život lepší. Poznal svoje chyby, vedel sa i kajať, nadovšetko ale, nikdy nestratil vieru.“²⁶

Ďalším partizánmi zavraždeným kňazom bol 56-ročný Martin Martinko z Liptovského Svätého Michala (dnešný Liptovský Michal). Dňa 8. septembra 1944 vtrhla skupina partizánov do Martinkovej fary a vyplienila ju. Samotného farára vyviedli z fary ku škole nachádzajúcej sa vedľa kostola a niekoľkými ranami ho usmrtili. Dôvodom mali byť Martinkove ľudácke postoje počas slovenského štátu. Keď sa J. Vojtaššák dozvedel o Martinkovej smrti, reagoval 18. septembra 1944 v liste farárovi v Liptovskej Teplej Jánovi Húšťavovi slovami: „Mučenícka smrť nech sa prihovára za jeho spasenie u milosrdného Sudcu a nech jasne zasvieti nášmu poblúdenému ľudu, aby videl i nahliadnul, na jaké nebezpečné cesty kročil.“²⁷

Dňa 17. novembra 1944 partizáni zavraždili 33-ročného farára v Lieskovci pri Humennom Jána Nemca. Nemca dlhodobo (už od prvej polovice augusta 1944) terorizovali príslušníci partizánskej jednotky Čapajev. Ukrotnosti vyvrcholili v noci zo 16. na 17. novembra, kedy ho partizáni vyvliekli z fary a pri rieke Ol'ke mu rozsekli lebku a dvomi strelami do zátylku ho usmrtili. Telo hodili do rieky.²⁸ Zavraždený bol aj študent 5. ročníka bohoslovnia Imrich Teplan. Len o vlások unikol smrti 28-ročný farár zo Skleného Jozef Pöss, keď sa mu zranenému podarilo vyhrabať z masového

²⁶ Archív Rímskokatolíckeho biskupského úradu Spišská Kapitula (ARKBÚ Spišská Kapitula), osobný spis Scheda Rudolphus; KALAFUT, J.: Rub SNP z pohľadu člena KPVS II. *Svedectvo*, č. 9, 1996, s. 4 – 5.

²⁷ ARKBÚ Spišská Kapitula, osobný spis Martinka Martinus; KALAFUT, J.: Rub SNP z pohľadu člena KPVS. *Svedectvo*, č. 8, 1996, s. 3 – 4.

²⁸ NEMEC, I.: Z dejín SNP na východnom Slovensku. In: *Dies ater. Nešťastný deň*. (Zost. P. Bielik-P. Mulík). Bratislava : Lúč, 1994, s. 110 – 113; NEMEC, I.: *Nemôžem opustiť svoj ľud*. Bratislava : Charis, 1999.

hrobu po hromadnom vraždení obyvateľov nemeckej národnosti partizánmi 21. septembra 1944.²⁹

Další kňaz, správca farnosti z Liptovských Matiašoviec Ján Bukna, si 16. decembra 1944 so šťastím zachránil život pred partizánmi a opustil dedinu. Bukna po tomto incidente popísal svoju situáciu J. Vojtaššákovi, ktorého odpoveď z 27. decembra 1944 výstižne vypovedala o biskupovom vzťahu k partizánskym aktivitám: „Preslýchla sa, že bezpečnostnej voj. hliadke podarilo sa rozruiniť v Roháčoch hlavný stan (hniezdo) lupičských bánd a tak bude mať i okolie viac pokoja a bezpečia. Bude teda treba vrátiť sa na miesto pôsobiska a pomaly hojiť rany, ktoré po stopách lupičov ostali. Nebolo by od vecí, keby Vaša Dôstojnosť svoj prípad oznámila najbližšej nem. bezpečnostnej hliadke, poukázala na nebezpečie lupičmi na okolí Matiašoviec a upomla, aby si bezpečnostná hliadka všimla Matiašoviec a okolia.“³⁰

Prenasledovaniu neunikli ani ďalší kňazi. Správcu farnosti Piargy (dnešné Kremnické Bane) Antona Prokeina odviekli 4. septembra 1944 partizáni na veliteľstvo do Kremnice. Príčinou bolo, že predával svojim veriacim nemecký katolícky týždenník *Kirchenblatt*. Na druhý deň bol pričinením jedného z dôstojníkov kremnickej posádky prepustený.³¹ Banskobystrického chórového kaplána Klementa Longauera väznili partizáni od septembra do konca októbra 1944 na hrade v Slovenskej Ľupči.³² Podobný osud postihol farára v Hronci Jozefa Annera.³³ Farára vo Veľkom Poli Jozefa Madaya najskôr partizáni v septembri 1944 obrali o auto, motorku, rádio, písací stroj a iné predmety, až ho napokon 23. septembra odviekli na žandársku stanicu a obvinili z ukrývania zbraní. Po niekoľkých týždňoch strávených v zajatí na rôznych

²⁹ SÝKORA, F.: Útek postreleného z masového hrobu. *Kultúra*, č. 14/15, 2001, s. 22 – 23; PÖSS, O.: Katyne karpatských Nemcov. In: *Dies ater*, s. 28 – 29.

³⁰ ŠABA, f. ŠP, SPt III/I-95b-1950.

³¹ ARKBÚ B. Bystrica, f. BÚ, k.36. List A. Prokeina A. Škrábikovi 12.11. 1944.

³² ARKBÚ B. Bystrica, f. Mívti kňazi, k. 11, K. Longauer.

³³ ARKBÚ B. Bystrica, f. Mívti kňazi, k. 1, J. Anner.

miestach bol nakoniec prepustený.³⁴ Farára v Turanoch Jána Slivku zatkli partizáni a od 6. do 7. septembra 1944 zadržovali preto, že pôsobil medzi slovenskými robotníkmi v Nemecku. Nakoniec sa mu podarilo uniknúť zo školy v Sklabini, kde bol väznený. Šikanovanie musel podstúpiť aj administrátor v Turčianskom Svätom Petri (dnešný Turčiansky Peter) Ľudovít Maruška. Partizáni nachádzajúci sa pod vplyvom liehovín ho pred Vianocami 1944 zbili a zastrážovali zbraňami.³⁵

Vraždy katolíckych kňazov a iné násilnosti, ktorých sa dopustili príslušníci partizánskych jednotiek, sa v rukách slovenskej vládnej propagandy v Bratislave premenili na zbraň v podobe argumentu, že sa povstalci pokúšajú zničiť katolícku cirkev. Dňa 17. septembra 1944 napríklad orgán HSĽS *Slovák* napísal: „Prečo práve Paulínyovci, Rapošovci, Csányovci, Markovci, Turzovci, Rumanovci, prečo sa vrhajú na katolíckych kňazov? Keď dnes pri prvom rozbehu, keď sa len pustili ‚do práce‘ a keď chcú získať Slovákov, a to aj katolíkov, keď už začali strieľať katolíckych kňazov, čo by s nimi robili, keby skutočne v rukách mali moc? Strieľali by ich vo veľkom. [...] Tieto vraždy hovoria viacej ako bystrický rozhlas. Hovoria rečou skutkov. Hovoria o tom, čo slovenský katolícky klérus a my všetci mohli by sme očakávať, keby bystrická a martinská ‚Národná rada‘ rozhodovala o Slovensku.“³⁶

Viac či menej odmietavý postoj slovenských biskupov k povstaniu sa v rôznych podobách odrazil v ich osobných vyjadreniach, inštrukciách duchovným či posolstvách veriacim. Napríklad Apoštolská administratúra v Trnave dala 6. októbra 1944 svojim kňazom podpísať osvedčenie vernosti Slovenskej republike, v ktorom sa o. i. hovorilo: „Zatracujem akúkoľvek činnosť proti Slovenskému štátu a jeho predstaviteľom,

³⁴ ARKBÚ B. Bystrica, f. BÚ, k. 36. List J. Madaya A. Škrábikovi 10. 11. 1944.

³⁵ ARKBÚ B. Bystrica, f. Mŕtvi kňazi, k. 16, J. Slivka; BRENDZA, G.: *Biskupská služba*, s. 97 – 98.

³⁶ „Zde se něco děje“. *Slovák*, 17. 9. 1944, s. 3.

nestotožňujem sa s osobami, výčinní a ideológii, ktorá uvrhla Slovenský štát do povážlivého položenía, v ktorom sa nachádza.“³⁷ Azda najotvorenejšie svoje postoje prezentoval J. Vojtaššák, ktorý nemal pre povstalcov či sovietskych vojakov ani najmenší náznak sympatie. Pred jednoznačným vyjadrením svojich stanovísk ho nezastavili ani prípadné obavy z hrozby možných represálií voči nemu či cirkvi v povojnovom období. Obežník Spišskej diecézy napríklad koncom roku 1944 uviedol: „Ešte sa nemal čas spamätať národ a štát z tých úderov a rán, ktoré mu zasadili väčším dielom jeho vlastné odbojné deti, hoci by boli aj zavedené a zvedené. A hľa, nové údery, nové rany. Slovenský národ, počnúc od najvýchodnejších svojich hraníc, musí sa sťahovať a utekať pred valiacou sa záplavou boľševického nebezpečenstva.“³⁸

Reakcie na udalosti spojené s povstaním a okupáciou Slovenska, ktoré katolícka cirkev smerovala svojim veriacim, sa napriek všetkému celkovo snažili niesť v upokojujúcom duchu. Aj na stránkach tlače vyzývali cirkevní predstavitelia k pokore, pokoju, plneniu si každodenných povinností, láske i odpúšťaniu. Odznievali často opakované výzvy k družnosti, jednote a odhodlanosti nasledovať cirkev, konať skutky pre slávu Krista a prakticky naplňovať kresťanský zákon: miluj bližného svojho ako seba samého. Na konci septembra 1944 to *Katolícke noviny* zhrnujúco vyjadrili: „Byť pevnejším, katolíckejším ako dosiaľ.“³⁹ Rovnako cirkev priamo či nepriamo vyzývala k lojalite voči vládnej moci Slovenskej republiky.⁴⁰ Jedným z biskupov, ktorí sa

³⁷ PREČAN, V.: *Slovenský katolicizmus pred februárom 1948*. Bratislava : Osveta, 1961, s. 21.

³⁸ Diecézansky obežník biskupstva spišského, č. 9, 1944, s. 1.

³⁹ K.-HRACHOVSKÝ, Š.: Čo teraz? *Katolícke noviny*, 24. 9. 1944, s. 1.

⁴⁰ Dňa 10. septembra 1944 *Katolícke noviny* napísali: „Teraz, keď hrozí víchrica, ktorá lomí už roky štáty a národy, vrazila aj do nášho pokojného národa a rozrazilá ho. Keď stenajú v krvi naši bratia a junáci, plačú naše matky a dcéry. Dnes vrúcnejšie ako inokedy vzlieta naša modlitba k Tebe, ktorý nechceš, aby niekto zahynul, ale aby každý mal v sebe život. Odstráň od nás tmu rozličných mienok, bludov a nepravdivých chýrov, ktoré budia strach, zmätok a neistotu. Daj našim vedúcim svojho Ducha, ktorý im ukáže jasnú

prihovorili počas povstania svojim veriacim pastierskym listom, bol J. Čársky. V pastierskom liste zo septembra 1944 vyslovil svoj smútok nad bratovražedným bojom odohrávajúcim sa na Slovensku. „Čo je najsmutnejšie: Slováč v boji proti Slovákom. Toto je obraz, ktorý dnes Slovensko poskytuje. Slzy nám zalievajú oči, srdce krváca, keď si na to pomyslíme.“ Vyzval svojich veriacich, aby nezúfali, pomáhali jeden druhému, plnili nariadenia vrchnosti a podporovali jej úsilie smerujúce k zmierneniu následkov vojny.⁴¹

Skutočnosť, že sa Slovensko nevyhlo bojovým operáciám a všetkým násilnostiam s nimi spojenými, sa v cirkevných reakciách stretávala opakovane s neskrývane melancholickou odozvou. *Katolícke noviny* napríklad 17. septembra 1944 v článku *Apokalyptický kôň* napísali: „Našli sa ľudia, cudzinci i domáci, ktorí sa neuspokojili s tým, že tento apokalyptický kôň cválal dosiaľ pomimo nás a že na naše milé Slovensko odletela vlastne len hrudka, odrazená jeho kopytom. Násilne ho strhli za uzdu k nám, hazardujúc tak so životom a majetkom svojím a svojich spolublížnych. Teraz tento kôň už vyše dva týždne šliape a drúžga u nás všetko, čo mu v ceste stojí. Pod jeho kopytami v prachu a krvi hynú drahocenné životy predtým tak pokorných a nič netušiacich občanov. Na prach a popol mení sa majetok jednotlivcov i národa, súkromný i verejný. Teraz už s hrôzou a desom každý vidí, aká streštenosť to bola, zatiahnuť tohto koňa k nám?“⁴²

Hoci slovenskí biskupi mali k povstaniu rezervované či negatívne stanovisko, nechceli sa stať ani nástrojom nacistickej propagandy. Cestu videli v taktizovaní a oddaľovaní rozhodnutí vyplývajúcich

cestu medzi úskalím, vlnobitím a rozpútanými živlami. teraz im daj železnú chladnokrvnosť a bezzisťnosť, aby videli pred sebou len dobro národa a za tým išli bez zaváhania. Nám zas, Pane, malým ľudom, daj pevnú vôľu nasledovať ich, kadekoľvek pôjdu. Keď na čas budú žiadať aj obeť a zriekania.“ abé: Pane zachráň našu vlasť. *Katolícke noviny*, 10. 9. 1944, s. 1.

⁴¹ Čo robiť v terajších časoch? *Katolícke noviny*, 5. 11. 1944, s. 1. Pastiersky list okrem *Katolíckych novín* uverejnil 3. novembra 1944 aj denník *Slovák*.

⁴² VANKO, R. J.: Apokalyptický kôň. *Katolícke noviny*, 17. 9. 1944, s. 1.

z prianí okupačnej moci. Ordinári sa ocitli pod tlakom Nemcov už od vypuknutia povstania, pričom aktivita bola prioritne vyvíjaná voči arcibiskupovi K. Kmeťkovi. Referent bezpečnostnej služby Jentsch sa už 4. septembra 1944 stretol v Nitre s biskupmi K. Kmeťkom a E. Nécseyom a upozornil ich, že s pobožnosťami sa v danej situácii už nevystačí a cirkev má podobne ako počas križiackych výprav či v dobe apoštolov bojovne zasiahnuť do udalostí. Vo svojom hlásení Josefovi Witiskovi z dňa 6. septembra 1944 Jentsch informoval o zhode, ktorú s biskupmi dosiahol a naznačil stratégiu do budúcnosti. Tá mala spočívať v dosiahnutí jednotného postoja episkopátu voči povstalcem, aby sa veriaci obyvatelia nedostali do vnútorného rozporu, na akú stranu sa pridať.⁴³

Nemci nabádali biskupov k aktívnemu a jednoznačnému postoju k situácii a tento tlak ešte zintenzívnel po potlačení povstania. Uvedomujúc si vysokú religióznosť slovenského obyvateľstva a jeho naviazanosť na cirkevné autority, vyvíjali úsilie využiť katolícku cirkev ako jeden z nástrojov na propagandistické zúročenie likvidácie povstania. Myšlienky tohto druhu sa nachádzali v návrhoch, ktoré 14. októbra 1944 poslal Karl H. Frank nemeckému veliteľovi Hermannovi Höflemu. Počítal v nich aj so zapojením nitrianskeho biskupa a katolíckeho kňazstva prostredníctvom vyhlásení, ďakovných bohoslužieb, prípadne aj pastierskym listom. Aktivitu v prospech usporiadania ďakovných bohoslužieb s kázňami vyvíjal spravodajský dôverník v Nitre, ktorý sa pokúsil presvedčiť K. Kmeťka prostredníctvom profesora teológie Karola Ďurčeka. Myšlienku usporiadať protibolševicky poňaté ďakovné bohoslužby „za obete panstva banditov“ vniesli Nemci cez spravodajského dôverníka 23. októbra 1944 aj do nitrianskeho Katolíckeho kruhu.⁴⁴

Na zabezpečenie plnej efektivity nemeckej propagačnej akcie bola vytvorená skupina vedená vedúcim českej propagačnej sekcie na

⁴³ *SNP, Nemci a Slovensko*. (Zost. V. Prečan). Bratislava : EPOCHA, 1971, s. 225. (Ďalej *SNP-NaS*).

⁴⁴ *SNP-D*, s. 687, s. 758.

protektorátnom ministerstve osvety Adolfom Leitgebom. Jej členmi boli hlavne českí a nemeckí novinári. Poznatky, ktoré propagačná skupina získala na povstaním poznačenom území Slovenska, zhrnuté Leitgebom po návrate v správe z 9. novembra 1944, autenticky vypovedajú aj o postojoch katolíckeho duchovenstva: „Inak je duchovenstvo na Slovensku pri posudzovaní situácie veľmi zdržanlivé. Predovšetkým sú duchovní takmer výhradne toho názoru, že slovenská vláda sama zavinila udalosti. Všetky štátne a iné oficiálne miesta vraj už dlho podávali do Bratislavy správy o jednotlivých udalostiach, no vláda ani neodpovedala, ani nerobila príslušné opatrenia.⁴⁵ [...] Duchovenstvo je ostatne rovnako ako ostatné obyvateľstvo takmer bezo zvyšku presvedčené o tom, že súčasný stav je len prechodný a že v krátkom, takmer dohľadnom čase Rusi, postupujúci Maďarskom, obsadia Slovensko. Vo víťazstvo Nemecka už neverí nikto.“⁴⁶

Jednou z Leitgebových úloh v Banskej Bystrici bolo uskutočnenie organizácie osláv pri príležitosti „oslobodenia slovenských krajov“, ktoré sa konali tri dni po tom, ako 27. októbra 1944 padla Banská Bystrica do rúk nemeckej brannej moci. Podľa nemeckých predstáv mal jednu z hlavných úloh v tomto predstavení zohrávať biskup A. Škrábik. Nátlak na neho uskutočnili prostredníctvom návštevy Bela Košovského z oddelenia propagandy Hlinkovej gardy a nemeckých dôstojníkov. Podľa Škrábikových slov (v povojnovej výpovedi pred Národným súdom v procese s J. Tisom) od neho požadovali, aby predniesol prejav z tribúny, usporiadal slávnostný obed a odslúžil slávnostné bohoslužby s kázňou aj *Te Deum*. Škrábik nesúhlasil s *Te Deum*, ktoré vyhradil až na obdobie mieru a slávnostnú omšu odmietol údajne s odôvodnením, že by

⁴⁵ Informáciu podobného charakteru obsahovala správa oblastnej ústredne spravodajskej služby v Prahe, informujúca o rozhovore dôverníka so zástupcom Svätej stolice v Bratislave G. Burziom na začiatku októbra 1944. Burzio sa mal podľa nej vyjadriť, že slovenský episkopát a duchovenstvo je osobitne ťažko sklamané Tisom, keďže mal aspoň nepriamu vinu na posledných udalostiach, pretože nedokázal rozpoznať podvrátne živly vo svojom okolí. *SNP-NaS*, s. 375.

⁴⁶ *SNP-D*, s. 818.

trvala príliš dlho. Zdráhal sa aj predniesť kázeň, pretože by musela mať politický charakter. Nakoniec súhlasil s usporiadaním obeda, hoci sa pokúsil vyhnúť aj tejto požiadavke, a to s argumentom, že má malé zásoby.⁴⁷ Podľa Leitgbovej správy (z novembra 1944) sa Škrábik pri rozhovore správal „sprvoti vonkoncom odmietavo a vyhlásil vo veľmi šikovnej formulácii, že podľa jeho mienky nie je radno usporiadať v súčasnej chvíli manifestáciu, pretože ľud, práve tak ako on, je na bratislavskú vládu značne rozhorčený. Bratislavskej vláde sa pripisuje vina na priostrení pomerov a na otvorenom vypuknutí povstania. Ak príde Tiso do Banskej Bystrice, bude on sám o tom referovať a prevezme celú zodpovednosť za neusporiadanie podujatí na seba.“ Škrábikov postoj sa vraj zmenil až po tom, ako do rozhovoru vstúpil veliteľ pluku v 18. divízii SS Heinrich Petersen a informoval o Tisovom rozkaze usporiadať manifestáciu a ďakovné bohoslužby.⁴⁸

Okrem H. Höfleho sa na oslavách 30. októbra 1944 v Banskej Bystrici zúčastnila slovenská vládna delegácia na čele s prezidentom J. Tisom, v ktorej boli spolu s jeho tajomníkom Karolom Murínom aj predseda vlády Štefan Tiso, minister hospodárstva Gejza Medrický, minister obrany Štefan Haššík a šéf Úradu propagandy Tido J. Gašpar. Oslavy začali ďakovnou svätou omšou v katedrálnom chráme celebrowanou J. Tisom (Škrábik slúžil súbežne omšu v kaplnke za sakristiou) a zúčastnili sa na nej slovenskí politickí činitelia aj nemeckí dôstojníci na čele s Höflem. Nasledovala slávnosť na Hlinkovom námestí, počas ktorej Tiso vyznamenával nemeckých vojakov. Po jej ukončení odišli hlavní aktéri do biskupskej rezidencie, kde ich Škrábik privítal. Nasledoval malý banket.⁴⁹

⁴⁷ SNA, f. NS, Tnľud 6/46, k. 45.

⁴⁸ *SNP-D*, s. 817.

⁴⁹ Höfle, podľa svojej povojnovej výpovede, pri rozhovore so Škrábikom počas banketu vyjadril radosť, že biskup prežil uplynulé udalosti, predovšetkým banskobystrické boje, dobre a biskupský palác zostal nepoškodený. „Biskup bol takisto šťastný, že je po bojoch. Zdržal sa však – tak ako ja – akéhokoľvek vyjadrenia proti povstaleckému vojsku. Rozprával mi iba, že z jeho letného sídla vo Svätom Kríži partizáni čosi odniesli (v biskupskom kaštieli v Svätom

Pragmaticky založený Škrábik bol odhodlaný nevyvolať nijaký vážnejší konflikt s okupačnými silami. Korektné vzťahy a určitý spoločenský kontakt s Nemcami plánoval využiť na obranu záujmov cirkvi, veriacich i ostatných obyvateľov, prenasledovaných nacistami. Napriek tomu sa Škrábik práve za svoje kontroverzné rozhodnutie zúčastniť sa osláv stal po vojne terčom ostrých útokov komunistických politikov a propagandistov. G. Husák v roku 1947 napísal: „Hory sú plné bojovníkov, národ čaká svoje lepšie dni. Nemci strieľajú stovky ľudí v Kremničke, pália Baláže, Kalište a stovky iných kresťanských dedín. V Banskej Bystrici je dojemná slávnosť: Tiso slúži slávnostné Te Deum, biskup Škrábik asistuje, generál SS Höfle hraje pri tom na organe. Potom Dr. Škrábik dáva banket Tisovi a Höflemu.⁵⁰ Ešte raz sa slávi víťazstvo nad ‚červenou otravou‘. Ešte na chvíľu sa udrží nad Slovenskom teror hnedej a čiernej tmy. Ale červánky politickej i duševnej slobody z končiarov našich hôr už dobre vidno. Dr. Škrábik ich ani tentoraz nepochopil. Ľudia zapredaní fašistickému diablu sú slepí.“⁵¹

Fakty o Škrábikovej činnosti po potlačení povstania hovoria však o tom, že zaslepený bol skôr Husák. Tak ako sa Škrábik zastával prenasledovaných za povstania, tak opakovane pomáhal aj tým, ktorí sa stali obeťami nemeckých represálií. Skutočnosťou zostáva, že len málokedy bol úspešný. Negatívne skúsenosti mal so svojimi

Kríži nad Hronom – dnešný Žiar nad Hronom – sídlilo veliteľstvo partizánskej brigády – I. P.). Pri obede sa nekonali žiadne prejavy. Myslím, že len prezident sa krátkymi slovami poďakoval hostiteľovi za pozvanie. Politické rozhovory neboli vôbec.“ SNA, f. NS, Tnľud 42/46, k. 124.

⁵⁰ Tieto vety sa v nasledujúcich rokoch stereotypne opakovali v rôznych obdobiach a stali sa súčasťou argumentačného aparátu komunistickej moci i jej boji proti katolíckej cirkvi. Pre porovnanie, citát z obžaloby v procese s tromi slovenskými biskupmi z roku 1951: „Keď nacistické hordy vypaľovali slovenské dediny, hromadne vraždili v Kremničke a za živa spaľovali vo vápenných peciach na Horehroní tisíce nevinných ľudí, dával biskup Škrábik Höflemu, Tisovi a ostatným vrahom nášho národa slávnostný banket.“ *Proces proti vlastizradným biskupom Jánovi Vojtaššákovi, Michalovi Buzalkovi, Pavlovi Gobjdičovi*. Bratislava : Tatran, 1951, s. 14.

⁵¹ SVÄTÝ, P.: Červené Slovensko. *Nové slovo*, 15. 3. 1947, s. 169.

zákrokmi na gestape, kde ho nepriateľsky prijali, keď prišiel intervenovať za niekoľkých pokrstených Židov – inžinierov a lekárov. „A vtedy som povedal, že ja do tejto spoločnosti viac neprídem.“⁵² Negatívne dopadli jeho intervencie vo veci katolíckych kňazov, ktorí sa zúčastnili povstania a vykonávali tam vojenskú duchovnú službu. Tragicky sa skončil aj spomínaný prípad kňaza L. Veselého.

Ku Škrábikovi prichádzali čoraz častejšie správy o vraždení Židov, cigánov a iných obyvateľov. Dostala sa k nemu aj informácia, že z Kremničky počuť v noci výstrely a výkriky. Nemal možnosť si tieto správy preveriť a spočiatku im nevenoval primeranú pozornosť. Zlom nastal po zavraždení okresného náčelníka v Novej Bani Vojtecha Hanulíka Nemcami na Vianoce 1944, no najmä po tom, ako 27. decembra 1944 prerušili neznámi partizáni v Banskej Bystrici na niekoľkých miestach vojenské telefónne vedenie. Prostredníctvom rozhlasu boli vyhlásené mená desiatich zadržaných osôb, ktoré mali byť popravené, ak sa do 48 hodín nepodarí odhaliť páchatel'ov. Škrábik informoval o dramatických okolnostiach J. Tisu. Jeho následná intervencia u H. Höfleho mala za následok odvolanie popravy. Oficiálne – no nepravdivé – zdôvodnenie zrušenia popravy z nemeckých kruhov hovorilo, že páchatelia sabotáže boli odhalení a potrestaní.⁵³

Situáciu na prelome rokov 1944/1945 považoval Škrábik za natoľko dramatickú, že sa rozhodol zakročiť priamo u predsedu vlády Slovenskej republiky. Dňa 5. januára 1945 poslal Š. Tisovi list, kde mu oznámil, že dostal správy o tom, že v okolí Banskej Bystrice sú popravovaní ľudia bez súdneho procesu a dostatočnej príčiny. Ako príklad uviedol prípad V. Hanulíka. „Vzhľadom na to, že také pokračovanie otvára cestu mnohým nespravodlivostiam a vzbudzuje nespokojnosť medzi občanmi, dovoľujem si oznámiť túto vec Vysokej vláde s úctivou žiadosťou o účinné zakročenie,

⁵² SNA, f. NS, Tn'ud 6/46, k. 45.

⁵³ VAŠKO, V.: *Ne vším jsem byl rád. Vlastní životopis*. Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství, 1999, s. 61 – 63.

aby takéto popravy boli znemožnené.“⁵⁴ Tiso v odpovedi Škrábika požiadal, aby konkretizoval, o aké popravy ide a ktoré orgány ich uskutočňujú.⁵⁵ Moc slovenských vládných predstaviteľov už bola iba iluzórnou a možnosti zásahu do situácie obmedzené. Väčšie možnosti však nemal ani Škrábik. Predsedu vlády informoval, že nie je v jeho silách zistiť konkrétne okolnosti.

Biskupi v posledných mesiacoch druhej svetovej vojny vynaložili značné úsilie aj na to, aby zmiernili utrpenie obyvateľov, ktorí sa stali predmetom násilnej evakuácie uskutočňovanej nemeckou armádou na jeseň a v zime 1944/1945. Evakuácia vychádzala z potreby zabrániť tomu, aby predovšetkým bojaschopní muži, nemeckí obyvatelia, ako aj stroje či dobytok a potraviny padli do rúk nepriateľa. V bezprostrednej blízkosti bojového pásma sa vzťahovala aj na ženy a deti. Začala najprv na východnom Slovensku. Biskupi dostávali časté správy, že sa k obyvateľstvu počas nej pristupuje hrubým spôsobom.⁵⁶ Uchránení neboli ani kňazi. Boli nútení odísť spolu s ostatnými mužmi a zanechať tak deti, ženy a starcov, ktorí sa evakuácii vyhli, bez duchovnej podpory. J. Čársky často intervenoval u nemeckých aj slovenských orgánov, aby zmiernil priebeh evakuácie dotknutých oblastí východného Slovenska.⁵⁷

⁵⁴ ARKBÚ B. Bystrica, f. BÚ, k. 37. List A. Škrábika vláde SR 5. 1. 1945.

⁵⁵ ARKBÚ B. Bystrica, f. BÚ, k. 37. List Š. Tisa A. Škrábikovi 10. 1. 1945.

⁵⁶ Riaditeľ Ústrednej katolíckej kancelárie Ladislav Janda 4. decembra 1944 v liste žiadajúcom biskupov, aby zakročili u nemeckých a slovenských kompetentných miest proti násilnej evakuácii, napísal: „Podľa správ, ktoré prichádzajú z krajov, kde bola prevedená evakuácia, ľudia musia vystáť a pretrpieť strašne mnoho. Nestačí, že strácajú celý svoj majetok, ale sú vystavení aj tej najväčšej biede telesnej a duševnej, mnohí umierajú od útrap.“ ARKBÚ B. Bystrica, f. BÚ, k. 37. List L. Jandu biskupom 4. 12. 1944.

⁵⁷ J. Čársky informoval 6. novembra 1944 A. Škrábika o totálnej evakuácii Zemplína a severného Šariša, kde boli k odchodu nútení všetci muži od 16 do 60 rokov a musel byť evakuovaný všetok majetok, ktorý by mohol byť na prospech nepriateľovi. „Je to desivý pohľad vidieť týchto nešťastníkov. Nič nemajú, mnohí len to, čo majú na sebe. Dvaja farári nám prišli, jeden len vo vrchných šatoch, bez svrchníka a celé gazdovstvo mu tam ostalo, druhý si priniesol v ručnom košíku 2 košeľe a všetko: statok, zariadenie, šaty zostalo

Problém sa stal na Čárského podnet aj predmetom spoločných reakcií biskupov. Na stretnutí u K. Kmeťka odsúhlasili biskupi Kmeťko, Nécsey, Škrábik a Buzalka list J. Tisovi (skoncipoval ho Nécsey), v ktorom ho vyzvali, aby drastickú evakuáciu buď prekazil, alebo, ak by to nedokázal, aby sa vzdal úradu.⁵⁸ Tisova odpoveď Kmeťkovi z 8. decembra 1944 bola vyhybavá. Myšlienku neodmietol, vyslovil sa však za ustanovenie činiteľa alebo fóra, ktoré by stanovilo, že už „nastal okamih odkazom Vašej excellencie naznačeného dôsledku“.⁵⁹ Kmeťko sa v mene slovenských biskupov obrátil aj na predsedníctvo vlády. Žiadal, aby sa evakuácia netýkala chorých, žien, detí, starcov, kňazov. Vláda rokovala o evakuácii duchovných 16. decembra 1944 a rozhodla, že proti svojej vôli nemajú byť kňazi z ohrozených oblastí evakuovaní. O tomto uznesení informovalo ministerstvo zahraničných vecí nemecké vyslanectvo, ktoré 3. januára 1945

tam. Najhoršie obstoja tí, čo sa chcú v horách ukryť, aby nemuseli opúšťať svoj domov. Týchto, keď dopídiá, považujú ich za partizánov, že ku nim ťahajú, kdežto ťahajú len ku svojej domovine.“ Čársky, ktorý sám počas záverečnej fázy vojny zažíval dramatické zvraty a kvôli bombardovaniu strávil asi týždeň v pivnici, situáciu popísal: „Úbohý ľud a klérus veľmi mnoho trpí, zvlášť v odľahlých obciach pri lesnatých horách. Vo dne tam idú Nemci, v noci partizáni a každý skôr vezme, ako dá. Niektorí kňazi sa nám nervove shrútili. Ľud je bezmocný a bezbranný. No najhoršie je, keď ho z dvoch strán oblažujú a upodozrievajú, že s druhou stranou drží.“ ARKBÚ B. Bystrica, f. BÚ, k. 36. List J. Čárského A. Škrábikovi 6. 11. 1944. Čársky usporiadal vo svojej biskupskej rezidencii aj večeru pre vysokých nemeckých dôstojníkov, na ktorej sa o. i. zúčastnili minister školstva Aladár Kočiš, poslanec Matej Huťka, šarišsko-zemplínsky župan Andrej Dudáš a mešťanosta Prešova Anton Sabol-Palko (vládný poverenec pre Šarišsko-zemplínsku župu), na ktorej sa snažili na Nemcov pôsobiť v prospech zmiernenia vojnových opatrení. SNA, f. NS, Tnľud 6/47, k. 130.

⁵⁸ Jozef Tiso adresoval na začiatku decembra 1944 dôrazný list Adolfovi Hitlerovi, v ktorom žiadal zabrániť svojvôli podriadených vojenských orgánov, navrátiť zaistenú vojnovú korisť a uskutočňovať evakuáciu podľa želaní slovenskej vlády a so zreteľom na potreby obyvateľstva a životné záujmy. Podobný list poslal Štefan Tiso nemeckému ministrovi zahraničia Joachimovi von Ribbentrop. *SNP-NaS*, s. 451 – 452.

⁵⁹ SNA, f. NS, Tnľud 6/46, k. 59.

ministerstvu odpovedalo, že nemecké vojenské orgány budú v prípade evakuácie nechávať katolíckych kňazov na svojich miestach.⁶⁰

V januári 1944 padlo v Nemecku rozhodnutie evakuovať Nemcov zo stredného Slovenska.⁶¹ Evakuácia sa bezprostredne dotkla Banskobystrického biskupstva, ktoré malo asi tretinu nemeckých farností. Väčšina nemeckých veriacich odišla a mnohé fary zostali opustené aj napriek tomu, že sa Škrábik usiloval, aby sa evakuácia nevzťahovala na kňazov. V priebehu týchto udalostí sa Nemci pokúšali evakuovať aj A. Škrábika, ten však túto možnosť nevyužil. „Mňa nemáte čo zachraňovať, ja som duchovný pastier, ako biskup nemôžem v týchto časoch mojich veriacich zanechať.“ Škrábik následne intervenoval u J. Tisu, aby nik nebol z Banskej Bystrice odvedený, ak si to sám nebude želať.⁶² Snažil sa minimalizovať aj materiálne škody. Vyzýval nemeckých kňazov, aby – napriek tomu že ich o to žiadala nemecká branná moc – neevakovali kostolné predmety a v prípade nutnosti ich odovzdali susedným slovenským farnostiam. Na svojich miestach mali ponechať aj matriky a matričné archívy, aby sa po vojne slovenskí Nemci, hoci budú rozohnaní po všetkých častiach Nemecka, mohli vždy obrátiť na svoj pôvodný farský matričný úrad.⁶³ Škrábik, rovnako ako ďalší biskupi, sa odmietavo vyjadril aj k podnetu ministerstva školstva a národnej osvety z decembra 1944, aby boli evakuované najcennejšie cirkevné pamiatky z oblastí ohrozených bojovými operáciami. Ministerstvo negatívne stanovisko biskupov akceptovalo.⁶⁴

Bojové operácie, ktoré zasiahli územie Slovenskej republiky na konci vojny, priniesli komplikácie aj vo výkone cirkevnej správy,

⁶⁰ ARKBÚ B. Bystrica, f. BÚ, k. 37. List K. Kmeťka všetkým ordinariátom 3. 1. 1945, 15. 1. 1945.

⁶¹ KOVÁČ, D.: Evakuácia a vysídlenie Nemcov zo Slovenska. In: *Od diktatúry k diktatúre*. (Zost. M. Barnovský). Bratislava : Veda, 1995, s 15.

⁶² SNA, f. NS, TnĽud 6/46, k. 45.

⁶³ SNA, f. NS, TnĽud 31/45, k. 22.

⁶⁴ SNA, f. Úrad predsedníctva vlády, k. 18, č. 1001/45.

narušili komunikáciu medzi biskupmi a kňazmi aj medzi biskupmi navzájom. K tomu sa pridružila neistota z prichádzajúcich udalostí. To prinútilo ordinárov uvažovať o spôsoboch, ako zabezpečiť aj v prípade krajných okolností administráciu diecéz, rovnako ako aj nižších zložiek cirkevnej správy. A. Škrábik 2. novembra navrhol K. Kmeťkovi, aby sa biskupi navzájom ustanovili za generálnych vikárov a mohli vykonávať túto funkciu na územiach cudzích diecéz v prípade, že by s nimi, alebo ich časťami, ich vlastní ordinári stratili kontakt. Návrh sa stretol s podporou ostatných biskupov. Kmeťko udelil právomoci generálnych vikárov pre tieto prípady ordinárom susedných diecéz 8. novembra 1944. O šesť dní neskôr reagoval podobne J. Čársky a 17. novembra 1944 aj J. Vojtaššák.⁶⁵ Biskupi riešili komplikácie aj ďalšími cestami, akými bolo napríklad ustanovovanie krajových generálnych vikárov, ktoré uskutočňoval A. Škrábik pre obdobie, kým dané územie nemalo poštové spojenie s ordinariátom.⁶⁶

Jedným zo spôsobov, akým sa nemecké velenie pokúšalo zneužiť katolícku cirkev pre účely propagandy, bola snaha dosiahnuť u katolíckych biskupov vydanie pastierskeho listu namiereného proti povstalcom a boľševizmu. Počas stretnutia s E. Nécseyom 26. októbra 1944 nabádal inžinier Kuss biskupa k realizácii tejto požiadavky. Upozorňoval, že víťazstvo boľševikov by znamenalo pád pre vedúcu katolícku vrstvu. Nécsey ho ubezpečil, že on i Kmeťko si túto skutočnosť uvedomujú, vydaniu pastierskeho listu by ale muselo predchádzať schválenie všetkých biskupov. Vhodný okamžik mal podľa Nécseya nastať po páde Banskej Bystrice a očakávalo sa, že silná iniciatíva vyjde zo strany A. Škrábika.⁶⁷ Nécsey Kussovi prisľúbil, že predloží Kmeťkovi otázku podpory boja Slovákov proti boľševizmu zo strany katolíckeho vedenia i myšlienku spojenia nadchádzajúcich osláv

⁶⁵ ARKBÚ Spišská Kapitula, f. Spišské biskupstvo, k. E/44, č. 1883/1944.

⁶⁶ ARKBÚ B Bystrica, f. BÚ, k. 36. List A. Škrábika J. Čárskemu 18. 11. 1944.

⁶⁷ Tento predpoklad sa ukázal ako nesprávny a Škrábik nebol priaznivo naklonený myšlienke publikovania spoločného pastierskeho listu. Jeho vydanie považoval v danom čase za nevhodné.

Všetkých svätých s pripomenutím si obetí na strane Slovákov a Nemcov, ktoré prinieslo vraždenie povstalcami.⁶⁸

O potrebe vydania spoločného pastierskeho listu slovenských ordinárov presviedčal Kmeťka osobne H. Höfle pri návšteve jeho rezidencie v Nitre 29. októbra 1944.⁶⁹ Kmeťko výzvu neodmietol, rozhodol sa však taktizovať. Vyžiadal si texty podobných pastierskych listov vydaných českými biskupmi a nemeckými biskupmi. Nacisti, uvedomujúc si, že ide o obštrukciu, vyžiadané texty urýchlene dodali. Biskupi následne začali v druhej polovici novembra s prípravou dokumentu. Zdržanie vyvolalo nevôľu Nemcov, ktorí si koncom novembra 1944 uvedomovali, že ideálny moment pominul, keďže „nepriateľská propaganda medzičasom značne oslabilu prístupnosť obyvateľstva“.⁷⁰

Pastiersky list vznikol na základe písomných konzultácií biskupov. K. Kmeťko prišiel s inšpiráciou, aby jeho ideou bol Pax Christi alebo poklad viery, ktorý bol v danej dobe ohrozený. Text bol pripravený a jednotlivými ordinármi schválený v prvej polovici decembra 1944. List s podpismi všetkých slovenských biskupov vyšiel s dátumom 15. december 1944. Pôvodne mal byť čítaný na Štedrý deň, napokon bol termín presunutý na Nový rok. Dňa 7.

⁶⁸ SNA, f. Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska, k. 2157, č. 248.

⁶⁹ Höfle, ktorý si zakladal na tom, že je veriacim katolíkom a bol vychovaný v bavorskom benediktínskom kláštore, si pri stretnutí, na ktorom sa okrem jeho sprievodu a Kmeťka zúčastnil aj nitriansky pomocný biskup E. Nécsey, prezrel nitriansku katedrálu a zahral na organe. Okrem iného hovorili o vojenskej situácii. Kmeťko vyslovil ľútosť nad vypuknutím povstania a vyjadril nádej, že sa bratovražedná vojna čoskoro skončí a nastane vnútorný mier. Pokúsil sa otvoriť problém prenasledovania Židov. Höfle na jeho otázku, či v prípade pokrstených nemožno urobiť nejaké výnimky, odpovedal, že to nepatrí do jeho kompetencie a Židia budú dopravení za účelom pracovného nasadenia do Ríše. (SNA, f. NS, Tnľud 42/46, k. 124.) Pre doplnenie dodajme, že v Kmeťkovom prípade nešlo o prvú intervenciu v prospech Židov od vypuknutia povstania. V súvislosti s transportom nitrianskych Židov do Serede v septembri 1944 sa pokúšal zasiahnuť u veliteľa nemeckej posádky, ktorý ho odkázal na gestapo. Po intervencii na gestape dostal Kmeťko odmietavú odpoveď. Porov.: *SNP-D*, s. 577 – 578.

⁷⁰ *SNP-NaS*, s. 438.

januára 1945 ho ako novoročné posolstvo uverejnili aj *Katolícke noviny*. Dokument vyznel politicky neutrálne. Podľa výstižných slov J. Čárskeho, „autorovi len gratulovať treba, že tak obratne prevesloval inter Scyllam et Charybdén“.⁷¹

Biskupi v liste poukázali na vojnové hrôzy a s nimi spojené utrpenie, ktoré predovšetkým v poslednej dobe zasiahli Slovensko a okrem strát ľudských životov spôsobili aj ničenie náboženských, kultúrnych a hmotných hodnôt. Pokúsili sa naznačiť, aký zmysel majú kresťania hľadať v tomto utrpení. Ním malo byť nielen blaho národa, ale v bolesti a trápení mali vidieť aj prostriedok k dosiahnutiu vyššieho cieľa – večného šťastia v nebi. Okrem toho biskupi vyzvali k dodržiavaniu opatrení vyvolaných vojnovými pomermi a predpísaných vrchnosťami na ochranu obyvateľstva a štátneho územia (podľa Kmeťkových slov sa táto formulácia dodatočne dostala do textu „na žiadosť vyšších kruhov“) a nabádali pomáhať tým, ktorých bojové udalosti postihli najtlačšie a museli opustiť svoje domovy. V závere dokumentu, v súvislosti s vianočnými sviatkami, budiacimi v ľuďoch túžbu po mieri, sa biskupi vyjadrili: „My nevládzeme dať pokoj svetu. My môžeme len volať k Bohu o pomoc.“⁷²

Dokument Nemcov ani zďaleka neuspokojil. Podľa hlásenia veliteľa osobitného oddielu 15 bezpečnostnej polície a bezpečnostnej služby z 23. decembra 1944 išlo o typický príklad toho, ako na jednej strane plniť pranie nemeckej okupačnej moci, no na druhej strane sa nepostaviť proti nepriateľom Ríše. Ako hlásenie uvádzalo, list vôbec nezodpovedal očakávaniam, bol formulovaný všeobecne a v takom zmysle, že len cirkev možno považovať za skutočnú spásu tohto sveta. Za jedinú do určitej miery použiteľnú výpoveď označilo výzvu plniť úradmi vynesené nariadenia na ochranu štátneho územia. „Všetko ostatné v tom liste je skôr výzvou k defetizmu, pretože sa tam stále hovorí o trpezlivom znášaní všetkých utrpení a nedostatkov,

⁷¹ ARKBÚ B. Bystrica, f. BÚ, k. 37. List J. Čárskeho K. Kmeťkovi 12.12. 1944.

⁷² Novoročné posolstvo slovenských biskupov. *Katolícke noviny*, 7.1.1945, s. 1.

zapríčinených ľudskou vinou. Pri vhodnom jezuitskom vysvetlení toto utrpenie mohli zapríčiniť všetky vojny vedúce mocnosti. Nič tam nestojí o priamej výzve na obranu územia vlasti alebo o udržaní slovenského frontu.“⁷³

V podobnom duchu informoval Úrad veliteľa bezpečnostnej služby a bezpečnostnej polície na Slovensko na Štedrý deň 1944 Hlavný úrad ríšskej bezpečnosti v Berlíne. Rozbor bezpečnostnej služby na Slovensku z 3. januára 1945 sa k problému pastierskeho listu biskupov vrátil, všímajúc si širšie súvislosti postojov slovenských predstaviteľov. Skonštatoval, že vedúce kruhy ovláda strach pred represáliami boľševikov a Čechoslovákov a tým ochabuje ich rozhodnosť. „Okrem toho je pri predložení nemeckých želaní zakaždým zrejme, že najprv sa takéto návrhy ochotne vypočujú, do ich realizácie však prejde vždy veľa času, v ktorom sa predložený návrh mnohonásobne ureční a uskutoční sa zmenený alebo sa vôbec neuskutoční.“⁷⁴ Svoje sklamanie s textom pastierskeho listu dali Nemci najavo aj biskupom. E. Nécsey, ktorý zohrával úlohu určitého sprostredkovateľa medzi ordinármi a nemeckými predstaviteľmi pri príprave dokumentu, si 9. januára 1945 do denníka poznamenal: „Boli na biskupskom úrade gestapáci (veliteľ a jeho zástupca), prejavili svoju nespokojnosť s pastierskym listom biskupov, že vraj tu Cirkev nepomáha im v boji proti boľševikom. Bolo im vysvetlené stanovisko Cirkvi.“⁷⁵

Posolstvo biskupov z decembra 1944 bolo posledným spoločným verejným vystúpením slovenských ordinárov vo vojnovom období. Nasledujúce mesiace priniesli prechod frontu cez Slovensko, faktický zánik prvej Slovenskej republiky, obnovenie Československa a nastolenie tzv. ľudovodemokratického zriadenia. Takýto vývoj priviedol aj slovenských biskupov, kňazov a celú katolícku cirkev na Slovensku do úplne novej situácie a postavil ich pred dovtedy neznáme výzvy. Nech boli príčiny, pre

⁷³ *Katolícka cirkev na Slovensku 1938–1945 v hodnotení nemeckých diplomatov a tajných agentov.* (Zost. M. S. Ďurica). Trnava : SSV, 2001, s. 76.

⁷⁴ *SNP-NaS*, s. 486.

⁷⁵ *Arcibiskup svätého života.* (Zost. V. Judák). Bratislava : Lúč, 1992, s. 69.

ktoré sa vývin udalostí uberal po roku 1945 pre katolícku cirkev negatívnym smerom akékoľvek, treba konštatovať, že korene vzťahov medzi štátnou mocou a cirkvou v povojnovom období musíme okrem iného hľadať aj v udalostiach spojených s povstaním, ktoré prebiehalo na Slovensku na jeseň 1944 a v historicky ojedinelej miere dlhodobo poznačilo politicky, hospodársky a predovšetkým morálne tvár slovenskej spoločnosti.

PAVEL SUK
**SNP, PROTEKTORÁTNÍ TISK A REAKCE VLÁDNÍCH
PŘEDSTAVITELŮ***

Protektorát Čechy a Morava formálně vznikl druhý den po okupaci zbytku Československé republiky německými vojsky, 16. března 1939, poté, co v Praze Adolf Hitler podepsal Výnos o jeho vzniku. Protektorát převzal všechny dosavadní zákony, včetně těch, které upravovaly fungování tisku.¹ Celkem liberální fungování tisku bylo již po Mnichovu vystřídáno výrazným přitvrzením cenzury. To ostatně požadovalo po české vládě i nacistické Německo. Cenzura byla v českém tisku vykonávána prostřednictvím Ústředí tiskové dozorcí služby, které vydávalo svým zaměstnancům (cenzorům) pravidelné a podrobné pokyny.² 17. března 1939 vydali němečtí nacisté směrnici o nové organizaci tiskové služby a upravili postavení Ústředí tiskové dozorcí služby. V následujících měsících pak bylo fungování protektorátního tisku několikrát upraveno nařízeními a dalšími právními předpisy. Od 12. června 1939 působil v čele skupiny tisk Úřadu říšského protektora Wolfgang Wolfram von Wolmar, který nebyl v zaniklé ČSR neznámou osobou. V roce 1934 byl totiž vyhoštěn kvůli své činnosti v německém spolku Germania.³ Do nové funkce přešel z říšského ministerstva vnitra. Wolfram von Wolmar začal pořádat pravidelné tiskové konference, obvykle jednou týdně pro šéfredaktory a politické redaktory všech novin a časopisů. Na těchto poradách dostávali pokyny k formulaci článků v tisku a na

* Tato práce je součástí do budoucna zamýšlené rozsáhlé studie zabývající se působením okupační a protektorátní tiskové propagandy na obyvatelstvo Protektorátu.

¹ K tomuto viz podrobnější studii v úvodu knihy PASÁK, T.: *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939 – 1945*. Praha: Karlova univerzita, 1980 (dále *Soupis legálních novin*).

² *Soupis legálních novin*, s. 45.

³ Tamtéž, s. 52.

druhou stranu i hodnocení již publikovaných článků.⁴ Kromě toho dostávali šéfredaktoři každodenní pokyny pro komentování událostí.⁵ Od 17. 9. 1939 byl v platnosti Souborný přehled pokynů pro tiskovou přehlídku, podle kterého byl tisk řízen až do konce Protektorátu. Otázka Slovenska byla řešena v oddíle VI., kde se mj. psalo: „Nepřípustné jsou v tisku útoky na Slovensko, slovenskou vládu a její činnost.“⁶

Němečtí nacisté se snažili hned od počátku o postupnou likvidaci novin a časopisů. Již v roce 1939 jich zaniklo 172, v roce 1941 již 623 titulů. Celkově za dobu okupace zaniklo 1887 titulů.⁷

Do služeb nového režimu se postupně aktivně zapojilo několik šéfredaktorů. V roce 1940 se zformovala tzv. aktivistická sedmička, do které patřili: Vladimír Krychtálek, Emanuel Vajtauer, Vladimír Ryba, Jaroslav Křemen, Václav Crha, Karel Werner a Karel Lažnovský.⁸ Lažnovskému nad rakví na velkolepém pohřbu (zemřel na následky otravy po návštěvě aktivistických šéfredaktorů u předsedy vlády, generála Eliáše) promluvil nejaktivnější aktivistický novinář a od ledna 1942 ministr školství a národní osvěty, Emanuel Moravec. Tohoto bývalého důstojníka československé armády označuje Tomáš Pasák za reprezentanta programové kolaborace.⁹ Moravec se snažil po celou dobu Protektorátu české obyvatelstvo vychovávat hlavně svými pravidelnými rozhlasovými projevy (jednou týdně) a úvodníky v Lidových novinách (většinou v neděli) a mládež prostřednictvím organizace, které dal slovo výchova již do názvu – Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě. Velké omezení tisku nastalo v souvislosti s totálním nasazením

⁴ K tomuto viz: KONČELÍK, J. -KÖPPLOVÁ, B.-KRYŠPÍNOVÁ, J.: *Český tisk pod vládou Wolfganga Wolframa von Wolmara. Stenografické zápisy Antonína Fingera z protektorátních tiskových porad 1939 –1941*. Praha: Karolinum, 2003 (Dále *Český tisk*).

⁵ *Soupis legálních novin*, s. 61.

⁶ *Český tisk*, s. 480.

⁷ Tamtéž, s. 61, 64, 78.

⁸ PASÁK, T.: *Pod ochranou Říše*. Praha: Práh, 1998, s. 270 – 271.

⁹ *Soupis legálních novin*, s. 65.

v Protektorátu.¹⁰ Od 1.10. 1944 byly zastaveny všechny deníky kromě Lidových listů, Lidových novin, Lidového deníku, Národní práce, Národní politiky, Nové doby, Poledního listu, Večerního Českého slova a Venkova.¹¹ Od února 1945 pak noviny vychází jen na dvou stranách, nedělníky mají ještě strany čtyři.

Po vypuknutí SNP zajistily protektorátní úřady 83 komunistických a 96 sociálně demokratických poslanců.¹² Jak vyplývá z dokumentů, velký ohlas u obyvatelstva vyvolal u K. H. Franka strach o klid v Protektorátu, což se stalo od roku 1943 jeho hlavním úkolem.¹³ Velký ohlas mělo SNP také v odtržených Sudetech, kde tamější Češi začali doufat v brzkou porážku Německa a obnovení ČSR.¹⁴ Na počátku října němečtí zpravodajští důstojníci upozorňovali, že na vývoj dění v Protektorátu budou mít vliv vojenská opatření na Slovensku. Obyvatelstvo sice vyčkává, ale povstání je oslavováno a má přímý vliv na šíření partyzánského odboje. Frankův trest smrti za přechod moravsko-slovenských hranic dokázal zastrašit, takže v Čechách a na Moravě byl udržen relativní klid.¹⁵ Kvůli trestům smrti za poslušání českého zahraničního rozhlasu výrazně klesl jeho poslech.¹⁶ Nacistům nahrávali svými některými činy paradoxně i sami partyzáni. Zvláště na Moravě z nich totiž začali

¹⁰ Totální válečné nasazení v Protektorátě. *Lidové noviny*, 1. 9. 1944, s. 1

¹¹ Totální válečné nasazení v Protektorátě. *Lidové noviny*, 2. 9. 1944, s. 2; BERÁNKOVÁ, M.-KŘIVÁNKOVÁ, A.-RUTTKAY, F.: *Dějiny československé žurnalistiky. III. díl. Český a slovenský tisk v letech 1918 – 1944.* (Dále *Dějiny čs. žurnalistiky*) Praha: Novinář, 1988.

¹² ČELOVSKÝ, B.: *So oder so: Řešení české otázky podle německých dokumentů 1933 – 1945.* Ostrava: Sfinga, 1995, (dále *So oder so*) s. 339.

¹³ Viz oddíl „K. H. Frank“ této práce.

¹⁴ *So oder so*, s. 433.

¹⁵ *Slovenské národní povstání a české země.* (Ed. M. Bouček-M. Klimeš). Praha: Svoboda, 1974, s. 276 – 280, (Dále *SNP a české země*).

¹⁶ Tamtéž, s. 149.

mít někteří obyvatelé strach. Většinou se k nim chovali vstřícně a shovívavě, protože v opačném případě byl každý zastřelen.¹⁷

Reakce oficiálních protektorátních představitelů na vypuknutí a porážku SNP

Karl Hermann Frank se od srpna 1943 stal rozhodující osobou Protektorátu poté, co který byl Hitlerem jmenován do funkce německého státního ministra pro Čechy a Moravu. Nově jmenovaný protektor Wilhelm Frick působil jen jako zástupce Adolfa Hitlera v Protektorátu a měl právo udělovat milosti.¹⁸ Jeho stejně jako Frankovým hlavním úkolem v závěru existence Protektorátu Čechy a Morava bylo zachování klidu a pořádku.

Na Frankův popud bylo v druhé polovině srpna 1944 zavedeno Totální válečné nasazení v celém Protektorátu. Bylo výrazně omezeno vydávání časopisů, novin a veškerých tiskovin, uzavřena česká i německá divadla, muzea, výstav a výrazně omezen sportovní život.¹⁹ Frank dobře vytušil nebezpečí vypuknutí povstání na zachování klidu v Protektorátu. Toto povstání předvídal již 27. 8. 1944, kdy varoval Himmlera před možností vypuknutí vzpoury a navrhoval nasazení německé armády.²⁰ Nastalé události měly vliv na aktivizaci českého odboje a ohlas mezi občany.²¹ Provedl bezpečnostní opatření na moravsko-slovenských hranicích spočívající v nasazení zvláštních oddílů bezpečnostní policie a služby a přesun vojenských jednotek do pohraničních obcí. Neustále apeloval na říšské činitele, že je nutno urychleně likvidovat slovenské povstání.²² I když několikrát žádal

¹⁷ *So oder so*, s. 433 – 434.

¹⁸ KOKOŠKA, S.: Krize nacistické okupační politiky v Protektorátu Čechy a Morava v roce 1944 a pokusy o její překonání. *Soudobé dějiny*, č.4, 2002, s.591.

¹⁹ *Lidové noviny*, 28. 8. 1944, s. 2; 1. 9. 1944, s. 1; 2. 9. 1944, s. 1.

²⁰ SUŠKO, L.: *A národ povstal*. Praha: Horizont, 1974, s. 79.

²¹ Tamtéž, s. 93; též *SNP a české země*, s. 258 a *So der so*, s. 430 – 431.

²² *SNP a české země*, s. 259.

o přidělení nových vojenských jednotek k posílení hranic, byl vždy odmítnut. Nevyšla ani návštěva u Adolfa Hitlera, o kterou i jeho jménem požádal 15. 9. 1944 župní vedoucí v Sudetech, Konrád Henlein. Martin Bormann ji zamítl s poukazem na to, že Hitler je velmi vytížen a zabývá se jen nejnaléhavějšími problémy.²³ Když Frank zjistil, že z Berlína pomoc očekávat nemůže, učinil radikální opatření. Protektoru Frickovi, který v září pobýval v Kempfenhausenu v Horním Bavorsku, oznámil dopisem 15. 9. 1944, že vzhledem k situaci bude sám rozhodovat v jeho zastoupení o případných milostech v udělených rozsudcích smrti, protože výkon rozsudku musí následovat ihned po odsouzení obžalovaného.²⁴ Téhož dne vydal nařízení o trestu smrti za nezákonný přechod hranic mezi Protektorátem a Slovenskem a toto nařízení zaslal veliteli SS na Slovensku Bergerovi s návrhem, jak má toto nařízení veřejně publikovat. Berger nechal natisknout vyhlášku přesně podle Frankova návodu.²⁵ Frankovo nařízení bylo zvyrazněně také publikováno ve všech protektorátních denících 17. září na první straně.²⁶ Již 6. září přijal premiéra Krejčího a oznámil mu, že byla učiněna veškerá bezpečnostní opatření, aby byly radiálně potlačeny všechny eventuální nepokoje českého obyvatelstva.²⁷

Situaci rozhodně nepodceňoval. 26. září ho sám Himmler upozornil, že v Protektorátu hrozí české povstání. 10. října nařídil Frank SS-Standartenführerovi Weinmannovi (velitel bezpečnostní policie a SD) co nejdříve předat zvláštnímu soudu k projednání všechny pokusy o útěk přes slovenskou hranici. Stále četnější partyzánské akce byly prováděny v uniformách českých četníků nebo lesníků. Proto Frank vydal nařízení o zákazu nošení uniform těchto složek a zároveň ihned střílet na každého, kdo tuto uniformu

²³ Tamtéž, s. 264 – 266 a 272 – 273, též KOKOŠKA, S.: c. d., s. 606.

²⁴ *SNP a české země*, s. 263.

²⁵ Tamtéž, fotopříloha.

²⁶ Např. *Národní politika*, 17. 9. 1944, s. 1; *Lidové noviny*, 17. 9. 1944, s. 1; *Venkov*, 17. 9. 1944, s. 1

²⁷ *SNP a české země*, s. 451.

bude naopak mít na sobě. Zajaté partyzány nechal ihned veřejně popravovat a po popravě nechat 48 hodin viset veřejně na šibenici a hlídat českými četníky, aby mrtvoly nebyly odříznuty. Kvůli zastrašení obyvatelstva žádal provést co nejvíce těchto veřejných poprav. Po potlačení SNP věnoval veškeré síly proti partyzánům, přičemž spolupracoval s novým velitelem německé armády na Slovensku, Höflem.²⁸

Vedle zastrašovacích a represivních akcí nepodceňoval i působení propagandy. V tom mu už nemohl být nápomocen státní prezident Dr. Hácha, který, jak Frank psal 9. 9. 1944 do Berlína, „vzhledem ke své totální pracovní nemohoucnosti v důsledku onemocnění nepřichází v poslední době jako aktivistický faktor ve smyslu říšské myšlenky už více v úvahu“.²⁹ Vážnou situaci v Protektorátu popsal také ve zprávě pro Berlín 9. září. Mezi českým obyvatelstvem v souvislosti se SNP neustále rostou protiněmecké nálady a Češi věří v brzkou porážku Německa a znovuoobnovení ČSR.³⁰ Zřejmě proto tentýž den publikuje v německém protektorátním deníku *Der Neue Tag* formou úvodníku článek „Vážné slovo ve vážné době“. V něm varoval české obyvatelstvo před sabotážemi a hrami „na maffii“. „Čechy a Morava jsou říšské země, nejsou obsazeným územím, jsou srdcem Říše... Osud Čech a Moravy je nerozlučně spjat s osudem Říše.“³¹ V článku ukazoval na příkladech některých států a nejnověji na příkladu Slovenska „politický a hospodářský chaos na místo pořádku zaručovaného Říší“. V závěru nabádal ke klidu k práci, rozvaze a kázní. O tom, že tento článek nebyl určen jen Čechům, ale výrazně i Němcům svědčí jeho otištění Frankovým oddělením kulturní politiky v letáku „Naše polní pošta“, který byl určen pro německé protektorátní vojáky.³²

²⁸ Tamtéž, s. 335 – 336.

²⁹ TOMÁŠEK, D.-KVAČEK, R.: *Causa Emil Hácha*. Praha : Themis, 1995, s. 194, (Dále *Causa Emil Hácha*).

³⁰ Tamtéž, s. 605 – 606.

³¹ *Národní politika*, 10. 9. 1944, s. 1.

³² KOKOŠKA, S.: c. d., s. 601.

Obyvatele moravského pohraničí vyzval 15. 10. 1944 ke spolupráci s německou policií proti partyzánskému hnutí. Jako ostatní protektorátní propagandisti upozorňoval na osud varšavského povstání, které srovnával se SNP a uváděl to na příkladech vraždy a smrti ve slovenských vesnicích, které ovládli „banditi“.³³

O tom, že *vláda* bude na blížícím se konci Protektorátu aktivně propagandisticky pomáhat, si německý státní ministr oprávněně nedělal žádné iluze. Ministři protektorátní vlády byli alibističtí a vyčkávali. Proto po vládě jako celku také ani nežádal žádné veřejné prohlášení a vláda žádné stanovisko, které by odsuzovalo povstání na Slovensku, nevydala. Ministerstvo vnitra vydalo 20. října nařízení (Opatření k sebeochraně obyvatelstva na moravsko-slovenském pozemí), aby ve všech obcích okresů podél moravsko-slovenské hranici byla vybudována Moravská domobrana. Nařízení bylo vydáno v návaznosti na pět dnů starou Frankovu výzvu obyvatelům pohraničí, aby spolupracovali s německými bezpečnostními orgány.³⁴

Státní prezident Dr. Emil Hácha nebyl, jak již bylo výše uvedeno, kvůli svému zdravotnímu stavu schopen zastávat svoji funkci. Od února 1944 měl mráкотné stavy, pletl slova, od 15. března se začínají dostavovat retence moče. Od června 1944 v době leteckých poplachů u něho dochází v důsledku nedostatečné funkčnosti mozku k mimovolnému vyprazdňování moče a stolice.³⁵ Frank si prezidentův zdravotní stav ověřil při své neohlášené návštěvě u prezidenta 3. května 1944.³⁶

26. května 1944 vydala ČTK oficiální zprávu, že prezident požádal premiéra Krejčího, aby ho zastupoval, pokud by toho případně vyžadovalo jeho „nynější ochuravění“.³⁷ V době největší

³³ *SNP a české země*, s. 293 – 294.

³⁴ Tamtéž, s. 300 – 301.

³⁵ PASÁK, T.: *JUDr. Emil Hácha (1938 –1945)*. Praha: Horizont, 1997, s.244.

³⁶ Tamtéž, s. 242.

³⁷ *Causa Emil Hácha*, s. 194.

aktivity slovenského povstání, 23. září, ošetřující lékaři uvedli, že je nutné počítat s dalším zhoršováním prezidentova stavu, hubnutím a případným záchvatem mrtvice. Dr. Hácha již nemohl chodit bez pomoci a poznával jen svojí dceru, Miladu Rádlovou, případně komorníka. V roce 1946, již posmrtně, byl bývalý protektorátní státní prezident zproštěn odpovědnosti za politické projevy vzhledem ke svému zdravotnímu stavu od poloviny roku 1943.³⁸

Předseda vlády Jaroslav Krejčí pronesl svůj známý odsuzující protipartyzánský projev s varováním před příkladem ze Slovenska ve vsetínském kině 2. listopadu. Publikum bylo pečlivě vybráno.³⁹ Autorem projevu nebyl Krejčí, ale Frankovo Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu. Ještě před odjezdem do Vsetína Krejčímu volal SS-Standartenführer Gies, šéf Frankovy kanceláře, že dostane jiné, tentokrát již konečné znění, které musí beze změny pronést. Přesto premiér při čtení projevu (mluvil prý velmi tiše) vynechal jméno prezidenta Beneše.⁴⁰ Projev varoval před napodobováním slovenských událostí, které skončily totální porážkou povstalců, a před podobným osudem a nabádal k organizování sebeobrany Moravy.⁴¹ Sám Krejčí po válce před Národním soudem uznal, že to byl „hnusný projev“.⁴² Už ve Vsetíně se snažil podle svých slov utéci Weinmannovi a zemskému prezidentovi na Moravě Schwabemu, aby mohl některým vsetínským občanům vysvětlit okolnosti, za jakých byl nucen projev přednést. Vysvětlovat mu pomáhal i ministr zemědělství

³⁸ Tamtéž, s. 245.

³⁹ TOMÁŠEK, D.-KVAČEK, R.: *Obžalovaná je vláda*. Praha : Themis, 1999, s. 116.

⁴⁰ Tamtéž, s. 116 – 117.

⁴¹ Krejčího projev viz např. „Vše k ochraně míru naší země!“, *Lidové noviny*, 3. 11. 1944, s. 1; „Nehodláme naší zlaté Praze připravit osud Varšavy.“, *Večerní české slovo*, 2. 11. 1944, s. 1 – 2; „Stavíme se proti každému pokusu povstání“, *Venkov*, 3. 11. 1944, s. 1 – 2.

⁴² *Obžalovaná je vláda*, s. 117.

Hrubý, který mezi lidmi údajně říkal, že se projev nesrovnává s předsvědčením předsedy vlády.⁴³

Na rozdíl od ministra školství a lidové osvěty Moravce, který 8. 11. 1944 vedoucímu kulturního oddělení Úřadu německého státního ministra pro Čechy a Moravu Martinu Wolfovi řekl, že projev „byl velmi dobrý a měl silnou odezvu“⁴⁴, se Němcům vystoupení předsedy vlády nelíbilo. Nespokojeni byli kromě Franka i Weinmann, Gies a ministr hospodářství Bertsch. Vytýkali mu, že mluvil bezvýrazně, Frank ho obviňoval, že si dělal před prezidentem Benešem alibi.⁴⁵ Přesto obžaloba před Národním soudem označila vsetínský projev za zločin proti státu.⁴⁶ Projev přinesl též zajímavou, ale nepotvrzenou okolnost. Po návratu ze Vsetína údajně podle slov SS-obersturmbannführera Müllera měl prohlásit ministr Hrubý o partyzánech, že dříve byli označováni jako zloději a lupiči, dnes jako národní hrdinové a provedené krádeže se maskují politickou činností a hrdinsky znějícím označením „partyzán“.⁴⁷

Krejčí se vrátil ke svému vsetínskému projevu ještě v novoročním článku pro Národní politiku 1945.⁴⁸ Zde mj. připomněl „jednoznačné politické stanovisko státního prezidenta i vlády a zdůrazniti opětovně, že tato politická směrnice je pro nás neporušitelná. Naší povinností je odvracet od českého lidu katastrofy, do nichž by je neodpovědní rádcové chtěli vehnati.“ Žádá od českých občanů minimum – „nejvíce svému národu prospěje, když jde poctivě za svou prací a nevidí a neslyší, co se mu zprava nebo zleva pokrytecky našeptává.“

Ministr školství a národní osvěty Emanuel Moravec byl rozhodně nejaktivnějším politickým a novinářským kolaborantem okupačního režimu. Důstojník československé armády, který od

⁴³ *Zemědělské noviny*, 11. 5. 1946, s. 1.

⁴⁴ *SNP a české země*, s. 334.

⁴⁵ *Obžalovaná je vláda*, s. 117.

⁴⁶ Tamtéž, s. 153.

⁴⁷ *SNP a české země*, s. 321.

⁴⁸ Naše povinnost v novém roce. *Národní politika*, 31. 12. 1944, s. 1.

třicátých let publikoval na stránkách Lidových novin pod vlastním jménem i pseudonymem Stanislav Yester, se z příznivce prezidenta Beneše stal jeho největším nepřítelem. Vypořádal se s ním v knize *V úloze mouřenína*.⁴⁹ Od roku 1939 až do konce okupace pronášel v rozhlasě pravidelné projevy, jejichž hlavní myšlenky ale byly v protektorátním tisku publikovány teprve poté, co byl jmenován ministrem školství a národní osvěty v lednu 1942. Výňatky vycházely postupem doby v naprosto stejném znění, pouze pod jinými názvy.⁵⁰ Sám Moravec vydal dvě knihy svých projevů⁵¹ a v roce 1943 knihu obsahující jeho rozhlasové projevy i další dokumenty po dobu jednoho roku od jmenování ministrem.⁵²

Ve svých projevech a článcích, kde se objevují zmínky a komentáře o SNP, opakoval většinou stejné věci. Poprvé se vyjádřil k probíhajícímu slovenskému povstání v rozhlasovém projevu v pátek večer 8. září 1944.⁵³ Kritizoval v něm prezidenta Beneše za nabádání českého lidu k povstání a sabotážím proti Německu a varoval před spoléháním se na pomoc zvenčí. Osud varšavského povstání je podle Moravce dostatečnou výstrahou. Český národ musí zabránit občanské válce, protože kapitalismus ze Západu přinese nezaměstnanost, bolševismus z Východu pak hlad a rozvrat zemědělství. Češi by měli důvěřovat své protektorátní vládě, která důvěřuje jim. Čechy a Morava zůstanou srdcem socialistické (rozuměj národně socialistické) Evropy na věčné časy. V nedělním úvodníku 8. října⁵⁴ pak napsal, že Londýn po dohodě s Moskvou nařídil vypuknutí SNP. V úvodu popisoval

⁴⁹ MORAVEC, E.: *V úloze mouřenína. (Čs. tragedie r.1938)*. Praha:Orbis, 1941.

⁵⁰ Např. projev z 8. září 1944: Chceme v klidu prožít konec války. Rozhlasový projev. *Lidový deník*, 10. 9. 1944, s. 1 – 2; Budoucnost svého národa si musíme budovat sami. Rozhlasový projev. *Venkov*, 10. 9. 1944, s. 1

⁵¹ MORAVEC, E.: *Ve službách Nové Evropy. Rok před mikrofonem*. Praha: Orbis, 1940; Tenže: *Tři roky před mikrofonem*. Praha: Orbis, 1942.

⁵² MORAVEC, E.: *O český zítřek*. Praha: Orbis, 1943.

⁵³ Chceme v klidu prožít konec války. Rozhlasový projev. *Lidový deník*, 10. 9. 1944, s. 1 – 2.

⁵⁴ Rozum do hrsti. *Lidové noviny*, 8. 10. 1944, s. 1.

situaci po porážce varšavského povstání, ale zbytek úvodníku věnoval slovenskému povstání, kterého se účastnilo mnoho tamějších Čechů, kteří si nevážili živobytí a domova, což jim poskytla slovenská vláda. Ale tito Češi by nic nezmohli bez „zrádných Slováků“. Dnes existují rozpory mezi Čechy a Slováky, které se snaží londýnská emigrace potlačit. Bez ohledu na jazykovou příbuznost jsou Slováci stejně blízcí Čechům jako Němci! Slovenští povstalci se rozhodně nedočkají očekávané pomoci. Pro Čechy je nejlepším řešením zachovat klid.

Za týden⁵⁵ pak připomněl své prohlášení z roku 1942, že „se čeští emigranti nevrátí v žádném případě do vlasti“. Na Slovensku nebude obnovena předmnichovská republika, ale z vůle Stalina vznikne slovenská sovětská autonomní republika. Slováci doplácují na sliby a svody Západu a bolševiků, za nimiž se skrývá „pomstychtivý Žid“. V případě vítězství nepřátel bude Protektorát změněn na českou sovětskou republiku. „Náš osud je rozhodnut v rámci Říše.“ V rozhlasovém projevu 29. října večer⁵⁶ radostně dokazoval, že on a vláda měli pravdu v předpovědích vývoje na Slovensku, když předvíдали Benešovo selhání při organizaci povstání. Skončilo pro něho úplnou politickou porážkou. Slováci rozhodně nestáli o obnovení nějakého česko-slovenského soustátí. Do listopadové Přítomnosti napsal článek Střízlivá zjištění,⁵⁷ ve kterém se věnoval poraženému povstání. Opětne srovnával jeho porážku s porážkou ve Varšavě a kritizuje „samozvaného prezidenta tzv. československé vlády v Londýně“ Edvarda Beneše, který dle Moravcova tvrzení zrazoval vždy kdekoho a na osudu povstání se ukázal naprostý nezdar jeho politiky. Nově se v jeho článku ale objevuje informace o ztrátě Podkarpatské Rusi ve prospěch Sovětského svazu. Nepřesně uvádí, že s vládní delegací

⁵⁵ Podzimní nápor. *Lidové noviny*, 15. 10. 1944, s. 1.

⁵⁶ Český národ na správné cestě. Rozhl. projev. *Lidové noviny*, 31. 10. 1944, s.2.

⁵⁷ Evropa bude sjednocena nacionálním socialismem. *Nedělní list*, 5. 11. 1944, s. 2 a Druhý konec „Československé republiky“, *Lidové noviny*, 5. 11. 1944, s.2.

ministra Němce se zachránil i Jan Šverma. 8. listopadu navštívil Martina Wolfa, kterého informoval o činech některých protektorátních činitelů po porážce povstání. Mj. o úvaze generála Rychtrmoce (od května 1945 posledního vedoucího Národního souručenství) o vytvoření domobranecké organizace po vzoru Volkssturmu.⁵⁸

V pátek 1. prosince pronesl rozhlasový projev k 6. výročí zvolení Dr. Háchy prezidentem.⁵⁹ Kompletní text projevu vyšel pouze v Lidových novinách.⁶⁰ V projevu mj. připomněl, že ve střední Evropě jediné český národ zůstal ušetřen těžkých osudů poražených evropských národů od Židů, kapitalistů a bolševiků. Podkarpatská Rus je obsazena bolševiky, kteří si jí již ponechají. Beneš podle svého slibu v Moskvě v prosinci 1943 slíbil vyvolání povstání v Čechách a na Slovensku. Na Slovensku byl puč Němci zlikvidován a Beneš zjistil, že „na „československém“ území osvobozeném bolševiky by ho nečekalo nic dobrého a proto neletí do Užhorodu, jak by to udělal každý poctivý povstalec.“ Poražené povstání je varujícím příkladem pro český lid, který by měl klidně pracovat. Říše ještě má v zásobě „strategické slovo“, které nebylo proneseno. „Je ztracen každý Čech, který poslechne nepřítele a který se odváží postupovat proti Říši.“ Slovenský příklad pak Moravec již méně používal v dalších projevech a článcích v roce 1945, po jmenování Fierlingerovy vlády pak mj. v rozhlasovém projevu 20. dubna 1945 u příležitosti Hitlerových posledních narozenin⁶¹ varoval před Benešem, který by měl sedět na lavici obžalovaných za Mnichov a následný odchod do exilu a také před „otrockým chováním košické vlády“. Zároveň prohlásil, že protektorátní vláda v žádném případě nedá souhlas k obsazení Čech a Moravy bolševiky. „Nás nikdo nevystraší a nepřinutí,

⁵⁸ *SNP a české země*, s. 333 – 334.

⁵⁹ Ministr E. Moravec k šestému výročí prezidentského úřadu dr. E. Háchy. *Národní politika*, 3. 12. 1944, s. 1 – 2.

⁶⁰ Žižň a mír v naší zemi. *Lidové noviny*, 3. 12. 1944, s. 1.

⁶¹ Projev ministra Moravce v rozhlase. Pražská vláda naprosto nedá souhlas k obsazení českých zemí bolševismem. *Národní politika*, 22. 4. 1945, s. 1.

abychom tuto zemi vydali v plen východní divočině. Zde zůstaneme. Naše účty budou v pořádku, až si je vyžádá vysoká kontrola, které se říká historie.“

Náměstek předsedy vlády a ministr vnitra Richard Bienert pronesl svůj projev k veřejným zaměstnancům a starostům v Lounech 31. října 1944. Výťah z tohoto projevu otiskly všechny deníky ve stejném znění, jen s jinými titulky.⁶² Autorem projevu, který napsal 30. října, byl Bienertův německý zástupce v ministerstvu, von Watter.⁶³ Hlavním motivem byla výzva k boji proti všem, kteří ohrožují klid a pořádek, hlavně proti parašutistickým agentům. Zúčastnění by měli odpověď na zločinné svody pevným odhodláním „k bezohlednému boji proti všem převratným živlům a co nejrychlejší potření jakýchkoli pokusů o rušení klidného vývoje našeho národa“.⁶⁴ Po válce obžaloba Národního soudu ohodnotila tento projev obviněním ze zločinu proti státu.⁶⁵ Úřední německé hlášení projev vyhodnotilo jako politický úspěch pro Němce. Bienert se totiž v Lounech setkal s velkým množstvím svých známých z dob bývalé republiky a lidem rozdával velké částky peněz pro děti a vnoučata a starostům radil, aby nechali parašutisty na pokoji.⁶⁶

Protipovstalecká propaganda v protektorátním tisku

⁶² Např. Bezohledný boj proti nekalým živlům. Projev ministra Bienerta v Lounech. *Venkov*, 2. 11. 1944, s. 1; Bezohledně proti převratným živlům. Projev ministra vnitra Bienerta k veřejným zaměstnancům a obecním starostům v Lounech. *Lidové noviny*, 2. 11. 1944, s. 2; I za nejtěžších zkoušek zachovejme klid. Projev náměstka předsedy vlády ministra vnitra R. Bienerta. *Večerní České slovo*, 1. 11. 1944, s. 3.

⁶³ *Obžalovaná je vláda*, s. 117.

⁶⁴ Bezohledně proti převratným živlům. Projev ministra vnitra Bienerta k veřejným zaměstnancům a obecním starostům v Lounech. *Lidové noviny*, 2. 11. 1944, s. 2

⁶⁵ *Obžalovaná je vláda*, s. 117.

⁶⁶ Tamtéž.

První zprávy o povstání se v tisku objevují zpočátku převážně na druhé straně a jedná se většinou o krátké zprávy servisu ČTK. V září 1944 již protektorátní tisk neřídí Wolfram von Wolmar, ale SS-Sturmbannführer Martin Wolf. Nadále pořádá pravidelné porady pro šéfredaktory, jeho oddělení vydává stále denní instrukce a také tzv. Informace o propagandě. Hlavní propagandistický tlak na obyvatelstvo naplánován ale až v souvislosti s porážkou povstání. Je zajímavé sledovat, že tisková a rozhlasová propaganda využívá věcnou argumentaci, kterou založila na konkrétních faktech. 22. října určil Wolf v Informaci o propagandě č. 22 směr zpráv a komentářů k probíhajícímu povstání: „Obecná linie naší propagandy spočívá nadále v tom, že vedle opakovaného poukazování na bolševické nebezpečí se zdůrazňují následky angloamerického obsazení evropských zemí (politický a hospodářský chaos, hlad atd.). Společnou tendencí těchto zpráv je prokázat, že povstání, zinscenované na přání čs. emigrační vlády v Londýně, se stále více a více řadí k bolševickému proudu. Je důležité stále znovu poukazovat na to, že povstání v první řadě míří proti samostatnosti slovenského lidu, zatímco oběti německé národnostní skupiny na Slovensku nejsou teď k rozebírání politicky vhodné.“⁶⁷ Na konci října, kdy již bylo zřejmé, že povstání je poraženo, bylo 27. října na pravidelné týdenní poradě protektorátním žurnalistům nařizeno, jakým způsobem bude denní tisk informovat o dobytí Bánské Bystrice. Zpráva bude otisknuta tučným písmem na první straně a nejméně ve dvou sloupcích, hlavní titulek musí obsahovat konstatování o potlačení povstání, dále bude zpráva informovat o pádu Bánské Bystrice, potlačení povstání, útěku vládní delegace ze Slovenska a teprve poté bude následovat komentář. I pro ten byly určeny hlavní body: zhroucení Benešových iluzí, účast bolševiků na povstání, selhání jejich účinné pomoci, ale zákaz publikování faktu, že povstání vůbec nepomohli. Komentář musí dále obsahovat srovnání konce SNP s koncem povstání ve Varšavě, informovat o

⁶⁷ KOKOŠKA, S.: c. d., s. 612.

ztrátách a obětech, v případě konkretizace bylo dovoleno publikovat deset tisíc obětí. Zároveň bylo ale zakázáno se zmiňovat o obětech z řad Němců. Hospodářské školy bylo povoleno otisknout na základě informací v deníku *Der Neue Tag*.⁶⁸ Hlavní kampaň v tisku nastala následující den po poradě. Postupovalo se přesně podle instrukce, kterou vypracoval KHF již v souvislosti s naplánovanou propagační cestou vybraných českých a německých žurnalistů na „osvobozené“ Slovensko v doprovodu německých důstojníků. Této obrovské tiskové kampaně si všimla i rozhlasová stanice „Za národní osvobození“ ve svém vysílání 11. listopadu.⁶⁹

Propagační zájezd na Slovensko

Myšlenka na propagandistické využití porážky SNP v českém tisku a filmu zřejmě vznikla na přelomu září a října 1944. Autorem měl být podle tvrzení velitele německého vojska na Slovensku, generála H. Höfleho, šéf bezpečnosti Dr. H. Witiska, který nápad předal K. H. Frankovi a od něho zpět přišel jako nápad Dr. Raschhofera.⁷⁰ 10. října totiž doporučil dálnopisem K. H. Frank Höflemu, aby se ve Vídni uskutečnila porada o přesných podrobnostech propagační akce, kam by pozvali i SS-Sturmbannführera Martina Wolfa a SS-Obersturmbannführera Dr. Witisku.⁷¹ Dalším dálnopisem ze 14. října navrhl Frank zřízení krátkodobého propagačního oddílu, který bude podřízen Dr. Witiskovi nebo s ním bude co nejvíce spolupracovat. Do čela tohoto oddílu určil SS-Untersturmführera Adolfa Leitgeba, vedoucího české propagační sekce v Moravcově ministerstvu. Frank navrhoval jako další účastníky německého odborného pracovníka ze Slovenska, Dr. Bartholyho z generálního referátu pro tisk Německého státního ministerstva pro Čechy a Moravu, dr.

⁶⁸ Tamtéž.

⁶⁹ *SNP a české země*, s. 184 – 185.

⁷⁰ *Proces s Dr. J. Tisom*. Bratislava : Tatrapress, 1990, s. 204 – 205.

⁷¹ *SNP-Dokumenty*. (Ed. V. Prečan). Bratislava : VPL, 1965, s. 686.

Raschofera, šéfredaktora deníku Der Neue Tag, Dr. Honolku, z českých šéfredaktorů Jana Scheinosta a Karla Wernera, 3 české rozhlasové pracovníky pod vedením německého rozhlasového technika a dále českého kameramana z týdeníku Aktualita a fotoreportéra. Všechno potřebné zařízení by bylo přivezeno z Prahy.⁷² Podrobně byly tyto Frankovy myšlenky rozpracovány v návrhu referenta pražského oddělení bezpečnostní služby SS dne 27. 10. 1944. Zde se objevují konkrétní podrobnosti tiskové, rozhlasové a filmové propagandy, které pak byly od následujícího dne skutečně uplatněny, aby se „české straně zasadil úder“.⁷³ Autor doporučoval opatrně rozpoutat a podporovat československé protiklady. Připomíná, že již navrhl také Martinu Wolfovi tyto protiklady uplatnit v projevu předsedy vlády Krejčího ve Vsetíně. Aby byla propaganda úspěšná, je vzhledem k datu 28. října, který nazývá českým státním svátkem, nutné začít s propagandou tento den již ráno. Zprávy o úspěchu potlačení povstání mluví samy za sebe a působí v protikladu s hodnotícími úvodníky, protože nutí čtenáře k vlastnímu přemýšlení.

Propagandistická skupina navštívila Slovensko ve dnech 20. 10. – 1. 11. 1944. Nakonec ji tvořili: SS-Untersturmführer Adolf Leitgeb, vedoucí české propagační sekce v protektorátním ministerstvu školství a osvěty, šéfredaktor protektorátního deníku Der Neue Tag Dr. Honolka, generální referent Německého státního ministerstva pro Čechy a Morava pro tisk Dr. Bartholy, šéfredaktor Národní politiky Jan Scheinost, šéfredaktor Poledního listu Antonín Jaromil Kožíšek, šéfredaktor Večerního Českého slova Karel Werner; z protektorátního rozhlasu český hlasatel Ing. Cincibus a jako německý kontrolní inženýr technik Luniak, dále pracovníci Kazda a Pelesný a šofér Tesárek; z filmového týdeníku Aktualita redaktor Zahradníček, fotoreportér agentury Foto-Centropress Bican a šoféři: NSKK – obersturmführer Schmidt, Babulenska a Jindra. Leitgeb 9. 11. 1944 vypracoval

⁷² Tamtéž, s. 686 – 687.

⁷³ Tamtéž, s. 771 – 772.

podrobnou zprávu o činnosti této skupiny, ze které se dovídáme konkrétní kroky připravované kampaně.⁷⁴

Skupina vyjela z Prahy 20. října. Do 24. října pobývala v Bratislavě, kde byla přijata večer 21. 10. 1944 tiskovým atašé německého vyslanectví Dr. Mühlbergerem. Na tomto přijetí bylo navázáno spojení se slovenským Úřadem propagandy (přítomen německý poradce Anton Stenel, zpravodajský důvěrník SD). Účastníci skupiny byli dlouze poučeni o cíli uložené propagandistické práce a informováni o zajímavých skutečnostech z oblastí povstání. Na cestu do Banské Bystrice účastníci vyrazili 25. října. Cestou viděli autonehody a zničené komunikace, jejichž bezpečnost byla ohrožována partyzány. Do Banské Bystrice skupina přijela 28. října krátce před polednem a její členové začali ihned plnit úkoly – sbírali dojmy, zprávy, pořizovali fotografie a filmy. Místní obyvatelstvo ale nechtělo s redaktory komunikovat. Původně nařízená děkonná bohoslužba banskobystrického biskupa a následná děkonná manifestace na náměstí 29. října byla zrušena a vše bylo odloženo na 30. října, kdy mši celebraval prezident Dr. Tiso, který také na náměstí pronesl svůj známý projev. Tento projev nechal Leitgeb natočit a pohotovostním oddílem a jeho dvěma vozy dopravit do Bratislavy a odtud 31. října kurýrním vozem do Prahy se vším dosavadním filmovým, fotografickým a tiskovým materiálem pro okamžité nasazení do probíhající tiskové, a rozhlasové kampaně. Skupina odjela ze Slovenska 1. listopadu 1944.

Leitgeb ocenil jako pozoruhodné některé poznatky šéfredaktorů, které se sice nedaly využít v tisku, ale obsahovaly podklady pro posouzení situace. Scheinost na základě rozhovorů s nitranským arcibiskupem a světícím biskupem a banskobystrickým biskupem informoval, že slovenští duchovní se zajímali o postavení církve v Protektorátu, ptali se, zda je církev svobodná a zda mohou duchovní pořádat bohoslužby. Scheinost usoudil, že slovenští katoličtí duchovní více věří nepřátelské propagandě, v posuzování

⁷⁴ Tamtéž, s. 815 – 820.

slovenské situace jsou ale zdrženliví, tvrdili, že si povstání zavinila slovenská vláda sama, protože věděla o jednotlivostech, ale nic nedělala. S tímto posouzením situace Leitgeb plně souhlasil. Scheinost dále uvedl, že slovenské duchovenstvo stejně jako obyvatelstvo věří po porážce povstání, že tento stav je pouze přechodný, a v krátkém čase obsadí Slovensko Rusové. Ve vítězství Německa nevěří nikdo, v Bratislavě úřední místa ještě i v této době nepozorovaně pracují protistátně a ve vhodném čase hrozí nové povstalecké hnutí.

Čeští šéfredaktoři upozorňovali a vytýkali, že protičeská propaganda na Slovensku je nedostatečná, a byli přesvědčeni, že za vypuknutím povstání nejsou podle oficiálních tvrzení Češi, ale stejně jako slovenské duchovenstvo neschopnost slovenského státního vedení.

Na závěr Leitgeb ocenil fakt, že všichni účastníci se snažili splnit všechny úkoly, které jim uložil.⁷⁵

Všichni tři čeští šéfredaktoři po návratu do Prahy napsali zhruba dvacetistránkové příspěvky do knihy *Banská Bystrica*, která byla vydána v prosinci 1944.⁷⁶ Obsáhlou předmluvu ke knize, která je doplněna 37 fotografiemi Kožíškovými a agentury Centropress, napsal ministr Moravec. Z vyvolání povstání obvinil londýnskou emigraci a světové židovstvo. Připomněl osud varšavského povstání a varoval blázny, „kteří by chtěl národ uvrhnout do zkázy povstání a třídního záští!... Slovensko je toho nejsmutnějším dokladem.“⁷⁷ J. Scheinost zde pod názvem „Příčiny, cíle a výsledky“ komentuje potlačené povstání a končí zvoláním: „Češi, střezte se!“ Naproti tomu A. J. Kožíšek popisuje chronologicky zážitky z návštěvy Slovenska (Nad troskami lživých ilusí) a popis navštívených míst se objevuje i u Wenera (Cesta do Banské Bystrice). Na rozdíl od Kožíška Werner v závěru své reportáže píše, že nejvýznamnějším poučením slovenského puče jsou fakta,

⁷⁵ Tamtéž.

⁷⁶ SCHEINOST, J.-KOŽÍŠEK, A.-WERNER, K.: *Banská Bystrica*. Praha : Orbis, 1944.

⁷⁷ Tamtéž, s. 18.

že Anglie a SSSR nechťely pomoci povstalcům, u kterých zneužily „lidských citů, pudů a vášní, aniž pokládaly za svou povinnost pomoci těm, kteří se pro ně dostali do neštěstí.“⁷⁸

Další propagační výprava protektorátních novinářů se uskutečnila v lednu. Cestovali ve skupině s německými a maďarskými novináři (celkově jich bylo téměř 20) počátkem ledna 1945 na území, kde německá armáda dočasně vytlačila armádu sovětskou – do míst mezi Stoličným Bělehradem a Dunajem. Obdobně jako v případě návštěvy protektorátních novinářů na Slovensku na přelomu října a listopadu 1944 byli pozváni, aby poté mohli rozvinout tiskovou kampaň, ve které přinášeli důkazy o životě vesnic po sovětském obsazení.⁷⁹

Tisková protipovstalecká kampaň

Z Frankových návrhů praktických propagandistických opatření ze dne 14. 10. 1944⁸⁰ byly uskutečněny tyto: návštěva státního prezidenta v osvobozeném území, veřejné děkovné bohoslužby za jeho přítomnosti tamtéž, veřejná manifestace s projevem státního prezidenta,⁸¹ rozhlasové projevy ministrů a jiných vedoucích osobností – vytvoření slovenské jednotné fronty,⁸² odhalení bolševických zvěrstev – masové hroby atd.,⁸³ využití

⁷⁸ Tamtéž, s. 90.

⁷⁹ Byl jsem na frontě v Maďarsku. *Národní práce*, 14. 1. 1945, s. 1 – 2 a Když přijdou do vsi bolševici. *Nedělní České slovo*, 14. 1. 1945, s. 1 – 2.

⁸⁰ *SNP-D*, s. 686 – 687.

⁸¹ Viz např. Děk slovenského národa Vůdci. *Národní práce*, 31. 10. 1944, s. 2; Osvobozené Slovensko. *Lidové noviny*, 2. 11. 1944, s. 2; Beneš není oprávněn jednat jménem Čechů ani Slováků. *Večerní České slovo*, 3. 11. 1944, s. 1; Slovák byl a vždy bude odpůrcem bolševismu. *Venkov*, 4. 11. 1944, s. 1; Slovák byl a vždy bude odpůrcem bolševismu. *Národní politika*, 4. 11. 1944, s. 1; Slovensko je syto bolševického „ráje“. *Národní práce*, 4. 11. 1944, s. 1; Tisovo zúčtování s Benešem. *Lidové noviny*, 4. 11. 1944, s. 2.

⁸² Viz např.: Nová výstavba Slovenska. *Lidové noviny*, 17. 10. 1944, s. 2; Ministr dr. Kočíš o slovenské státnosti. *Lidové noviny*, 20. 10. 1944, s. 2

⁸³ Tyto zprávy se objevovaly již před Frankovými návrhy, např.: Krvavý slovenský Katyn. Tragedie gen. řed. Klinovského. *Večerní České slovo*, 29. 9.

výpovědi zajatců, procesy proti vedoucím rozvratníkům, filmové zpravodajství pro slovenský, protektorátní, říšský a zahraniční filmový týdeník.⁸⁴

Referent pražského oddělení bezpečností služby SS na rozpracoval návrhy adresované K. Frankovi⁸⁵ takto: 28. října přinese ranní tisk přinese v senzační úpravě zprávu o ústupu Němce a společníků do Lvova – jako nadpis např. Útěk česko-slovenské „vlády“. podrobná, na první straně⁸⁶. Tentýž den bude odvysílána rozhlasová reportáž ze Slovenska o pádu Banské Bystrice, a to v příznivém času, z hlediska propagandy pokud možno odpoledne, vysíláno bude opakováno v neděli 29. října. Reportáž by měla být autentickou zprávou českých novinářů, pokud možno by měla obsahovat též výpovědi zajatců. 29. října tisková kampaň pokračuje v nedělním tisku podrobnou zprávou o rozporech v emigraci⁸⁷ – případ Čatloše, Goliana.⁸⁸ Je třeba upustit od popisování Beneše jako skeptika vůči Sovětům, vhodné užít paralelu postoje Moskvy k Varšavě – dopředu vystrčili národní síly odporu v úloze Kerenského a pak se v Moskvě distancovali

1944, s. 1; Bolševické zločiny na Slovensku. *Národní práce*, 30. 9. 1944, s. 1 – 2; Tíseň v Banské Bystrici. Středověká mučidla na Slovensku. *Večerní České slovo*, 4. 10. 1944, s. 1; V Handlové stahovali kůži s rukou i s nehty. *Večerní České slovo*, 6. 10. 1944, s. 1; Bestiální sadismus banditů. *Večerní České slovo*, 27. 10. 1944, s. 1.

⁸⁴ Viz oddíl Český (původně Československý) zvukový týdeník Aktualita.

⁸⁵ *SNP-D*, s. 771 – 772.

⁸⁶ Např. Slovenské povstání bylo rázným úderem rozdraceno. *Večerní České slovo*, 28. 10. 1944, s. 1.

⁸⁷ Např. Londýnští emigranti a Slovensko. *Lidové noviny*, 24. 11. 1944, s. 2; Slovenská otázka vyvrcholuje krizi londýnské emigrace. *Venkov*, 24. 11. 1944, s. 1; Zmatek londýnské emigrace se stále zvětšuje. *Večerní České slovo*, 24. 11. 1944, s. 1; Osuský odhlaluje fiasko „národní rady“ v Londýně. *Večerní České slovo*, 28. 11. 1944, s. 1

⁸⁸ Velitel povstalců Viest byl zajat. *Večerní České slovo*, 6. 11. 1944, s. 1; Generál Viest zajat. *Lidové noviny*, 7. 11. 1944, s. 1; Jak byl zajat generál Viest. *Národní práce*, 11. 11. 1944, s. 2; Jak byl zajat Viest. *Lidové noviny*, 11. 11. 1944, s. 2; Jak byl zajat Benešův generál Viest. *Venkov*, 11. 11. 1944, s. 1.

s tvrzením, že zaútočilo nedisciplinovaně a předčasně. 30. října, v pondělí, tisk nevychází, proto bude odvysílána nová rozhlasová reportáž formou přednášky šéfredaktora Wernera jako vedoucího představitele České ligy proti bolševismu o posledních událostech na Slovensku. 31. října, v úterý, bude tisk reagovat na slavnosti 30. 10. na Slovensku, silně v církevním duchu budou publikovány články v měšťáckém tisku, v klerikálně vedeném tisku s důrazem na vítězství křesťanského pořádku proti teroru bezbožného Východu. V deníku *Der Neue Tag* vyjde úvodník od prof. Raschhofera.⁸⁹

Jednoznačně nejvíce komentářů na téma slovenského povstání publikoval deník *Večerní České slovo* a *Nedělní České slovo*, původní *České slovo*,⁹⁰ a jejich šéfredaktor Karel Werner:

Nedělní České slovo mělo ve svém čele od 1. 5. 1943 jednoho ze sedmi nejvýznamnějších aktivistických šéfredaktorů, Václava Crhu, který před tímto postem působil v letech 1938-1943 jako šéfredaktor konzervativní Národní politiky. 1. 2. 1945 byl vystřídán Karlem Wernerem a přešel jako redaktor a tiskový dozorce do časopisu Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě, Zteče. Werner (viz *Večerní České slovo*) zůstal v čele *Nedělního* a zároveň i *Večerního Českého slova* až do konce Protektorátu, 5. 5. 1945. Crha (1901 – 1964), který se stal i

⁸⁹ Viz např. Dík slovenského národa Vůdci. *Národní práce*, 31. 10. 1944, s. 2; Osvobozené Slovensko. *Lidové noviny*, 2. 11. 1944, s. 2; Velký projev radosti a díky nad osvobozením. *Národní práce*, 2. 11. 1944, s. 2.

⁹⁰ *České slovo* poprvé vyšlo 1. března 1907. Prvním vydavatelem a redaktorem byl V. J. Klofáč, jedna z nejvýznamnějších postav národně socialistické strany a její zakladatel. *České slovo* patřilo do tiskového koncernu Melantrich. Po vzniku ČSR začal Melantrich vydávat *Večerní České slovo*, které mělo ambice působit jako nestrannický list a postupně se stalo nejrozšířenějším deníkem nové republiky. (DOLEJŠÍ, V.: *Noviny a novináři. Z poznámek a vzpomínek*. Praha: NPL, 1963, s. 76) Ranní *České slovo* bylo zastaveno k 31. 8. 1944 v souvislosti s totálním nasazením. (*Lidové noviny*, 2. 9. 1944, s. 2) Od 1. 9. 1944 vycházelo jen *Nedělní České slovo* a *Večerní České slovo* až do konce Protektorátu.

členem čestného předsednictva Ligy proti bolševismu, byl po válce Národním soudem odsouzen na doživotí.⁹¹

10. září byl v nedělníku otištěn úvodník⁹², který reagoval na dva významné oficiální projevy té doby, na Moravcův rozhlasový projev⁹³ a Frankův článek⁹⁴, a připomněl, že „naše osudová poloha je v Říši“. Dále apeloval na zachování rozvahy a klidu. Úvodník „Velké poučení a výstraha“⁹⁵, který vyšel za 14 dní poté, konstatuje, že zrádci a fantasti uvrhli Slovensko pod heslem osvobození do rukou loupících band. Proto každé uhnutí cesty Protektorátu, která byla nastoupena 15. 3. 1939, by znamenalo zkázu nejen pro současnost, ale i pro budoucnost.

8. října Julius Pachmayer na příkladu Francie, Rumunska, Bulharska, Finska a naposledy i Varšavy připomíná, že očekávaná pomoc nepřišla, to je nakonec vidět i na Slovensku. Po vzpouře následuje chaos, anarchie, masakry, ničení národního majetku. Ale Češi vidí tyto osudy a tragédie a uvědomují si, že krev nemusela být prolita. U nás se sice neděje nic převratného, ale je zde klid a pracuje se. Ale varuje, že i mezi Čechy je skupina desperátů podobných těm slovenským. Zdravé jádro národa musí prací pro Říši a Evropu zabezpečit i svou budoucnost.⁹⁶

Na základě propagační cesty na Slovensko na přelomu října a listopadu informoval Karel Werner⁹⁷ o zákulisí povstání a zároveň vysvětloval, že hlavní popud k povstání vzešel ze Sovětského svazu. Vojevsky mu měl usnadnit postup jeho armády a politicky zbolševizovat Slovensko. Londýn se stal jen jejich pouhým nástrojem. Navenek byla při povstání hlášána obnova ČSR, ve skutečnosti se jednalo o plán na vytvoření slovenské sovětské

⁹¹ *Český tisk...*, s. 318.

⁹² Jejich vyhlídka pro nás. *Nedělní České slovo*, 10. 9. 1944, s. 2.

⁹³ Chceme k lidu prožít konec války. Rozhlasový projev ministra Emanuela Moravce k českému lidu. *Lidový deník*, 10. 9. 1944, s. 1 – 2.

⁹⁴ Vážné slovo ve vážné době. *Národní politika*, 10. 9. 1944, s. 1.

⁹⁵ Velké poučení a výstraha. *Nedělní České slovo*, 14. 9. 1944, s. 2.

⁹⁶ Vyrovnaná česká cesta. *Nedělní České slovo*, 8. 10. 1944, s. 1.

⁹⁷ Kdo dělal slovenský puč. *Nedělní České slovo*, 5. 11. 1944, s. 1.

republiky. Podporu povstání poskytla nespokojená inteligence, část Čechů a Slováků, i některé slovenské osobnosti (Čatloš). Velká část pučistů byla k účasti na povstání donucena. SNP je nejpodivnějším pučem v dějinách – pučem proti existenci vlastního samostatného státu, vlastní svobodě a nezávislosti. Jeho výsledkem jsou mrtví, ranění, zničení velkého množství národního majetku, zničená města a průmysl.

Po svém návratu z návštěvy německou armádou dočasně znovu dobytého území na Slovensku a Maďarsku popsal Werner v polovině ledna 1945⁹⁸ následky řádění bolševiků v maďarských a slovenských obcích: rozstřílené domy, unavené ženy se starostí ve tvářích, vypleněná stavení. Hlavní zájem bolševiků byl na ukradení hodinek. Kromě toho loupili a znásilňovali.

Na stránkách *Nedělního Českého slova* publikoval svůj článek⁹⁹ také Mohamed Abdullah Brikcius. Brikcius, vlastním jménem Alois Bohdan (redaktor *Vlajky* a *Poledního listu*).¹⁰⁰ V článku s názvem „Rozvratník Edvard Beneš“ označil za pachatele povstání malou kliku ctižádostivých, pletichářských a věčně nepolepšitelných důstojníků, bankéřů a velkoobchodníků, kteří puč provedli za pomoci bolševických partyzánů a různých dezertérů. Rozhodně puč nevyšel z jádra slovenského národa, protože tomu se dnem 14. 3. 1939 otevřely dveře šťastné budoucnosti. Benešova klika chtěla z povstání vytěžit politický kapitál. Beneš je sice odpůrce bolševismu, ale byl ochoten v roce 1938 obětovat ČSR Stalinovi stejně jako v prosinci 1943, jen aby si zachoval svůj prezidentský úřad. Nikdy také neuznával slovenský národ jako národ samostatný. Beneš se proto stal zbytečným i na Slovensku, kde Slováci odmítli jeho utopickou a egoistickou politiku. „Stal se zbytečným i u nás.“

Šéfredaktor Dr. Václav Crha otiskl svůj příspěvek až 3. prosince.¹⁰¹ Věnoval ho prezidentu Benešovi, kterému slovenské

⁹⁸ Když přijdou do vsi bolševici. *Nedělní České slovo*, 14. 1. 1945, s. 1 – 2.

⁹⁹ Rozvratník Edvard Beneš. *Nedělní České slovo*, 26. 11. 1944, s. 1.

¹⁰⁰ DOLEJŠÍ, V.: c. d., s. 521.

¹⁰¹ Napálený Beneš. *Nedělní České slovo*, 3. 12. 1944, s. 2.

události přerostly přes hlavu. Chtěl Moskvu „přehrát“ a počítal s tím, že se mu komunisté podřídí a tím je převezou. Vyzýval k zakládání národních výborů, čehož ovšem využili komunisté pro své cíle. Zde je vidět nebezpečí národních výborů, protože tak jako na Slovensku, i v Protektorátu by to uvádělo zájmy národa „v šanc“ a mnoho českých lidí by na to doplatilo.

Naposledy, a zřejmě nejvíce, se otázce povstání věnovalo Nedělní České slovo 8. dubna 1945.¹⁰² Třístránkový článek vznikl na výpovědích zajatých generálů Goliana a Viesta a také nadporučíka Petra, Viestova pobočníka. V článku, který byl v téměř totožném znění publikován i v ostatním nedělním tisku toho dne¹⁰³, byly potvrzeny dosavadní výklady vzniku a porážky povstání, které se Benešovi vymklo z rukou. Bylo naplánováno v nepřátelské cizině, ovšem Londýn a Moskva sledovaly rozdílné zájmy. Článek odhaloval i skutečné hádky v londýnské emigraci mezi Benešovým vedením a např. Rudolfem Bechyněm, Františkem Schwarzem, Milanem Hodžou nebo Štefanem Osuským. V povstání byli neaktivnější komunisté, partyzáni, s nimiž nebyla možná žádná spolupráce, řádili podle pokynů z Kyjeva. Oni také na základě udání zatklí generála Turance. V povstaleckém vojsku měli obrovský vliv Židé. Dle mínění nadporučíka Petra byly příčiny zhroucení povstání tyto: bylo zahájeno příliš brzy, nebyl brán zřetel na vojensko-strategické poměry, Rudá armáda povstání nepomohla, nedostavila se ani dostatečná podpora ze zahraničí a místních obyvatel.

Večerní české slovo získal pod svůj vliv v březnu 1941 Emanuel Vajtauer (viz Přítomnost), který ve funkci šéfredaktora vydržel až do června 1942. V červenci 1942 bylo zastaveno kvůli publikování básničky, která skrývala jinotaj, ve kterém byli okupanti označeni za vrahy. Dolejší 383. Od 1. 8. 1942 do 30. 4. 1943 působil jako

¹⁰² Svědectví českých emigrantů. *Nedělní České slovo*, 8. 4. 1945, s. 1 – 3.

¹⁰³ Zákulisí povstání na Slovensku ve světle výpovědí jeho vedoucích činitelů. *Národní politika*, 8. 4. 1945, s. 1 – 2; Výstražné dokumenty o povstání na Slovensku. *Nová doba*, 8. 4. 1945, s. 1; Proč ztroskotalo slovenské povstání. *Nedělní list*, 8. 4. 1945, s. 1.

šéfredaktor Jindřich Bartoš (1896 – 1945), bývalý komunistický novinář. 1. 5. 1943 ho vystřídal Karel Werner (1906 – 1947), který ve funkci vydržel až do zániku listu v květnu 1945. Před svým příchodem do tohoto listu dlouhá léta pracoval ve Stříbrného Poledním listu, kde zastával v letech 1941 – 1943 funkci šéfredaktora. Patřil spolu s dalšími šéfredaktory deníků vycházejících na konci okupace mezi sedm aktivistických novinářů. V lednu 1944 se podílel na založení České ligy proti bolševismu. Po válce byl Národním soudem odsouzen k trestu smrti a popraven.¹⁰⁴

Wenererův první článek týkající se problematiky slovenského povstání vyšel na stránkách deníku 14. října 1944.¹⁰⁵ Poté se šéfredaktor na několik dnů odmlčel, mj. také v souvislosti se svou účastí na návštěvě „osvobozeného“ slovenského území od povstalců. Od 1. listopadu poté začíná na psát jeden článek za druhým, takže v období od 1. 11. do 11. 11. 1944 vyšlo 7 článků, které byly publikovány samozřejmě na první straně, kde tvořily její jednu třetinu.¹⁰⁶ Do konce roku 1944 pak publikoval ještě pět obsáhlých článků.¹⁰⁷ Po své další návštěvě Slovenska v lednu 1945 napsal ještě tři články, které vyšly ve dnech 15. – 17. ledna 1945.¹⁰⁸ Společným motivem článků je na prvním místě naprosté odmítání prezidenta Beneše a jeho exilové vlády, povstání mělo ve

¹⁰⁴ *Český tisk*, s. 222.

¹⁰⁵ Več vlastně doufáte? *Večerní České slovo*, 14. 10. 1944, s. 1.

¹⁰⁶ Žalostné konce puče. *Večerní České slovo*, 1. 11. 1944, s. 1; Tak vypadá „Partyzánsko“. *Večerní České slovo*, 4. 11. 1944, s. 1; Tam, kde býval blahobyť, zanechali záškodníci bídu. *Večerní České slovo*, 1. 11. 1944, s. 1; Po stopách záškodnických bojů. *Večerní České slovo*, 8. 11. 1944, s. 1; Jen jim to doma povězte, jaká je ta nová ČSR. *Večerní České slovo*, 9. 11. 1944, s. 1; Pomahači partyzánů v slzách. *Večerní České slovo*, 10. 11. 1944, s. 1.

¹⁰⁷ Kotel u Sliačan a Donoval. *Večerní České slovo*, 17. 11. 1944, s. 1; Slovenský puč a my. *Večerní České slovo*, 18. 11. 1944, s. 1; Beneš se dal spočítat. *Večerní České slovo*, 23. 11. 1944, s. 1; Jeden z lesní skrýše. *Večerní České slovo*, 2. 12. 1944, s. 1.

¹⁰⁸ Sedm dní bolševismu. *Večerní České slovo*, 15. 1. 1945, s. 1; Jak Slováci vítali bolševiky s deputací. *Večerní České slovo*, 16. 1. 1945, s. 1; Bolševici a Beneš. *Večerní České slovo*, 17. 1. 1945, s. 1.

skutečnosti vést ne k obnovení předválečné Československé republiky, nýbrž k vytvoření slovenské sovětské republiky pod naprostou poslušností SSSR, naprostý hospodářský chaos, bída, znásilňování žen, vraždění nevinného obyvatelstva a hlavně varování Čech a Moravy před podobným osudem.

Nejvýznamnějším filmovým týdeníkem na našem území byl *Český* (původně československý) *zvukový týdeník Aktualita*, jeho první číslo bylo vydáno 30. června 1937. Finančně byla dotována tiskovými koncerny.¹⁰⁹ Od roku 1939 byl filmový týdeník opatřen německými titulky. Cenzuru veškeré filmové produkce vykonávala od podzimu 1939 Filmprüfstelle – Úřad pro schvalování filmů v kulturním oddělení Úřadu říšského protektora. Nová čísla filmového týdeníku byla premiérově promítána vždy ve čtvrtek a jejich obsah můžeme zjistit z protektorátního tisku, ke vycházel většinou v pátečním vydání. Poslední filmový protektorátní týdeník se v kinech objevil ve čtvrtek 3. května 1945.¹¹⁰ První obrazové zprávy ze Slovenska se objevily v 44. čísle *Aktuality*, které bylo promítáno od čtvrtka 2. listopadu. Stalo se tak až po natočení materiálu v rámci propagační akce českých žurnalistů na Slovensko ve dnech 20. 10. – 1. 11. 1944. V týdeníku se objevily záběry ze zničených banskobystričských ulic a hlavně ze slavnostní přehlídky SS a Hlinkovy gardy v Banské Bystrici včetně ukázek z projevu prezidenta Tisa a jeho vyznamenávání německých a slovenských vojáků.¹¹¹ Následující filmový týdeník č. 45 ze dne 9. 11. 1944 přinesl divákům v kinech další záběry ze Slovenska spočívající ve zničených silnicích, mostech, dílnách, obytných domů. a také v otvírání hromadných hrobů. Havíři vycházejí z dolů, kam se s rodinami ukryli před povstalci. Týdeník ukázal také povstalecké letiště s rozstřílenými

¹⁰⁹ *Dějiny české žurnalistiky*, s. 246.

¹¹⁰ Nový filmový týdeník. *Národní politika*, 4. 5. 1945, s. 2.

¹¹¹ Obsazení Báňské Bystrice v novém filmovém týdeníku. *Lidové noviny*, 3. 11. 1944, s. 2.

letadly.¹¹² Likvidaci posledního zbytku povstalců v lesních skrýších německými vojky obsahoval 48. filmový týdeník ze dne 30. 11. 1944 spolu s projevem předsedy vlády Krejčího ve Vsetíně.¹¹³ Poté už se záběry ze Slovenska v týdeníku neobjevovaly.

Deník děkana Františka Wonky z Manětína

Nesmírně zajímavým dobovým materiálem je deník manětínského děkana Františka Wonky¹¹⁴ z let 1938 – 1945. Jelikož v té době nebyla psána ani manětínská městská kronika, slouží tento deník jako její náhražka. Jedná se o soukromé zápisy od 11. září do 31. prosince 1938 a od 14. března 1939 do 24. května 1945. Autor komentuje a popisuje nejen události v Manětíně, ale i politické dění v Protektorátu a dalších státech. Cenné je také to, že Wonka do deníku zapsal všechny válečné vtipy, které vyslechl. Autor se snažil spravedlivě hodnotit dobu, události a osoby. Jako příklad uvádím zápis o smrti Adolfa Hitlera z 2. května 1945: „Večer o ½ 23 h hlásí cizina a opakuje: Berlín úředně oznámil, že Adolf Hitler dnes po poledni zemřel. – Trochu podezřelé všecko, záhadné, jak zemřel (prý padl!). Tak odešel z jeviště strašlivý bič lidstva.... Ale hned jsem prohlásil, jak ostatně už dříve jsem vždycky říkal: „Až padne, neřeknu o něm již ani jedno zlé slovo: mrtvý se nemůže bránit.“¹¹⁵

¹¹² Tragedie středního Slovenska v novém filmovém týdeníku. *Lidové noviny*, 10. 11. 1944, s. 2.

¹¹³ Teroristický nálet na Brno v novém filmovém týdeníku. *Lidové noviny*, 1. 12. 1944, s. 2.

¹¹⁴ František Wonka (1900 – 1967) působil v Manětíně od 1. září 1925 jako kaplan, od 30. března 1930 jako děkan. Manětín byl jeho prvním a zároveň posledním působištěm. Ve svých mnoha pracích zpracoval historii Manětínska a jeho okolí na základě rozsáhlého a důkladného studia v archívech.

¹¹⁵ *Deník*, zápis z 2. 5. 1945, strojopis (přepis rukopisu), nestránkováno.

Protože se jedná o historický a literární pramen naprosto neznámý, otiskují z deníku zápisy týkající se SNP.¹¹⁶

„*V neděli 3. září:* Za to se něco sešustlo na Slovensku; tamní vládě je z toho horko a dráteníci u vesla provedli novou hloupost: povolali na pomoc SS. Naše londýnská vláda má plnou hubu řečí a rozkazů, zdá se však, že s tím nemuseli tak spěchat, bolšáci mají jiné zájmy.

Ve středu 6. září: Všude je plno kachen, velice vábí naše „vojna“ na Slovensku, šuška ví, že 30 tisíc dělníků přešlo k vzbouřencům a Němci na ně poslali čtyři divize. Jen aby už ti Rusáčci zase začli, to pumpování vzduchu trvá dlouho.

V neděli 17. září: A naše ministerstvo vnitra vydalo bláznivé poučení o obraně při náletech... Jinší vyhlášky byly jednou v Olomouci; Čechové, hlase se do československého vojska na Slovensku! (fakt! a fakt, že jich hned mnoho šlo.) Šikovní náborníci je v tlupách převáděli k armádě. Už jdou i zprávy čsl. hlavního stanu z Londýna, dr. Beneš slíbil do tří neděl Rusy u Slovenska, dnes už se první hlídky sešly. To už nikdo neuhasí.¹¹⁷

V sobotu 23. září: Na Slovensku hoří dále. Zuřivý Frank vydal nařízení, že neoprávněné překročení protektorátních hranic na Slovensko se trestá smrtí. – Naši četníci a policie byli odzbrojeni, museli nenápadně odevzdat pušky zabalené na okresním úřadě. Ale lidé to poznali hned. Bojít se bestie Frank, že přeběhnou k čsl. armádě jako to udělali mnozí na Slovensku i Moravě.

V úterý 3. října: Naděje na brzký konec se opět oddaluje. Bolšáci rozmilí ještě nenapumpovali vzduch, nedostali se ani do Rigy ani do Varšavy ani na Slovensko, a teď došel dech i Angloameričanům a všecko uvázlo.

¹¹⁶ Před několika lety jsem se pokoušel o vydání tohoto díla formou edice, ale římskokatolická církev jako dědička autorských práv publikaci kompletního zakázala s poukazem na možnost protestů některých místních občanů. Kompletní deník je zachován jen díky opisu, který z originálů sešitů pořídilo Okresní muzeum v Mariánské Týnici v roce 1972. Originál rukopisu, který je uložen na děkanském úřadu římskokatolické církve v Manětíně, je zachován pouze z let 1938 – 1943. Deníky z let 1943 – 1945 byly ztraceny.

¹¹⁷ Tamtéž, zápis z 17. 9. 1944.

V pondělí 9. října: Nyní se nálada poněkud lepší a zdá se, že doba generálního útoku je přede dveřmi: Již čekáme pád Bělehradu a brzy i Budapešti, pak snad, snad se dočkají i naši na Slovensku pomoci. Už se nedivím, že se k nim leckdo přidává: když nácikové vstříčí člověka v tom ajnsatzu někam do dolů nebo na dřinu a nedají pořádnou stravu a nesmí se ozvat, tak to má stokrát lepší dělat partyzána.

Vtip o Slovensku: Prezident Dr. Tiso a Šaňo Mach si vyjeli do Protektorátu pozerat Čechy a Moravu. Líbilo se jim, že si tu všude zpívají, v Čechách Čechy krásné Čechy mé a na Moravě: Moravěnko milá. Vrátivše se, našli zpěvné jindy Slovensko zamklé bez písní. Zarmoucení tázali se Slováka prečo už nezpívají. Odvěti smutně Slováka: Kerak muožem zpíevat' Nad Tatrou sa blyska, keď nám Stalin na řiť trieská?¹¹⁸

Ve středu 1. listopadu: Nálada mrzutá, ať se jdou vycpat všichni jasnovidci i proroci (kromě ty biblické). Měsíc s dvěma úplňky je pryč a ten 26. říjen též nic nepřinesl, leda, že naši partyzáni ztratili Báňskou Bystricu toho dne.

Na zlost dvě anekdoty: 2.) Tisova modlitba za vítězství Slovenska po boku Hitlerovy třetí Říše. Z kříže promlouvá Ukřižovaný: „Keď bych nebol pribity, kopnul bych tě do riti.“ Načež prezident: „Pro pánička, Kristus Pán, není snad též partyzán?“

V úterý 7. listopadu: Sciplá nálada trvá.... Však naše 28. října bylo rovněž sciplé po porážce partizánů na Slovensku. Dnes se povídá z jejich zákulisí, že se povstalci nedohodli mezi sebou (toť se ví, demokrati z nebožky 1. republiky!), špice, které přiletěly z Londýna převzít vládu věcí ČSR do vlastních rukou, honem v eroplánech vzaly do zaječích, ale generálu Viestovi se to prý nepovedlo: lidé, které nechal v bryndě ho prý zadrželi a vydali němcům. – Faktum: jedna služebná Slovenska v Hodovízi dostala z domova lístek od mámy: Honem přijed' domů jsem sama, táta se dal k partyzánům! Holka šla s tím na oberlandrát a dostala propustku domů. – Já dostal 3. listopadu z Mnichova dopis (žádost

¹¹⁸ Tamtéž, zápis z 9. 10. 1944.

o matriční zprávy) s německou adresou: Manetin, Bez. Hauptmanschaft. Kralowitz Tschecho-Slowakei. – Tohle Čechoslovensko napsat u nás znamená při nejmenším kháacet (KZ = koncentrák). – Tak se to už v zahraničí vyjasnívá.

V pátek 8. prosince: Z lesa jsem si přinesl ještě něco havelek a zapisuji vtipy: 3.) Na Slovensku bojují proti partyzánům i zaučení Šaňomachovi civilisté. Jeden takový hlásí radostně: Pán velitel, zastrelil som šesť sovjetskejch starostov! – Ak si vedel, že to sú starostové sovjetští? – Prosím, pán velitel. Mali na kabátě SS, es es = sovejský starosta.¹¹⁹

* * *

Slovenské národní povstání (nebylo by od věci zamyslet se nad otázkou, zda se jednalo o povstání celého slovenského národa, nebo jen jedné části) rozhodně dělalo německým okupantům na území Protektorátu i německé reprezentaci v Sudetské župě velké starosti, protože v případě, že by uspělo, byl by to obrovský příklad hodný následování pro Čechy i Moravany.

Na příkladu SNP a jeho odrazu v protektorátním tisku můžeme nalézt některé obecné znaky propagandy, které využívaly a využívají totalitní režimy, z nichž ten nejdůležitější a dle mého názoru i jeden z nejnebezpečnějších je využití věcné argumentace založené na míšení fikce se skutečnými fakty. Paradoxem zůstává, že i když v žádném případě nemůžeme mluvit o objektivitě protektorátní žurnalistiky, některá líčení situace na územích spravovaných nebo dobytých sovětskými bolševiky, se objevuje mnoho pravdivých informací. Tyto informace ale byly z 90 % považovány nejen politiky, ale i prostými obyvateli (viz např. deník děkana Wonky) za výmysly.

¹¹⁹ Tamtéž, zápis z 8. 12. 1944.

MIROSLAV MICHELA

OHLAS SNP V MAĎARSKEJ DENNEJ TLAČI*

Povstanie, ktoré vypuklo na jeseň 1944 na území Slovenskej republiky (SR), ako aj celá antifašistická rezistencia počas druhej svetovej vojny sú témy, ktorým sa slovenská historiografia už obšírne venovala. SNP patrí medzi najvýznamnejšie udalosti našich novodobých dejín a jeho odkaz vplýva aj na formovanie národnej identity Slovákov. Napriek tomu naň existujú značne protichodné názory, ktoré polarizujú slovenskú spoločnosť.¹

V mojom príspevku som si dal za úlohu poukázať na to, akým spôsobom povstalecké udalosti reflektovala maďarská denná tlač, akým smerom bola ovplyvňovaná verejná mienka v krajine. Úlohou propagandy v nedemokratických režimoch je služba vládnej moci. Tá sa deje aj formovaním verejnej mienky, t. j. cieľovým usmerňovaním obyvateľstva prostredníctvom médií. V období vojny jej význam stúpa a pri neúspechoch na fronte sa nároky na ňu ešte zvyšujú. Počas svojho výskumu som preštudoval 15 novín, prevažne denníkov, ktoré vychádzali na území Maďarského kráľovstva v danom období.² Zameral som sa v nich na periódu od polovice augusta po začiatok novembra 1944. Okrem obsahu a rozsahu článkov som sa sústredil aj na niektoré iné znaky, ktoré odrážali charakter a význam týchto správ. Napríklad umiestnenie článkov, ich rozsah, používané literárne žánre, pôvod informácií, atď. Pre lepšie priblíženie, v texte často

* Táto štúdia vznikla ako súčasť grantu 2/3144/23 pod názvom „Premeny Slovenska v prvej polovici 20. storočia.“ K štúdiu materiálov mi napomohol štipendijný pobyt v Budapešti, ktorý sa uskutočnil na základe Programu spolupráce medzi Min. školstva SR a Min. školstva MR.

¹ K otázke historiografie SNP pozri JABLONICKÝ, J.: *Glosy k historiografii SNP*. Bratislava : NVK International, 1994.

² Konkrétne išlo o A Nép, Esti Ujság, Felvidéki Ujság, Friss Ujság, Függetlenség, Magyarország, Magyarország, Nemzeti Élet, Nemzeti Ujság, Nemzetőr, Pest, Pester Lloyd, Slovenská jednota, Új Magyarország, Új Nemzedék.

využívam citáty, dobové pojmy a parafrázy publikovaných výrokov. Cieľom tejto štúdie je poukázať na argumenty a charakter propagandy. Nie dokázať, alebo vyvrátiť jej hodnovernosť.

Maďarsko si počas vojny napriek svojim záväzkom voči Nemecku a Taliansku dlhú dobu udržovalo určitú mieru samostatnosti. Všetko sa však zmenilo po obsadení krajiny nemeckým vojskom 19. marca 1944. Nemecká armáda tak zabránila Maďarsku pridať sa na stranu protihitlerovskej koalície a jej jednotky boli pripravené v prípade nutnosti operatívne zasiahnuť v stredoeurópskom regióne. Od marca 1944 bola v Maďarsku závažne obmedzená sloboda prejavu a viaceré politické strany a aj periodiká boli zakázané. K tomu sa pridal ešte aj hospodársky nedostatok zapríčinený vojnou. Tieto faktory veľkou mierou vplývali na vydávanie tlače a postihli najmä liberálnejšie orientované periodiká, ktoré museli – napriek svojej dlhej tradícii, prerušiť svoju činnosť.

Otázky komplikovaných vzťahov dvoch „nepriateľsky naladených spojencov“ – SR a Maďarského kráľovstva v období rokov 1939 – 1945 sa venovalo už v minulosti viacero autorov. Napriek tomu táto problematika nie je ešte ani zďaleka spracovaná.³ Podobne to je aj v prípade povstaleckej tematiky, keď staršie práce slovenských aj maďarských historikov boli zamerané najmä na činnosť medzinárodného antifašistického hnutia. Existuje však aj niekoľko prác zaoberajúcich sa ohlasom SNP v Maďarsku.⁴

³ Zo slovenských prác komplexného charakteru pozri najmä: ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: *Podoby česko-slovensko-maďarského vzťahu 1938 – 1949*. Bratislava : VEDA, 1992; LIPTÁK, L.: *Maďarsko v slovenskej politike za druhej svetovej vojny*. In: *Príspevky k dejinám fašizmu v Československu a v Maďarsku*. Bratislava : VPL, 1969.

⁴ REČKOVÁ, E.: *Ohlas protifašistického boja slovenského ľudu v horthyovskom Maďarsku*. In: *SNP roku 1944*. Bratislava : SAV, 1965, ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: *SNP a problémy susedného Maďarska*. *Slovenský prehľad*, č. 4, 1974.

To, že na Slovensku pôsobia partizáni, zaregistrovali úrady pomerne skoro a zmenili sa o tom aj maďarské médiá. Nebolo to v podstate nič nové, keďže maďarská verejnosť bola dlhodobo oboznamovaná s činnosťou partizánov v bývalej Juhoslávii a aj v Sovietskom zväze. O možnostiach užšej spolupráce slovenských, maďarských a nemeckých bezpečnostných orgánov vo veci potlačania partizánskeho hnutia sa rokovalo 8. augusta 1944 v Košiciach.⁵ Koncom augusta však v maďarských denníkoch dominovali najmä aktuálne udalosti v Rumunsku, ktoré sa pridalo na stranu protihitlerovskej koalície a rýchly postup Červenej armády znamenal vážnu hrozbu pre režimy spriatelene s Nemeckom. V tieni týchto udalostí noviny informovali o vypuknutí ozbrojeného povstania na území Slovenska. Akým spôsobom v takejto situácii informovať verejnosť a udržovať v nich nádej na víťazstvo, bola zásadná otázka propagandy. V ťažkej situácii bolo dôležité „udržovať morálku obyvateľstva v správnom smere“.

Čo mohlo (malo) vedieť obyvateľstvo Maďarska o situácii na Slovensku? Ako som už spomenul, činnosť partizánskych skupín za frontovou líniou bola súčasťou dobového spravodajstva aj v Maďarsku. 28. augusta 1944 viaceré maďarské denníky uverejnili vyjadrenia ministra vnútra SR Alexandra Macha o tom, že na území krajiny operujú cudzí agenti, ktorí sú vzdušnou cestou vysadzovaní v horách. Tieto informácie sa však niesli v upokojujúcom duchu – Mach deklaroval neochvejnú vernosť nemeckému spojencovi a mali sa stať skôr zábezpekou do budúcnosti, že slovenská vláda urobí opatrenia, aby tieto aktivity potrela.⁶ Nasledujúce dni sa však niesli práve v opačnom duchu, čo odrážajú aj strohé informácie v tlači uverejňované už od 31.

⁵ *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasizista ellenállási mozgalom történetéből 1941 – 1945.* (Zost. J Harsányi). Budapest: Zrínyi Kiadó, 1966, s. 344 – 345.

⁶ *Magyarország*, 28. 8. 1944, s. 2; *Új Nemzedék*, 28. 8. 1944, s. 8; *Felvidéki Ujság*, 28. 8. 1944, s. 2.

augusta 1944.⁷ Jasne z nich vyplýva, že na Slovensku, ktoré bolo dovtedy označované dobovou propagandou za idylický ostrov mieru, niečo nie je v poriadku. Denníky neprinášajú rozsiahlejšie spravodajstvo či analýzy vtedy ešte veľmi nejasnej situácie. Obmedzujú sa len na krátke agentúrne správy (prevažne od DNB) alebo na informácie zo slovenských periodík. V podstate iba kopírujú oficiálne slovenské a nemecké stanovisko z tohto obdobia. Ich štylizácia je do veľkej miery optimistická. Skoro všetky noviny začiatkom septembra uverejnili vyjadrenie Wilhelmstrasse, ktoré je v podstate aj prvou obsažnejšou informáciou o situácii na Slovensku v maďarských denníkoch. Podľa neho, nepokoje zapríčinili sovietski agenti, pričom sa k nim pridali aj niektorí vyšší predstavitelia slovenskej armády. Tieto udalosti však neoznačili za dramatické. Zo strategického hľadiska bolo nutné zabezpečiť stabilitu v regióne hraničiacim s Treťou ríšou a o to sa mali do 24 hodín postarať nemecké vojská. Tento zásah nazvali ako policajnú akciu prevedenú vojenskými prostriedkami. Zároveň bola deklarovaná snaha zachovať ilúziu nezávislosti SR, keďže príchod Nemcov bol v intenciách „Ochranej zmluvy“ a zverená im bola „len“ vojenská stránka operácií. Slovenskej strane ostala politická zodpovednosť. V tom čase sa objavila aj často pertraktovaná informácia, že prezident SR Jozef Tiso povolal Nemcov na Slovensko. To maďarská tlač jednoznačne tvrdila odvolávajúc sa na prezidentove vyhlásenia.⁸ Skoro všetky noviny tiež parafrázovali Tisov prejav, v ktorom udalosti v krajine prirovnal k víchrici a vyhlásil, že metódy nepriateľa budú mať vplyv aj na postup slovenskej vlády. Na legitimizáciu razantného a nekompromisného postupu voči povstalcem zdôraznil nutnosť

⁷ Függetlenség, Új Nemzedék, Nemzeti Ujság uverejnili informáciu, že nemecké vojsko prichádza na žiadosť slovenskej vlády do SR potlačiť partizánske hnutie.

⁸ Pozri napr.: *Slovenská jednota*, 2. 9. 1944, s. 1; *Magyarság*, 2. 9. 1944, s. 2. K problematike bližšie: KORČEK, J.: Jozef Tiso a otázka „povolania Nemcov na Slovensko“ v auguste 1944. In: *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*. (Zost. V. Bystrický-Š. Fano). Bratislava : SAP, 1992, s. 237 – 241.

zachovania slovenského národa a jeho štátnosti. Šéf Úradu propagandy Tido Jozef Gašpar následne nato označil povstanie za akciu československej mafie, ktorej cieľom je dostať Slovákov pod jarmo Židov, Čechov a niektorých slovenských kapitalistov a jeho vypuknutie nazval najväčšou hanbou v dejinách národa.⁹ Všetky tieto prejavy a vyhlásenia vyznievajú v optimistickom duchu, s vierou a zdôrazňovaním skorého a nekompromisného („neúprosne a bezohľadné“) potlačenia rebélie „zradcov slovenského národa“.

Informácie o zosnovateľoch povstania sa v tomto čase ešte rozchádzali. Písalo sa napríklad aj to, že za ním stojí J. B. Tito a jeho partizáni.¹⁰ Jednoznačne však už od začiatku rezonovala otázka sovietskej spoluúčasti, ktorá sa diala formou parašutistických výsadek a jej cieľom bolo oslabenie nemeckej obrany a naviazanie vojenských síl v tomto priestore. Maďarská tlač v kontexte svojej protibolševickej propagandy preto priebežne informovala aj o neprístojnostiach na povstaleckom území, ktoré mali na svedomí práve „bolševickí komisári“. Neskôr sa však objavili aj informácie, že Kominternu vydala prísny zákaz pre slovenských komunistov podieľať sa na povstaní.¹¹ Druhou podozrivou stranou bola československá exilová vláda v Londýne a konkrétne aj Edvard Beneš, ktorý bol už v minulosti označovaný za jedného z najväčších nepriateľov Maďarska a Maďarov. Denník *Új Magyarág* dokonca vo svojom rozsiahlom článku upozornil na narastajúci vplyv panslavizmu v regióne. Podľa autora článku, ktorý pochádzal z územia Slovenska, Beneš na rozdiel od minulosti – keď hľadal ochranu u západných veľmocí, obrátil svoj zrak k Sovietskemu zväzu. Symbiózu panslavizmu a ľavicových myšlienok v strednej Európe predstavuje podľa autora článku práve partizánske hnutie, ktoré skĺbilo v sebe myšlienky národnej emancipácie a oslobodenia, s bojom za sociálnu spravodlivosť. Partizáni sa stali bojovníkmi

⁹ Pozri napr.: *Slovenská jednota*, 5. 9. 1944, s. 3; *Esti Ujság*, 4. 9. 1944, s. 2.

¹⁰ *Pester Lloyd*, 1. 9. 1944, s. 1; *Függetlenség*, 2. 9. 1944, s. 2.

¹¹ *Esti Ujság*, 3. 10. 1944, s. 5.

novej slovanskej politiky, avšak podľa autora článku, formy ich boja nahrávajú skôr silám, ktoré sú voči ich názorovým koncepciám v opozícii.¹² Zaujímavý je aj rozsiahly článok Lászla Kelenváryho v radikálnom národno-socialistickom týždenníku, neskôr denníku *Nemzetőr*. Venuje sa slovensko-maďarskému vzťahu, ktorý je podľa neho nutné prinavrátiť na „spoločnú – jedinú schodnú a osudovú cestu“. Odôvodňuje to historickými argumentmi, boľševickou hrozbou a najmä nebezpečenstvom obnovenia ČSR (t. j. návratom E. Beneša).¹³ Viaceré články, zväčša kopírujúce informácie uverejnené v slovenských denníkoch¹⁴, zdôrazňovali účasť Čechov žijúcich na Slovensku aj v zahraničí na organizovaní povstania. Konkrétnym príkladom mali byť aj zverejnené mená dvoch dôstojníkov generálneho štábu Falského a Makona (predpokladám, že ide o osoby Talského a Makoňa).¹⁵

Zásadná línia vysvetľovania vzniku „slovenského partizánskeho povstania“ sa sústredila na tieto dva dominantné vonkajšie vplyvy: český a boľševický. Povstanie bolo dokonca prirovnané k „občianskej vojne boľševického vzoru“ a povstalci boli najčastejšie označovaní za „české boľševické bandy“. Vnútorne problémy režimu maďarská tlač bagatelizovala a nebrala v úvahu. V duchu dobovej ľudáckej a nacistickej propagandy tvrdila, že išlo len o niekoľko zradcov, za ktorých boli označení najčastejšie Česi a Židia a na záver niekoľko zvedených (oklamáných) Slovákov.

Podobne ako na vznik SNP existovalo aj viacero názorov na otázku, kde bolo jeho ohnisko či centrum. Spomínané boli

¹² *Új Magyarág*, 6. 9. 1944, s. 1. Tento maďarský denník ako jediný uverejnil informácie o situácii na Slovensku od vlastného spravodajcu a venoval povstaniu niekoľko rozsiahlejších článkov.

¹³ *Nemzetőr*, 22. 9. 1944, s. 6.

¹⁴ Najvyužívanejšie slovenské periodiká boli: Slováč, Slovenská pravda, Gardista.

¹⁵ Pozri napr.: *Új Nemzedék*, 15. 9. 1944, s. 1; *Függetlenség*, 15. 9. 1944, s. 5.

najmä oblasť stredného Slovenska, Banská Bystrica a Ružomberok.

Komplikovaná situácia v SR viedla k prestavbe vlády. Reakcie na tento fakt sa obmedzili len na parafrázovanie a citovanie agentúrnych správ, uvádzajúc, že táto zmena bola už istý čas očakávaná. Na viacerých miestach zdôraznili deklarované ciele novej vlády zaviesť v krajine poriadok a čo najskôr vyriešiť „otázku Židov, Čechov a zradcov“ na Slovensku. Uverejnili tiež list nového predsedu vlády Štefana Tisu ríšskemu ministrovi zahraničia Joachimovi von Ribbentropovi, v ktorom ho ubezpečil o oddanosti slovenského národa. Maďarská tlač tiež so záujmom sledovala osudy ministra obrany generála Ferdinanda Čatloša, ktorého označila za jedného z organizátorov povstania. Jeho vyhlásenie o príchode nemeckých vojsk do krajiny, odvolanie z funkcie a následné zajatie na povstaleckom území maďarské médiá komentovali v zmysle – zradcu zajali vlastní ľudia, naznačujúc tým osudovosť jeho činov. Zaujímavým faktom je aj to, že v médiách sa už začiatkom septembra objavujú správy, že situácia na Slovensku je už stabilizovaná, že Nemcom sa podarilo zlomiť odpor a vplyvom protiopatrení slovenskej vlády povstalci opúšťajú svojich vodcov. Zároveň sa objavili aj informácie, že vodcovia opustili povstalcov. Podľa viacerých správ samotná povstalecká akcia trvala len 2 týždne a vďaka rýchlym a dôrazným opatreniam slovenskej vlády a najmä nemeckej intervencie je v podstate už potlačená. Dokonca 7. septembra sa objavila informácia, že banskobystrický rozhlas je pod kontrolou slovenskej vlády.¹⁶ Neskôr sa ešte objavovali strohé informácie o konkrétnych vojenských operáciách. Všeobecne však situáciu na Slovensku označovali za stabilizovanú.

Ďalším sledovaným okruhom bolo sledovanie reakcií obyvateľstva voči povstalcovi. Tu maďarská tlač označuje väčšinu Slovákov na povstaleckom území za vláde lojálnych a pasívnych, aj keď pripúšťa, že niektorí zo začiatku podľašli cudzej

¹⁶ *Nemzeti Ujság*, 7. 9. 1944, s. 2.

propagande. V podstate preberané informácie korešpondujú s koncepciou, že slovenský národ nepovstane proti svojmu vlastnému štátu. Podobne je to aj s maďarskou menšinou žijúcou v SR, ktorú predstavili ako tradične antiboľševickú. Nemecké jednotky sú vykresľované ako osloboditeľské a ľud ich podporuje a víta. V publikovaných správach sa objavuje aj konfesijný motív, v rámci ktorého je katolícka časť obyvateľstva označená za absolútne lojálnu. Negatívnejšie sú hodnotení evanjelici – ako oportunisti, ktorí majú bližšie k Čechom¹⁷ a úplne nepriateľsky sú ponímaní Židia. Noviny tiež vykresľujú teror a chaos na povstaleckých územiach. „Krv, hlad a chudoba symbolizuje cesty partizánov...“ píše *Esti Ujság*. Spomínajú sa tiež vraždy katolíckych kňazov, politikov aj civilného obyvateľstva. Nedostatok potravín, či konflikty predstaviteľov armády s partizánmi, ktoré podľa autorov článku spôsobovali časté dezercie vojakov z povstaleckého územia, k čomu napomohla aj prezidentom vyhlásená amnestia, ktorú využilo mnoho povstalcov. Niektoré denníky prebrali tiež výroky, že v povstaní stratil slovenský národ viac obyvateľov ako na fronte, pričom tam zomierajú práve jeho najlepšie synovia.¹⁸

V októbri uverejnila tlač už len málo informácií, čo do veľkej miery súviselo aj so zásadnými politickými udalosťami v Maďarsku, kde sa 15. októbra dostal k moci radikálny pronacisticky orientovaný Ferenc Szálasi a jeho Strana šíповých krížov a od 23. septembra sa front preniesol aj na územie samotného Maďarského kráľovstva. Je zaujímavým faktom, že do tej doby bolo pohranie na juhu SR pre povstalcov pomerne kludným a stabilným regiónom, keďže Horthy voči nim vojensky nezasiahol a dokonca z povstaleckého územia odletel jeho kuriér rokovať o prímerí do Moskvy. Po 15. októbri však nemecká armáda zaútočila proti SNP aj z maďarského územia. Napriek tomu však periodická tlač informovala o situácii na Slovensku len

¹⁷ Napr. *Új Magyarország*, 17. 9. 1944, s. 3.

¹⁸ *Esti Ujság*, 7. 10. 1944, s. 5. Pozri aj *Nemzeti Ujság*, 14. 9. 1944, s. 2.

sporadicky. Iba občas denníkmi preletela správa poukazujúca na to, že s povstalcami nie je ešte „úplne zúčtované“. Zaujímavá je ešte sumarizujúca „záverečná správa“, v ktorej sa uvádzajú počty mŕtvych (4 000) a zranených (15 000) partizánov.¹⁹

SNP bolo po celý čas v maďarskej tlači ponímané ako marginálna záležitosť, čo odráža počet, rozsah a umiestnenie článkov s touto tematikou. Zo zahraničnopolitického hľadiska za oveľa významnejšiu považovali situáciu na východných hraniciach krajiny a v Rumunsku. Vo veľkej väčšine boli udalostiam na Slovensku venované iba strohé, informatívne články, ktoré iba kopírovali oficiálne stanovisko SR a Nemecka. Išlo najmä o agentúrne správy (najmä od DNB) a prebraté informácie zo slovenských denníkov. Z toho dôvodu boli články publikované v jednotlivých denníkoch skoro totožné. Len zriedkavo sa stretávame s autentickými článkami, či s „maďarským pohľadom“ na vec. V septembri sa objavilo aj niekoľko zhrňujúcich článkov. Začiatok povstania bol celkom jasne definovaný a denníky mu venovali relatívne veľa priestoru. Naproti tomu jeho záver je oveľa hmlistejší. Konkrétne informácie sa neobjavovali systematicky a aj pozorný čitateľ má problém, ak si chce vytvoriť jasný obraz o udalostiach na Slovensku. Naproti tomu je však publikovaných mnoho správ popisujúcich vybrané udalosti – najmä teror na povstaleckom území. Už od polovice septembra bola často pertraktovaná otázka Dukelskej operácie v širšom vojensko-strategickom kontexte. Jej priebeh bol vykresľovaný vždy optimisticky. Slovensko-maďarský vzťah bol popisovaný pozitívne – najmä zo spoločných antičeských a antibolševických pozícií. Zriedkavo sa objavili aj myšlienky revizionistického charakteru, odkazujúce na historickú a osudovú zviazanosť oboch národov. V tomto kontexte je nepochybne zaujímavým spestrením vtedajšieho spravodajstva v Maďarsku obrázok s nápisom „*Fel az ezeréves határokra*“ (*Nahor k tisícročným hraniciam*), ktorý sa

¹⁹ *Nemzetőr*, 8. 11. 1944, s. 3.

začal objavovať po 10. septembri skoro vo všetkých skúmaných periodikách. Zobrazený bol na ňom tank smerujúci k vysokému pohoriu (je pravdepodobné, že ide o Vysoké Tatry), nad ktorým sa týčila ruka s dlhými nechtami – drápami, s nakreslenou päťcípou bolševickou hviezdou. Na význam tohto diela nie je ťažké prísť.

Z môjho výskumu vyplýva jedna zásadná otázka: Prečo maďarská tlač nevenovala tejto horúcej téme viac priestoru? Na toto sa však ťažko dá zodpovedať len na základe toho typu pramenného materiálu, ktorý som pri svojej práci využil (noviny). V čase, keď na území krajiny operovali cudzie armády, pričom SNP v podstate priamo neohrozovalo Maďarsko, je pochopiteľný aj menší záujem z ich strany. Zároveň by iste nebolo veľmi taktické pred obyvateľstvom poukazovať na ťažkú situáciu v akej sa v tom čase nachádzalo Nemecko a jeho spojenci a zvyšovať tým len pnutie v maďarskej spoločnosti.

ISTVÁN JANEK

ÚČASŤ MAĎAROV V SNP A V PARTIZÁNSKÝCH BOJOCH

Keď 29. augusta vypuklo Slovenské národné povstanie, táto udalosť skomplikovala politiku Nemecka v stredoeurópskom priestore. V dôsledku nečakaného odvrátenia sa Rumunsko a slovenského povstania zostalo Maďarsko ako jediná cesta pre dodávanie posíl či ústup nemeckej armády a preto sa stalo životne dôležitým ustráženie si tohoto priestoru za každú cenu. Maďarská tlač sa bojovou činnosťou slovenských povstalcov priveľmi nezaoberala. Boli totiž obavy, že ak by sa informovalo o tam prebiehajúcich udalostiach, tieto by mohli nájsť odozvu aj medzi maďarským ľudom. Bohatší materiál o činnosti partizánov nachádzame na bratislavskom vyslanectve, a tiež v mesačných hláseniach košického policajného kapitanátu, ako aj v týždenných súhrnných hláseniach orgánov vnútra z oblastí hraničiacich so Slovenskom.¹ 9. septembra 1944 maďarské vyslanectvo v Bratislave vo svojom hlásení vysvetľuje príčiny ozbrojeného povstania a konštatuje nasledovné: „Hlavnou príčinou vzniku, vypuknutia a rozšírenia hnutia je bezpochyby tá okolnosť, že ... prevážna väčšina slovenského obyvateľstva sa už dávno vzdala viery v nemecké víťazstvo a učiniac zadosť nepretržite hlásaným výzvam z anglosaskej, českej a sovietskej strany, snaží sa pozitívnymi masovými akciami získať si zásluhy u druhej strany, aby si zabezpečila čo možno najlepšiu budúcnosť.“² Hlásenia potom, čo konštatujú neschopnosť ľudákov, čoraz s väčšími obavami referujú, že ľud sa stále viac obracia proti Tisovej vláde, stupňuje sa ozbrojená partizánska činnosť, vzrastajú protinemecké nálady a naproti tomu rastú sympatie k Rusom.

¹ Magyar Országos Levéltár (ďalej MOL), Külügyminisztérium anyagai (ďalej KÜM), Kulügyminiszterium Politikai Rezservált Iratai (K-64), 100 csomó, 1944/35.

² Tamže, nečíslované.

8. augusta 1944 sa v sídle nemeckej Sicherheitspolizei v Košiciach zišli maďarsko-nemecké a slovenské pohraničné orgány na dohovor o nutných protiopatreniach. Predmetom schôdzky bolo „zlikvidovanie rozmnožených bánd a sabotérov na Slovensku, tiež užšia spolupráca orgánov verejnej bezpečnosti oboch štátov, výmena správ a udalostí.“ Slováci v prednesenej správe uviedli, že nie sú pripravení na odrazenie partizánskej činnosti. Rokujúce strany rozhodli, že orgány, zabezpečujúce hranice budú navzájom udržiavať stále a tesné spojenie. Dohodli sa na častých kontaktoch veliteľov pri spolupráci maďarských a slovenských žandárov, na dohovoroch pohraničných hliadok, na vzájomnej podpore a pomoci v pátracích akciách, ako aj na vzájomnom informovaní sa o partizánskych postaveniach. V záujme rýchleho zavedenia spolupráce nemecké bezpečnostné orgány ponúkli aj svoje diaľkové linky.³

29. augusta 1944 sa na maďarskej hranici objavila prvá vlna utečencov a prerušili sa vlakové spojenia medzi oboma štátmi. Podľa hlásenia o udalosti „vzbúrila sa spodina slovenského ľudu, usmerňovaná komunistami proti Nemcom a s nimi spolupracujúcej slovenskej vláde, vyhubia nielen Nemcov, ale aj Maďarov a chcú tiež uchvátiť späť územia, pripojené k Maďarsku na základe viedenskej arbitráže.“⁴

30. augusta sa v blízkosti Rimavskej Soboty objavili prví partizáni. Prišli na automobiloch, ukazovali svoje zbrane sovietskeho pôvodu a maďarským útvarom pohraničnej stráže vysvetľovali, že Maďarsko by sa malo pridať k nim, lebo oni poženú Nemcov až do Berlína. V priebehu septembra prenikali cez hranice partizánski prieskumníci s cieľom získavania a upresňovania informácií z pohraničnej oblasti, rozdávali letáky, dávali sa do rozhovoru s maďarskými jednotkami a vykresľovali im obraz ich bezvýhodiskového boja. Agitačná činnosť partizánov bola často úspešná. Od septembra čoraz viac slovenských a maďarských mladíkov, podliehajúcich brannej

³ Tamže, nečíslované.

⁴ Tamže, nečíslované.

povinnosti, utekalo na slobodné územie; jedno hlásenie z 20. septembra hovorí o 300 utečencoch, ktorí prešli k partizánom.

Po správe o slovenských udalostiach aj z internačného tábora v Balatonboglári ušlo 9 francúzskych vojnových zajatcov, ale nepodarilo sa im prejsť cez hranice. Maďarské pohraničné orgány ich zajali v okolí Levíc a odovzdali kontrašpionáži. Mnohým slovenským a karpato-ukrajinským vojakom, zaradeným do maďarskej armády sa takisto už skôr podarilo prebehnúť. V septembri aj slovenskí strážcovia hraníc a colníci opustili svoje stanovištia a pripojili sa k povstalcom. Kvôli partizánskemu nebezpečeniu zosilnili maďarskú pohraničnú stráž. Poslali jej posily, ktoré získali stiahnutím jednotiek od nemeckej hranice v Rakúsku. Útvary pohraničnej stráže zásobili 120 nábojmi a tromi kusmi granátov na osobu, ak by – nebodaj – došlo na boj s partizánmi.⁵ Pohyb povstalcov v pohraničnom pásme nebol útočného charakteru, skôr obranného, pretože chceli zabezpečiť povstalecké územie pred prípadným úderom od chrbta – z maďarského smeru. V týchto týždňoch sa slovenské a maďarské partizánske útvary pohybovali bez nejakých významnejších stretov okolo hraníc oboch štátov. V Maďarsku získavali zásoby potravín, cestou vyradzovali z prevádzky mosty, železničné trate, telefónne vedenia, čím poškodzovali nemecké zásobovacie trate. Svojím konaním začali akúsi preventívnu vojnu proti Nemcom, kládli prekážky ich nástupu proti povstaleckému centru.

Začiatkom septembra, keď už bolo jasné, že nemeckým a maďarským vojskám sa nepodarí zastaviť útok sovietskej armády pri východnej hranici Maďarska, Horthy a jeho vláda začali znovu sondovať možnosti prímeria u západných mocností. Tieto však odmietli maďarské žiadosti a jednoznačne vyzvali na rokovania so sovietskou vládou. Preto maďarskí poverenci hľadali spojenie s povstalcami. Zhodnotili možnosti, že v tejto zahranično-politickej situácii účasť pri potlačení slovenského povstania by iba zhoršovala vyhlíadky Maďarska, čomu sa chceli vyhnúť.

⁵ Tamže, nečíslované.

Maďarská snaha o neutralitu dávala možnosť slovenským povstalcom sústrediť všetky sily proti nemeckému útoku zo západu. Otvorila sa im možnosť stiahnuť svoje oddiely z oblastí hraničiacich s Maďarskom, resp. ich zabezpečiť iba menšími jednotkami a mohli dať podnet na rokovania s Maďarskom. Horthy a jeho užší kruh nadviazal spojenie so slovenskými povstalcami prostredníctvom statkára Ladoméera Zichyho, ktorý mal majetok v pohraničí, pretože chcel, aby sa s ich pomocou dostala k sovietskej vláde maďarská delegácia s návrhmi na prímerie.⁶ V polovici septembra sa začali rokovania v Banskej Bystrici a vo Zvolene s maďarskými poverencami za účasti veliteľa čs. partizánskej brigády „Za slobodu Slovanov“ Valjanského a tiež jeho zástupcu Makarova.⁷ Maďarský výbor pre prímerie 28. septembra 1944 inkognito prekročil hranice pri Haliči. Odtiaľto v sprievode sovietskych a slovenských dôstojníkov prišli do Zvolena, potom 30. septembra odleteli z letiska Tri Duby do Moskvy, kde 11. októbra podpísali predbežnú dohodu o prímerí.⁸

Začiatkom októbra 1944 Predsedníctvo Slovenskej národnej rady viedlo rokovania na najvyššej úrovni s predstaviteľmi maďarskej armády. Plán spočíval v tom, že maďarská armáda ako neutrálna strana vtiahne na povstalecké územie a tým zníži tlak vyvíjaný proti povstalcovi.⁹ Rýchle zlikvidovanie slovenského povstania možno oddialila aj tá dôležitá okolnosť, že v septembri 1944 sa maďarská vláda zaoberala myšlienkou na vymanenie sa z nemeckého zväzku, o čom sa Hitler dozvedel.

⁶ NÓGRÁDI, S.: *Emlékirataim*. Budapest : Kossuth, 1961, s. 261.

⁷ Partizánsky veliteľ Makarov po dohode s Molotov dal maďarskej vláde priaznivú odpoveď o pripravenosti Sovietskeho zväzu na rokovania. JUHÁSZ, G.: *Magyarország külpolitikája 1919 – 1945*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1969, s. 334.

⁸ Tamže, s. 334 – 335.

⁹ REČKOVÁ, E.: Magyarok a Szlovák..., *Új Szó*, august 1964, s. 1.

Nemci na strategických bodoch v Maďarsku, aj na úkor nemecko-sovietskej frontovej línie, sústredili svoje bojové oddiely a zároveň dopomohli nyilášiovcom k moci, čím prekazili maďarské vystúpenie zo zväzku. Takto sa útok na slovenské povstanie, plánovaný z južného smeru, oddialil do vyriešenia maďarskej otázky. Pokus o vymanenie sa Maďarom 15. októbra nepodaril a tak sa 16. októbra mohli pohnúť nemecké oddiely sústredené pri maďarských hraniciach smerom na Slovensko.¹⁰

Partizánske skupiny, pôsobiace na maďarsko-slovenských hraniciach pod vedením Sándora Nógrádiho sa ešte pokúsili spolu s väčšími partizánskymi útvarmi vedenými Valjanským, o upútanie nemeckých síl na seba, aby tak spomalili ich postup. Cieľom bolo získať čas na to, aby vrchné velenie vybuďovalo novú obrannú líniu za ich chrbtom.

V roku 1944 posielali na povstalecké územie pomoc spojenecké mocnosti, ale najmä Sovietsky zväz. Sovietske vojenské lietadlá okrem vojenského materiálu zhadzovali aj skúsených vojakov vycvičených na partizánsky spôsob boja.¹¹ Na plnenie úloh ich pripravili v Kyjeve.¹² Sovietske partizánske veliteľstvo zhodnotilo možnosti slovenského priestoru ako východzieho bodu pre rozvíjanie partizánskej činnosti v Maďarsku, preto lietadlá privádzali aj maďarských partizánov. Banskobystrický slobodný slovenský vysielateľ vysielal výzvy k maďarskému ľudu, taktiež boli rozširované letáky, v ktorých vyzývali Maďarov na spoločný boj: „Maďarskí bratia! Prichádzame k Vám ako predvoj najväčšej

¹⁰ LIPTAI, E.: *Magyarország Hadtörténete. II.* Budapest : Zrínyi 1985, s. 510.

¹¹ Vysadané partizánske skupiny mali plniť nasledovné úlohy: V tyle nepriateľa uskutočňovať sabotáže a vojenské akcie, zbierať informácie o činnosti a pohybe nepriateľa, tieto doručovať partizánskemu štábu, mobilizovať obyvateľstvo do boja proti maďarským a nemeckým fašistom. In: MUCS, S.: *A Magyar fegyveres ellenállási mozgalom megszervezése és szerepe Magyarország felszabadításában.* Hadtörténeti Közlemények 1957, s. 49.

¹² Výcvikový tábor bol vo Svjatošine. Veliteľom maďarského úseku bol Šándor Nógrádi. Hadtörténeti Intézet Levéltára (ďalej HIL), Partizányújtemény /Pgy/, Csehszlovákia / Cs /, VII/205, 17.

armády sveta!... Nie ako nenávidený nepriateľ, ale ako priatelia, ako takí, ktorí Vám chcú pomôcť ... k Vám prichádzame, Maďari! Podajte pomocnú ruku a v spolupráci s nami zničte Nemcov! ... Bojujte za víťazstvo!”¹³

V druhej polovici septembra 1944 prišli zo Sovietskeho zväzu prvé maďarské partizánske útvary. 13. septembra 1944 bol vysadený asi 20-členný desant v okolí Košíc. Oddiel sa neskôr nazýval „Chruščov”, jeho veliteľom bol A. M. Sadilenko. V oddieli nachádzame aj dvoch Maďarov: Ernő Weisa a Ferenc Horvátha. Ich znalosť maďarského jazyka sa v nastávajúcich úlohách ukázala ako mimoriadne užitočná. Oddiel zaujal bojové postavenie južne od Brezna – v Čiernom Balogu, v ktorého blízkosti boli všade utáborené maďarské vojenské útvary. Začiatkom decembra sa podarilo získať na prechod k partizánom jednu maďarskú pracovnú stotinu, v rámci ktorej odišlo do hôr 80 osôb.¹⁴

Na uľahčenie úteku príslušníkov maďarských vojenských útvarov vypracovali partizáni veľmi svojrázny technický postup: Zaútočili na rebriniakoch a za silnej streľby kričali po maďarsky: „Utekajte, nedajte sa odvliecť do Nemecka! Ujdite do hôr!” Využívajúc zmätok mohli maďarskí vojaci ľahšie ujsť. Maďarských prebehlíkov potom pozbierali v obci Kysuca pod Veporskou vrchovinou, kde z nich zostavili jeden 300- členný prápor a jeden osobitný pracovný oddiel. Ich veliteľom sa stal Ilkó Manyák, komisárom Šándor Šinko. Počas svojej činnosti tento maďarský partizánsky prápor zlikvidoval 150 Nemcov a získal 60 zajatcov. Ich najväčším činom bolo to, že prekazili návrat nemeckej jednotke Edelweiss. Udialo sa to nasledovne: Maďarský prápor za pomoci obyvateľstva počas dvoch dní a dvoch nocí v namáhavej práci vybuďoval dlhé zátarasy. Takto mohli partizáni brániť Nemcom v postupe až do príchodu predvoja ruských oddielov. Spoločne s nimi potom zlikvidovali aj zvyšky elitného pluku v Brezne. Boje, ktoré sa tu

¹³ PINTÉR, I.: Magyar antifasiszták részvétele a Szlovákiai partizánharcokban. *Történelem*, č. 4, 1965, s. 68.

¹⁴ SADILENKO, A. M.: Magyar barátaink. *Hadtörténelmi Közlemények*, č. 3, 1965, s. 560 – 565.

odohrali, vystihuje nasledovný citát: „V týchto bojoch sa Maďari preukázali ako skutoční partizáni ... V boji pri Žabkovom dome a aj v okolí Čierneho Balogu sa znovu vyznamenal guľometčík Ferenc Tindur a bojovníci Zsigmond Patkan a Fináli...” Bojovníci maďarskej brigády v krátkom čase zneškodnili viac ako 150 hitlerovských vojakov a dôstojníkov a viac ako 60 osôb – z toho 21 dôstojníkov – vzali do zajatia.¹⁵

Brigádu Kozlova - Grubiča vysadili 19. septembra 1944 v okolí Banskej Bystrice. Veliteľstvo slovenských partizánskych oddielov ich privítalo hudbou a potom dostali zbrane, strelivo, jednu ručnú tlačiarňu a tiež k dispozícii aj maďarských a slovenských vojakov. Zamierili k maďarskému územiu, za sebou nechávali vyhodené mosty, odzbrojených vojakov a žandárov a rozhádzané letáky. Pod tlakom presily boli nútení stiahnuť sa späť do Rimavskej Bane, kde oddiel prijal meno „Petőfi” – odtiaľto potom podnikali svoje výpady. Vyhodili do vzduchu kompresor železiarne v Rimavskej Bani a k nej vedúce cestné a železničné mosty, v dôsledku čoho výrazne poklesla výroba určená pre Nemcov.

Koncom októbra a začiatkom novembra sa utáborili najprv v okolí Rožňavy a potom severne od Košíc v údolí Štútnika. Tu sa spojili s partizánskym oddielom vedeným Ádler Károlyom, čím počet osôb vzrástol na 200. Ich veliteľom bol Károly Ádler,¹⁶ jeho politickým zástupcom József Fábry. V okolí zabezpečovali obranu 8-10 obcí, ktoré sa na oplátku starali o ich stravovanie. V obci Hýľov sa prihodilo nasledovné: Keď prišli do obce Nemci rekvirovať, „Fábry rýchlo zorganizoval oddiel a ukryjúc sa do krovia obsadili sme vstup do dediny. Nemci zbadali nejaký pohyb, došlo aj k prestrelke. Nemci zostali pomýlení, keď uvideli pred sebou maďarských vojakov. Zdvihli ruky a kričali „Nestrieľajte, Maďari!” Partizáni, ktorí mali na sebe maďarské uniformy, prišli k nim a odprevadili ich k dedine s tým, že „na veliteľstve si

¹⁵ Tamže.

¹⁶ Neskôr ho pri jednej akcii Nemci zajali a popravili.

vyjasníme tento malý incident.”¹⁷ Touto Ist’ou, vyvolanou nedorozumením, sa im podarilo Nemcov zajať.

Vo svojej ilegálnej tlačiarňi vyhotovovali letáky určené maďarským vojakom, v ktorých vyzývali vojakov ako aj okolité obyvateľstvo: „Dost’ bolo zbabelej nečinnosti a vyčkávania. Je len jedna správna cesta: Zostaňte tu. Získajte zbrane a snažte sa s nami nadviazať spojenie v našich lesoch a odľahlých dedinách. Pripojte sa, Rákócziho kuruci, k nasledovníkom Kossuthovho oslobodzovacieho boja, k partizánom! Vytvárajte nové partizánske útvary!” Výzvy sa neminuli účinkom, pretože keď partizáni obkľúčili rožňavskú štôľňu Bernád, z 250 baníkov sa 99 pripojilo k nim. Počet členov oddielu Petófi rástol do veľkých rozmerov, čo spôsobovalo zásobovacie ťažkosti a priťahovalo pozornosť Nemcov. Z tohto dôvodu bol rozdelený. Maďarskí členovia pod vedením Józsefa Fábryho sa presunuli k Poproču a Zlatej Idke. Fábryho skupina spolu s partizánskym oddielom podplukovníka Stepanova uskutočnila najväčšiu bojovú akciu v kúpeľoch Rudník. V týchto kúpeľoch bola základňa nyilašovcov a SS, odkiaľ odchádzali rabovať a podpaľovať okolité dediny. Fašisti tu nazhromaždili veľké množstvo výbušnín, streliva, potravín a ulúpených cenností. Fábry József vo svojich spomienkach opisuje boj takto: „Okolie Rudníka v okruhu 200-400 metrov bolo zamínované vo všetkých smeroch, hlavne prístupové cesty a lesy. Toto sme vypátrali. Tak isto sme prieskumom zistili, aká silná je stráž a v ktorých smeroch chránia usadlosť ... S oddielom, pozostávajúcím z 20 ruských a slovenských bojovníkov brigády Kutuzov a 60 bojovníkmi našej skupiny, sme sa priblížili a zaútočili naraz zo všetkých smerov ... Začali sme prudkú paľbu z pušiek a guľometov ... Tí, čo boli vo vnútri, sa rozprchlí kto kam vedel, len tak v košeli a gatiach, ani obliecť sa nestihli. Z nich sme 56 dali do väzenia ... asi tak 15 vagónov streliva sme vyhodili do vzduchu.”¹⁸ Petófiho oddiel potom už uskutočňoval iba menšie

¹⁷Hadtörténeti Intézet Levéltára /HIL/-Partizányújtemény /Pgy/, Csehszlovákia, /Cs./, VII, 205, kartón (k.) 17.

¹⁸ HIL, Pgy, VII, 205, k. 17.

akcie a v januári 1945 sa stretol so Sovietmi. Oddiel počas svojho skoro štvormesačného boja zlikvidoval 1 vlak prevážajúci strelivo, 6 terénnych vozidiel a 2 tanky vyhodil do vzduchu. Ukoristil 38 automatov, 24 samopalov, 196 guľometov, 2 motorky a zajal viac ako 100 dôstojníkov a vojakov.¹⁹ Začiatkom októbra dorazila na Slovensko paradesantná skupina, vedená Šándorom Nógrádim. Ich hlavnou úlohou bolo dostať sa do šalgótarjánskej uholnej panvy, tam zorganizovať veľké partizánske hnutie a vytvoriť súvislé pásmo odboja.²⁰

Oddiel Nógrádiho 9. októbra povyše Lučenca v blízkosti maďarských hraníc, v spolupráci s Valjanského a Veličkovou brigádou a brigádou Kozlova- Grubiča vyvíjali silnú propagandistickú činnosť smerom na Maďarsko. O tomto píše Nógrádi vo svojom hlásení: „Počas môjho pobytu na Slovensku prebiehala silná propaganda medzi pohraničníkmi cestou letákov aj osobných stretnutí. Zistil som, že hraničiari – napríklad medzi Lučencom a Haličom a tiež v okolí Rimavskej Soboty – rozširovali naše letáky medzi svojimi druhmi a dávali sa do debaty aj so svojimi veliteľmi o obsahu jednotlivých letákov. Všetky letáky podpísalo Veliteľstvo maďarských partizánov. Výsledkom tejto propagandistickej práce bol prechod pohraničníkov ku Kozlovovi a aj ku mne.“²¹

Po 16. októbri sa aj Nógrádiho skupina stiahla cez Zvolen do Nízkyh Tatier na Staré Hory. Jednotka sa rozrástla na 60 osôb, čo nebolo veľmi šťastné kvôli blízkosti Nemcov, preto sa rozdelila na dve časti. Jednej velil Nógrádi, druhej Ferenc Keleti. Posledne menovaný dostal inštrukciu, aby vtiahol do Suchého Brezova, kde by sa mohli znovu spojiť. Toto však nemohli uskutočniť, lebo medzitým ich Nemci rozprášili. Nógrádievci pokračovali vo svojej ceste, o čom sa môžeme dozvedieť z nasledovného hlásenia:

¹⁹ Politikatörténeti Intézet Levéltára (ďalej PIL), fond (f.) 682, 5. őrzési egység, pod. č. 6. v ruskom jazyku.

²⁰ VOZÁRI, D.: *A Szlovák Nemzeti felkelés 25. évfordulójára*. Lobogó 1969, č. 35, s. 5.

²¹ PIL, f. 682, 4. őrzési egység, pod č. 3.

„Našou hlavnou činnosťou v prvých dňoch bolo ... prehovoriť po horách sa potlkajúcich slovenských vojakov, aby neodhadzovali svoje zbrane, ale zamierili na východ ... kde sa sústreďujú ich oddiely a partizánske skupiny a bojujú proti Nemcom ... z niekoľkých osôb pozostávajúca skupina sa pripojila aj k nám. Niektorí z nich vydržali pri mne aj napriek tomu, že neznášajú maďarčinu a nasledovali nás do salgótarjánskej uholnej panvy.“²²

7. decembra prekročili Ipeľ pri Ipolytornáci. Potom sa zdržiavali v bunkroch v lesoch nad Romhányom na samote Bagolypuszta, obývanej Slovákmi. Dostalo sa im maximálnej podpory zo strany tamojšieho obyvateľstva. Nógrádi vo svojich spomienkach píše: „V karancsberényskom lese sme sa stiahli do tesného prstenca. Prostredníctvom obyvateľov nám Nemci odkázali, že prídu a prečesú les. Partizáni sa preto uchýlili ku ľsti a rozchýrili, že ich je 800. A odkázali späť Nemcom, že len nech prídu, oni ich čakajú.“²³ Na to maďarská polícia a Nemci, bez toho, aby si overili pravdivosť údajov, upustili od prečesávania lesa. V okolí Bagolypuszty rozvinuli širokú náborovú a politickú činnosť. Pri príležitosti všeobecnej mobilizácie obyvateľstva vydali heslo: „Nikto nenarukuje! Všetci do hôr a odľahlých usadlostí!“ Z tamojších dedín sa k nim mnohí pripojili,²⁴ pridala sa k nim aj 28

²² Hlásenie Šándora Nógrádiho a Šándora Tömpeho pre KMP z 2. 1. 1945. V deň predloženia Horthyho mierových žiadostí Valjanský a aj Veličko vyhlásili, že sú ochotní s celou svojou brigádou prísť na maďarské územie. Ale keď sa o 24 hodín neskôr dozvedeli, že moc prevzal Szálaši a Nemci a bolo zjavné, že úloha sa pre nich stala ťažkou, obaja odopreli zabezpečiť Nógrádiho svojimi vojakmi. PIL, f. 682, 4. őrzési egység, pod. č. 3.

²³ NÓGRÁDI, S.: *Történelmi lecke*. Budapest 1970, s. 253.

²⁴ Nógrádi dal každému, kto sa chcel pripojiť k partizánom, podpísať partizánsku prísahu v tomto znení: „Ja, ktorý som z vlastného rozhodnutia dobrovoľne vstúpil do radov maďarských bojovníkov za slobodu, prisahám, že budem zo všetkých síl a vedomostí bojovať za úplné oslobodenie maďarského ľudu, proti našim dávnym nepriateľom Nemcom a zradcovi Horthymu a jeho nasledovníkom. Ako vojak Národnej nezávislosti skladám prísahu vernosti slobodnému, nezávislému a demokratickému Maďarsku tejto svätej myšlienke veľkých bojovníkov za slobodu v našich dejinách. V záujme dosiahnutia tohoto cieľa som pripravený disciplinovane znášať všetky útrapy a nebezpečenstvá

členná skupina ruských utečencov z Mučina.²⁵ Jednotka už dosiahla počet 100 osôb. O hrdinstve Nógrádiho skupiny sa môžeme presvedčiť aj v príbehu 19-ročného študenta Lászlóa Mátraia: „Mátraai László bol najprv zaradený do roja, neskôr sa stal veliteľom úseku. V prvých januárových dňoch v roku 1945 medzi obcami Jasov a Bôrka ho pri odpočinku v jednej poľovníckej chate zajali nyilašiovci. Pri mučení v nestráženej chvíli vytrhol z rúk jedného nyilaša zbraň a s výkrikom „Vy psi! Nebudete ma ďalej mučiť, pozrite sa, ako zomiera maďarský partizán“, sa zastrelil.”²⁶

Pre svoju vec sa pokúšali získať aj okolité maďarské vojenské útvary. Nógrádi poslal list veliteľovi maďarského práporu, dislokovaného v Karancsberényi, v ktorom ho vyzval, aby prešiel k partizánom a začal bojovať proti Nemcom alebo aby sa so svojím práporom premiestnil do jedného určeného lesa, čím by sa dostal z dosahu nemeckého velenia a zastavil akúkoľvek bojovú činnosť proti sovietskej armáde. Veliteľ jednotky na to po čase odpovedal tým, že 28 – 29. decembra 1944 v priestore Abroncspuszta a Monoszhegy rozprášil jeden prápor SS, tiahnúci na Slovensko, zvyšky ktorého potom zlikvidovali slovenskí partizáni.²⁷ V partizánskom útvaru Štefánik do roku 1945 natoľko vzrástol počet Maďarov, že k 8. februáru z nich vytvorili osobitný podútvár. Veliteľom sa stal Máté Hruška, jeho zástupcom Bohuš Šándor. Spomienka jedného maďarského vojaka na útvar znie: „Prijali nás s radosťou a uvítali, že sme boli dobre vyzbrojení – priniesli sme

spojené s bojom a ak to bude potrebné, obetovať aj vlastný život. Sľubujem, že v oddieli bojovníkov za slobodu budem bez váhania plniť rozkazy nadriadených, že pri svojich druhoch vytrvám až do konca a budem prísne strážiť každé tajomstvo národnooslobodzovacieho boja. Ak by som z akéhokoľvek dôvodu zradil našu svätú vec a svojich bojových druhov, nech na mňa neúprosne dopadne prísny zákon národnooslobodzovacieho ľudového hnutia.” Politikatörténeti Intézet Levéltára, f. 682, 4 őrzési egység.

²⁵ PIL, f. 682, 4. őrzési egység.

²⁶ HIL Partizángyűjtemény, Cs. VII- 205, k. 17.

²⁷ PIL Partizángyűjtemény, Nógrádi Sándor visszaemlékezése, f. 682, 4 őrzési egység.

si svoje mínometry, poloautomatické pušky, strelivo...”²⁸ To oni 23. februára medzi Púchovom a Milochovom a na druhý deň v noci na trati Žilina – Trenčín vyhodili do vzduchu nemecký železničný transport.²⁹ Maďarom natoľko dôverovali, že sa mohli zúčastňovať aj na prijatí vozidiel, privážajúcich nové zásoby.³⁰ Politický dôverník oddielu Ervin Dubovic takto spomína na maďarských členov brigády Štefánik: „Boli to báječní ľudia, bol som s nimi veľmi spokojný. Oduševnení, s chuťou bojovať, podnikavého ducha, skôr som ich musel brzdiť.”

V partizánskej jednotke s názvom Ščors, ktorá vyvíjala činnosť v okolí Rožňavy a Rimavskej Soboty, 24. januára 1945 zo 414 partizánov odvelili 148 Maďarov do Debrecína – sídla maďarskej Dočasnej vlády. Jednotku, nesúcu meno „Vörös János” zorganizoval poručík Béla Farkaš z vojakov tých oddielov maďarskej armády, ktoré patrili pod jeho velenie. Akcie uskutočňovali samostatne alebo pod velením svojho veliteľa. Politickým dôverníkom oddielu bol Vigon Károly. O ich hrdinstve kolovali legendy. „13. januára 1945 v susedstve dediny Šoltýska sa Nemci dozvedeli, že v ich blízkosti táborí táto partizánska stotina a rozhodli sa zničiť ju. Maďarskí vojaci od druhej popoludní do deviatej hodiny večer držali svoje postavenie napriek nepretržitej paľbe. Všetky pokusy Nemcov vyhnať Maďarov útokom z dediny sa skončili neúspechom. Útočiaca 160-členná jednotka mala straty 40 mŕtvych a ranených.”³¹

²⁸ VARGA, J.: *Popov őrnagy partizánjai*. Lobogó 1979, č. 35, s. 16 – 17.

²⁹ Maďarskí členovia jednotky si do akcie nebrali sovietske, ale iba nemecké zbrane, lebo ak by ich cestou boli legitimovali, Nemci podľa zbraní poznali, kto prešiel k partizánom. Takto slobodne sa pohybujúc sa mohli dostať k určeným cieľom. VARGA, J.: *Popov őrnagy partizánjai*, č. 36, s. 14 – 15.

³⁰ Zapálili sme ohne, potom sme vystrelili tri zelené rakety, na čo lietadlá odpovedali jednou bielou a zhodili výzbroj. VARGA, J.: *Popov őrnagy partizánjai*, č. 36, s. 14 – 15. Podľa údajov tejto skupiny práve oni vyhodili transport, ale nie je vylúčené, že to mohla urobiť aj iná partizánska skupina.

³¹ GAZSI, J.: *Csehszlovák Magyar fegyveres együttműködés, közös partizánharcok a második világháborúban*. Hadtudományi Közlöny 1968, č. 1, s. 135.

Veliteľ jednotky Béla Farkaš majstrovsky organizoval aj taktiku stopovania. 29. decembra tiahol cez les, ktorý bol v rukách partizánov, 62-členný maďarský vojenský oddiel. Na jednej čistine pre nich pripravili pascu. Pustili ich k sebe na asi 20 metrov a potom na nich prudko zaútočili. Maďari, vidiac bratov, nekládli odpor. Všetci sa vzdali. Jedným z ich najväčších bojových úspechov bolo obsadenie dedín Danišovce a Smolník tri dni pred príchodom Červenej armády a ich udržanie napriek nemeckým útokom. Začiatkom februára 1945 vznikla stotina Pusztai, ktorú vo väčšine tvorili maďarskí vojaci. Okruh jej pôsobnosti bol v Nízkych Tatrách, Poprade a Banskej Bystrici. Mala účasť vo viac ako 30 bojových akciách, najväčší úspech vybojovala v Nemeckej Ľupči. Veliteľa oddielu Jánoša Pusztaiho ocenilo vyššie velenie zvláštnym uznaním za zásluhy. Plnil tie najtvažšie úlohy pri bojoch s fašistami.³² Pusztaiho stotinu neskôr začlenili do 1. práporu 11. pluku 1. československej brigády Stalin.

Partizánska skupina Rákosi vznikla v rámci oddielu Chruščov v decembri 1944. Maďarskú skupinu viedol strážmajster Bösze Bálint, ich veliteľom bol Manyák Ilkó. Skupina pôsobila v okolí Čierneho Balogu (Medveďov, Krám) a Brezna. 25-30 členná skupina spočiatku dostávala za úlohu ničenie dôležitých ciest, neskôr sa zúčastňovala aj na bojových akciách. Svoju činnosť ukončila vo februári 1945, keď sa pripojila k Červenej armáde a podieľala sa v prvej línii na bojoch pri Brezne.³³ Uvedené partizánske útvary boli najvýznamnejšie spomedzi tých, v ktorých bojovali Maďari, ale dnes už vieme, že by sme ich našli aj v iných sovietskych a československých partizánskych útvaroch. Veľá Maďarov bojovalo v partizánskej jednotke pod velením kapitána Belova. Táto jednotka pôsobila od júna 1944 do februára 1945 na Slovensku a v Poľsku. Veľká časť jej členom prišla ako desant zo Sovietskeho zväzu.³⁴ Maďari bojovali v Nízkych Tatrách v

³² HIL, Pgy, Cs, k. 17.

³³ PIL, f. 682, 6 őrzési egység, pod č. 6.

³⁴ HIL, Pgy, Cs, k. 17.

jednotke Jána Suchánskeho a v partizánskom oddieli Smrť nemeckým okupantom.³⁵

V každom menšom útvare 1. a 2. československej partizánskej brigády sa spomína prítomnosť maďarských partizánov, čo môže v jednotlivých prípadoch činiť aj niekoľko sto osôb.³⁶ Partizánsky oddiel Alexander Nevskij spomína vo svojom prehľade prebehnutie 200 maďarských vojakov v priestore Banská Bystrica a ich účasť na bojoch. V oddieli Pomstiteľ sa stretáme s 36 Maďarmi. Maďari bojovali aj v brigáde Pobeda, Jánošík, Gottwald /z nich 70 demobilizovalo v Debrecíne/, Thälmann, Suchánsky Ján, Martin a v mnohých iných partizánskych skupinách. Menej známa jednotka pôsobila v priestore Osrblie. Táto skupina patrila k 3. oddielu partizánskej brigády Stalin a vyrábala za mimoriadne ťažkých podmienok strelivo a to od novembra 1944 do februára 1945. V skupine vyrábajúcej strelivo pracovalo 27 Maďarov. Keď sa front už veľmi priblížil, prebili sa 24. februára k sovietskym oddielom.³⁷ Vo Veličkovej brigáde vykonával službu lekár György Bernárt, ktorý sa staral skoro dva mesiace o 15 ranených v podzemnej jaskyni. Mali nedostatok potravín a liekov, kvôli nim veľakrát riskovali svoje životy pri nemeckých strážnych pochôdzkach. Keď lekár, ktorý napriek neľudským podmienkam zotrval pri svojich pacientoch, počul už celkom blízko ruské delá, prešiel cez Vysoké Tatry do Zakopaného a s pomocou poľskej Horskej záchranej služby tamojšieho Modrého kríža odniesol ranených do bezpečia priam pred očami Nemcov.³⁸

³⁵ LIPTAI, E. (Ed.): *Magyarország Hadtörténete*, zv. II. Budapest : Zrínyi, 1985, s. 511.

³⁶ Maďarskí vojaci boli aj v brigádach Vorobľova, Ivanova, Danilena, Asmolova. PIL, f. 682, 6. őrzési egység.

³⁷ VLČEK, G.: *Maďari v SNP /k 30. výročiu/*. Budapest 1974. Text prednášky v Československom kultúrnom stredisku, s. 23.

³⁸ GAZSI, J.: Csehszlovák – magyar fegyveres együttműködés, közös partizánharcok a második világháborúban. *Hadtudományi Közlöny*, č. 1, 1968, s. 147. Tému spracoval aj ruský spisovateľ Simonov a bol o nej natočený aj film Biela hmla.

Bojovým priestorom 1. maďarskej armády ustupujúcej pred útokmi Červenej armády sa od konca roka 1944 do mája 1945 stalo Slovensko. Veľký počet maďarských partizánov sa vyčlenil práve z tejto armády. Prvá armáda, bez toho, že by bola na Slovensku účastná väčších bojov, sa úplne rozpadla, resp. bola demoralizovaná. Táto okolnosť veľmi uľahčila voľný pohyb partizánom, ich bojovej činnosti a napomohla postupu Rusov.

K demoralizácii armády prispelo aj to, že mnoho dôstojníkov a vojakov pochopilo beznádejnosť ďalšieho boja a hľadalo východisko z ťaživej situácie. Tomuto postupu napomáhali aj letáky partizánov, ktoré sa rozširovali v maďarskej armáde, ako aj skutočnosť, že veliteľom armády bol generálplukovník Miklós Béla, ktorý prešiel k Sovietom a vyzval k tomu aj svojich vojakov.³⁹ Maďarskí vojaci sa vyhýbali plneniu bojových úloh, služby vykonávali zle, boli bez chuti bojovať, podráždení, a náladu im kazili aj ťažkosti v zásobovaní, pre ktoré boli hladní a otrhaní.

Koncom roka 1944 a začiatkom roka 1945 časť maďarských oddielov zaujala neutrálny postoj – nechceli bojovať ani so sovietskou armádou, ani s partizánmi, ale ani po boku Nemcov. Mali už dosť vojnových hrôz. Snažili sa však nadviazať kontakty s obyvateľstvom a jeho prostredníctvom s partizánmi. Vrchné vedenie nyilašiovcov sa tomu snažilo zabrániť všetkými prostriedkami, ale ani popravy, ani hrozby nepomohli prekaziť odchod maďarských vojakov s plnou výzbrojou k partizánom. Viackrát sa prihodilo, že maďarské jednotky upozornili partizánov na chystané manévry Nemcov, alebo na ich vojenské tajomstvá.⁴⁰ Maďarskí vojaci vyhotovovali podrobné popisy a nákresy opevňovacích prác a systémov prekážok, oboznamovali o mínových poliach okolo Košíc, Rožňavy, Rimavskej Soboty, Lučenca, Levíc či Komárna. Dokumentáciu potom preniesli cez frontovú líniu a odovzdali sovietskemu veliteľstvu. Túto činnosť

³⁹ DOMBRÁDY L.-TÓTH, S.: *A magyar királyi honvédség 1919 – 1945*. Budapest : Zrínyi, 1987, s. 360 – 361.

⁴⁰ Časť maďarských dôstojníkov bola v nemeckých radoch a tak v niekoľkých prípadoch cez nich, z prvej ruky, dostali informácie partizáni.

vykonávali s pomocou miestneho obyvateľstva, ale najmä s pomocou partizánov a sovietskych prieskumníkov.⁴¹ V januári 1945 nadobudli dezercie taký rozmer, že maďarské veliteľstvo sídliace v Banskej Bystrici sľúbilo beztretnosť všetkým, ktorí prešli k partizánom, ak sa do 15. januára vrátia. O situácii v 1. maďarskej armáde si môžeme utvoriť obraz podľa nasledovnej udalosti, ktorá sa odohrala v Handlovej 3. februára 1945: „Je tu 2 000 príslušníkov maďarskej armády, ktorých zadelili na opevňovacie práce. Väčšina týchto vojakov predala svoje zbrane miestnemu obyvateľstvu a asi 200-300 ich ušlo do hôr k partizánom. Keď sa o predaji zbraní dozvedelo nemecké velenie, ihneď nariadilo vykonať domové prehliadky u civilného obyvateľstva, pri ktorých sa našlo 70 kusov zbraní.” Po tomto maďarské vojsko premiestnili do priestoru Nitry a použili represívne opatrenia.

Vo svojej štúdií som chcel poukázať na to, že maďarskí partizáni bojovali za oslobodenie Slovenska tak isto hrdinsky ako ich českí, slovenskí či ruskí druhovia a preto si vôbec nezaslúžili kolektívne opečiatkovanie „vinný národ”, ktoré neskôr v dôsledku perzekúcií neušetřilo ani bývalých partizánov. Na základe archívnych výskumov v posledných desaťročiach je zistené, že v SNP a nasledujúcej perióde do konca vojny počet maďarských účastníkov dosahuje 4 000 – 5 000 osôb.⁴² Partizáni maďarskej

⁴¹ AMORT, Č.: Z histórie československo – maďarského bojového priateľstva, *Hungaro-Bohemiceslovaca*, č. 2, 1988, s. 141.

⁴² V tomto sú samozrejme zahrnuté aj spolupracujúce vojenské útvary. Prameň: PINTÉR, I.: A Szlovák Nemzeti Felkelés és a Magyar Ellenállási mozgalom. In: SZARJA, L.: *Szomszédok hármás tükkörben*. Budapest 1987, s. 290. Podľa slovenských historikov počet maďarských partizánov činí okolo 900 osôb. Rozdiel je v tom že slovenskí historici nepočítajú spolupracujúce vojenské útvary. Odlišné počty, ktoré nachádzame u jednotlivých autorov sa môžu odvíjať takisto od chápania časového rozsahu – t. j. či rátame len skutočnú dĺžku trvania SNP (august – október) alebo uvažujeme obdobie až po prechod frontu, ako sa to zvyklo brať v staršej literatúre. Každopádne táto otázka by si vyžadovala ďalší výskum.

národnosti pozostávali z členov pracovných oddielov, vojenských zbehov, dobrovoľníkov spomedzi hornozemských Maďarov, z antifašistov, vycvičených v Sovietskom zväze a tiež Maďarov z materskej krajiny. Maďari pomáhali povstaniu nielen bezprostrednou bojovou činnosťou, ale aj tým, že významnou mierou prispeli k demoralizácii sem odvelených vojenských útvarov. Maďarskí vojaci, ktorí nebojovali na strane partizánov, ale ani na strane nepriateľa, prejavili svoj postoj neutralitou a prispeli k rýchlejšiemu ukončeniu vojny. Na druhej strane poskytovali povstalcom veľkú pomoc získaním informácií a v nespočetných prípadoch zásobovali partizánov potravinami, zbraňami a liekmi.

Aj horeuvedené fakty patria ku dejinám maďarstva v 20. storočí. I keď v súčasnosti ešte nie je módne o tom v Maďarsku rozprávať, stálo by za to tieto udalosti, zbavené vplyvov niekdajšej straníckej politiky, znovu zhodnotiť.

MICHAL ŠMIGEL – PETER MIČKO
**K PROBLEMATIKE UKRAJINSKÝCH, RUSKÝCH
A POĽSKÝCH UTEČENCOV NA SLOVENSKU V ROKU 1944**

Otázka ukrajinských, ruských a poľských utečencov na Slovensku v roku 1944 je v slovenskej historiografii fakticky neznámou záležitosťou. Okrem jedinej zmienky, pomerne chudobnej na informácie, sa rozpracovanie tejto problematiky neuskutočnilo. Zostala bez bádateľského povšimnutia takmer šesť desaťročí. A to napriek tomu, že táto problematika úzko súvisí s činnosťou a pôsobením príslušníkov dobre známej ukrajinskej 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1), ktorí sa zaplietli do prevratných udalostí na Slovensku v roku 1944. Malú epizódu príchodu a pobytu ukrajinských, ruských a poľských utečencov na slovenskom území (august – november 1944), zatienila mimoriadne dôležitá povstalecká udalosť i keď utečenci do nej zapadli z časového, ale aj geografického hľadiska.

Utečenci, ako historický problém, boli doteraz zahalení šerom. Dej a čiastkové epizódy tohto príbehu zostali zabudnuté a beznádejne rozptýlené v archívoch a na stránkach už žltnúcej dobovej tlače. Ako jediný sa o ukrajinských, ruských a poľských utečencoch zmieňuje Bohuš Chňoupek vo svojej monografii *Banderovci*. B. Chňoupek uvádza, že „na základe dohody s Nemcami Jozef Tiso sa podujal prijať na trvalý pobyt tridsaťtisíc utečencov z Haliče“, ktorí prišli na Slovensko koncom leta roku 1944.¹ Táto zmienka, zafixovaná spomenutým autorom, však nevrhá bližšie svetlo na problematiku a skutočnosť pobytu týchto utečencov na území vojnového štátu podrobnejšie nerozoberá. Napriek tomu bola inšpirujúcim momentom na začatie výskumu a bádania tejto neznámej epizódy ľudských dejín, ktorá, či chceme alebo nechceme, zasiahla aj do slovenskej histórie. Zároveň inšpirovala k prehľbovaniu poznania v oblasti historickej vedy, ktorá prinesie

¹ CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*. Bratislava : Smena, 1989, s. 230 – 232.

nové, neprebádané či doposiaľ nepoznané, alebo poznané nedostatočne.²

Otázka pobytu ukrajinských utečencov na Slovensku bola neodlučiteľnou súčasťou druhej svetovej vojny a konkrétne súvisela s vývojom na východnom fronte a z neho vyplývajúcimi dôsledkami. Bol to okamih, ktorý zasiahol územie Slovenskej republiky a zanechal v ňom hlboké stopy. Je zaujímavý aj z toho hľadiska, že vnáša určité poznatky do terajšieho poznania 1. Slovenskej republiky a jej azylovej politiky alebo doplnia okolnosti ohľadom sympatií slovenskej vlády k ruským a ukrajinským protibolševickým hnutiam spolupracujúcim s vtedajším Nemeckom. V tomto prípade vnáša aj niektoré zaujímavé skutočnosti okolo povstania na Slovensku roku 1944.

Problematiku utečencov a ich zásah do povstaleckého územia nie je však možné vysvetliť bez širšieho historického kontextu.

Na základe mohutnej ofenzívy sovietskych vojsk na východnom fronte sa v roku 1944 z územia Ríšskeho komisariátu Ukrajina ale hlavne z Generálneho gubernátu (oblasť východného Poľska a západnej Ukrajiny) smerom na západ, začal masový odchod civilného obyvateľstva, ktoré s príchodom Červenej armády očakávalo aj nové perzekúcie, prenasledovania a povojnové represálie, ktorých sa pochopiteľne bálo. Bolo to obyvateľstvo vo väčšine lojálne naklonené nastolenému nemeckému okupačnému režimu, aktívne či pasívne spolupracujúce s Nemcami, ale hlavne s ukrajinskými nacionalistickými zložkami zastrešenými Organizáciou ukrajinských nacionalistov (OUN)³ a jej vojenskými formáciami –

² Štúdia je výstupom z grantového projektu VEGA č. 1/1214/04 „Ukrajinskí utečenci na Slovensku na konci 2. svetovej vojny“.

³ OUN – Organizácia ukrajinských nacionalistov bola založená vo Viedni v roku 1929, zlúčením nacionalistických organizácií – Skupiny ukrajinskej nacionalistickej mládeže v Prahe, Légie ukrajinských nacionalistov v Poděbradoch a Zväzu ukrajinskej nacionalistickej mládeže v Lvove. Vznik OUN bol určitou tradíciou nadväznou na udalosti okolo Ukrajinskej ľudovej republiky z rokov 1917 – 1919 a snahy pokračovať v boji za zvrchovaný, nezávislý a slobodný Ukrajinský štát. V 30. rokoch sa poloilegálna

Ukrajinská povstalecká armáda (UPA), 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1)⁴, ukrajinské nacionalistické policajné zložky atď. Odchádzalo obyvateľstvo hlásiace sa k myšlienkam samostatného ukrajinského štátu bez boľševickej nadvlády. Osoby, ktoré jednoducho nechceli zažiť opätovné nastolenie stalinsko-sovietskeho režimu na svojom území, protisovietsky a antiboľševicky zmýšľajúca inteligencia, grécko-katolícky klérus, zbehovia z Červenej armády, ale aj ľudia, ktorí na vlastnej koži skúsili sovietsky represívny aparát a jedine v úteku do Európy videli spásu. Medzi utečencami boli osoby, ktoré podľahli agitácii vedenej nemeckou administratívou a ukrajinskými nacionalistami vyzývajúcimi na odchod z krajiny do exilu a ktoré sa obávalo samotnej blízkosti bojov a prechodu frontu cez ich rodiská.

Podobne ako ukrajinské obyvateľstvo utekali pred sovietskou armádou aj príslušníci ďalších národov ZSSR – Rusi,

OUN stala najaktívnejšou silou na západnej Ukrajine, najmä v Haliči, a tiež v emigrácii. Počas vojny aktívne spolupracovala s Nemcami. V roku 1940 vo vnútri Organizácie ukrajinských nacionalistov došlo k rozkolu. Najväčšia frakcia pod vedením S. Banderu (tzv. banderovci) sa postupne od Nemcov oddelila a v lesoch západnej Ukrajiny (Halič a Volyň) založila vlastnú armádu – známu pod názvom UPA (Ukrajinská povstalecká armáda). V rokoch 1943 – 1945 bojovali proti boľševikom – sovietskym partizánom a Červenej armáde, Poliakom, Židom a podľa niektorých zdrojov aj proti Nemcom. Iná frakcia, pod vedením A. Meľnyka (tzv. meľnykovci) držala s Nemcami až do ich krachu. Frakcia sa podieľala v roku 1943 na založení a vzniku ukrajinskej 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1), ktorá bojovala pod nemeckým velením a mala byť oficiálnou protiváhou banderovskej UPA.

⁴ 14. Waffen-Grenadier Division der SS (Galizien Nr. 1) – (14. divízia granátnikov zbrane SS (Halič č. 1) – ďalej 14. haličská divízia) – sa začala formovať na západnej Ukrajine na podnet A. Meľnyka so súhlasom samotného Adolfa Hitlera. Oficiálne sa o divízii rozhodlo koncom apríla 1943. V máji – júni 1943 prebiehal nábor do jej radov. V júli sa začalo s jej výcvikom. Na front bola nasadená od júna 1944 ako súčasť skupiny armád Severná Ukrajina. Za veliteľa divízie bol menovaný brigadenführer F. Freitag. Po obkľúčení divízie pri Brodchov v júli 1944 a obrovských ľudských stratách, bola nanovo doplnená a sformovaná. V septembri 1944 bola 14. haličská divízia urýchlene presunutá na Slovensko na potlačenie SNP.

Bielorusi, príslušníci pobaltských, kaukazských národov a iní – z príčin podobných tým, ktoré boli už uvedené. Smerovali do všetkých priľahlých krajín, ktoré sa ešte nachádzali pod nemeckou okupačnou správou. Nami sledovaná utečenecká zložka, pochádzajúca najmä z východnej časti Generálneho gubernátu, ku ktorej sa pridala aj časť obyvateľstva z východnej Ukrajiny, priľahlých bieloruských území a teritória európskeho Ruska, smerovala v dôsledku priblíženia sa frontu predovšetkým na územie juhovýchodného Poľska. Ich cieľom bol ďalší presun do tylových priestorov. K nim sa pridali a boli pripravení na odchod aj ruskí („bieli“) emigranti, ktorí emigrovali do Poľska už v medzivojnovom období a žili v okolí Varšavy, Lublina či Krakova. Tento dav strhol aj časť poľských obyvateľov z radov etnických Lemkov obývajúcich juhovýchod Poľska. Popri civilistoch sa začali koncentrovať aj ruskí a ukrajinskí príslušníci rôznych antisovietskych vojenských formácií spolupracujúcich s Nemcami – ROA⁵ (Ruská oslobodzovacia armáda), UPA a taktiež rôzne iné politické a antikomunistické odbojové organizácie rôzneho druhu a zafarbenia (OUN, KONR – Komitét oslobodenia národov Ruska, Kozácka divízia, VLS – Volyňský legion sebaobrany a iné). Celá táto masa sa v období júl – december 1944 koncentrovala v Poľsku, a preto bolo potrebné ju nasmerovať na ďalšie krajiny a režimy, ktoré vyhovovali a spolupracovali s vtedajším Nemeckom. Okrem samotného Nemecka, kam bola odsunutá časť utečencov, bola pozornosť sústredená na Slovensko, Maďarsko, Rakúsko, eventuálne ďalšie krajiny na juh a na západ.

⁵ ROA – Ruská oslobodzovacia armáda je neoficiálny názov, ktorý medzi sebou používalo viacero ruských národných vojenských oddielov (tzv. vlasovci – od mena ruského generála Andreja Andrejoviča Vlasova) bojujúcich na strane werhmachtu proti bolševickému režimu od roku 1943. Sám generál A. Vlasov sa ich snažil zjednotiť do jednej armády prostredníctvom tzv. KONRu (Komitét osvoboždenia narodov Rossii), ktorý bol založený v novembri 1944 v Prahe. To sa však nepodarilo. Celkovo sa odhaduje, že na strane Nemcov v rôznych formáciách bojovalo viac ako jeden milión Rusov a príslušníkov iných národov ZSSR. V literatúre je niekedy ROA uvádzaná ako RONA (Russkaja Osvoboditeľnaja Narodnaja Armija).

Od 30. júla do polovice augusta roku 1944 začala cez územie Slovenskej republiky prechádzať takzvaná *Kamiňského skupina*.⁶ V počte okolo 25 000 ľudí sa po etapách presúvalo našim územím do Maďarska. Kamiňského kozákom nemecké velenie osobitne povolilo mať pri sebe kočujúcich rodinných príslušníkov. Okrem ťažkých zbraní a náradia viedli zo sebou okolo 6 000 koní a od 6 000 do 8 000 kusov dobytky.⁷ Veľká časť zvlášť ťažkého náradia, chorých detí a žien sa presúvala vojenskými železničnými transportmi po trase Čadca – Žilina – Leopoldov – Gáň.⁸ Pešie kolóny smerovali po trase vytýčenej Ministerstvom vnútra: Čadca – Žilina – Vrútky – Turčiansky Svätý Martin – Kremnica – Sv. Kríž nad Hronom – Žarnovica – Nová Baňa – Sv. Beňadik – Levice. Vlakové a pešie transporty boli po celom území Slovenska doprevádzané slovenskými bezpečnostnými zložkami a to buď vojskom, alebo žandárstvom.⁹ Spolu so svojou ozbrojenou skupinou viedol Kamiňski so sebou aj príslušníkov zložiek SS z okolia Minska a Brianska, záporožských kozákov, Volksdeutschen zo ZSSR a tiež množstvo civilistov – emigrantov z Haliče a Krakova, Ukrajincov, Rusov, Poliakov, Bielorusov, ktorí sa snažili odčleniť od transportov a viackrát sa pokúšali

⁶ B. Kamiňski – dôstojník pizzarovsko-cortézovského typu, ktorý stál pri všetkých premenách zväzu, od organizácie ROA (RONA) k brigáde, rozšírenej v roku 1944 na 29. divíziu SS. KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943–1945*. Bratislava : MO SR, 1999, s. 154.

⁷ Vojenský historický archív (VHA) Trnava, fond (f.) Ministerstvo národnej obrany (MNO), dôverné (dôv.), kartón (k.) 429, číslo (č.) 474.063/1944.

⁸ Dňa 30. 7. 1944 mjr. J. Hanus hlásil, že z Čadce do Maďarska bola vypravená prvá vlaková súprava (27 vozňov) Kamiňského skupiny pozostávajúca zo 683 osôb z toho 260 žien a 223 detí. So sebou viezli 3 vozne benzínu, 3 vozne zariadenia do detských izieb, 3 vozne naložené autami, 1 vozeň munície. Mali zo sebou 2 kravy, 4 svine a 4 rádiovysielače. Boli vyzbrojení ľahkými zbraňami a 5 gulometmi. Boli odzbrojení a zbrane uložené do jedného vagóna, ktorý bol zaplombovaný. VHA Trnava, f. MNO, dôv., k. 429, č. 474.063/1944.

⁹ Štátny archív B. Bystrica, pobočka Zvolen (ŠAP Zvolen), f. Okresný úrad (OÚ) Krupina, D1–1164/1944, prezidiálne (prez.), k. 95. Obežník PMV SR č. 152a-29/7-3/1944; tiež Štátny archív B. Bystrica, pob. Lučenec (ŠAP Lučenec), f. Obvodný notársky úrad (ONÚ) Tomášovce, prez., k. 5, č. 211 dôv./1944.

získať na slovenskom území utečenecký azyl. Slovenská vláda však nariadila, aby jednotlivci či skupiny osôb z Kamiňského skupiny, ktoré sa pokúsia odlúčiť a ostať na území Slovenska, boli zaistené a dopravené do záchytnej stanice v Čadci, odkiaľ mali smerovať ďalšími transportmi do Maďarska.¹⁰

Slovenská republika sa po dohode s nemeckými úradmi pripravovala prijať inú skupinu utečencov z Generálneho gubernátu, najmä z Haličského dištriktu, ktorá sa už dlhšiu dobu sústreďovala pozdĺž slovensko-poľských hraníc a čakala len na povolenie vkročiť na územie republiky.¹¹ Toto dostali na prelome mesiacov júl – august roku 1944. Slovenská vláda mala záujem prijať utečencov, ale iba civilistov, neozbrojených a takých, ktorých by mohla zapojiť do pracovného procesu vojnového slovenského hospodárstva. Na základe rozhodnutia slovenskej vlády začiatočnú fázu organizovania starostlivosti o utečencov (pred ich zaradením do práce) malo uskutočňovať Ministerstvo národnej obrany (MNO) v Bratislave. Za týmto účelom sa pri MNO zriadilo Veliteľstvo starostlivosti o utečencov (VSU). Jeho sídlo bolo na MNO v Bratislave a jeho chod zabezpečovali osoby z ministerstva. V posledných júnových dňoch roku 1944 bol za veliteľa VSU určený generál II. tr. Štefan Jurech a to pri zastávaní jeho doterajšej funkcie na ministerstve. Zástupcami gen. Š. Jurecha na VSU boli npor. Ľudovít Gríger z 11. delostreleckého pluku a por. v zálohe Imrich Paulík z 3. pešieho pluku. Na začiatku sa počítalo so zriadením záchytnej stanice pri Lešti okres Modrý Kameň na mieste vojenského výcvikového tábora. Z technických a iných príčin (hlavne kvôli vzdialenosti a veľkému počtu utečencov nebolo možné zabezpečiť potrebné množstvo železničných súprav na odsun utečencov do vnútrozemia) sa upustilo od zriadenia záchytnej stanice v Lešti. Dňom 27. júla 1944 bol vojenský výcvikový tábor pri Lešti zrušený a namiesto neho sa zriaďoval Tábor pre utečencov na Oremovom Laze, ktorý

¹⁰ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, D1–1164/1944, prez., k. 95. Obežník PMV SR č. 152a-29/7-3/1944.

¹¹ VHA Trnava, f. MNO dôv., k. 429, č. 474.063/1944.

sa dával k dispozícii pre civilné obyvateľstvo – utečencov z Ukrajiny a východnej Haliče.¹² Veliteľom tábora na Oremovom Laze sa stal pplk. Vsevolod Milodanovič.¹³ K dispozícii mu boli pridelení všetci dôstojníci a rotmajstri stáleho stavu vojenského výcvikového tábora (VT) pri Lešti: strážny oddiel, 18. pracovná rota a návestný oddiel delostreleckej strelnice. Doterajší veliteľ tábora mjr. Alexander Korda mal po likvidácii tábora zostať k dispozícii Milodanovičovi do 1. septembra 1944. Zároveň A. Kordovi ministerstvo odporučilo vypracovať návrh výstavby nového výcvikového strediska, na ktoré aj uvoľnilo 5 mil. korún a ktorého veliteľom mal byť práve Korda.

30. júla 1944 VSU aktivizovalo záchytnú stanicu pre utečencov v Čadci s úlohou zachytenia, stráženia a sprevádzania utečencov. Veliteľom stanice bol menovaný mjr. Július Hanus z MNO-VDV. Jeho zástupcom bol npor. v zálohe Leopold Horňak (3. peší pluk). Pre záchytnú stanicu v Čadci prideleno Posádkové veliteľstvo (PV) v Žiline asistenčnú jednotku v sile 2 dôstojníkov a 120 mužov, z nich 3 cyklistov ako spojky.¹⁴ Druhá záchytná stanica bola rozhodnutím MNO zriadená dňa 2. augusta 1944 v Starej Ľubovni.¹⁵ Za jej veliteľa bol vymenovaný mjr. Pavol Duchnovský z TSb, ktorému veliteľstvo 2. brigády TSb prideleno asistenčnú jednotku v sile 3 dôstojníkov a 120 mužov.¹⁶

Začiatkom augusta sa v Žiline zriaďovalo Veliteľstvo sústredenia utečencov, úlohou ktorého bola registrácia utečencov, ich zaradenie do pracovného procesu a odosielanie do jednotlivých miest na Slovensku. Za veliteľa bol určený stot. Karol Repašský zo Žilinskej posádky. Zároveň PV v Žiline previedlo pod velenie K. Repaškého asistenčný oddiel pozostávajúci z 50 mužov a 1

¹² VHA Trnava, f. MNO dôv., k. 429, č. 474.063/1944.

¹³ VHA Trnava, f. MNO dôv., k. 429, č. 474.646/1944.

¹⁴ VHA Trnava, f. MNO dôv., k. 429, č. 474.646/1944.

¹⁵ ŠAP Lučenec, f. ONÚ Divín, D1 – 788/1944, prez., k. 5, č. 127/1944 dôv.

¹⁶ VHA Trnava, f. MNO dôv., k. 429, č. 474.646/1944.

poddôstojníka z povolania, úlohou ktorého bolo zabezpečovať stráženie utečencov v Žiline.¹⁷

28. júla 1944 sa uskutočnilo zasadnutie medziministerskej Komisie pre riešenie otázok spojených s evakuáciou obyvateľov Ukrajiny a Poľska pod predsedníctvom ministra vnútra A. Macha a zástupcov zainteresovaných úradov. Medzi prítomnými bol aj generál Š. Jurech, zodpovedný za riadenie utečeneckej akcie. Na zasadnutí komisia prerokovala všetky dôležité otázky spojené s prevzatím ukrajinských, ruských a poľských utečencov na trvalý pobyt na území SR.¹⁸ Mach informoval podriadené úrady a útvary na Slovensku nasledovným obežníkom: „Podľa rozhodnutia vlády Slovenská republika poskytne azyl ukrajinským, poľským a ruským utečencom. Títo utečenci pravdepodobne budú prepravovaní na Slovensko všetkými pohraničnými prechodmi.“¹⁹ Po prekročení slovenskej hranice mali všetci utečenci dostať utečeneckú legitimáciu, na základe ktorej boli najbližšou cestou dopravovaní do záchytných staníc, kde mali prejsť zdravotnou prehliadkou.²⁰ Po karanténe v záchytných staniaciach smerovali na Veliteľstvo sústredenia utečencov v Žiline, kde sa mali centrálnne evidovať a nasledovne byť rozdeľovaní a transportovaní do jednotlivých okresov Slovenska. Potom ich Ústredný úrad práce zadeloval do pracovného procesu v jednotlivých regiónoch.²¹ Zároveň sa príslušným úradom nariaďovalo informovať obyvateľstvo Slovenska, že zo zdravotných dôvodov je

¹⁷ VHA Trnava, f. MNO, dôv., k. 429, č. 474.063/1944.

¹⁸ VHA Trnava, f. MNO dôv., k. 429, č. 474.646/1944.

¹⁹ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, D1–1157/1944, prez., k. 95. Obežník PMV SR č. 152a-29/7-4/1944.

²⁰ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, D1–1208/1944, prez., k. 95. Obežník PMV SR č. 155/bD1/467-11/1944, ŠAP Lučenec, f. ONÚ Tomášovce, prez., k. 5, č. 106/1944.

²¹ Utečencov Ústredný úrad práce SR prideľoval do zamestnania jednotlivcom alebo korporáciám, ktoré súčasne mali o to požiadať príslušné úrady práce v regióne. V požiadavke mali podrobne uviesť o akých robotníkov, resp. zamestnancov ide, na aký druh práce a počet. ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, D1–1157/1944, prez., k. 95. Obežník PMV SR č.152a-29/7-4/1944.

s utečencami pred ich dodaním do záchytnej stanice zakázaný akýkoľvek kontakt. Súčasne sa obyvateľstvo vyzývalo k tomu, aby sa k utečencom správalo v každom ohľade slušne a bolo im, ako aj bezpečnostným úradom, v každom čase nápomocné. Hlavne sa to týkalo riadneho a včasného odsunu týchto utečencov do záchytnej stanice. Styk obyvateľstva s utečencami, ktorí prešli záchytnou stanicou a mali aj utečeneckú legitimáciu, bol bez obmedzenia povolený. Verejnej vnútornej správe bola pridelená úloha postarať sa o núdzové hromadné ubytovanie pre utečencov, stravovanie, policajno-bezpečnostný a verejno-zdravotný dozor nad osobami došlými zo severných a severovýchodných oblastí hraničiacich s republikou. Žandárske stanice, prípadne policajné úrady v mieste pobytu utečencov, boli povinné vykonávať príslušný dozor nad ich správaním. Liečebnú starostlivosť o utečencov a ich rodinných príslušníkov zabezpečovali nositelia verejno-právneho poistenia a štátni obvodní (obecní, mestskí) lekári.²² Záštitu nad utečencami prevzal Slovenský červený kríž, ktorý sa tiež zapojil do akcie. Utečencom a hlavne ich deťom zabezpečoval občerstvenie a poskytovanie prvej pomoci počas transportu na území SR a v mieste ubytovania.²³ Okresným náčelníkom sa nariaďovalo postarať sa o hladký priebeh umiestnenia utečencov a za týmto účelom vopred sústrediť žandárstvo a policajtov z okresu, rozdeliť rodinných príslušníkov do jednotlivých obcí svojho okresu podľa evakuačného plánu a upovedomiť o tom notárov a starostov, ktorí prevezmú starostlivosť o utečencov. Pre umiestnenie utečencov mali byť v prvom rade zaistené školy, kde by sa hromadne ubytovali a až potom sa mali umiestňovať v jednotlivých domoch podľa evakuačného plánu.²⁴ Obce mali zabezpečiť spoločné stravovanie

²² ŠAP Lučenec, f. ONÚ Divín, prez., k. 5, č. 128/1944 dôv.

²³ VHA Trnava, f. MNO dôv., k. 429, č. 474.063/1944.

²⁴ ŠAP Lučenec, f. ONÚ Divín, prez., k. 5, č. 118/1944 dôv. Tiež ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, č.D1-1157/1944, prez., k. 95. Telegram z MV SR 31. 7. 1944.

utečencov. Strava mala byť jednoduchá ale postačujúca.²⁵ Obce mali zároveň obstaráť aj krmivo pre kone a hospodársky dobytok utečencov.²⁶ Všetky trovy za ubytovanie, stravovanie, ošetrovanie, prípadne liečenie a recepty na predpísané lieky pre utečencov hradila vojenská intendatúra v Bratislave.

Utečenci z priľahlých poľských území najprv prechádzali na Slovensko rozličnými slovensko-poľskými hraničnými prechodmi. Preto Armádne veliteľstvo na východnom Slovensku zriadilo z vlastnej iniciatívy zmiešané pohraničné komisie na preberanie utečencov. Zriadilo tiež zhromažďovacie stanice v Orlove-Plaveči a v Medzilaborciach. Armádne veliteľstvo určilo prechod utečencov cez hraničné prechody v miestach Radošice – Palota, Čeremcha – Čertižné, Muszyna - Ľubotín a tiež smerom na Plavnicu a Starú Ľubovňu.²⁷ Preberanie utečencov na viacerých miestach čoskoro zapríčiňovalo okrem ťažkostí pri ich súpise aj zvýšené výdaje, spojené s ich ojedinelým transportovaním do záchytných staníc. V dôsledku toho MNO rozhodlo, že prechod utečencov bude povolený výhradne cez hraničné prechody v Čadci a Starej Ľubovni v blízkosti zriadených záchytných staníc. Prechod cez iné pohraničné miesta bol utečencom zakázaný. Žandárskym staniciam, pohraničným pásovým kontrolám a finančným strážam pohraničných okresov bolo nariadené, aby utečencom znemožňovali prístup na Slovensko cez iné pohraničné prechody okrem uvedených dvoch, a informovali ich o zriadených záchytných staniciach v bezprostrednej blízkosti prechodov, kde bolo všetko pripravené na ich prevzatie.²⁸ Na základe týchto pokynov Armádne veliteľstvo zastavilo činnosť zmiešaných komisií na východnom Slovensku a všetkých utečencov

²⁵ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, D1–1216/1944, prez., k. 95, Obežník PMV SR č. 155/b-D1/467-12/1944.

²⁶ Štátny archív Banská Bystrica, pob. Rimavská Sobota (ŠAP R. Sobota), f. ONÚ Klenovec, administratívne (adm.), k. 70, č. 3213/1944.

²⁷ VHA Trnava, f. MNO tajné (taj.), k. 25, č. 71209/1944. Smernice Armádneho veliteľstva (AV) pre prechod utečencov č. 7341/Taj. 4.odd.1944, od 31. 7. 1944.

²⁸ ŠAP Lučenec, f. ONÚ Tomášovce, prez., k. 5, č. 106/1944.

sústredených pri slovenských hraniciach začala presmerovávať na záchytnú stanicu v Starej Ľubovni. Doteraz prebraní utečenci sa železničnými transportmi prevážali do Tábora pre utečencov na Oremovom Laze.²⁹ Situáciu na jednom z prechodov, kde preberali ukrajinských utečencov z Generálneho gubernátu vykresľuje B. Chňoupek. „Miestom prechodu bol Mníšek nad Popradom, kam dva týždne smeroval nekonečný prúd vozov, áut a peších z pohraničnej Krynice. Z Mníška odchádzali do Starej Ľubovne a odtiaľ na železničnú stanicu do Podolíňa. Utečenci sa ponosovali, že slovenské orgány zabezpečujú ich transporty so zjavnou nechúťou. Previerka dokladov na hraničnom prechode trvala tak dlho, že ľudia spali aj dve až tri noci pod holým nebom. Polícia, finančníci, úradníci, železničiarim robili vyložené prieky a doslova bojkotovali príkazy bratislavskej vlády. Spolu s civilným obyvateľstvom sa vyzývavo a výsmešne prezvedali, čo porobili, že sa boja Rusov a utekajú pred nimi. Na Slovensku sa Rusov už nemôžu dočkať. Otvorene hovorili o ruských parašutistoch v horách. Povrávalo sa o povstaní, čo sa už-už začne“.³⁰ Určité výhrady k práci v záchytnej stanici v Starej Ľubovni malo aj samotné Veliteľstvo starostlivosti o utečencov v Bratislave, ktoré im vyčítalo slabú organizáciu preberania utečencov a neprehľadnosť v ich činnosti.³¹ Iná situácia sa odohrávala na záchytnej stanici v Čadci, velitelia ktorej sa zodpovedne postavili k celej utečeneckej akcii a doslova plnili rozkazy MNO a Ministerstva vnútra, čím zabezpečili takmer bezproblémové prevzatie utečencov. Tých nasledovne, po karanténe v záchytných staniách a ústrednej registrácii v Žiline, odsúvali po etapách takmer do všetkých okresov vtedajšej Slovenskej republiky.³²

²⁹ VHA Trnava, f. MNO taj., k. 25, č. 71221/1944. Smernice AV pre prechod utečencov – 1 doplnok č. 7379/Taj. 4.odd.1944, od 5. 8. 1944.

³⁰ CHŇOUPEK, B.: c. d., s. 231.

³¹ VHA Trnava, f. MNO dôv., k. 429, č. 474.063/1944.

³² Podľa analýzy archívnych prameňov sa dá usúdiť, že išlo o nasledovné okresy: Bratislava, Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Brezno, Čadca, Hnúšťa, Kremnica, Lovinobaňa, Malacky, Medzilaborce, Modra, Modrý Kameň, Nitra, Nová Baňa, Pezinok, Piešťany, Poprad, Prešov, Rožňava, Ružomberok,

Väčšina utečencov bola do miesta určenia dopravená hlavne prostredníctvom železníc, menšia časť utečencov sa presúvala v peších kolónach za sprievodu bezpečnostných zložiek SR. Okresní náčelníci, obvodné a notárske úrady, policajné, vojenské a žandárske zložky okresov, do ktorých boli odtransportovaní utečenci, mali plné ruky práce, pretože sa v krátkom čase nedokázali pripraviť na prevzatie tak veľkého počtu ľudí. Problém bol hlavne s ubytovaním utečencov, zabezpečením ich najdôležitejších životných potrieb a s ich včleňovaním do výrobného procesu v tesnej spolupráci s okresnými úradmi práce.³³ Podobne aj silové štruktúry v okresoch boli utečencami doslova zaneprázdnené. Samotné preberanie ukrajinských, ruských a poľských utečencov na pohraničných prechodoch prebiehalo od 31. júla do 28. augusta roku 1944. Na začiatku sa predpokladalo, že takýmto spôsobom príde na Slovensko až 50 tisíc utečencov.³⁴

Je potrebné zdôrazniť, že ukrajinskí, poľskí a ruskí utečenci mali veľký záujem o azyl na Slovensku, ktoré bolo v zahraničí príťažlivé, malo určitú popularitu i atraktivitu, hlavne medzi Rusmi a Ukrajincami. Samotná Slovenská republika pre mnohé ruské a ukrajinské politické prúdy, organizácie a uvedomelých ľudí, nehovoriac o pokrokovej inteligencii, bola „príkladom malého kresťansko-slovanského, dobre organizovaného štátu, kde nevládnú komunisti, nie sú tu kolchozy a na čele je „sviaščenik“. A tento si dokázal pomerne uspokojuivo vyrovnáť vzťahy s Treťou ríšou, takže sa mohol tešiť z rozsiahlej autonómie.“ Vedenie Slovenského štátu ustavične vyhlasovalo, že nevedie vojnu proti ZSSR v mene dobytia „lebensraum“, ale

Sabinov, Stará Ľubovňa, Topoľčany, Trenčín, Trnava, Turčiansky Sv. Martin, Zlaté Moravce, Žilina a iné.

³³ Prácu prednostov, notárov a starostov sťažovala aj byrokratická zložka akcie, nakoľko sa mali viesť presné záznamy ubytovania, zmena bydliska, evidencie a výdaja utečeneckých kartotekových listov a ich presunu v prípade odchodu utečenca do iného miesta v súvislosti s prácou či ubytovaním. ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, D1-1254/1944, prez., k. 95. Nariadenie MNO o evidencii utečencov a manipulácii s kartotekovými lístkami.

³⁴ VHA Trnava, f. MNO dôv., k. 429, č. 474. 646/1944.

svoju účasť na nej vidí ako svätú vojnu proti židobolševizmu, ktorá má za cieľ oslobodiť bratský slovanský národ.³⁵ Z tohto dôvodu, ako aj z iných, sa utečenci chceli dostať predovšetkým na Slovensko.

Podobná situácia sa vyvíjala aj na južných slovensko-maďarských hraniciach. Ukrajinskí a ruskí utečenci, ktorý boli odsunutí do Maďarska v júni – júli roku 1944 sa v auguste usilovali o prechod na slovenské územie. Ministerstvo vnútra okamžite reagovalo na túto situáciu a nariadilo nevpúšťať a nepreberať utečencov od maďarských pohraničných orgánov.³⁶ Vláda Slovenskej republiky sa bála, že dôjde k nekontrolovateľnému prílevu utečencov, čo by mohlo spôsobiť neprehľadnosť situácie, ako aj ťažkostí s ich ubytovaním a zásobovaním.

Preberanie ukrajinských, ruských a poľských utečencov náhle skončilo 29. augusta 1944 vypuknutím ozbrojeného povstania na strednom Slovensku. Podľa doteraz zistených informácií celkový počet prevzatých a zaregistrovaných utečencov bol takmer 20 tisíc osôb.³⁷ Po 29. auguste preberať utečencov z Poľska už nemal kto. Na druhej strane sa domnievame, že aj záujem utečencov o Slovensko v dôsledku zmenenej situácie rapídne klesol. Najviac utečencov bolo koncentrovaných práve na strednom Slovensku vo vtedajšej Pohronskej župe, hlavne v jej južných okresoch (Krupina, Modrý Kameň, Lovinobaňa a Hnúšťa) v menšej miere aj v okresoch severnejších (Brezno, Banská Bystrica, Zvolen, Kremnica, atď.). Už 4. augusta 1944 Ministerstvo vnútra SR upovedomovalo okresných náčelníkov v Krupine a v Modrom Kameni, že zo záchytnej stanice v Čadci posielajú do uvedených okresov na prechodný čas celkovo päťtisíc ukrajinských utečencov (3 000 pre okres Krupina a 2 000 pre

³⁵ ŠMIHULA, D.: Orientácia na ruskú alternatívu. Rusi a Ukrajinci na Slovensku. *Literárny týždenník*, 22. 10. 1998, s. 13.

³⁶ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, D1-1238/1944, prez., k. 95. Obežník PMV SR č. 155/b-D1/467-18/1944.

³⁷ VHA Trnava, f. MNO dôv., k. 429, č. 474.063/1944.

okres Modrý Kameň).³⁸ Celkovo v auguste 1944 do okresu Krupina bolo odsunutých o niečo viac ako 4 000 utečencov.³⁹ Podobne prichádzali utečenci aj do ďalších okresov tohto priestoru. Do okresov Hnúšťa a Lovinobaňa v prvej polovici augusta roku 1944 prišlo okolo 3 000 utečencov. Do 22. augusta roku 1944 sa v celom priestore štyroch južných okresov nachádzalo okolo 9 000 ukrajinských, ruských a poľských utečencov – takmer polovica z celkového počtu utečencov v Slovenskej republike, nepočítajúc rozmiestnených utečencov v severnejších okresoch.

Na základe vzniknutej situácie sa okresný náčelník OÚ v Krupine sťažoval MV v Bratislave: „Utečencov tunajší úrad má prijať nepomerne mnoho – 3 000. Týchto nemôže sústrediť na jedno miesto, ale má možnosť ich umiestniť len po obciach. Obce sú také malé, že niektorá obec ich môže prijať len desať. Dozor nad menovanými týmto spôsobom je skoro nemožný. Nakoľko sa stáva, že na takéto zapadnuté dediny sú pridelení intelektuáli, títo utekajú z vykázaného im miesta bez toho, aby sa niekde odhlásili. Bolo by žiadúce, aby stav utečencov pre tunajší okres bol znížený. Doposiaľ ich máme cca 2 000. Teraz už prichádzajú do úvahy len vzdialené obce, finančne slabé, ktoré ich nebudú mať možnosť umiestniť“.⁴⁰ Ukrajinskí utečenci v okrese Krupina boli rozmiestnení v hojnom počte takmer vo všetkých obciach,⁴¹ len v samotnom meste Krupina ich bolo ubytovaných 1 000 osôb.⁴² Väčší počet osôb bol ubytovaný v tábore na Oremovom Laze

³⁸ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, D1–1215/1944, prez., k. 95. Nariadenie PMV SR č. 155/b-D1/467-13/1944.

³⁹ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, prez., k. 96. Zoznamy ukrajinských utečencov v okrese Krupina.

⁴⁰ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, D1–1290/1944, prez., k. 95. List OÚ v Krupine PMV 17. 8. 1944.

⁴¹ O štruktúre utečencov z tohto priestoru bližšie ŠMIGEL, M. – MIČKO, P.: K problematike takzvaných ukrajinských utečencov na Slovensku v roku 1944. *Acta Historica Neosoliensia. Tomus 6. B. Bystrica* : UMB, 2003.

⁴² ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, prez., k. 96. Zoznamy ukrajinských utečencov v okrese Krupina.

(okolo 1 000) a v jeho blízkom okolí. Tiež v Poltári, Lovinobani, Cinobani a v okolí obcí Utekáč a Kokava nad Rimavicou v okrese Hnúšťa. Je možné konštatovať, že utečenci de facto naplňali celý tento priestor od západných hraníc okresu Krupina po východné hranice okresu Hnúšťa.

Ešte pred vypuknutím povstania časť utečencov v počte okolo 1 000 osôb, opustila uvedený priestor, a to z dôvodu zamestnania sa v iných okresoch mimo sledovaného priestoru, vycestovaním za prácou do Bratislavy a odchodom na práce do Nemecka.⁴³

Od začiatku augusta utečenci prichádzali do priestorov bývalého vojenského výcvikového strediska Lešť, premenovaného na Tábor v Oremovom Laze.⁴⁴ Veliteľom tohto výcvikového strediska sa dňom 1. januára 1944 stal mjr. A. Korda. Od príchodu tohto veliteľa do výcvikového strediska sa Oremov Laz stal ohniskom povstaleckých príprav pre celé okolie, ale hlavne pre obec Pliešovce.⁴⁵ S príchodom utečencov slovenské vojenské jednotky boli už 19. augusta z tábora odvedené. Sám Korda navonok, okrem plnenia si svojich povinností a ilegálnych povstaleckých príprav, sa musel starať aj o tisícku utečencov a zabezpečovať ich životné potreby.⁴⁶ Toto v podstate komplikovalo povstalecké prípravy v tzv. „pliešovskej skupine“, ktorá mala zabezpečovať južné priestory povstaleckého pásma. Sme presvedčení, že príchod utečencov skutočne komplikoval a ovplyvnil záverečnú (najdôležitejšiu) fázu príprav SNP v celom sledovanom priestore.

Po vypuknutí povstania 29. augusta 1944 pre utečencov, ktorí zapadli do povstaleckého priestoru, ako uviedol Chňoupek, „nastali divé časy“. Slovenská jednotka, ktorá strážila Oremov Laz

⁴³ ŠAP R. Sobota, f. ONÚ Klenovec, adm., k. 70, č. 3245/1944 a č. 3224/1944. ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, prez., k. 95. Odsun utečencov do Nemecka; ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, prez., k. 95, D1–1326/1944.

⁴⁴ ŠAP Zvolen, f. OÚ Zvolen, D–2148/1944, adm., k. 249. Nariadenie OÚ v Modrom Kameni.

⁴⁵ ŠAJBAN, J.: Povstanie v Pliešovciach. In: *Zborník Múzea SNP I.* Banská Bystrica : M SNP, 1966, s. 77.

⁴⁶ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, D1–1230/1944, prez., k. 95. Záznam o porade na OÚ v Krupine 7. 8. 1944.

prešla k povstalcom. Odvtedy boli vlastne bez ochrany, žili v neustálom strachu a o hlade. Ich baraky prehľadávali raz sovietski, raz slovenskí partizáni. Hľadali zbrane a jedlo. Sovietski partizáni im navrhovali, aby sa vrátili domov. Mladých nabádali, aby sa k nim pridali, čo (podľa B. Chňoupeka) mnohí aj spravili.⁴⁷ Podobná situácia sa odohrávala aj v iných obciach okresu. Boli hlásené prípady, keď sovietski partizáni odoberali utečencom veci, potravu, doklady, šikanovali ich a dokonca násilne odvliekli zo sebou.⁴⁸ Niektorí utečenci po potlačení povstania zostali nezvestní, pravdepodobne boli zabití.⁴⁹

Ako uvádza hlásenie Spravodajského oddelenia Veliteľstva 1. čs. armády na Slovensku, „...ukrajinskí utečenci, umiestnení na Slovensku v pohraničných obciach (t. j. južné Slovensko – pozn. aut.) v prvé dni prevratu poutekali do Maďarska. V Rožňave je 50 rodín takýchto utečencov. Tvrdia, že utekajú pred partizánmi a vypovedajú, že boli na Slovensku partizánmi mučení“.⁵⁰ Na druhej strane boli hlásené prípady, keď ukrajinskí utečenci dobrovoľne vstupovali do partizánskych oddielov. Napríklad Ing. Alexander Kyjašev po vojne vypovedal, že v septembri 1944, na príkaz MNV a posádkového veliteľstva, organizoval v Tisovci ukrajinských utečencov do partizánskych oddielov kpt. Jegorova a kpt. N. Rogana. Menovaný dokonca uvádza, že úloha bola mimoriadne zdarne ukončená do 18. septembra 1944 „prihláška bola 100 % a okolo 50 % dokonca pre nespôsobilosť nebola prijatá“.⁵¹ S ohľadom na to, že A. Kyjaševovi po vojne išlo v prvom rade o osvedčenie o politickej spoľahlivosti, je možné tento údaj považovať za pochybný.

⁴⁷ CHŇOUPEK, B.: c. d., s. 230 – 231.

⁴⁸ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, prez., k. 95. Hlásenie NÚ v Krupine z 23. 10. 1944.; tiež ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, D1–2331/1944, prez., k. 569. Hlásenie NÚ Horné Rykynčice 9. 10. 1944.

⁴⁹ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, D1–2372/1944, prez., k. 569, Nezvestné osoby v území predtým obsadenom partizánmi.

⁵⁰ VHA Trnava, Zbierka OVDS, k. 22, č. 872/1944. Správy z Maďarska, č. 50.132. dôv. sprav. 1944.

⁵¹ ŠAP R. Sobota, f. ONÚ Tisovec, adm., k. 13, č. 1903/45.

O utečencov sa podrobne zaujímal aj povstalecká SNR v Banskej Bystrici, pre ktorú tento živel nachádzajúci sa na povstaleckom území bol nebezpečným precedensom. Poverenie pre veci vnútorné, vyzývalo okresné úrady na svojom území, aby dodatočne skontrolovali utečencov ohľadom prechovávaní a držania zbraní. Nariad'ovalo im uskutočniť konfiškáciu konských záprah a motorových vozidiel utečencov.⁵² Zároveň poverenie nariad'ovalo okresným náčelníkom, aby sa po prípadnom odzbrojení uvedených utečencov postarali o ich čím skoršie dopravenie za hranice „Československej republiky“. Zostať mohli len tí utečenci, ktorých členovia sa zapojili „do nášho partizánskeho hnutia“.⁵³ SNR sa počas pôsobenia v Banskej Bystrici sa stále usilovala o zistenie počtu utečencov rozmiestnených v povstaleckom priestore a ich presné zmapovanie, o čom svedčia jej viaceré nariadenia a obežníky.⁵⁴

Počas mohutnej ofenzívy nemeckých jednotiek proti povstaleckému územiu, do priestorov Banská Štiavnica – Krupina – Zvolen bol nasadený zosilnený prápor 14. haličskej divízie.⁵⁵ Dňa 29. septembra vyložili na železničnej stanici v Zemianskych Kostol'anoch štáb, prieskumnú čatu, veliteľskú rotu, tri strelecké roty, rotu ťažkých zbraní, čatu ženistov, spojovaciu čatu a batériu poľného delostrelectva – všetkých deväťsto dôstojníkov a mužov tejto bojovej skupiny.⁵⁶ Na rozkaz veliteľa nemeckých okupačných vojsk na Slovensku sa v októbri 1944 zapojil do vyčistenia južného pásma od povstaleckých jednotiek.⁵⁷ Z Oslian sa presunuli do Píly, do blízkosti bojovej skupiny Schill, najelitnejšej nemeckej jednotky, ktorá sa prebýjala Pohroním. Skupiny dobyli Žarnovicu

⁵² ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, D1–2266/1944, prez., k. 569. Zariadenie koní a postrojov ukrajinských utečencov.

⁵³ Štátny archív Banská Bystrica (ŠABB),f. Pohronská župa, k.48, č. 2804/1944.

⁵⁴ ŠAP Lučenec, f. ONÚ Divín, prez., k. 5, č. 211/44 dôv. Obežník SNR Poverenia pre veci vnútorné č. 615/1944/II.

⁵⁵ *SNP, Nemci a Slovensko.* (Zost. V. Prečan). Bratislava : VPL, 1971, s. 152.

⁵⁶ CHŇOUPEK, B.: c. d., s. 230.

⁵⁷ KORČEK, J.: *Slovenská republika...*, s. 143 – 145.

a spojili sa. Zaútočili na oddiely paradesantnej brigády. Útočili na Svätý Kríž, zviadli ťažký boj o Vyhne, obsadili Banskú Štiavnicu, Banskú Belu, Kozelník. Potom dobyli Krupinu a obrátili sa na sever, na Babinú a Zvolen.⁵⁸ Počas krvavej vojenskej expedície narazili na ukrajinských utečencov. Časť štábu, ktorý zostal v Krupine, čakalo prekvapenie. Okolo polnoci nemecká hliadka predviedla dvoch mužov, jedného s mliečnikom v ruke. Predstavili sa ako Ukrajinci z Haliče, farár Levický a Dmitrij Osadčuk. Vypovedali, že sú z vojenského tábora Oremov Laz, kde žijú desiatky haličských rodín, mnohí z nich sú príbuzní vojakov z 14. haličskej divízie. Hovorili, že tam žijú v biede a neustálom strachu. V zúfalstve sa vydali na cestu do Krupiny, akoby kúpiť mlieko pre deti, lebo sa dopyčuli, že v meste sú už Nemci. Prosili o rýchlu pomoc, lebo inak vraj môže dôjsť k najhoršiemu. Štáb vyslal na Oremov Laz tri tanky a štyridsať vojakov. Na druhý deň večer sa vrátili a s nimi na vozoch stovky utečencov, ktorých potom umiestnili v barakoch neďaleko kameňolomu.⁵⁹

Po obsadení Babinej haličská bojová skupina vedená pplk. K. Wildnerom pokračovala v bojoch o Zvolen a Banskú Bystricu.⁶⁰ Ukrajinskí vojaci bojovali s osobitným nasadením, najmä keď sa dopyčuli, že bolševickí partizáni zajali veľa rodín ukrajinských utečencov, ktoré bolo treba zachraňovať.⁶¹ Haličania dokonca medzi prvými vstúpili 27. októbra 1944 do Banskej Bystrice a o dva dni neskôr boli na námestí, kde rečnil J. Tiso a H. Höfle.⁶² Zároveň začali vyvíjať úsilie na zhromaždenie utečencov – svojich rodákov – na jedno miesto. Sústreďovali ich z celého priestoru do Krupiny. Na základe rozkazu Veliteľstva nemeckej brannej moci v Krupine v dňoch 24. – 28. októbra 1944 boli všetci ukrajinskí utečenci z obcí okresu prepravovaní do mesta (barakový tábor). Následovne každá obec, kde sa utečenci nachádzali bola povinná

⁵⁸ CHŇOUPEK, B.: c. d., s. 230.

⁵⁹ Tamže, s. 230 – 231.

⁶⁰ HRONSKÝ, M.: Generálny útok okupačných vojsk. *Lud*, 30. 7. 1974, s. 4.

⁶¹ CHŇOUPEK, B.: c. d., s. 230.

⁶² ŠMIHULA, D.: c. d., s. 13.

28. októbra 1944 dodat' dostatočný počet konských záprahov, s pomocou ktorých mali utečencov dopraviť do obce Žemberovce. Tam sa ich mal ujať OÚ v Banskej Štiavnici, ktorý sa mal postarať o ich ďalšie dopravenie do Bratislavy.⁶³ Divízia bola nápomocná Veliteľstvu nemeckej brannej moci v Krupine – pomáhala im evakuovať utečencov z prifrontového pásma do Bratislavy, z ktorej nasledovne odchádzali do Nemecka.⁶⁴ Podobná situácia sa odohrávala aj v iných okresoch na Slovensku. Utečenci boli sústredovaní obvykle do okresného mesta, odkiaľ ich organizovane prepravovali do Bratislavy.⁶⁵ Ostatná časť 14. haličskej divízie v tom čase útočila proti povstalcov a partizánom na Považí v priestore od Púchova po Štrbu. Po porážke povstania a počas partizánskeho odboja 14. haličská divízia plnila funkciu policajno-prepadového oddielu SS v rámci skupiny Schill. Okrem bojovej skupiny pplk. Wildnera divízia sformovala ďalšiu, pod velením stot. Wittenmeyera. Obidve skupiny pôsobila takmer na celom bývalom povstaleckom priestore. Zasahovala trestnými výpravami od Žiliny po Rimavskú Sobotu.

Rozsah a priebeh trestných výprav haličských oddielov na území Slovenska posiaľ nemáme bližšie zmapovaný. Predpokladáme ale, že jestvujúce zmienky o nich sú často prehnané alebo zámerne zmanipulované. Domnievame sa, že činnosť 14. haličskej divízie bola často zamieňaná s činnosťou Einsatzkomanda 14, ale aj ostatných nemeckých trestných kománd na Slovensku. B. Chňoupek na stránkach svojej monografie ohľadom tejto veci uvádza nasledujúci text z denníka plk. Pobiguščiho: „Mali sme však aj ťažkosti. Jednou z nich bola brigáda Dirlewanger. Jej mužstvo sa dopúšťalo rozličných násilností voči slovenskému obyvateľstvu, všade zanechávalo po sebe zlú povesť, a čo bolo najhoršie, brigáda bola podriadená našej divízie, čím jej zlá povesť padala aj na nás. Slovákom sa ťažko vysvetľovalo a dokazovalo,

⁶³ ŠAP Zvolen, f. OÚ Krupina, prez., k. 95 – 96. Písomnosti o odtransportovaní ukrajinských a poľských utečencov zo Slovenska do Nemecka.

⁶⁴ CHŇOUPEK, B.: c. d., s. 237.

⁶⁵ ŠAP Lučenec, f. ONÚ Divín, prez., k. 5, č. 221/1944.

že brigáda je samostatnou vojenskou jednotkou, ktorú len dočasne prideliť k našej divízii. Podobne to bolo aj s východotureckou jednotkou. Velil jej standartenführer SS, Nemeč, ktorú prijal islam, nechal sa titulovať knieža a zmenil si meno na Harúm ar-Rašid. Jeho jednotka sa dopustila rozličných zločinov voči obyvateľstvu – a to všetko na náš účet.⁶⁶

V dôsledku vypuknutia povstania Veliteľstvo starostlivosti o utečencov pri MNO už v polovici septembra 1944 informovalo okresné a župné úrady (s výnimkou povstaleckého územia), že Nemecko preberá všetkých utečencov došlých na Slovensko do vlastnej starostlivosti a v najbližších dňoch ich bude transferovať do Ríše. Zároveň Veliteľstvo stanovilo výnimku, podľa ktorej mohli na území republiky ostať len tí utečenci, ktorí sa starali o svojich príbuzných na Slovensku. V týchto prípadoch o ich ponechaní mohli rozhodovať okresné úrady.⁶⁷

Transferovanie väčšiny utečencov do Ríše sa skončilo v decembri 1944. Začiatkom februára 1945 slovenské územie opustila aj 14. haličská divízia. Ustúpila na rakúske teritórium.⁶⁸ Týmto v podstate končí epizóda pobytu ukrajinských, ruských a poľských utečencov na slovenskom území, ako aj ich stručný náčrt prepojenia s povstaním na Slovensku v roku 1944. Podľa nám dostupných informácií, nie všetci utečenci mali záujem odísť zo Slovenska. Mnohí z nich zostali a žiadali o povolenie na trvalý pobyt, ktorú im vydávala Ústredňa štátnej bezpečnosti v Bratislave.⁶⁹ V nasledujúcom období, po príchode sovietskej Červenej armády a obsadení slovenského územia, sa bývali ukrajinskí a ruskí utečenci stali bezprostredným terčom sovietskeho NKVD, ktorú sa prostredníctvom svojich zvláštnych

⁶⁶ CHŇOUPEK, B.: c. d., s. 236.

⁶⁷ ŠAP B. Bystrica, f. OÚ B. Bystrica inv., D1–2098/1944, k. 143. Obežník Veliteľstva starostlivosti o utečencov – MNO č. 776.104/Dôv. VSU – 1944.

⁶⁸ CHŇOUPEK, B.: c. d., s. 241.

⁶⁹ ŠABB, f. Pohronská župa, inv., č. 16260/1944, k. 581.

oddielov špeciálne zameriaval na vyhľadávanie emigrantov – utečencov zo ZSSR.⁷⁰

V roku 1946 bol v jednom zo slovenských denníkov publikovaný článok pod názvom „Pol milióna utečencov sa skrýva v Rakúsku“. V ňom sa v duchu komunistickej propagandy poukazovalo na to, že „veľká väčšina týchto ľudí bojovala zo zbraňou v ruke proti Spojeným národom, aktívne spolupracovala s hitlerovcami a ušla z demokratických štátov strednej a východnej Európy... Len v americkej okupačnej oblasti, okrem Viedne, je 233 000 takýchto utečencov, v britskej, okrem Viedne, 126 000 a vo francúzskej 77 000“.⁷¹ Komunistická tlač informovala aj o tom, že už začiatkom februára 1946 sa na zasadnutí Sociálno-humanitného výboru OSN prerokovávala otázka utečencov sústredených v západnej Európe. Na rokovaní „členka ukrajinskej delegácie upozornila, že pod maskou utečencov sa skrývajú osoby, ktoré sa zúčastnili na vraždení mierumilovných občanov a obávajú sa stáť pred súdom vlastného národa. Takéto osoby si nezaslúžia pomoc Spojených národov a musia byť dopravené do vlastnej krajiny“. Po prejave ostatných delegátov výboru sa ujal slova delegát ZSSR, ktorý upozornil, že treba rozlišovať medzi pravými a zdanlivými utečencami. Veľmi dôrazne upozornil na fašistickú činnosť utečencov – kolaborantov a zradcov. Povedal: „Bolo by veľmi divné, keby hitlerovskí agenti našli u Spojených národov pomoc a milosť“. Sovietsky delegát zdôrazňoval, že Spojené národy nesmú vytvárať problém permanentných utečencov a vyslovil nádej, že táto otázka sa teraz vyrieši lepšie, ako po prvej svetovej vojne.⁷² Sovietsky zväz navrhoval previesť repatriáciu, ktorá mala uskutočniť na širokých základoch a „medzinárodne platných zásadách“. Sovietska repatričná akcia sa uskutočnila v rokoch 1946 – 1947 takmer v celej Európe, nevynímajúc Československo.

⁷⁰ LETZ, R.: Činnosť sovietskych orgánov NKVD na Slovensku v rokoch 1944 a 1945. In: *Slovensko na konci druhej svetovej vojny*. (Zost. V. Bystrický-Š. Fano). Bratislava : HÚ SAV, 1994, s. 107.

⁷¹ *Východoslovenská pravda*, 27. 7. 1946, s. 2.

⁷² *Východoslovenská pravda*, 6. 2. 1946, s. 2.

Zjavnou bola snaha ZSSR disponovať ľuďmi a mať pod kontrolou všetkých svojich eventuálnych štátnych príslušníkov. Navyše, týchto mala záujem čo najtvrdšie potrestať, nakoľko v sovietskom ponímaní sa stali kolaborantmi a zradcami svojej socialistickej vlasti, no svoj zámer sa jej nepodarilo naplniť podľa pôvodných predstáv. Utečenci zo ZSSR sa rozprchli po celej kontinentálnej Európe a skončili aj v zaoceánskych krajinách, najmä v USA, Kanade, Argentíne a Austrálii. Podľa niektorých údajov ešte aj v súčasnosti vo Veľkej Británii žije okolo 1 500 príslušníkov haličskej divízie⁷³ a predpokladáme, že aj ich rodinných príslušníkov, ktorí v roku 1944 prešli slovenským územím.

⁷³ KLOBUŠICKÝ, V.: Hitlerovi ukrajinskí bojovníci. *Bojovník*, č. 4, 2001, s. 3.

PETER MIČKO

HOSPODÁRSKE FUNGOVANIE POVSTALECKÉHO ÚZEMIA POČAS BOJOV S NEMECKÝMI JEDNOTKAMI

V roku 2004 si pripomíname už šesťdesiate výročie udalosti, ktorou sa slovenský národ aktívne zapojil do protifašistického boja vtedajšej antihitlerovskej koalície. Pri oslavách dôležitého medzníka slovenských dejín by sme však nemali zameriavať svoju pozornosť iba na jubileum, ale zamýšľať sa hlavne nad jeho obsahom. Podobne ako pri hodnotení existencie 1. Slovenskej republiky, aj v otázke SNP máme dve vyhranené názorové skupiny slovenských historikov. Jedna strana hodnotí povstanie čisto pozitívne, vo väčšine prípadov bez akýchkoľvek výhrad, kým druhá strana v ňom vidí „najčiernejší deň“ slovenských dejín. V snahe o pravdivé zhodnotenie udalosti nám však nepomôže čiernobiele videnie skutočností, ale hlavne objektívny a seriózný vedecký výskum. Témou, ktorá neprináša toľko polemiky ako politická a vojenská oblasť, je hospodárska otázka povstania. Tejto sa nevenuje toľko pozornosti, ale práve ona sa priamo dotýkala civilného života na povstaleckom území a zabezpečovala jeho riadny chod. Či to bol finančný, sociálny, výrobný, dopravný, administratívny, bezpečnostný, kultúrny alebo školský sektor. Hospodárske zabezpečenie povstania nemohlo byť pripravené zo dňa na deň, ale potrebovalo dlhšiu prípravu, ktorú zaistovali významní národohospodári 1. SR. Materiálne a finančné zabezpečenie SNP umožňovala aj dobrá hospodárska situácia v slovenskom štáte.

1. SR sa od svojho vzniku stretávala s obrovským tlakom nacistického Nemecka, ktoré sa snažilo o úplné ovládnutie slovenského hospodárstva. Nastolenému trendu sa snažili zabrániť rôznymi ochrannými opatreniami slovenskí národohospodári. Na obmedzenie vývozu tovarov do Nemecka bol zavedený systém skladačiek. Znamenalo to, že vývoz sa zaťažil 19 % v prípade

neuhradenia tovaru devízami alebo zodpovedajúcim tovarovým ekvivalentom. Veľmi efektívnou bola aj výplatná lehota, pri ktorej musel vývozca čakať na úhradu svojho tovaru až šesťnásť týždňov. Uvedené opatrenia do istej miery pomohli Slovensku v jeho proimportnej politike. Slovensko sa ubránilo aj zavedeniu marky ako druhého platidla na svojom území. Táto skutočnosť mala pozitívny vplyv na slovenské hospodárstvo, lebo obmedzovala možnosť vykupovať zásoby na vnútrozemskom trhu. Pre Slovenskú republiku bol výhodný aj bezcolný obchod s českými krajinami, keďže do Protektorátu smerovalo veľké množstvo slovenského tovaru. V rámci zachovania čo najväčšej samostatnosti hospodárskej politiky boli zavedené clearingové účty s rôznymi kurzami marky a robila sa aj dvojitá evidencia tovarov.¹ Uvedenými opatreniami sa aj napriek obrovskému nemeckému vplyvu podarilo zachovať až do vojenského obsadenia Banskej Bystrice nemeckým vojskom aspoň určitú samostatnosť slovenského hospodárstva, čo napomohlo pri finančnom a materiálnom zabezpečení SNP.

Na prípravách povstania sa podieľali viacerí národohospodári. Predovšetkým to bol guvernér Slovenskej národnej banky Imrich Karvaš, ktorý zabezpečoval hlavne finančné záležitosti a generálny tajomník Ústredného združenia slovenského priemyslu Peter Zaťko.² Už na prvom zasadnutí Slovenskej národnej rady (SNR) bol Zaťko poverený zabezpečením hospodárskych predpokladov povstania. Na zasadnutí predložil aj návrh organizácie hospodárskeho zabezpečenia. Išlo o dva hlavné body: 1. „Zásobovanie armády bude treba zabezpečiť tak, aby v boji nemala materiálne nedostatky. Armáda bude musieť predložiť svoje požiadavky na materiál, ktorý si nevie zabezpečiť sama a ktorý by sme mali zabezpečiť z civilného sektoru. 2. Rovnako treba zabezpečiť aj

¹ Takýmto spôsobom sa zachovali veľké zásoby pohonných hmôt, vojenských topánok a kože pre pripravované povstanie.

² FABRICIUS, M.: Hospodárstvo vojnovkej Slovenskej republiky a SNP. In: *SNP 1944 – vstup Slovenska do demokratickej Európy*. B.Bystrica: Adade, s. 92.

zásobovanie civilného obyvateľstva potravinovými článkami a celé povstalecké hospodárstvo dostatočným množstvom obeživa.“³ V priebehu prvých ôsmich mesiacov roku 1944 sa začali postupne realizovať aj spomenuté rámcové predstavy o hospodárskom zabezpečení SNP. Asi prvými krokmi, ktoré zabezpečovali zásoby pre ozbrojený boj, bolo vytvorenie tajnej zásoby 20 000 párov vojenských bagančíc. Zásoby sa vytvorili v spolupráci s riaditeľom Baťových závodov v Baťovanoch (dnešné Partizánske) J. Luptákom.⁴ Tajné zásoby vydržali neprezerané až do jarných mesiacov roku 1944, kedy boli odtransportované pre partizánov na východnom Slovensku a v Turci. Väčšina z nich, asi 15 000 párov však bola ešte pred povstaním presunutá do provizórnych skladov v Brezne, Slovenskej Ľupči a Tisovci.⁵

Veľmi dôležitou súčasťou väčšej vojenskej akcie bolo aj zabezpečenie dostatočného množstva pohonných hmôt. Keďže Slovensko nemalo veľké domáce ložiská ropy, zvolili sa dve cesty zabezpečenia benzínu. Na jednej strane sa vymáhali vyššie kontingenty od nemeckého dodávateľa a na strane druhej sa obmedzovala spotreba benzínu v civilnom sektore. Uvedenými opatreniami sa podarilo zabezpečiť dostatočné množstvo pohonných hmôt. V auguste 1944 bolo najväčšie množstvo benzínu uložené v skladoch Vojenského a chemického ústavu v Zemianskych Kostol'anoch – 1 400 000 litrov benzínu a v skladoch rafinérie v Dubovej – okolo 300 000 litrov. Menšie zásoby boli aj v Trstenej na Orave. Nenahraditeľnou stratou pre povstanie bola skutočnosť, že nahromadené zásoby paliva sa využili len v malom množstve. Rafinériu v Dubovej aj napriek upozorneniam SNR londýnskej vláde, zbombardovalo 20. 8. 1944 spojenecké anglo-americké letectvo. Zemianske Kostol'any už 11. 9. 1944 obsadili Nemci a vzhľadom k tomu, že partizáni zatarasili železničný tunel, nebolo možné previesť väčšie množstvo benzínu

³ *Národohospodár Peter Zaťko spomína*. L. Mikuláš : Tranoscius, 1994, s. 148.

⁴ CAMBEL, S.: *Hospodárske pomery v SNP*. B. Bystrica : M. SNP, 2003, s. 54.

⁵ *Národohospodár Peter Zaťko...*, s. 101.

na povstalecké územie. Vyradením obidvoch skladov prišlo povstanie o viac ako milión litrov pohonných hmôt.⁶

Na návrh P. Zaťka a I. Karvaša rozhodol Komitét hospodárskych ministrov⁷ o predzásobení obyvateľstva potravinami na tri mesiace dopredu s tým, že zásoby sa obyvateľstvu vydajú v auguste 1944. Zložitejšia situácia nastala pri presune technického materiálu do stredoslovenskej oblasti. Pre vojenské jednotky boli nepostrádateľné materiály ako ostnatý drôt, klince a cement. Pri ich zabezpečovaní pomohol riaditeľ Účastinnej spoločnosti Coburg v Trnave Branislav Chrapo. Po súhlase Najvyššieho úradu pre zásobovanie a súhlase ministra národnej obrany rozhodol z bezpečnostných dôvodov presunúť zásoby z Trnavy do závodu Ocelový dom v Pohorelej. O presune cementu zo Slovenských cementární Lietavská Lúčka sa zas rozhodlo na základe vytvorenia väčších zásob u obchodníkov.⁸ Pri zabezpečovaní takéhoto množstva materiálu bola neoceniteľná pomoc Jozefa Staneka, prednostu VI. odboru Najvyššieho úradu pre zásobovanie, ktorý riadil hospodárenie so surovinami a priemyselnými výrobkami, Jána Klinovského, predsedu Obilnej spoločnosti pre Slovensko a vedúceho Ústredne pre hospodárstvo rastlinné a mnohých iných spolupracovníkov podieľajúcich sa na presunoch a zabezpečovaní zásob.⁹ Do hospodárskych príprav povstania boli teda zapojení mnohí vysokí úradníci bratislavskej vlády, ktorí museli podliehať podmienkam prísnej konšpirácie.

Ako je všeobecne známe SNP začalo vyhlásením Jána Goliana 29. 8. 1944, v druhom, nevýhodnom variante, ako obrana územia pred nemeckou okupáciou. V tomto čase však ešte neboli ukončené všetky hospodárske záležitosti a hlavne vojenské

⁶ CAMBEL, S.: *Hospodárske pomery...*, s. 57.

⁷ Komitét hospodárskych ministrov bol zložený z ministrov hospodárskych rezortov a odborníkov, ktorí dohliadali na hospodársky chod krajiny.

⁸ *Národohospodár Peter Zaťko...*, s. 150.

⁹ TÓTH, D.: Hospodárske zabezpečenie protifašistického odboja na Slovensku v rokoch 1940 – 1945. In: *Podiel slovenských národohospodárov na príprave SNP*. B. Bystrica : Adade, 1999, s. 59.

prípravy. Povstalecké územie s rozlohou 20 000 km² a s približne 1 700 000 obyvateľmi sa však mohlo spoľahnúť aspoň na dostatočnú zásobu finančných prostriedkov. Hlavnú zásluhu na dostatočnej zásobe peňazí mal guvernér Slovenskej národnej banky (SNB) I. Karvaš, ktorému sa podarilo na stredné Slovensko presunúť 2/3 celoslovenských zásob peňazí. Najväčšia hotovosť bola presunutá do filiálky SNB v Banskej Bystrici, ktorej zásoby potom predstavovali 3 541 398 319 korún¹⁰. Predpokladalo sa, že povstanie podporia aj filiálky SNB v Ružomberku, Prešove a Žiline, no vzhľadom k rýchlemu obsadeniu týchto miest Nemcami zostala k dispozícii iba bansko-bystrická finančná inštitúcia. Čiastkou 1 450 000 korún v desaťkorunových minciach prispela 2. 9. 1944 aj Štátna mincovňa v Kremnici.¹¹

Začiatok povstania teda neznamenal iba vojenské strety povstaleckej armády s nemeckými jednotkami, ale priniesol so sebou aj bežné problémy hospodárskeho života. Predstavitelia SNR museli od začiatku zabezpečovať fungovanie civilného života obyvateľstva stredného Slovenska. Bolo potrebné vyplácať mzdu, žold pre vojakov i dôchodky. Finančné prostriedky sa však museli vyplácať nielen obyvateľom nachádzajúcim sa na povstaleckom území, ale aj osobám prichádzajúcim z iných oblastí Slovenska. Ďalšou dôležitou úlohou bolo zabezpečenie dostatočného množstva potravín pre armádu a civilné obyvateľstvo. Život sa nemohol zastaviť ani v priemyselných a potravinárskych podnikoch zabezpečujúcich spomínané potreby.

Zákonodarnú, vládnu a výkonnú moc na území povstaleckého Slovenska prevzala 1. 9. 1944 SNR a jej poverenictva. Hospodárska oblasť spadala hlavne do kompetencií Poverenictva pre financie a Poverenictva pre veci hospodárske a zásobovacie.¹² O novovzniknutej situácii informovalo Poverenictvo SNR pre veci hospodárske a zásobovacie aj Notársky úrad v Banskej Bystrici:

¹⁰ CAMBEL, S.: *Hospodárske pomery...*, s. 32.

¹¹ Archív Múzea SNP (AMSNP), f. VI. príř. č. A 75/77, A 3297, A 3298, k. 7.

¹² Štátny archív Banská Bystrica, pobočka B. Bystrica (ŠAP B. Bystrica), fond (f.), Mestský úrad B. Bystrica (MÚ BB), inv. č. 1704/1944, kartón (k.) 219.

„Pretože Štátny pozemkový úrad a Ústredná správa fondu pre správu poľnohospodárskych majetkov pri Štátnom pozemkovom úrade nachádzajú sa ešte na území obsadenom Nemcami, oznamujeme Vám, že Povereníctvo SNR pre veci hospodárske a zásobovacie v Banskej Bystrici v zmysle nariadenia SNR zo dňa 1. 9. 1944 prevzalo všetku agendu týchto dvoch úradov. Nariaďujem Vám, aby ste vo všetkých veciach spadajúcich do kompetencie oboch menovaných úradov obracali priamo na nás. Prikazujem Vám ďalej, aby ste s majetkami spravovanými týmto úradom, nerobili žiadne zásadné opatrenia, ale ponechali terajší stav až na naše ďalšie rozhodnutie. Obmedzte sa len na zákroky k zaisteniu inventárov, zásob a hotovostí a hlavne na opatrenia k zaisteniu nerušeného hospodárenia podľa danej situácie. Ak by bolo treba súrne urobiť dispozície väčšieho a dôležitejšieho rozsahu, prídte si osobne vyžiadať pokyny a súhlas na Povereníctvo SNR pre veci hospodárske a zásobovacie...“¹³ Takýmto spôsobom sa SNR hneď od začiatku SNP snažila aby sa hospodársky život dostal pod patronát skúsených odborníkov a nezostal bez odborného riadenia.

Počas septembra a októbra 1944 vydala SNR celkovo 26 nariadení hospodárskeho a sociálneho charakteru. Keďže hospodárstvo 1. SR bolo pevne prepojené s nemeckou ekonomikou, museli sa uskutočniť opatrenia zamedzujúce tejto prepojenosti. Nevyhnutným predpokladom fungovania priemyslu bolo zavedenie nútenej správy v nemeckých a arizovaných podnikoch.¹⁴ Nariadenie SNR č. 11 z 8. 9. 1944 obsahovalo inštrukcie na vyhotovenie súpisu určených podnikov do konca septembra. Zoznamy mali obsahovať: „bežné číslo, meno podniku, druh podnikania, meno terajšieho držiteľa podniku, meno dočasného správcu, ak ho podnik má, meno bývalého majiteľa podniku, výpočet všetkých vedľajších závodov podniku, približný

¹³ ŠAP B. Bystrica, f. MÚ BB 1923 – 1945, inv. č. 10 874/1944, k. 218.

¹⁴ TÓTH, D.: c. d., s. 65.

ročný zárobok podniku, či je podnik v chode, alebo je opustený.“¹⁵ Každý podnik mal navrhnuť osobu vhodnú na vnúteného správcu. Mal to byť mravne zachovalý človek, ktorý má najmenej 24 rokov a podľa možnosti aj príslušné odborné vzdelanie.¹⁶ Vydané nariadenie sa dotklo mnohých podnikov na povstaleckom území a aj v samotnej B. Bystrici. Tu išlo hlavne o drevárske podniky Zjednotený hôrny priemysel a Zápalkáreň, kde mali svoje záujmy nemeckí majitelia. Rozhodnutie o menovaní dočasného správcu obdržal 20. 9. 1944 aj podnik Sublima, úč. spoločnosť pre impregnáciu dreva vo Vlkanovej. Menovaný správca mal do 30 dní predložiť podrobnú správu o hospodárskom a finančnom stave podniku, ako aj o svojom pracovnom programe.¹⁷

Aby SNR zabránila zneužitiu postavenia vnúteného správcu, vydalo Povereníctvo SNR pre veci hospodárske a zásobovacie 15. 9. sankčnú vyhlášku: „Vnúteného správcu, ktorý hrubo poruší svoje povinnosti, potrestá okresný úrad peňažným trestom od 100.- do 100 000.- korún, ktorý sa má v prípade nevyožiteľnosti premeniť na zavretie od 1 dňa do 3 mesiacov. Podmienečný odklad trestu je vylúčený. Porušenie týchto ustanovení sa trestá ako prečin a potrestá sa trestom na slobode do 5 rokov a peňažným trestom do 10 miliónov korún, prípadne konfiškáciou majetku...“¹⁸ Vydané opatrenia mali zabezpečiť bezproblémové fungovanie podnikov dôležitých ako dodávateľov potrebných výrobkov, či už pre armádu, alebo civilný sektor. Pre krátkosť času sa ale nemohli realizovať všetky plánované záležitosti.

Čo sa týka priemyselných podnikov, najdôležitejšími z hľadiska povstania boli závody zabezpečujúce vojakom vlastný vojenský materiál. Hlavným strojárskym podnikom boli Podbrezovské železiarne, zabezpečujúce materiál počas celých

¹⁵ Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Rimavská Sobota, (ŠAP R. Sobota), f. Obvodný notársky úrad (ONÚ) Rovné 1788 – 1945, inv. č. 171/1944, k. 2.

¹⁶ Tamže.

¹⁷ Štátny archív Banská Bystrica (ŠABB), f. Zoznam firiem (Zf), inv. č. 2445/1944, k. 303 – 304.

¹⁸ ŠAP B. Bystrica, f. MÚ BB 1923 – 1945, inv. č. 1755/1944, k. 219.

dvoch mesiacov. Vyrábali sa tu mínometry, zásobníky do guľometov, ručné granáty, oceľové protitankové prekážky, koľajnice, plech na pancierové vlaky a mnohé iné potrebné materiály. Pri postupe Nemcov sa prevádzka presunula bližšie k horám a výroba pokračovala na Troch Vodách a Červenej Jame. Druhým významným zbrojárskym strediskom bola továreň Sandrik v Dolných Hámroch a zlievareň vo Vyhniach. Najdôležitejším artiklom ich výrobnej činnosti boli protitankové míny, ktoré boli pri nedostatku ťažkých zbraní priam nenahraditeľné. Tretím zbrojárskym mestom sa stal Zvolen, kde sa zvolenským a vrútockým železničiarom podarilo za päť týždňov zhotoviť tri pancierové vlaky: Hurban, Štefánik a Masaryk.¹⁹

Finančné záležitosti týkajúce sa fungovania povstaleckého územia mala po vypuknutí SNP pod patronátom SNB. Toto postavenie potvrdilo nariadenie SNR č. 17 zo 14. septembra 1944, ktoré poverilo banskobystrickú filiálku SNB vykonávaním práv a povinností patriacich Slovenskej národnej banke.²⁰ SNB bola teda jedna z mála inštitúcií, ktoré začali bez väčších problémov s činnosťou hneď od začiatku povstania. Počet siedmich pracovníkov sa časom rozrástol na 38 úradníkov a dvoch pomocných pracovníkov. Zamestnanie tu našli pracovníci z Rajeckých Teplíc, Žiliny, Ružomberka i Bratislavy. Okrem bankovej, spadala do kompetencií SNB aj práca pre Povereníctvo financií a agenda týkajúca sa financovania súkromného sektora.²¹ Tieto opatrenia boli potrebné hlavne kvôli zachovaniu poriadku v hospodárskom živote a udržania si dôvery občanov voči SNP. Prvoradým cieľom SNB bolo zabezpečenie potrieb 1. československej armády na Slovensku. O stave financií v banke sa presvedčil už 30. 8. 1944 aj jej veliteľ pplk. gšt. J. Golian. S návštevou vyslovil spokojnosť, ale ešte v ten istý deň vydal rozkaz: „Nariaďujem Vám aby ste so všetkými peňažnými

¹⁹ CAMBEL, S.: *Hospodárske pomery...*, s. 58.

²⁰ CAMBEL S.: Národná banka na povstaleckom území a podiel Karola Markoviča na jej činnosti. In.: *Podiel...*, s. 50.

²¹ Tamže, s. 52.

hotovosťami boli k dispozícii Veliteľstvu československej armády (VČSA) na Slovensku, poprípade jemu podriadeným jednotkám, ktoré budú na Vás pre odber peňazí VČSA prikázané. Upozorňujem, že bez súhlasu VČSA nesmie byť prevedený žiaden poukaz – výplata, lebo iná transakcia a to či už pôjde o výplatu vojenskej jednotke alebo niektorému peňažnému ústavu²² Aj keď nariadenie vyznievalo dosť direktívne, komplikácie medzi VČSA na Slovensku a SNB nikdy nenastali. Financie pre armádu boli vyplácané postupne. Prvých 20 miliónov Ks už 31. 8. 1944, ďalšie obnosy boli vyplácané priebežne a 9. 10. 1944 obdržala armáda 150 miliónov Ks na zabezpečenie ozbrojeného boja v horách. Celkové náklady vyplatené SNB v Banskej Bystrici Vojenskému veliteľstvu v Banskej Bystrici predstavovali sumu 393 300 000 Ks. Filiálka SNB v Ružomberku stihla ešte vyplatiť 18 miliónov pri obrane Liptovského Mikuláša a Ružomberka.²³ Pri zabezpečovaní vojenských pohľadávok sa nezabúdalo ani na civilný sektor. Peniaze sa poskytovali na rôzne účely. Kryli sa potreby vytvorenia zázemia povstaleckých frontov, poskytlo sa 100 000 korún na podporu obyvateľov vypáleného Telgártu, 500 000 malo pomôcť pri rekonštrukcii rafinérie v Dubovej. Úver bol poskytnutý aj na rekonštrukciu banskobystrickej vysielacky, či na zriadenie nového letiska v Rohoznej pri Brezne.²⁴ Celková suma vynaložená na zabezpečenie civilného života predstavovala celkovo 57 275 795,25 Ks.²⁵

Neodmysliteľnou súčasťou finančného sektoru, zabezpečujúcou nekomplikovaný hotovostný a bezhotovostný platobný styk, bolo aj zriadenie Poštovej sporiteľne v B. Bystrici. Jej zriadenie oznámil 4. 9. 1944 bansko-bystrický vysieláč. Hneď od svojho zriadenia musela Poštová sporiteľňa zabezpečiť financovanie štátnych úradov a štátnych podnikov. O vyplácaní platov pre štátnych a verejných zamestnancov vydal už 5. 9. 1944

²² AMSNP, f. VI., príř. č. A 81/77, k. 7.

²³ FABRICIUS, M.: c. d., s. 95.

²⁴ CAMBEL, S.: *Národná banka...*, s. 53.

²⁵ FABRICIUS, M.: c. d., s. 95.

príkaz aj Povereník pre veci vnútorné Gustáv Husák: „Platy štátnych a verejných zamestnancov vnútornej správy na mesiac október 1944, účinkujúcich na území slobodného Slovenska – v prípade, že by nemohli byť poukázané iným spôsobom- vypláti Poštová sporiteľňa v Banskej Bystrici. Preto predložte výplatné listiny, alebo odstrižok šekovej poukážky na platy za mesiac september a za august 1944. Podľa týchto poukážem všetkým zamestnancom vnútornej správy platy, aby každý štátny a verejný zamestnanec svoje osobné náležitosti na čas obdržal.“²⁶

Okrem vyplácania platov bolo veľmi dôležitou úlohou vyplácanie dôchodkov na povstaleckom území. Keďže hlavná centrála Poštovej sporiteľne bola pred SNP v Bratislave, bolo potrebné aby Bystrica prevzala jej služby. Dôchodky sa vyplácali nielen obyvateľom nachádzajúcim sa na povstaleckom území, ale boli zabezpečení aj dôchodcovia prichádzajúci z iných oblastí Slovenska. Vďaka kvalitnej sieti poštových úradov boli finančné čiastky doručované bez väčších problémov a tým sa zabezpečila aj dôvera občanov voči SNR. Finančné prostriedky na vykonávanie svojich služieb obdržala podľa nariadenia Povereníctva SNR pre financie zo siedmeho septembra 1944 Poštová sporiteľňa v Banskej Bystrici od SNB. Poštová sporiteľňa mala vybavovať aj požiadavky jednotlivých povereníctiev, čím sa sčasti odbremenilo Povereníctvo pre financie. SNB uvoľňovala financie potrebné pre Poštovú sporiteľňu postupne, podľa potreby. Prvá čiastka vo výške 51 miliónov bola uvoľnená 6. 9. 1944, 29. 9. 1944 to bolo 30 miliónov, 16. 10. 1944 – 50 miliónov a 25. 10. 1944 dokonca 200 miliónov. Táto posledná čiastka mala zabezpečiť hospodársky život po ústupe povstalcov do hôr. Po konečnom spočítaní financií uvoľňovaných na krytie štátnych výdavkov a zabezpečení civilného sektora sa na účtoch Poštovej sporiteľne v Banskej Bystrici zhromaždilo 530 miliónov Ks. Z týchto prostriedkov sa však vyčerpalo len 57.2 milióna.²⁷ Zriadením Poštovej sporiteľne

²⁶ ŠAP B. Bystrica, f. MÚ BB 1923 – 1945, inv. č. 1703/1944, k. 219.

²⁷ CAMEL, S.: *Hospodárske pomery...*, s. 49.

na povstaleckom území sa podarilo zabezpečiť plynulý chod poštových úradov, zhromažďovanie daňových a poplatkových platieb, čo umožnilo zaistenie potrieb civilného sektora.

Pre praktický život povstaleckého územia Slovenska sa popri dostatku finančných prostriedkov dostala na prvoradé miesto otázka zabezpečenia potravín pre obyvateľstvo. V dôsledku toho, že na strednom Slovensku sa nachádzalo dostatočné množstvo dobytka a ošípaných, prvoradým problémom sa stal výkup obilia a postupne aj iných poľnohospodárskych produktov. Táto úloha pripadla hlavne Zväzu hospodárskych družstiev (ZHD) v Banskej Bystrici. Už na prvej porade hospodárskych činiteľov SNP 1. 9. 1944 vydal intendant povstaleckej armády mjr. Snopko správcovi banskobystrickej expozitúry ZHD poverenie zorganizovať výkup obilia na povstaleckom Slovensku. Pod dohľadom zástupcov SNR sa na porade doriešili všetky základné podmienky výkupu, ktorý sa následne 4. 9. 1944 začal.²⁸ Pri vykupovaní nastal problém s jeho financovaním. Z iniciatívy ZHD nakoniec vzišiel písomný príkaz podpísaný Jánom Ursínyom na prevzatie prvých finančných prostriedkov zo SNB v B. Bystrici vo výške 3 400 000 Ks. Ďalšie peniaze pre výkup obilia a iných poľnohospodárskych produktov si ZHD zaobstaral hlavne prostredníctvom Roľníckej vzájomnej pokladnice v Banskej Bystrici. Následne banskobystrická centrála spolu so svojimi expozitúrami v Rimavskej Bani, Krupine, Zlatých Moravciach, ako aj Roľníckeho skladištného družstva v Martine a Lovinobani zásobovala vykúpenými produktmi samotné povstanie.²⁹

Počas necelých dvoch mesiacov vykúpila bystrická centrála ZHD na území stredného Slovenska asi 834 vagónov obilia, 100 vagónov zemiakov, 100 vagónov sena, 100 vagónov slamy, 5 vagónov strukovín a pol vagóna maku. Roľníci odpredali aj 6 000 kusov hovädzieho dobytka, skoro 130 teliat, vyše 800 ošípaných a 1 300 kusov oviec. Zväz mliekárni poskytol armáde a

²⁸ *Hospodársky obzor*, 1. 9. 1945, s. 176.

²⁹ MARTULIAK, P.: Roľnícke družstvá v SR a ich podiel na SNP. In: *Zborník k 50. výročiu SNP*. B. Bystrica : UMB, 1994, s. 80.

partizánom ešte 11 vagónov topených syrov, 2,5 vagóna masla a v posledných dňoch povstania 37 527 kg syrov a bryndze.³⁰ Zväzu hospodárskych družstiev v Banskej Bystrici sa tak podarilo svojou činnosťou zabezpečiť dostatočné množstvo potravín, ktoré využilo obyvateľstvo počas septembra a októbra 1944, ale pomohlo povstalcovi a partizánovi aj pri prežití ťažkej zimy 1944/1945 po ich ústupe do hôr.

V hektickom období fungovania života povstaleckého územia vzniklo samozrejme nebezpečenstvo predražovania tovarov. Povereníctvo pre veci hospodárske a zásobovanie zistilo, že na trhoch a v obchodoch sa vyskytujú časté prípady predražovania. V snahe zabrániť či aspoň obmedziť vzniknutý trend vydalo 21. 9. 1944 Povereníctvo pre veci vnútorné nariadenie, ktoré malo prispieť k udržaniu sociálneho a hospodárskeho pokoja. V rámci neho povereník pre veci hospodárske a zásobovacie nariadil orgánom Hospodárskej kontrolnej služby čo najrýchlejšie zistenie vinníkov a ich predvedenie pred trestný súd, zároveň obdržali náčelníci okresných úradov následné nariadenie: „Ustanovujem, že potrestanie zásobovacích priestupkov je tak eminentnou úlohou, že čo do dôležitosti nasleduje hneď za prácami vzťahujúcimi sa na obranu a bezpečnosť oslobodeného územia ... zároveň majú okresní náčelníci prísne dozerať, aby trestné oznámenia vo veciach cenových a zásobovacích, podané expozitúrami HKS alebo inými orgánmi prípadne občanmi, boli čo najrýchlejšie prejednané, rozsudky ihneď vynesené a previnilci podľa štátnych noriem exemplárne potrestaní.“³¹

Uvedené nariadenie dokumentuje, že snaha o hospodársku vyváženosť na povstaleckom území bola veľmi prísne sledovaná a dbalo sa na jej dodržiavania. Sociálne istoty a poriadok musel byť zaručený aj z hľadiska získania si dôvery obyvateľstva voči orgánom SNR. Spomenuté zabezpečovanie potrieb štátnych podnikov, štátnej správy, armády, vyplácanie dôchodkov a výkup potravín sa hradilo finančnými prostriedkami v národnej mene –

³⁰ Tamže, s. 81.

³¹ ŠAP B. Bystrica, f. MÚ BB 1923 – 1945, inv. č. 1765/1944, k. 219.

slovenských korunách. SNB však disponovala aj s pomerne hodnotnými zásobami devíz a drahých kovov. Nazhromaždenie týchto prostriedkov bolo zásluhou dobrej hospodárskej politiky slovenských ekonómov. Ich kvalitná práca je o to výraznejšia hlavne z toho dôvodu, že po vzniku štátu 14. marca 1939 nedisponovalo Slovensko skoro žiadnymi devízami a malo k dispozícii len minimálne zásoby drahých kovov.

Krátko po vypuknutí povstania zariadil guvernér národnej banky I. Karvaš presun a zablokovanie časti slovenských drahých kovov vo švajčiarskych bankách. Túto akciu uskutočnil tesne pred svojim zatknutím gestapom 3. 9. 1944. Informácia o množstve drahých kovov bola prísne tajná a o skutočnej výške nevedeli najvyšší nemeckí, ale ani slovenskí predstavitelia. Reálne čísla boli známe až z výkazov SNB o zásobách zlata k 31. 12. 1945. Podľa týchto údajov bolo v Bank für Internationalen Zahlungsausgleich Basel umiestnených 200 kg 5 68198 gr zlata a v Schweiz National Bank popri už známých 1 398 kg 77 5760 gr aj ďalších 5 708 kg 66 5960 gr zlata.³² Pomerne vysoké zásoby drahých kovov boli blokované a až po skončení druhej svetovej vojny ich previedli na účet Čs. národnej banky.

Na povstaleckom území sa po vypuknutí SNP priebežne premiestňovali drahé kovy do trezorov SNB v Banskej Bystrici. Išlo hlavne o zlato a striebro z Kremnice. Prevoz sa urýchlil hlavne po páde Turčianskeho Svätého Martina 21. 9. 1944. V noci z 5. na 6. októbra sa tak previezlo do Banskej Bystrice ďalších 9 250 kg zlata, 67 070 kg striebra a 106 200 kg rôznych drahých kovov.³³ To sa však už situácia na frontoch zhoršovala a hrozilo obsadenie Banskej Bystrice. Aby sa zabránilo predisponovaniu zlatého slovenského pokladu na účty Ríšskej banky v Berlíne, rozhodla SNR o prevoze zlata do Moskvy. Z letiska Tri Duby 14. 10. napokon odleteli dve lietadlá s 21 debnami drahých kovov. Vzácný náklad sprevádzali dvaja revidenti SNB, Ľudovít Kováčik a Jozef

³² FABRICIUS, M.: c. d., s. 95.

³³ CAMBEL, S.: *Národná banka...*, s. 56.

Ševčík. Do depozitu Gosbanky v Moskve bolo napokon od 17. 10. do 22. 10. 1944 uložených 279 69659 kg zlata, 569 91400 kg striebra a 113 82876 kg miešaných drahých kovov.³⁴

Slovenský zlatý poklad sa dostal z Moskvy do Československa až 5. februára 1947. V Prahe ho prebrali zástupcovia Národnej banky Československej, Štátnej mincovne v Kremnici, banského úradu v Banskej Štiavnici a bratislavskej pobočky Národnej banky Československej. Slovensko teda takýmto výrazným podielom svojich zlatých rezerv zo Švajčiarska a Moskvy prispelo na rekonštrukciu vojnu zničenej krajiny.

Na rozdiel od povstaleckého územia musela bratislavská vláda rešpektovať požiadavky nemeckých vojsk nachádzajúcich sa na Slovensku a plniť ich finančné a iné hospodárske požiadavky. Stalo sa tak hlavne po 9. 10. 1944, keď sa tieto nemecké nároky zmluvne potvrdili „Slovensko-nemeckou medzištátnou dohodou o zásobovaní jednotiek nemeckej brannej moci na Slovensku“. Dohoda vstúpila do platnosti spätne od 1. 9. 1944. Podľa bodu I. uzatvorenej zmluvy, mala dať slovenská vláda nemeckej brannej moci nasadenej na Slovensku k dispozícii potrebné krajinské platidlá a mala sa postarať o vecné výkony súvisiace s jej pobytom. Išlo hlavne o zásobovanie potravinami, stavebným materiálom, poskytnutie dopravných zariadení, vojenských objektov, poštových, telefonických a telegrafických spojení. Zároveň sa mali všetky úľavy a zľavy poskytované podľa slovenských zákonov, výnosov a dohovorov slovenskej brannej moci, uplatňovať v prospech nemeckej brannej moci. V prípade, že by slovenské orgány neposkytovali vecné výkony dohovorené v uzatvorenej dohode, mohla si ich nemecká branná moc uspokojovať sama. Na vynaložené finančné prostriedky mali byť vystavené poukážky, ktoré bola povinná preplatiť slovenská vláda. Dohoda hovorila aj o vyúčtovaní finančných prostriedkov, ktoré dala k dispozícii slovenská vláda. K úprave malo dôjsť po

³⁴ CAMEL, S.: *Hospodárske pomery...*, s. 108.

skončení vojny, táto náhrada sa samozrejme nikdy neuskutočnila.³⁵ Aj napriek snahám ministra hospodárstva bratislavskej vlády G. Medrického³⁶ musela vzhľadom k uspokojeniu nemeckých potrieb, vydávať vláda do obehu mesačne 1 miliardu Ks. Do konca marca 1945 sa tak obeh bankoviek zvýšil na 7 miliárd 117 miliónov Ks. Vzhľadom k obrovským nemeckým požiadavkám musela poskytnúť úver aj bratislavská SNB a tým za sedem mesiacov vzrástol dlh štátu o 5 miliárd 473 miliónov Ks.³⁷ Slovenské hospodárstvo týmto spôsobom úplne stratilo akúkoľvek možnosť samostatného rozhodovania o svojich ekonomických otázkach. Neobmedzený nemecký vplyv už jasne cítiť aj z nariadenia MNO z 10. 11. 1944. Ministerstvo v ňom dáva na vedomie, že nemecké vojenské úrady a veliteľstvá zadávajú stavby v prípade potreby z voľnej ruky, nákup potrebných stavebných materiálov prevádzajú tiež sami alebo prostredníctvom staviteľ'a. Pred všetkými inými dodávkami mal byť nemeckým úradom a veliteľstvám uvoľňovaný aj spotrebný materiál.³⁸ Manévrovacía schopnosť predstaviteľ'ov 1. SR v hospodárskych otázkach bola síce už od jej vzniku značne obmedzená, aspoň sčasti sa im však darilo až do príchodu nemeckých vojsk realizovať nezávislú hospodársku politiku.

Povstalecké územie najmä od polovice októbra 1944 rapídne strácalo zo svojej rozlohy. Generálna ofenzíva generála SS. H. Höfleho zatláčala povstalecké jednotky čoraz bližšie k Banskej Bystrici, ktorú nemecké jednotky obsadili 27. 10. 1944. Pred obsadením Banskej Bystrice vyvstala otázka, ako zachrániť

³⁵ *SNP. Nemci a Slovensko.* (Zost. V. Prečan). Bratislava : VPL, 1971, s. 337.

³⁶ Minister hospodárstva Gejza Medrický zastával svoju funkciu od vzniku 1. SR až do jej konca. V Komitáte hospodárskych ministrov spolupracoval s I. Karvašom a P. Zaťkom na hospodárskej prosperite štátu. Po vypuknutí SNP a uzatvorení Dohody s Nemcami 9. 10. 1944 sa snažil zabrániť úplnému vydrancovaniu hospodárskych prostriedkov Slovenska... Pozri : MEDRICKÝ, G.: *Minister spomína.* Bratislava : Litera, 1993, s. 316.

³⁷ CAMEL, S.: *Národná banka...* s. 54.

³⁸ Štátny archív Levoča, pobočka Poprad, f. Okresný úrad Poprad 1923 – 1945, inv. č. D1 – 914/1944, k. 91.

miliardy nachádzajúce sa v trezoroch SNB v tomto meste. Vzhľadom k tomu, že financie mali slúžiť aj na zabezpečenie dvoch východoslovenských divízií, ktoré boli odzbrojené hneď na začiatku povstania, zostala v trezore vysoká hotovosť. Je zaujímavé, že vedenie Národnej banky nedostalo od nadriadených miest žiadne pokyny na riešenie vzniknutej situácie.³⁹ Ešte 25. 10. 1944 vyplatila SNB pre potreby armády a partizánov 200 miliónov korún, ktoré sa mali využiť pri ústupe do hôr. Nasledujúci deň – 26. 10. 1944 – sa pokúsilo o záchranu ďalších miliónov povstalecké četníctvo. Námestníkovi riaditeľa Viliamovi Trnovecovi ústne tlmočili rozkaz SNR a z trezoru prevzali sumu 313 400 000 Ks. Tesne pred obsadením Banskej Bystrice sa teda ozbrojeným zložkám dostalo do rúk 513 400 000 Ks, ktoré mali byť využité na financovanie boja v horách. Pre krátkosť času však distribúcia peňazí zlyhala a väčšina z uvedených miliónov padla do rúk Nemcov.⁴⁰ V trezoroch SNB v Banskej Bystrici však ešte stále zostali 2 miliardy 831 miliónov korún. Nemci budovu banky uzavreli a kľúče od bankových trezorov prevzali SS Hauptsturmführer Kunz a SS Obersturmführer Ramrad. Kľúče od povstaleckých miliárd potom odovzdal generál Höfle 30. 10. 1944 na bystrickom námestí pri prehliadke nemeckého vojska prezidentovi Tisovi.⁴¹

Uvedené čísla dokazujú, že hospodárenie povstaleckých orgánov bolo primerané a finančné prostriedky sa nevynakladali zbytočne. Pre porovnanie zopakujem, že na financovanie povstaleckej armády sa za dva mesiace vyplatilo 393 300 000 korún a na civilné ciele 57 275 795.25 Ks. Naproti tomu musela bratislavská vláda mesačne vyplácať na účet wehrmachtu jednu miliardu Ks.

Stručná ilustrácia fungovania hospodárstva na povstaleckom území počas septembra a októbra 1944 jasne dokazuje, že táto stránka SNP bola na dobrej úrovni a slovenskí národohospodári pri jej zabezpečovaní postupovali naozaj

³⁹ CAMBEL, S.: *Hospodárske pomery...*, s. 113.

⁴⁰ Tamže, s. 116.

⁴¹ Tamže, s. 134.

svedomito. Počas bojov povstaleckej armády obyvateľstvo nepociťovalo nedostatok finančných prostriedkov, či potravín. V čele hospodárskych povereníctiev a Slovenskej národnej banky v Banskej Bystrici boli odborníci, ktorí sa snažili riadiť hospodársky život v rámci možností vtedajšej ťažkej situácie. Na záver hádam len vyhlásenie majora Snopka z apríla 1945: „Keby v povstaní bolo všetko tak fungovalo ako zásobovanie, ešte dosiaľ by toto nebolo potlačené“.

TOMÁŠ HOFÍREK

FRONTOVÉ BOJE NEMECKEJ 1. TANKOVEJ ARMÁDY VO VÝCHODNÝCH KARPATOCH NA JESEŇ 1944

S vojnovým dianím na povstaleckom území v septembri a októbri 1944 sú neoddeliteľne spojené udalosti, ktoré sa odohrávali na východ od tohto priestoru, na úseku sovietsko-nemeckého frontu. Začiatkom septembra tu zaútočili sovietske vojská, aby rýchlou operáciou prenikli na pomoc Slovenskému národnému povstaniu. Skutočnosť, že sa im tento zámer nepodarilo uskutočniť, bola spôsobená viacerými faktormi. K najdôležitejším patrila húževnatá obrana karpatských hrebeňov a priesmykov zväzkami a útvarmi armádnej skupiny Heinrici, resp. nemeckej 1. tankovej armády. Cieľom tohto príspevku nie je podrobne popisovať prípravu a priebeh tzv. východokarpatskej operácie Červenej armády, ktorú sovietske velenie naplánovalo k prekročeniu karpatského masívu smerom do Maďarska a na Slovensko, ani zloženie útočiacich vojsk či ďalšie súvisiace fakty. Tieto skutočnosti boli už pomerne podrobne spracované inými domácimi aj zahraničnými autormi.¹ Obmedzil som sa v ňom na popis frontových udalostí takpovediac z pohľadu druhej strany“ – teda tak, ako sú zachytené v ranných a denných hláseniach armádnej skupiny Heinrici, resp. 1. tankovej armády.²

¹ K základným a v niektorých prípadoch aj dosiaľ neprekonaným prácam patria napr.: GREČKO, A. A.: *Cez Karpaty*. Bratislava: Pravda, 1973.; Kol.: *Osvobození Československa Rudou armádou 1944/1945*. Zv. 1. Praha : Naše vojsko, 1965.; MOSKALENKO, K. S.: *Na juhozápadnom smere* 2. Bratislava : Obzor, 1985.; PROEKTOR, D. M.: *Přes Dukelský průsmyk*. Praha : Naše vojsko, 1962.; ŠÁDA, M.-KRÁTKÝ, K.-BERÁNEK, J.: *Za svobodu Československa*. Zv. 2. Praha : Naše vojsko, 1961.

² Fotokópie týchto dokumentov pochádzajú zo Spolkového vojenského archívu (Bundesarchiv – Militärarchiv Freiburg), uložené vo Vojenskom historickom archíve v Trnave, v jednej krabici archívnej zbierky (AZ) 11. Tieto hlásenia sú žiaľ neúplné, ale aj napriek tomu prinášajú mnohé zaujímavé a málo známe skutočnosti o priebehu karpatsko-duklianskej operácie, resp. o bojovej činnosti

Na úvod sa obmedzím len na základné údaje. Východokarpatská útočná operácia Červenej armády zahŕňala dve operácie: Karpatsko-dukliansku a karpatsko-užhorodskú operáciu. Jej najdôležitejšou súčasťou bola karpatsko-duklianska operácia, uskutočnená 38. armádou 1. ukrajinského frontu (generálplukovník K. S. Moskalenko) a pravým krídlom 1. gardovej armády 4. ukrajinského frontu (generálplukovník A. A. Grečko). Karpatsko-užhorodskú operáciu uskutočnili vojská stredu a ľavého krídla 4. ukrajinského frontu.³

Proti sovietskym vojskám určeným pre východokarpatskú útočnú operáciu stála armádna skupina Heinrici⁴ (generálplukovník Gotthard Heinrici), ktorá bola súčasťou skupiny armád Severná Ukrajina⁵ (generálplukovník Josef Harpe) a časť pravokrídlných jednotiek 17. armády, ktorá bola jej ľavým susedom – konkrétne XI. armádnym zbor SS (*XI. SS-Armee*) (SS-Obergruppenführer Matthias Kleinheisterkamp⁶), resp. jeho časti. Armádna skupina Heinrici bránila úsek od línie prebiehajúcej zhruba medzi Jaslom a Krosnom až po hraničnú líniu so skupinou armád Južná Ukrajina. Skladala sa z nemeckej 1. tankovej armády a jej podriadenej kráľovskej maďarskej 1. armády

nemeckých vojsk. Z priestorových dôvodov som sa obmedzil na výber snád najzaujímavejších udalostí (pre domáceho čitateľa), ktoré som sa snažil zasadiť do širšieho kontextu frontových bojov.

³ *Dějiny druhé světové války 1939 – 1945*, sv. 9. Praha : NV, 1981, s. 155 – 157.

⁴ 1. tanková armáda dostala od 20. augusta do októbra 1944 a v januári 1945 pre podriadenie 1. (maďarskej) armády označenie „armádna skupina Heinrici“ (*Armeegruppe Heinrici*) podľa hlavného veliteľa generálplukovníka G. Heinriciho. Ten bol od 19. 8. 1944 do 19. 3. 1945 hlavným veliteľom 1. tankovej armády. Podľa iných zdrojov prevzal G. Heinrici velenie 1. tankovej armády 15. 8., pozri TESSIN, G.: *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939 – 1945*. 2. zv. Osnabrück : Biblio-Verlag, (b. r.), s. 5. Armádna skupina Heinrici sa predtým sa volala armádna skupina Raus.

⁵ Od 20. 9. 1944 premenovaná na skupinu armád A.

⁶ <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/KorpsSS/XISSKorps.htm> (10. 6. 2004)

(generálplukovník Béla Miklós). Nemecké zbory podliehajúce veleniu armádnej skupiny Heinrici tvorili XXIV. tankový zbor⁷ (generál tankových vojsk Walter K. Nehring) a XI. armádny zbor⁸ (generálporučík Rudolf von Büнау) 1. tankovej armády a XXXIX. horský zbor⁹ (generál horských vojsk Carl von Le Suire) maďarskej 1. armády, ktorý 19. 9. prešiel do podriadenosti 1. tankovej armády.¹⁰

Priamo proti sovietskej 38. armáde, ktorá tvorila hlavnú časť sovietskych vojsk uskutočňujúcich karpatsko-dukliansku operáciu, stáli na začiatku bojov tieto nemecké útvary: 68. pešia divízia, 208. pešia divízia zosilnená o 14. útočný pluk 78. útočnej divízie (*Sturm-Division*) a 228. oddiel útočných diel, 545. granátnická divízia zosilnená o 1083. granátnický pluk 544. granátnickej divízie, 284. granátnický pluk 96. pešej divízie (zvyšok 96. divízie stál proti 1. gardovej armáde), 1004. zaist'ovací prápor, 2. rota 611. zaist'ovacieho pluku. Všetky nemecké útvary, ktoré sa bránili v pásme činnosti 38. armády, boli rozmiestnené len v hlavnom pásme obrany do hĺbky 6 až 7 kilometrov. Podľa spomienok generála Moskalenka vytvorili

⁷ Pred začatím sovietskej ofenzívy sa XXIV. tankový zbor skladal zo 68., 96. a 208. pešej divízie. SCHÖNHERR, K.: Obranné operácie armádnej skupiny Heinrici v Duklianskom priesmyku a v Beskydách na jeseň 1944. *Vojenská história*, č. 2, 2001, s. 90.

⁸ XI. armádny zbor sa skladal zo 75., 168. a 254. pešej divízie a maďarskej 6. pešej divízie. Tamže, s. 90.

⁹ V citovaných hláseniach armádnej skupiny Heinrici, resp. 1. tankovej armády sa používa tvar číselného označenia IL. (horský zbor). Oveľa častejšie sa však v nemeckých prameňoch používal a používa (inak netypický) tvar XXXIX. (horský zbor). Preto som sa ho rozhodol používať aj ja.

¹⁰ KLUBERT, T.: Poľná jednotka Pluku útočnej vozby pri odzbrojovaní Východoslovenskej armády. *Vojenská história*, č. 3, 1999, s. 59 – 60; KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943 – 1945*. Bratislava : MO SR, 1999, s. 137; SNP. *Nemci a Slovensko*. (Zost. V. Prečan). Bratislava : EPOCHA, 1971, s. 494 (ďalej SNP-NaS); SCHÖNHERR, K.: *Obranné operácie...*, s. 85, 90; SCHÖNHERR, K.: Prípravy skupiny armád Severná Ukrajina na odzbrojenie slovenskej armády v operačnom priestore východného Slovenska v auguste 1944. *Vojenská história*, č. 2, 2002, s. 97.

Nemci najkompaktnejšie zoskupenie na krídlach, v strede kde sa bránila 208. pešia divízia boli ich sily trochu slabšie.¹¹

Proti vojskám 4. ukrajinskému frontu stála časť 1. tankovej armády, konkrétne časť 96. pešej divízie XXIV. tankového zboru, divízie XI. armádneho zboru¹², kráľovská maďarská 1. armáda, ktorá sa skladala z nemeckých 100. a 101. divízie strelcov¹³ XXXIX. horského zboru¹⁴, zo siedmych maďarských peších, resp. ľahkých divízií (6., 7., 13., 16., 24. a 27. divízie) a dvoch maďarských horských brigád (1. a 2.). Niektoré maďarské útvary boli podriadené nemeckým zväzkom. Okrem toho nemecké, resp. maďarské velenie podľa sovietskych prameňov disponovalo jedenástimi samostatnými prápormi, tromi delostreleckými plukmi zálohy hlavného velenia, piatimi

¹¹ Kol.: *Kyjev Dukla Praha*. Praha 1975, s. 292; KOPECKÝ, M.: *I. československá samostatná tanková brigáda v SSSR*. Praha: MBI, 2001, s. 78.; MOSKALENKO, K. S.: c. d., s. 299, PROEKTOR, D. M.: c. d., s. 31.

¹² K zloženiu XI. armádneho zboru pozri pozn. č. 8.

¹³ V origináli *Jäger-Division*. V slovenskej vojensko-historickej terminológii zatiaľ nemáme pre tento typ nemeckých divízií adekvátny výraz. V českej vojensko-historickej terminológii mu zodpovedá označenie „myslivecká“ (*divízie*). V staršej literatúre bývajú tieto útvary často nesprávne a zavádzajúco označované ako divízia horská/horských strelcov. Tomuto označeniu v skutočnosti zodpovedajú nemecké výrazy *Gebirgs-Division*/*Gebirgsjäger-Division*. Navyše v prípade niektorých útvarov by mohlo dôjsť k zámene za iné (5. a 8. *Jäger-Division* a 5. a 8. *Gebirgsjäger-Division*). V lepšom prípade sú *Jäger-Divisionen* označované ako ľahké pešie divízie (*leichte Infanterie-Divisionen*), čo do značnej miery zodpovedá ich zloženiu aj určeniu. Tento termín však nezohľadňuje fakt, že sa v roku 1942 ľahké pešie divízie premenovali na *Jäger-Divisionen* (z propagandistických dôvodov – kvôli pozdvihnutiu morálky). Navyše, nie všetky *Jäger-Divisionen* vznikli z ľahkých peších divízií. Preto som sa rozhodol používať takýto novotvar, odvodený od zaužívaného slovenského označenia „horský strelec“ (*Gebirgsjäger*), teda *Jäger* = strelec. Takéto označenie je preto potrebné chápať skôr ako „pracovné“. Pre úplnosť doplním, že som sa stretol dokonca aj s použitím českého výrazu „myslivecká“ divízia, a to v štúdií J. Bystrického *Pozemné vojská slovenskej armády na východnom fronte 1941 – 1945*, kde na s. 204 píše o „nemeckej 97. mysliveckej divízii.“ Nakolko je použitie takéhoto termínu vhodné, netrúfam si posúdiť. In: *Slovensko a druhá svetová vojna*. Bratislava : VHÚ, 2000.

¹⁴ Na začiatku septembra ho tvorili 100. a 101. divízia strelcov.

delostreleckými oddielmi zálohy hlavného velenia, jedným oddielom útočných diel¹⁵ a štyrmi protitankovými delostreleckými oddielmi. V tomto príspevku som na nasledujúcich stranách zameral svoju pozornosť na tie z vymenovaných zväzkov a útvarov, ktoré stáli proti pravému krídlu 1. gardovej armády, ktoré sa podieľalo na karpatsko-duklianskej operácii.¹⁶

7. septembra, po takmer štvortýždňovej prestávke, sa opäť rozohreli plamene bojov severne od Sanoku s ťažiskom útoku v úseku 96. pešej divízie XXIV. tankového zboru. Išlo o prieskum bojom, ktorý uskutočnili sovietske jednotky, a ktorého cieľom bolo odhaliť systém nemeckej obrany, žienijné objekty a zoskupenia nemeckých vojsk.¹⁷ V dôsledku stupňujúcej sa nepriateľskej činnosti bola skupina armád Severná Ukrajina donútená vo svojom operačnom priestore k novému preskupeniu. Aby sa zabezpečilo jednotné velenie na frontových úsekoch, ktoré boli vystavené útokom, boli časti 545. granátnickej divízie vyčlenené spod zodpovednosti hlavného veliteľstva 17. armády a na určitý čas podriadené armádnej skupine Heinrichi.¹⁸

8. septembra¹⁹ ráno o 8.45 po viac ako dvoch hodinách silnej delostreleckej prípravy začali sovietske tanky a pechota útok. Pomerne ľahko a bez odporu zdolali prvé nemecké obranné postavenia. Tak tomu však bolo len na úzkom úseku frontu v strede útočného pásma 38. armády, kde bolo sústredené mohutné útočné uskupenie. Na ostatných úsekoch, kde bolo slabé delostrelectvo a kde strelecké zväzky boli rozvinuté na širokom

¹⁵ V citovanom diele je uvedený: „prápor samohybných diel“. Predpokladám, že ide o niektorý *Sturmgeschütz-Abteilung*, čo sa presnejšie prekladá ako oddiel útočných diel.

¹⁶ GREČKO, A. A.: c. d., s. 102. Grečko uvádza tieto údaje na základe ukoristenej nemeckej mapy z 9. septembra 1944.

¹⁷ Tento prieskum bol uskutočnený na pokyn veliteľa 1. ukrajinského frontu na fronte 38. a 60. armády. Podobne tomu bolo aj v úseku 1. gardovej armády. Tamže, s. 142.; tiež PROEKTOR, D. M.: c. d., s. 62.

¹⁸ SCHÖNHERR, K.: *Obranné operácie...*, s. 90.

¹⁹ Hlásenie armádnej skupiny Heinrichi z tohoto dňa sa vo Vojenskom historickom archíve (VHA) Trnava nenachádza.

fronte, nemecká obrana odolala. V strede Nemci ustupovali. Nemecké velenie sa snažilo stiahnuť zvyšné útvary pred sovietskym úderným uskupením do hĺbky na medziľahlú čiaru obrany.²⁰ Druhé pásmo nemeckej obrany padlo v poludňajších hodinách, potom sa ale postup začal vďaka húževnatej nemeckej obrane spomaľovať, a to najmä na oboch krídlach útočiacej armády. Na ľavom úseku 67. strelecký zbor zvädzal ťažké boje o „pevnosť“ Krosno. Nemecké velenie prikladalo tomuto dopravnému uzlu veľký význam, a preto sa rozhodlo ho udržať. Tým, že Nemci držali Krosno, zbavili útočiace vojská najlepších komunikácií na úseku prielomu. Druhosledové jednotky (ktoré tvorili o. i. útvary 1. čs. armádneho zboru v ZSSR) boli nútené postupovať za prvým sledom armády po zlých cestách a spôsobili tak ich preťaženie v strede útočného pásma.²¹

Divízie pravého krídla útočiacich vojsk uviazli po prekročení riečky Jasiołka v oblasti obce Moderówka. Úlohu stanovenú pre prvý deň operácie splnil len 101. strelecký zbor, ktorého divízie postúpili o 10 až 12 kilometrov. K večeru sa jeho jednotky zastavili pred prvým hrebeňom Karpát na čiare Chorkówka a Machnówka.²²

Keď začal útok 38. armády, nemecké velenie sa obávalo prielomu do Maďarska a preto sa rozhodlo za žiadnu cenu nedopustiť, aby sa sovietskym vojskám podarilo preniknúť na územie Slovenska. K tomuto účelu rýchlo preskupilo do pásma 38. armády značné sily a prostriedky z iných úsekov frontu.²³ Predovšetkým bola k úseku prielomu prisunutá 75. pešia divízia. 4. septembra bola táto divízia, nedávno doplnená (roty mali údajne 80 mužov), rozmiestnená v druhom slede 1. tankovej armády. Jednotlivými plukmi sa rozťahla na širokom, šesťdesiat kilometrovom fronte od osady Smorze do Łomna, juhovýchodne od Turky (v pásme 4. ukrajinského frontu). 9. septembra pred rozodnením pribudli jej

²⁰ PROEKTOR, D. M.: c. d., s. 76 – 77.

²¹ KOPECKÝ, M.: c. d., s. 79.; PROEKTOR, D. M.: c. d., s. 78.

²² KOPECKÝ, M.: c. d., s. 79.

²³ PROEKTOR, D. M.: c. d., s. 83.

jednotky do priestoru bojov a rýchlo zosadli. Dostali úlohu „napadnúť Rusov protiútokom a vrhnúť ich späť severným smerom“.²⁴ Okrem 75. pešej divízie stiahlo nemecké velenie ešte toho dňa na krosniansky úsek vojská z ostatných priestorov.

V tento deň sa do pásma 38. armády urýchlene presúvala 1. tanková divízia, ktorá zvädzala boje na sandomierskom predmestí v priestore Opatówa a bola začiatkom septembra prevedená do druhého sledu a pripravená k presunu do Maďarska, kde mala byť nasadená proti vojskám 2. ukrajinského frontu. Pôvodné určenie divízie sa však zmenilo a ráno nasledujúceho dňa už jeden z jej tankových práporov zasiahol do boja severozápadne od mesta Dukly. 8. septembra nemecké velenie súčasne začalo do útočného pásma 38. armády urýchlene presúvať i 8. tankovú divíziu, ktorá bola doposiaľ sústredená v priestore Krakova. Okrem toho bol proti 38. armáde vyslaný odčlenený (prieskumný) oddiel (prápor) 68. pešej divízie, skladajúci sa zo štyroch rôt, dohromady so 450 mužmi a tromi útočnými delami. Tento oddiel sa ako súčasť bojovej skupiny Matthias (*Kampfgruppe Matthias*) od 1. septembra zúčastnil odzbrojovania tzv. Východoslovenskej armády a akonáhle začal útok sovietskych vojsk, bol rýchlo premiestnený do priestoru Chorkóvky a tam 8. septembra večer okamžite vstúpil do boja. Približne v tom čase pribudol zo Slovenska 338. granátnický pluk 208. pešej divízie, ktorý tiež bojoval proti partizánom a povstalcom.²⁵

Podľa ranného hlásenia armádnej skupiny Heinrici z 9. septembra boli v úseku XXIV. tankového zboru nasadené od 04.00 hod. časti 75. pešej divízie v priestore rozhranie vpravo: západný okraj Iwonicz (5 km severozápadne od Rymanowa) – východný okraj Kombornie (7 km severovýchodne od Krosna), rozhranie vľavo:

²⁴ Tamže, s. 83.

²⁵ Tamže, s. 84. Podrobnejšie k nasadeniu nemeckých útvarov na odzbrojovacej akcii nemeckých vojsk, známej pod označením „Zber zemiakov s prémieou“ (Kartoffelernte mit Prämie) pozri napr. KLUBERT, T.: *Polná jednotka...*, s. 59 – 66; *SNP-NaS*, s. 494 – 528; SCHÖNHERR, K.: *Prípravy skupiny armád...*, s. 96 – 103.

západný okraj Teodorowky (2 km západne od Dukly) – západný okraj Leki (5 km severo-severozápadne od Dukly) – východný okraj Chórkowky – križovatka („cestná vidlička“ - *Straßengabel*) Turaszowka – juhozápadný okraj Odrzykon. Vojaci tejto divízie sa mali čoskoro stretnúť v krvavom boji s československými jednotkami.²⁶

Ráno sa zapojila do bojov aj 1. gardová armáda, keď po päťdesiatminútovej delostreleckej príprave prešiel do útoku jej 107. strelecký zbor na fronte širokom 4 kilometre vo všeobecnom smere na Bukowsko a prelomil nemeckú obranu na úseku Płowce, Stróże Małe, Stróże Wyżne. Pritom prekonal systém oporných bodov na prednom okraji i v hĺbke a mínové zátarasý. Rozpútali sa tvrdé a húževnaté boje. Nemci využili terénne podmienky a dopredu vybudované postavenia na húževnatý odpor. Každú kótu, každú obec museli Sovieti dobýjať v ťažkom krvavom boji.²⁷

Podľa sovietskych údajov operovali pred frontom 1. gardovej armády tieto útvary: 96., 168. a 254. pešia divízia (s operačne podriadenou 82. divíznou skupinou), 101. divízia strelcov, časť síl maďarskej 13. pešej divízie a maďarská 6. pešia divízia. Tieto útvary a zväzky zaujímali 9. septembra toto postavenie: 96. pešia divízia posilnená oddielom útočných diel,²⁸ delostreleckým oddielom zálohy hlavného velenia a 24. stavebným práporom operovala na úseku Plebaňa (mimo), – ústie rieky Oslawa; 168. pešia divízia, posilnená oddielom útočných diel, bránila úsek ústie rieky Oslawa, kóta 638,7 (mimo) (7 km na severozápad od Dolných Ustrzyk); 254. pešia divízia s operačne podriadenou 82. divíznou skupinou, posilnená oddielom útočných diel a delostreleckým oddielom zálohy hlavného velenia bránila

²⁶ VHA Trnava, Archívna zbierka 11 (AZ 11), Výber dokumentov z Bundesarchiv-Militärarchiv vo Freiburgu, Arm. sk. Heinrici, odd. Ia, ranné hlásenie z 9. 9. 1944; Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (BA-MA). (Z fotokópií uložených vo VHA Trnava nie je možné zistiť fond ani číslo fólie, resp. spisovú značku Spolkového archívu).

²⁷ GREČKO, A. A.: c. d., s. 142.

²⁸ Nie je jasné, či šlo o celý oddiel útočných diel (*Sturmgeschütz Abteilung*), alebo len menšiu vyčlenenú jednotku z niektorého takéhoto oddielu.

úsek kóta 638,7, juhozápadný okraj Krosčenka, (mimo) Potok Velikij; na úseku Potok Velikij – Stžilki – Podzenem sa bránila maďarská 6. pešia divízia; 101. divízia strelcov, doplnená 500. trestným práporom bránila úsek Podzenem (mimo) – Zubrzyca (mimo); na úseku juhozápadný okraj Zubrzyce – Rosochačka – Pochar – hájovňa (na juh od Malmanstalu) – Vysoki Verch (mimo) (4 km na juhozápad od Malmanstalu) zaujímal obranu 2. a 3. prápor 9. pešieho pluku maďarskej 13. pešej divízie.²⁹

V úvode denného hlásenia armádnej skupiny Heinrici sa o bojových akciách toho dňa píše toto: „S asi 2 divíziami a 1 tankovým zväzom (asi 40 tankov) započal nepriateľ svoj útok južne od Sanoku a prerazil hlavnú bojovú líniu v šírke 5 km a do hĺbky 4 km. Bol tu zastavený úzkou „závorou“ s nasadením posledných rezerv. V priestore západne a juhozápadne od Krosna prenikal so 7 streleckými divíziami a jednou neznámou tankovou jednotkou. Zatiaľ čo jeho pokusy o prielom na východ stroskotali, podaril sa mu večer južne od Chorkóvky hlboký prienik pechotou a tankami. Proti nepriateľovi, ktorý napreduje cez medzeru vo fronte pri Gliniku na juhozápad, sú zahájené protiopatrenia. Proti zvyšnému zborovému frontu viedol nepriateľ početné púťacie útoky až do sily 2 rôt. Cez deň podstatne slabšia letecká činnosť nepriateľa bola oproti večeru znovu veľmi živá.“³⁰

Zaujímavý je popis udalostí na úseku 96. pešej divízie XXIV. tankového zboru v porovnaní so údajmi, ktoré v knihe Cez Karpaty uvádza bývalý veliteľ 1. gardovej armády A. A. Grečko. Tie sa vyvíjali takto: Po hodinovej bubnovej paľbe zaútočili Sovieti južne od Sanoku o 7.30 hod. so silnými pechotnými silami a tankami, zabrali Stroze a tlačili smerom do lesa juhozápadne odtiaľ. Sústredenie všetkých síl sa podarilo v tvrdých bojoch uzavrieť prielom 1 km severozápadne od úseku Zahutyn – južný a západný okraj lesa. Sovieti viedli nové sily do priestoru prieniku. Tankový prielom severovýchodne od Prusieku bol rozbitý v hĺbke hlavného bojového frontu zasiahnutím 9 tankov (*unter Abschuß*).

²⁹ Tamže, s. 139 – 140.

³⁰ VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrici, odd. Ia, denné hlásenie z 9. 9. 1944.

Ďalší útok zo Sanoku smerom na juhovýchod bol odrazený zasiahnutím jedného tanku. Od 18.00 hodiny prebiehal obnovený útok podporovaný tankami na Prusiek.³¹ Prusiek bol nakoniec dobytý jednotkami sovietskej 129. gardovej streleckej divízie. Jej pechotu toho dňa sprevádzali tanky 31. samostatnej gardovej tankovej brigády, ktorá bola určená na podporu útočiacej divízie. Nemcami uvádzané zničené tanky s najväčšou pravdepodobnosťou patrili práve jej. Podľa sovietskych údajov stratila do konca dňa asi 14 tankov a bola z ďalšieho boja vyradená.³² Do večera 9. septembra presunuli Nemci do priestoru Prusieka a Niebeszczan taktické zálohy a zastavili postup sovietskych vojsk na tejto čiare.³³

V úseku 75. pešej divízie prerazili Sovieti a Čechoslováci v severozápadnej a juhozápadnej časti Krosna s tankami a pechotou. Južný prienik (*S-Einbruch*) bol Nemcami likvidovaný, v severnej časti sa ešte večer rozhorčene bojovalo. Nemecké jednotky hlásili, že nepriateľ mal veľké krvavé straty. Nemeckým útokom boli útočiace vojská severozápadne od Wrocanky zatlačené naspäť. Bóbrka musela byť po tvrdých striedavých bojoch prenechaná útočníkom. Ďalšie útoky proti nemeckej zaistovacej línii na severnom okraji lesa južne od Bóbrky stroskotali v dôsledku ťažkých strát. Hlásených bolo 5 zničených a 3 znehybnené tanky. Početné ťažké protitankové kanóny (*s. Pak*)³⁴ a guľomety boli Nemcami ukoristené alebo zničené.³⁵

Boje z 9.9. na úseku 75. pešej divízie sú pre slovenského a českého čitateľa zaujímavé tým, že tieto udalosti znamenali tragédiu pre obe čs. pešie brigády (1. a 3.), bojujúce v rámci 1. čs. armádneho zboru. 3. brigáda v priestore spomínanej obce

³¹ Tamže.

³² GREČKO, A. A.: c. d., s. 142 – 143.

³³ Tamže.

³⁴ Medzi ťažké protitankové kanóny boli Nemcami radené kanóny kalibru 75 mm a vyššie (ako to vyplýva z niektorých hlásení), t. j. v tomto prípade mohli ísť o sovietske 76.2 mm divízne kanóny ZIS-3.

³⁵ VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrichi, odd. Ia, denné hlásenie z 9. 9. 1944.

Wrocanka doslova napochodovala pred hlavne nemeckého delostrelectva a do paľby nemeckých guľometov, rozmiestnených z troch strán na výšiniach okolo dediny. Po palebnom prepade nasledoval útok nemeckých tankov a pešiakov ktoré zastavila až paľba protitankových diel a hűfnic. 1. brigádu zastihol delostrelectvom a múnometmi výdatne podporovaný nemecký protiútok v sile 5 tankov a 2 rôt samopalníkov v priestore medzi obcami Bóbrka a Machnówka. Aj ten bol nakoniec odrazený, ale za cenu pomerne vysokých strát na strane Českoslovákov. Spomínané obsadenie obce Bóbrka sa podarilo 1. brigáde za podpory samopalníkov 1. čs. tankovej brigády a s podporou sovietskych tankov 162. tankovej brigády, ktorej zrejme patrili vyššie uvedené Nemcami vyradené tanky. „Čierny piatok“ 9. 9. 1944 sa stal najkrvavejším dňom v dejinách čs. jednotiek za 2. svetovej vojny. Pre 1. čs. armádny zbor znamenal 611 mŕtvych, ranených a nezvestných. Tento neúspech československých jednotiek zároveň poslúžil ako zámienka k odvolaniu veliteľa zboru generála Kratochvíla veliteľom 1. ukrajinského frontu maršalom Konevom a k jeho nahradeniu generálom Svobodom 10. septembra.³⁶

V rannom hlásení z 10. septembra sa uvádza, že muži 96. pešej divízie XXIV. tankového zboru zastavili zasiahnutím jedného nepriateľského tanku útok v sile práporu podporovaný 6 tankami od Stroze Wielke (*Stroze Wlk.*) smerom na východ. Další útok so 6 tankami na Prusiek bol rozbitý po zasiahnutí 2 tankov. Podľa výpovedí zajatcov Nemci identifikovali v priestore prielomu 31. tankovú brigádu so 60 tankami T-34.³⁷

So značným vypätím síl a za cenu nemalých obetí sa jednotkám 1. tankovej armády podarilo spomaliť útok 38. armády. Ukázalo sa, že pre Nemcov bolo mimoriadne dôležité nepustiť sovietske

³⁶ KOPECKÝ, M.: c. d., s. 80 – 82.

³⁷ VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrici, odd. Ia, ranné hlásenie z 10.9. 1944. 31. samostatná tanková brigáda však už v tom čase toľkými strojmi nemohla, vzhľadom na predošlé straty, disponovať. Zajatec pravdepodobne uviedol tabuľkový počet tankov. Pozri GREČKO, A. A.: c. d., s. 143.

a československé jednotky k ceste Dukla – Žmigród Nowy – Jaslo. Táto cesta mala pre nich obrovský význam, pretože bola jedinou rokádnuou komunikáciou vo Východných Beskydách, ktorá spájala nemecké uskupenie stojace proti ľavému krídlu 1. ukrajinského frontu s vojskami skupiny armád Severná Ukrajina, rozloženými severne od Karpát. Zároveň bola táto cesta jedinou vhodnou cestou pre manéver a zásobovanie vojsk nemeckej tankovej armády. Strata tejto cesty by Nemcom vážne skomplikovala ďalší priebeh operácie v Karpatoch. To vysvetľovalo urputnosť nemeckej obrany v priestore cesty Dukla – Žmigród Nowy. A práve o ovládnutie tejto cesty sa v nasledujúcich bojoch snažili jednotky 38. armády.³⁸

Nemci, aby pevnejšie prehradili prístupy k ceste v noci na 10. septembra presunuli do pásma 38. armády 14. pluk 78. útočnej divízie a útočný pluk 1. tankovej armády (*Sturm Regiment Pz. AOK I*), ktorý predtým bojoval proti povstalcom a partizánom pri Poprade.³⁹

V úvode denného hlásenia armádnej skupiny Heinrici z 10. septembra vypracovaného v neskorých večerných hodinách je opäť uvedený celkový stručný prehľad najdôležitejších udalostí toho dňa: „Početné útoky bojových lietadiel a útoky podporované tankami nepriateľa v priestore južne Sanoku na východ, juh a západ, mohli proti vlastnému zaťaženému odporu len nepatrne rozšíriť priestor prielomu. Vysoké obojstranné straty. Pokračujúcim prísunom nových síl sa pokúšal nepriateľ so siedmimi streleckými divíziami, jedným jazdeckým zborom a jedným tankovým zborom vynútiť si prielom na juh a súčasne rozšíriť priestor prieniku, predovšetkým v západnom smere. Ťažisko útoku ležalo pri Kobylanoch, kde mohol dočasne hnať vpred čelo útočného klinu až severozápadne od Dukly, a na ľavom krídle 208. pešej divízie. V obojstranných vysoko stratových bojoch boli pokusy o prielom doteraz zmarené a čelo nepriateľského útoku bolo späť zatlačené vlastným protiútokom.

³⁸ PROEKTOR, D. M.: c. d., s. 89 – 90.

³⁹ Tamže, s. 90.

Krosno bolo stratené. Na západe a juhozápade dosiahol nepriateľ nepatrné územné zisky. Poobede obnovené ťažké letecké útoky. Nepriateľ prísunom nových síl bude pokračovať vo svojich útokoch s nezmeneným cieľom.⁴⁰ Napriek zaťatému odporu urputne bojujúcich jednotiek 75. pešej divízie XXIV. tankového zboru⁴¹ stratili Nemci Krosno proti útokom zo severu, západu a severozápadu. Bol zriadený uzatvárací front na juhovýchodnom okraji mesta. Nemecký útok z Wrocanky získal výšinu severozápadne od tohto miesta. Uzatvárací front západne Wrocanky držal severný okraj lesa južne Bóbrky proti nepriateľským útokom. Toho dňa bola XXIV. tankovému zboru podriadená bojová skupina 8. tankovej divízie.⁴²

Okrem 1. a 8. tankovej divízie bola hlavným veliteľom skupiny armád Severná Ukrajina vyčlenená spod podriadenosti hlavného veliteľstva 17. armády aj 154. záložná divízia (*Reserve-Division*). Zatiaľ čo hlavné veliteľstvo armády držalo pešiu divíziu vo svojom tyle ako zálohu, nasadila armádna skupina – ako už bolo spomenuté – obe tankové divízie do bojov južne od Jasla s cieľom prehradiť priestor prieniku protivníkových síl. Napriek posilneniu dvoma tankovými divíziami nebol schopný XXIV. tankový zbor dlhodobo brániť obranné pozície a bol donútený postupne vydať územie.⁴³

V tvrdých bojoch o Duklu sa podarilo Červenej armáde 12. septembra roztrhnúť nemecký obranný front v šírke 8 kilometrov. Túto medzeru severozápadne od Duklianskeho priesmyku využil sovietsky 1. gardový jazdecký zbor na rýchly prienik smerom na juh. Vzhľadom na to, že v dôsledku tejto frontovej medzery sa ocitol severný obranný systém armádnej skupiny Heinrici vo veľkom nebezpečenstve, nariadilo veliteľstvo

⁴⁰ VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrici, odd. Ia, denné hlásenie z 10. 9. 1944.

⁴¹ Predsunuté (*Vorgesch.*) veliteľské stanovište XXIV. tankového zboru sa nachádzalo v Tylawe. Tamže. Hlásenia z 11. až 27. 9. však v Trnave chýbajú.

⁴² Tamže.

⁴³ SCHÖNHERR, K.: *Obranné operácie...*, s. 90 – 91.

armádnej skupiny nasadenie 75. pešej divízie a 1. tankovej divízie do protiútok s cieľom uzavrieť miesto prieniku. Súčasne s tým atakovala 357. pešia divízia, ktorú bolo plánované použiť na zabezpečenie hrebeňa Beskýd, prenikajúce jednotky sovietskeho protivníka (jazdecký zbor), aby ich obkľúčila a zničila ešte pred dosiahnutím duklianskeho priesmyku. Napriek tomu potrebovala 357. pešia divízia skoro dva týždne na porážku obkľúčeného a už na slovenské územie zatlačeného protivníka.⁴⁴

Tvrдый odpor XXIV. tankového zboru prinútil 1. ukrajinský front v polovici septembra posilniť svoje sily v priestore bojov južne od Krosna. Aj pri tomto opatrení, ktoré prirodzene zintenzívnilo bojovú činnosť, bol v podstate nemecký zbor schopný odrážať tvrdé údery protivníka. Napriek tomu však museli obrancovia do konca mesiaca predsa len pomaly ustupovať smerom na juh, k Duklianskemu priesmyku, pred početne aj materiálne silnejším protivníkom. 1. tanková divízia, ako aj od 24. septembra pričlenená 24. tanková divízia, boli prinútené neustále uzatvárať frontové trhliny, ktoré vznikali lokálnymi prienkmi protivníka. Ako už bolo spomenuté, súčasne prešiel do útoku 4. ukrajinský front, takže od polovice septembra bolo vťahnuté do bojov aj pravé krídlo skupiny armád Severná Ukrajina. Napriek sovietskemu úsiliu sa nemeckým silám darilo v priestore juhovýchodne od Duklianskeho priestoru odrážať protivníka a vybudovať obrannú líniu ako aj uzatvárať miesta prienikov protivníka a vytlačiť ho na pôvodnú čiaru. Útočné operácie, ktoré boli vedené južným smerom mali za následok preskupenie síl skupiny armád Severná Ukrajina v oblasti jej operačného pôsobenia.⁴⁵

Od 19. septembra bol v rámci týchto zmien rozšírený južným smerom priestor obrany hlavného veliteľstva 1. tankovej armády o XXXIX. horský zbor, ktorý bol dovtedy v podriadenosti maďarskej 1. armády. Týmto opatrením plánovala skupina armád

⁴⁴ Tamže.

⁴⁵ Tamže, s. 91.

preniesť zodpovednosť za celý Beskydský front na jedno veliteľstvo.⁴⁶

Po trojtýždňovom nepretržitom obrannom boji zaznamenala skupina armád Severná Ukrajina 20. septembra prvý rozhodujúci protiúder, keď sa podarilo sovietskym útočníkom vytlačiť cez Lupkovský priesmyk juhovýchodným smerom 96. pešiu divíziu, ktorá dovtedy operovala v priestore medzi XXIV. tankovým zborom a XI. armádnym zborom a následne priesmykom preniknúť na slovenské územie. Napriek vynaloženému úsiliu nestačili sily XXIV. tankového zboru na to, aby následne vytlačili sovietske jednotky z teritória Slovenska a z hrebeňa Beskýd.⁴⁷ Stratou Lupkovského priesmyku sa dostali do pohybu aj na juhu a na severe hraničiace frontové úseky. Navzdory húževnatému odporu sa musela skupina armád zmieriť s tým, že Červená armáda mohla v obrannom priestore hlavného veliteľstva 1. tankovej armády frontálne prekročiť hrebeň Beskýd. Zatiaľ čo sa na severnom boku darilo XXIV. tankovému zboru v rámci zdržiavacieho boja len pomaly ustupovať pred sovietskymi útokmi, boli zväzky 4. ukrajinského frontu v priestore Habura – Medzilaborce v bojoch proti XI. armádnemu zboru úspešnejšie. Len s veľkou námahou sa podarilo 168. a 254. pešej divízii tento ohrozený úsek frontu do konca septembra stabilizovať. Počas tvrdých obranných bojov sa 24. septembra na rozkaz Hitlera premenovala skupina armád Severná Ukrajina na skupinu armád A. S týmto opatrením nebola spojená žiadna reorganizácia ani nijaké organizačné zmeny.⁴⁸

V dôsledku permanentných útokov mohli Sovieti zatlačiť do konca septembra ľavé krídlo 1. tankovej armády v priestore 24. tankovej divízie až do priestoru Duklianskeho priesmyku. Aby sa dosiahla účinnejšia obrana v tejto horskej oblasti, vystriedala v čase od 24.

⁴⁶ Tamže.

⁴⁷ Predvojnovú čs. hranicu prekročili jednotky sovietskeho 3. horského zboru neďaleko obce Kalinov, ktorú oslobodili 21. septembra. V tejto oblasti (severovýchodne od Medzilaboriec) v tom čase operovala 97. divízia strelcov.

⁴⁸ SCHÖNHERR, K.: *Obranné operácie...*, s. 91 – 92.

– 28. septembra 1. tankovú divíziu 1. lyžiarska divízia, ktorá bola vycvičená na boj v stredne vysokom horskom teréne.⁴⁹

Podľa ranného hlásenia z 28. 9. prebehlo uvoľnenie 1. tankovej divízie podľa plánu. Bojová skupina (1. prieskumný oddiel, 1. tankový pluk, III./73. delostreleckého pluku) mala byť so začiatkom vyjasňovania vyslaná na pochod k Malému Bereznému (*Kisberezna*) k dispozícii armádnej skupine.⁵⁰

Z denného hlásenia z 30. septembra vyplýva, že XXXXIX. horský zbor (bojujúci približne východne od Sniny) a XI. armádny zbor brániaci sa severne od horského zboru majú nedostatok pechotných síl. Sú v ňom uvedené bojové stavy (*Gef. Stärke*) jednotlivých práporov granátnických plukov 96. pešej divízie, ktoré môžu slúžiť ako aspoň rámcový príklad stavu, v akom sa nachádzali jednotlivé divízie bojujúce na tomto úseku východného frontu:

Bojová sila 96. pešej divízie:	ďôst.	podďôst. a muž.
I./283. granátnického pluku	4	169
II./283. granátnického pluku	5	113
plukovné jednotky	5	137
I. a II./284. granátnického pluku	2	69
plukovné jednotky	5	142
I./287. granátnického pluku	1	76
II./287. granátnického pluku	2	40

⁴⁹ Tamže, s. 92. V citovanom texte je (najsôr vinou prekladateľa) chybné uvedenie 1. divízia horských strelcov (*1. Gebirgsjäger-Division*). Tá však v tom čase bojovala na v inom priestore (v Juhozápadnej Európe). Prítomnosť 1. lyžiarskej divízie (*1. Skijäger-Division*) v priestore Duklianskeho priesmyku potvrdzujú (okrem samotných hlásení armádnej skupiny Heinrichi) viaceré zdroje, napr. KALTENEGGER, R.: *Deutsche Gebirgsjäger im Zweiten Weltkrieg*. Stuttgart : Motorbuch verlag, 1998, s. 15.

⁵⁰ VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrichi, odd. Ia, ranné hlásenie z 28. 9. 1944; K dispozícii je aj denné hlásenie z tohto dňa. Hlásenia z 29. 9. chýbajú.

Všetko sú to veľmi nízke stavy, keď početná sila práporov je zredukovaná na silu približne roty, v niektorých prípadoch dokonca až čaty.⁵¹

Po hodinovej bubnovej palbe nastúpil nepriateľ v šírke asi 20 km proti ľavému úseku XXIV. tankového zboru. V úseku 68. pešej divízie uviazol nepriateľský útok v sile pluku proti Tokarnii a výšinám severozápadne odtiaľ v dobre položenej obrannej palbe všetkých zbraní. Prielom, ktorý vznikol poobede na ľavom krídle divízie bol po tvrdom boji likvidovaný.

Nepriateľský útok dvoch práporov a s 5 tankami v úseku obce Zydranowa, kde sa nachádzali jednotky 75. pešej divízie, bol odrazený. Obnovené útoky viedli k miestnemu prielomu juhovýchodne od Barwinku. V premenlivých bojoch tu boli zničené 4 tanky, 2 ďalšie boli znehybnené (*bewegungsunfähig geschossen*).⁵² Išlo s najväčšou pravdepodobnosťou o útok tankov 1. čs. samostatnej tankovej brigády, práporu samopalníkov tejto brigády a 3. práporu 1. čs. pešej brigády. Jeho cieľom bolo dosiahnutie čs. hraníc, nanešťastie však stroskotal za cenu mnohých životov. Podľa čs. údajov v tomto útoku úplne zhoreli 2 T-34/85 a 1 T-34/76, a poškodených bolo ďalších sedem vozidiel (vrátane SU-85 a T-70). Dve vozidlá sa technikom tankovej brigády podarilo z bojiska odťahnúť.⁵³

Ďalej máme k dispozícii ranné a denné hlásenie z 6. októbra, čo je oficiálny dátum vstupu čs. jednotiek na územie obnovenej ČSR. V úseku XXIV. tankového zboru prebehlo stiahnutie hlavnej bojovej línie v úseku divíznej skupiny Scheuerpflug (68. pešia divízia) a 357. pešej divízie podľa plánu.⁵⁴ V dennom hlásení armádnej skupiny z tohto dňa sa konštatuje, že napriek

⁵¹ VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrichi, odd. Ia, denné hlásenie z 30. 9. 1944. Stav plukovních jednotiek 287. pluku nieje uvedený.

⁵² Tamže. Podľa tohto hlásenia mala byť po svojom príchode podriadená XXIV. tankovému zboru 253. pešia divízia. 357. pešia divízia bola opäť podriadená XXIV. tankovému zboru.

⁵³ KOPECKÝ, M.: c. d., s. 98 – 100.

⁵⁴ VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrichi, odd. Ia, ranné hlásenie z 6.10. 1944.

prebiehajúcemu prísunu posíl a dodávok materiálu bol dlhodobý cieľ protivníka vynútiť si operatívny prielom do Maďarska a v slovenskom priestore vždy znovu zmarený nemeckými jednotkami, bojujúcimi v ťažkom teréne a v čiastočne nepriaznivom počasí. Popritom bolo od 8. septembra získaných 3 200 zajatcov a bolo zničených resp. ukoristených 442 tankov a samohybných diel, 210 diel a protitankových kanónov a bolo zostrelených 6 lietadiel. Tento údaj je však podľa všetkého potrebné brať so značnou rezervou, najmä čo sa týka počtu zničených tankov a samohybiok.⁵⁵

Ani mužom 1. lyžiarskej divízie sa teda nepodarilo zabrániť obsadeniu Duklianskeho priesmyku a následnému prieniku sovietskych a československých jednotiek na slovenské územie. Priestor, ktorý sa nachádza juhovýchodne od Duklianskeho priesmyku museli nemecké vojská taktiež začiatkom októbra prenechať protivníkovi. Tým sa podarilo Sovietom začiatkom októbra, napriek húževnatému nemeckému odporu, prekročiť v širokom frontovom úseku hrebeň Beskýd a preniknúť do hraničných oblastí na východe Slovenska a Maďarska. Aby sa zabránilo úplnému rozpadu obranného frontu ako celku na západnom okraji Beskýd, prevelil hlavný veliteľ skupiny armád A časti 1. tankovej divízie, ktorá sa pri Humennom zhromažďovala na odsun, krátkodobo XXXIX. horskému zboru v priestore Velikij Bereznyj.⁵⁶

Po tom, ako takmer mesiac narážali sovietske sily na vytrvalý a neľútostný odpor skupiny armád A, stratila bojová činnosť v čase okolo 10. októbra dočasne na intenzite. Hlavné veliteľstvo 1. tankovej armády vybuďovalo na čiare západne od hrebeňa Beskýd skrátenej obranný front, ktorý len na niekoľkých miestach atakovali vyčerpané zväzky 1. a 4. ukrajinského frontu a len nepatrne ho zatlačili na západ.⁵⁷

⁵⁵ VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrici, odd.Ia, denné hlásenie zo 6.10. 1944.

⁵⁶ SCHÖNHERR, K.: *Obranné operácie...*, s. 92.

⁵⁷ Tamže.

Denné hlásenie z 11. 10. 1944 je zaujímavé tým, že sa v ňom uvádzajú straty XXXXIX. horského zboru, ktoré utrpel v čase od 25. septembra do 9. októbra. V tomto období zbor stratil údajne 2 971 mužov, z toho bolo 2 756 „krvavých strát“.⁵⁸ Zbor v zmienenom období bojoval približne v priestore východne a severovýchodne od Sniny. Jeho súčasťou v tomto období boli trvalo 100. a 101. divízia strelcov, v počiatočnom období aj maďarské jednotky, neskôr doň bola začlenená 168. pešia divízia.⁵⁹ Vďaka tomuto hláseniu je tiež možné presne identifikovať jeden z útvarov vyzbrojený obrnenou technikou nachádzajúci sa v tomto období na území východného Slovenska. Ide o 311. brigádu útočných diel (*St.Gesch.Brig. 311*), ktorá mala byť toho dňa k dispozícii armádnej skupine v Stropkove.⁶⁰

12. októbra sa začali opäť tvrdé útoky, keď sa Sovietsi pokúsili na frontovom úseku v operačnom priestore 1. tankovej armády znovu o celkovú ofenzívu. V každom prípade museli sovietski velitelia konštatovať, že ich preťažené zväzky nemajú silu na prerazenie obranných postavení 1. tankovej armády. Nové obranné opatrenia skupiny armád A boli také úspešné, že protivníkove útoky od 15. októbra utíchli.⁶¹ Boje opäť vzbĺkli už o päť dní neskôr v operačnom priestore XXIV. tankového zboru, pretože Sovietsi sa predsa len pokúsili dosiahnuť vytýčený cieľ útoku, ktorým bol Prešov.⁶²

Ďalšie zachované hlásenie pochádza z 20. októbra. Podľa denného hlásenia z 21.10. bola armádna skupina Heinrici zrušená. Ďalšie hlásenia, vrátane tohto pochádzajú od veliteľstva 1. tankovej armády (*Pz.A.O.K. 1*). Dôvod zrušenia armádnej skupiny Heinrici nie je uvedený. Je možné, že nejako súvisel s rastúcou

⁵⁸ Doslova „blutige Verluste“ – pravdepodobne sa tým myslia padlí, alebo padlí a ranení a zvyšok by mohli byť nezvestní.

⁵⁹ VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrici, odd.Ia, denné hlásenie z 11.10. 1944.

⁶⁰ Tamže.

⁶¹ SCHÖNHERR, K.: *Obranné operácie...*, s. 92.

⁶² Tamže.

nespol'ahlivosťou maďarských jednotiek 1. armády, ktorá jej bola podriadená. 16. októbra dokonca došlo k prechodu jej veliteľa genplk. Miklósa s časťou svojho štábu na sovietsku stranu.⁶³ Ide však len o moje dohady.⁶⁴

V priestore XXIV. tankového zboru bola v tento deň hlásená silná nepriateľská paľba všetkých zbraní proti postaveniam 75. pešej divízie na úseku od Krajnej Bystrej až k ľavej divíznej hranici. V úseku 357. pešej divízie po odrazení útoku 2 nepriateľských rôt severne od Nižnej Písanej zaútočil nepriateľ juhovýchodne od Vyšnej Písanej v sile práporu po bubnovej delostreleckej paľbe, mimoriadnej sily, vrátane ťažkých kalibrov a prerazil hlavnú bojovú líniu. V priebehu dňa sa mu podarilo prienik rozšíriť do hĺbky a šírky 2 km. Ďalšiemu prieniku severozápadne od Nižnej Písanej nasadené nemecké zálohy po tvrdom boji zamedzili. Išlo o útok jednotiek 1. ČSAZ spolu s tankistami 12. gardovej tankovej brigády a pechotou 305. streleckej divízie, ktorého cieľom bolo prelomiť obranu 357. pešej divízie pri Nižnej Písanej a zmocnenie sa osady Ladomírová.⁶⁵

Nasledujúci deň (22. 10.) pokračovali tvrdé boje v priestore 357. pešej divízie XXIV. tankového zboru. Nemeckým jednotkám sa podarilo s vypätím všetkých síl odstrániť prienik z predošlého dňa a v značnej miere znovu dosiahnuť starú hlavnú bojovú líniu. Do severnej časti obce Nižná Písaná prenikol popoludní nepriateľ a došlo k bojom dom od domu. V týchto bojoch bol 357. strelecký prápor (*Füs.Btl.*) bojujúci spoločne s útočnými delami zdecimovaný až na 15 mužov. To svedčí o urputnosti bojového nasadenia na oboch stranách.⁶⁶

⁶³ ŠTEMENKO, S. M.: *Generální štáb za války*.II. zv. Praha : NV, 1974, s. 222.

⁶⁴ VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrici, odd. Ia, denné hlásenie z 21.10. 1944. Armádna skupina Heinrici bola znovu obnovená v januári 1945 a definitívne zrušená 21. marca 1945.

⁶⁵ Tamže; KOPECKÝ, M.: c. d., s. 114 – 115.

⁶⁶ VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrici, odd. Ia, denné hlásenie z 22. 10. 1944. Podľa tohto hlásenia sa od 23. októbra od 11.00 hod. nachádzalo sídlo

Ráno 25. 10. započali sovietske jednotky 305. streleckej divízie podporovanej tankami 12. gardovej tankovej brigády útok od Nižnej Písanej smerom na Kapišovu. Sovietske tanky podporované bojovým letectvom postupovali husto zamínovaným údolím potoka Kapišovka po jedinej ceste, schopnej uniesť ťažkú techniku. Nemci tu prisunuli snáď všetky dostupné protitankové prostriedky a spôsobili útočnému čelu vysoké straty. V tento a v nasledujúcich dňoch sa sovietske tanky len veľmi ťažko prebýjali k ceste vedúcej od Duklianskeho priesmyku smerom na juhozápad (k dnešnému Svidníku).⁶⁷ O týchto krvavých bojoch v priestore, ktorý je dnes nazývaný „Údolie smrti“, vypovedá denné hlásenie 1. tankovej armády z 26. októbra: 357. pešia divízia odrazila na pravom krídle viaceré úderné oddiely. Po hodinovej najprudšej palebnej príprave nastúpil protivník znovu do útoku pechotou a tankami v priestore juhovýchodne od Vyšnej Písanej – južne od Nižnej Písanej. Bol podporovaný silnými leteckými zväzmi a prudkou delostreleckou paľbou. Tankami a zosadnutou pechotou prerazil v údolí potoka južne od Nižnej Písanej slabo obsadené zaistenia a dočasne sa dostal až k severnej časti obce Kapišová. Postavenia južne od Nižnej Písanej boli Nemcami udržané. Delostrelecká paľba z otvorených postavení prinútila zničením 3 tankov Sovietov k tomu, aby sa obrátili naspäť. Na ťažkom obrannom boji sa podieľalo aj ľavé krídlo 68. pešej divízie.⁶⁸

Hlásenie z 27. 10. opäť chýba. V tento deň sovietski tankisti ovládli Kapišovu, potom ale došlo k silnému nemeckému protiútoku za podpory obrnených vozidiel. V tankovej bitke prišli obe strany o väčšinu tankov a front tu opäť ustrnul. Popri ťažkých stratách spôsobených útočiacim sovietskym jednotkám zaznamenala značný úbytok síl aj 357. pešia divízia. Bola preto na prelome októbra a novembra vystriedaná 168. pešou divíziou

hlavného veliteľstva (*Armeegefechtsstand*) 1. tankovej armády v Solivare (v Prešove – pozn. T. H.). Hlásenia z 24. a 25. 10. chýbajú.

⁶⁷ KOPECKÝ, M.: c. d., s. 116.

⁶⁸ VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrici, odd.Ia, denné hlásenie z 26.10. 1944.

presunutou z okolia Humenného (do podriadenosti XXIV. tankového zboru prešla 26. 10.⁶⁹)

Vzhľadom na to, že v priestore bránenom XXIV. tankovým zborom Nemci disponovali dostatočnou obrannou silou, musel 1. ukrajinský front aj v tomto priestore bojov okolo 26. októbra zastaviť svoje útočné operácie.⁷⁰

K dispozícii je hlásenie z 28. 10. V týchto dňoch bolo SNP už porazené, a tak jeden z hlavných cieľov karpatsko-duklianskej operácie, ktorým bolo vytvorenie koridoru do povstaleckého územia stratil zmysel. 38. armáda prešla do obrany na línii Łaisce – Polany – Kapišová. V útočnej činnosti mal pokračovať len 67. strelecký zbor a 1. ČSAZ. V priestore 357. pešej divízie boli útoky na oboch stranách odrazené za cenu citeľných strát. Útok sovietskych jednotiek tu podľa nemeckých údajov stroskotal v sústredenej paľbe nemeckého delostrelectva za cenu 5 zapálených tankov.⁷¹

29. októbra sovietske útoky na úseku XXIV. tankového zboru postupne slabli. Silnejší útok proti svojmu východnému frontovému úseku zaznamenala 68. pešia divízia. Útok v sile 1 a pol pluku bol odrazený.⁷² Silnejšia nepriateľská činnosť v dňoch 29. – 30. 10. bola vyvíjaná aj na pravom krídle 1. tankovej armády v úseku XXXIX. horského zboru, kde sovietske vojská márne útočili s ťažiskom položeným na cestu do Michaloviec. Napokon sa im predsa len podarilo na široko napnutom fronte XI. armádneho a XXXIX. horského zboru dosiahnuť určité úspechy.⁷³ Na konci denného hlásenia z 30. 10. sa nachádza zaujímavý údaj. Ide o stručnú informáciu, že pancierový vlak 22

⁶⁹ Tamže. Tiež KOPECKÝ, M.: c. d., s. 116 – 117.

⁷⁰ SCHÖNHERR, K.: *Obranné operácie...*, s. 92.

⁷¹ VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrici, odd. Ia, denné hlásenie z 28.10. 1944; KOPECKÝ, M.: c. d., s. 117 – 118.

⁷² VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrici, odd.Ia, denné hlásenie z 29.10. 1944.

⁷³ VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrici, odd.Ia, denné hlás. z 29. 10. a 30. 10.

(Pz. Zug 22) došiel do Kysaku⁷⁴ a dal sa do pohybu smerom na Krompachy (*nach Krompachy in Marsch gesetzt*). Bol podriadený veliteľovi tylového armádneho priestoru 531, ktorého jednotky pacifikovali slovenské povstanie od východu. Nie je jasné, že odkiaľ došiel – pravdepodobne od juhu. Podľa nepotvrdených informácií bol tento vlak prítomný na Slovensku v priebehu novembra. Tento údaj zvyšuje počet doposiaľ identifikovaných nemeckých pancierových resp. improvizovaných pancierových vlakov nasadených v tomto období na území Slovenska na číslo šesť.⁷⁵ Súprava pravdepodobne pozostávala zo značnej časti z koristných poľských pancierových vozňov. Výzbroj tejto súpravy v roku 1944 (presnejší časový údaj, resp. presné zloženie počas pôsobenia na území Slovenska zatiaľ chýba) pozostávala z ľahkého poľného kanónu 75 mm leFK 02/26(p), štvorhlavňového sprážaného protiletadlového kanónu 20 mm Flakvierling 38 kalibru 20 mm, mínometov sGr.Wr 34 kalibru 80 mm, plameňometov Flammwerfer 41, ľahkých tankov Pz.Kpfw. 38 (t) Ausf. G ako aj obrnených automobilov Panhard 204 (f), prispôbolených pre jazdu po koľajniciach.⁷⁶

Posledné hlásenia 1. tankovej armády uložené vo VHA Trnava pochádzajú z 2. a 19. 11. a 16. 12. V tom čase už však bolo SNP porazené a karpatsko-duklianska operácia skončila.

⁷⁴ V origináli „Pisaky“, najpravdepodobnejšie však ide o tlačovú chybu.

⁷⁵ KLUBERT, T.: Nemecké pancierové vlaky v SNP. *Vojenská história*, č. 4, 2001, s. 109 – 115.

⁷⁶ VHA Trnava, AZ 11, Arm. sk. Heinrichi, odd. Ia, denné hlásenia z 30.10. 1944; TROJCA, H. - TROJCA, W.: *Panzerzüge I. Pociągi pancerne cz. 1*. Varšava : Militaria, 1995, s. 26.

TOMÁŠ KLUBERT

**Zhrdzavená legenda „Železného kapitána“
(Necenzurovaný obraz Jána Juraja Staneka)**

V piatom zväzku normalizačných Dejín SNP môžeme pod heslom *Stanek, Ján Juraj*, nájsť tieto údaje: „...dôstojník. Roku 1931 – 1944 príslušník československej a slovenskej armády, po oslobodení ČSĽA, 1951 v hodnosti plukovníka generálneho štábu preradený do zálohy, od 1951 robotník. Člen KSČ od 1945. Roku 1939 sa zapojil do ilegálneho protifašistického odboja, spolupracoval s občianskou odbojovou skupinou v Trenčíne a s Flórou v Bratislave a ako prednosta spravodajského oddelenia Ministerstva národnej obrany s Vojenským ústredím SNR. Po vypuknutí SNP veliteľ obranného úseku Plesnivec Druhej taktickej skupiny 1. československej armády na Slovensku. Za vedenie protiútok a oslobodenie Telgártu nazvaný Železným kapitánom. Po prechode SNP do hôr veliteľ 3. práporu 2. československej paradesantnej brigády v ZSSR v Nízkych Tatrách. Dňa 26. decembra 1944 ho ťažko raneného v priestore Veľkého boku zajali príslušníci protipartizánskeho oddielu Edelweiss. Väznený v Banskej Bystrici a Bratislave, od 18. januára 1945 na Gestape v Berlíne, odsúdený na trest smrti, potom väznený v koncentračných táboroch v Nemecku. Vyznamenaný Československým vojenským krížom 1939 (štyrikrát), Za chrabrosť (1944, 1946), Radom SNP I. triedy (1946), Za Pobedu nad Germanijou (1946) a viacerými československými i zahraničnými radmi a medailami.“¹

Nezainteresovaný laik musí po prečítaní týchto riadkov usúdiť, že Stanek bol odbojáróm každým kúskom tela. Hrdinsky bojoval proti nacizmu a klérofašizmu za svetlé zajtrajšky, až napokon nejakým nedopatrením skončil pri lopate. Šesťdesiate roky a predovšetkým obdobie tzv. normalizácie však priniesli „Železnému kapitánovi“ slávnú rehabilitáciu. Stanek mohol spisovať obsiahle

¹ *Dejiny SNP 1944*, V. zv. (Zost. V. Plevza). Bratislava : Pravda, 1984, s. 518.

pamäte,² poskytoval rozhovory pre noviny a rozhlas. Korunu všetkému nasadila Československá televízia, ktorá pri príležitosti 40. výročia SNP nakrútila výpravný seriál Povstalecká história. „Železný kapitán“ v ňom vystupuje ako dokonalejší akčný hrdina.³ Oslavné tirády na Staneka neprestali ani po páde komunistického režimu. Obzvlášť v tom vyniká Dr. Ladislav Takáč v publikácii *Nezabudnite na Telgárt* z roku 1992.⁴ Je príznačné, že autorovo rozprávanie začína 1. septembra 1944, keď „horlivý antifasišista“ Stanek odchádza do Banskej Bystrice, aby so zbraňou v ruke bojoval proti nemeckým okupantom. O tom, čo robil predtým, Takáč cudne mlčí. Určite vedel prečo. Už dva roky predtým totiž vyšla kniha Jozefa Jablonického *Povstanie bez legiend*,⁵ kde je Stanekova osoba prezentovaná v podstatne odlišnom svetle. Dr. Jablonický totiž nevychádzal z normalizačných táranín „Železného kapitána“, ale z autentických dokumentov a z obsiahlych Stanekových výpovedí na Hlavnom úrade ríšskej bezpečnosti (RSHA) v Berlíne.⁶

Legends však majú veľmi tuhý koreň. V roku 2002 bol na internete zverejnený krátky príspevok publicistu Milana Stehlíka „Horehronskú obec Telgárt doposiaľ nazývajú slovenským Stalingradom“, s podtitulom „Osudy Železného kapitána“.⁷ Čitateľ v ňom nájde prakticky to isté, čo o dve desaťročia skôr spísal autorský kolektív súdruha akademika Viliama Plevzu. Jediným spestrením je Stehlíkova lamentácia nad ústrkmi, ktorými

² V 60. rokoch spísal Stanek obsiahle memoáre, ktoré sa v súčasnosti nachádzajú v Slovenskom národnom archíve. Pre obyčajných smrteľníkov sú však z neznámych dôvodov neprístupné. Osobitné spomienky „Železného kapitána“ na SNP z roku 1981 uchováva Vojenský historický archív (VHA) Trnava.

³ Ako kuriozitu možno uviesť, že vyholeného plešatého Staneka stvárnil fúzatý a vlasatý Andrej Hryc.

⁴ TAKÁČ, L.: *Nezabudnite na Telgárt*. Banská Bystrica : Admini, 1992.

⁵ JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legiend*. Bratislava : Obzor, 1990.

⁶ STANEK, J.: *Výpoveď pred nemeckými bezpečnostnými orgánmi, január 1945*. VHA Trnava, fond (f.) Špeciálne zbierky (SZ), sign. X-437.

⁷ <http://www.noveslovo.sk/archiv/2002-36/ominulosti.asp#top>

zaslúžilého odbojára Staneka „odmenili“ zlí komunisti. Je preto najvyšší čas, aby boli definitívne vyvrátené všetky výmysly „Železného kapitána“, ktoré dodnes rozširujú jeho naivní obdivovatelia. Predovšetkým treba uviesť na správnu mieru Stanekove pôsobenie v československej a slovenskej armáde, v odboji a predovšetkým počas SNP, hoci táto tematika – obzvlášť boje pri Telgárte – si bude vyžadovať oveľa podrobnejšie spracovanie.

Ján Juraj Stanek sa narodil 4. júna 1909 v obci Hrušovany pri Topoľčanoch v evanjelickej železničiarскеj rodine. O dva mesiace neskôr bol jeho otec preložený do Viedne, kde malý Ján absolvoval štyri triedy nemeckej obecnej školy. Po návrate na Slovensko v roku 1919 začal navštevovať gymnázium v Nových Zámkoch, z ktorého po čase prestúpil na gymnázium v Nitre.⁸ Už počas dospievania sa u Staneka prejavili sklony k surovosti, nezodpovednosti a dobrodružnému spôsobu života. V roku 1927, keď bol študentom šiestej triedy nitrianskeho gymnázia (z čoho vyplýva, že musel dvakrát prepadnúť), dal facku svojmu profesorovi. Zo strachu pred trestom utiekol do Francúzska a nechal sa zverbovať do cudzineckej légie. Slúžil v 4. pešom pluku,⁹ ktorý bol v medzivojnovom nasadený na území dnešného Maroka, kde prebiehali boje so vzbúrenými berberskými kmeňmi.¹⁰

Stanek však v légii dlho nevydržal a po čase spolu s dvomi ďalšími mužmi dezertoval. Začiatkom roka 1929 bol už opäť doma v Nitre.¹¹ Prišiel v pravý čas, pretože zakrátko dostal predvolanie, aby sa 20. marca 1929 dostavil na odvod do Československej armády (ČSA). Správa odvodovej komisie uvádza, že Ján Juraj Stanek ovláda slovom a písmom slovenský, maďarský a nemecký jazyk. Je vysoký 181,5 cm, má svetlé vlasy a obočie, modré oči,

⁸ STANEK, J.: *Výpoved'...*, s. 21.

⁹ Tamže, s. 21.

¹⁰ KRÍŽEK, L.: *Francouzská cizinecká legie*. Praha: X-EGEM, 1994, s. 55 – 57.

¹¹ STANEK, J.: *Výpoved'...*, s. 23.

špicatý nos, súmerné ústa, guľatú bradu a podlhovastú tvár. Zvláštne schopnosti: plavec. Záverečné konštatovanie komisie znelo: „Schopen bez vady. Odveden.“¹²

A tak 1. októbra 1929 nastupuje vojak Stanek k pešiemu pluku 21 „maršala Focha“ v Čáslavi. Po absolvovaní prezenčnej služby sa rozhodol zotrvať v armáde ešte jeden rok v hodnosti ďalejslúžiaceho desiatnika. Je celkom isté, že ho k tomu nevedla láska k uniforme, ale prezieravosť. Bezplatné ubytovanie, strava a odev neboli v čase vrcholiacej hospodárskej krízy a obrovskej nezamestnanosti na zahodenie. Nebol koniec koncov jediný. Takýmto spôsobom riešili svoje existenčné ťažkosti mnohí mladí chlapi vtedy aj dnes. Dňa 31. marca 1931 odvelili Staneka do Nitry k pešiemu pluku 7 „Tatranskému“, kde si 1. apríla 1933 už ako čatár službu v armáde znovu predĺžil o 12 mesiacov.¹³ Popritom v rokoch 1931 – 1933 diaľkovo absolvoval súkromnú hospodársku akadémiu v Prahe.¹⁴

Maturitné vysvedčenie znamenalo pre Staneka vstupenku na Vojenskú akadémiu v Hraniciach na Morave. Jeho spolužiak Ján Straka (švagor Ferdinanda Čatloša) vo svojich memoároch uviedol, že v Hraniciach s nimi študoval nejaký Martinko, ktorý Stanekovi odmietal podať ruku. Ako dôvod udával, že obaja slúžili vo Francúzskej cudzineckej légii a on ho vtedy zradil, hoci neuviedol akým spôsobom. Túto záhadu pomáha objasniť ďalšia Strakova spomienka. V roku 1935 bol Stanek na nádvorí vojenskej akadémie dekorovaný radom od marockého sultána za obranu nejakej pevnosti v púšti.¹⁵ Je pochopiteľne absurdné, aby vznešený severoafrický panovník udeľoval medailu bezvýznamnému dezertérovi. Natíska sa jediné vysvetlenie. Pokiaľ chcel zbehnutý legionár v Maroku prežiť, musel mať pomocníkov z „vonku“,

¹² Vojenský kmeňový list Jána Juraja Staneka, s 1. Kópia vo vlastníctve autora. (Ďalej *Kmeňový list...*).

¹³ Tamže, s. 2 – 4.

¹⁴ STANEK, J.: *Výpoveď...*, s. 21.

¹⁵ STRAKA, J.: *Spomienky na osoby a udalosti z obdobia 1938 – 1945*. VHA Trnava, f. ŠZ, sign. X-39, s. 85 – 86.

alebo sa pridať k berberským vzbúrencom.¹⁶ To, že by Stanek a jeho dvaja kumpáni mali nejakých dôverníkov medzi domorodcami považujem za vylúčené. Nepochybne sa zapojili do boja proti svojim bývalým druhom v zbrani a „marocký sultán“ bol v skutočnosti niektorým z vplyvných berberských náčelníkov, ktorí po potlačení protifrancúzskeho povstania žili v zahraničnom exile. Martinkove slová o Stanekovej zrade tak nadobúdajú jasný zmysel.

So štúdiom „Železného kapitána“ v Hraniciach je spojená ešte jedna kuriozita. M. Stehlík uviedol, že práve tam po prvýkrát stretol neskoršieho veliteľa povstaleckej armády Jána Goliana, ale lepšie ho spoznal až roku 1933, keď obaja slúžili v Trenčíne. Naproti tomu Stanek v Berlíne vypovedal, že Goliana „počas svojho pôsobenia v československej armáde nepoznal. Zoznámili sme sa v roku 1939 a zúčastnili sme sa na poľskom ťažení v štábe 1. divízie. V nasledujúcom období sme sa viackrát stretli, zvlášť v období od apríla do júna 1943, keď sme boli denne v služobnom styku.“¹⁷ Kde je teda pravda? Faktom je, že Golian absolvoval akadémiu v Hraniciach už v roku 1927,¹⁸ čiže dávno pred Stanekovým príchodom. Skutočne sa spoznali v Trenčíne, ale „Železný kapitán“ tam začal slúžiť až v lete 1939. Táto poznámka je dôležitá z toho dôvodu, že poukazuje na nespoľahlivosť povojnových spomienok „Železného kapitána“ a zvyšuje dôveryhodnosť údajov, ktoré spontánne poskytol pracovníkom RSHA.¹⁹

Po vyradení z vojenskej akadémie bol Stanek 1. júla 1935 vymenovaný za poručíka pechoty. Súčasne prijal záväzok k šesťročnej službe v armáde s nástupným platom 13 800 Kč ročne, ku ktorému sa prirátával mesačný príspevok na osobný

¹⁶ KRÍŽEK, L.: c. d., s. 64.

¹⁷ STANEK, J.: *Výpoveď...*, s. 86. V tomto období Stanek a Golian slúžili na východnom fronte v Rýchlej divízii.

¹⁸ <http://www.muzeumsnp.sk/osobnosti/golian.htm>

¹⁹ Stanek sa však pokúšal klamať aj Nemcov, čo ukážem na niekoľkých konkrétnych prípadoch.

výstroj vo výške 50 Kč. Od 2. júla 1935 až do zániku ČSR pôsobil ako veliteľ čaty a neskôr roty v benešovskom pešom pluku 48 „Jugoslávie“.²⁰ Za celú tú dobu nebol povýšený. Ťažko povedať, či sa tak stalo vzhľadom k jeho odmietavému vzťahu k čechoslovakistickej ideológii (ako tvrdil v roku 1945 nemeckým vyšetrovateľom), alebo z iných dôvodov.

Zvrat v Stanekovom živote nastal po rozpade československého štátu. 15. marca 1939 vstúpil do slovenskej armády a vzhľadom k nedostatku profesionálnych dôstojníkov zaznamenal raketový služobný postup. Znalosť cudzích jazykov mu zabezpečila, že bol zaradený na spravodajské oddelenie veliteľstva VI. armádneho zboru v Spišskej Novej Vsi. V tejto funkcii sa v dňoch 21. marca až 4. apríla 1939 zúčastnil bojov s Maďarmi na východnej hranici. 15. mája 1939 bol Stanek preložený na spravodajské oddelenie veliteľstva 3. pešej divízie v Prešove a o päť dní neskôr ho povýšili na nadporučíka. Ani na tomto poste sa však dlho nezohrial. Už 31. júla 1939 bol totiž vymenovaný za vedúceho spravodajského oddelenia pri veliteľstve 1. pešej divízie v Trenčíne, s ktorou absolvoval ťaženie proti Poľsku.²¹

Dňa 15. februára 1940 prijali snaživého Staneka na Vysokú vojennú školu v Bratislave a 1. februára 1941 ho povýšili na stotníka s ročnou mzdou vo výške 17 400 Ks.²² K tomuto obdobiu sa viaže príhoda, dokazujúca, že statočnosť „Železného kapitána“ mala svoje hranice. Vojenský vysokoškooláci sa popri teoretickom štúdiu zúčastňovali na praktickom výcviku s rôznymi druhmi bojovej techniky. V rámci leteckého kurzu mali strieľať zo zadného guľometu pozorovacieho lietadla na „útočiacu“ stíhačku. Všetci úlohu splnili, až na Staneka, ktorý mal taký strach, že sa guľometu ani nedotkol.²³

²⁰ *Kmeňový list...*, s. 5 – 6. Dôverčivému M. Stehlíkovi „Železný kapitán“ nahovoril, že v Benešove velil tankovej rote, hoci tam žiadne tanky neboli.

²¹ STANEK, J.: *Výpoved'...*, s. 21.

²² *Kmeňový list...*, s. 6.

²³ STRAKA, J.: c. d., s. 86.

Keď vypukla vojna so Sovietskym zväzom, odišiel Stanek na front ako príslušník spravodajského oddelenia poľného veliteľstva slovenskej armády. Dlho tam nepobudol. Po reorganizácii slovenskej armádnej skupiny v ZSSR sa 12. augusta 1941 vrátil na Vysokú vojennú školu,²⁴ ktorú ukončil zložením záverečných skúšok 14. februára 1942.²⁵ Krátko nato boli čerství absolventi vyslaní do priestoru Charkova, kde slúžili ako styční dôstojníci v štábných jednotkách nemeckej 6. armády.²⁶ Stanek pôsobil od 1. marca 1942 pri 134. pešom pluku 44. pešej divízie, odkiaľ bol nasledujúci mesiac preložený na veliteľstvo 297. pešej divízie. Do vlasti sa vrátil koncom mája 1942.²⁷ Svojim kolegom sa potom chválil, ako učil neschopných Nemcov získavať informácie od sovietskych zajatcov, ktorí odmietali vypovedať. Stačilo im vložiť medzi prsty hrubú ceruzku a poriadne pritlačiť.²⁸

Po príchode do Bratislavy bol Stanek 1. júna 1942 pridelený na spravodajské oddelenie Ministerstva národnej obrany (MNO). O tri mesiace neskôr znovu odišiel na front, tentoraz ako prednosta spravodajského oddelenia Rýchlej divízie (RD). V tejto funkcii bol 1. januára 1943 preložený do skupiny dôstojníkov generálneho štábu (gšt.).²⁹

Obdobie Stanekovej služby v RD je spojené s ďalšou rozšírenou legendou. Konkrétne s tou, že spoločne s veliteľom divízie generálom Štefanom Jurechom, náčelníkom štábu stotníkom gšt. Štefanom Murgašom a ďalšími dôstojníkmi organizoval prechod slovenských jednotiek na sovietsku stranu. Za hlavný dôkaz Stanekovej účasti na tejto akcii sa považuje jeho správa o ilegálnej činnosti z roku 1946, v ktorej uviedol, že „v polovici decembra 1942 začali sme všetci, stúpenci československej myšlienky ...

²⁴ *Kmeňový list...*, s. 7.

²⁵ STANEK, J.: *Výpoveď...*, s. 23.

²⁶ STRAKA, J.: c. d., s. 86.

²⁷ STANEK, J.: *Výpoveď...*, s. 21 – 22.

²⁸ STRAKA, J.: c. d., s. 86. „Ceruzkovú metódu“ si Stanek zrejme osvojil v cudzineckej légii.

²⁹ *Kmeňový list...*, s. 7 – 8.

pripravovať prechod slovenskej divízie na sovietsku stranu.“³⁰
V roku 1985 Stanek dokonca tvrdil, že sa v rámci organizácie prechodu RD neraz stretol so zástupcom politického oddelenia sovietskej 18. armády plukovníkom Kabušom.³¹

Na týchto Stanekových výrokoch je pravdivé len toľko, že na prelome rokov 1942/1943 slúžil v RD. Jurech nemohol jeho lži o ilegálnej činnosti vyvrátiť, pretože bol po smrti, a Murgašovo mlčanie si „Železný kapitán“ vynútil surovými vyhrážkami.³² Do ríše rozprávok treba odkázať i Stanekove schôdzky s politrukcom Kabušom. Gen. Jurech poveril kontaktom so sovietskou stranou des. V. Šedíka a npor. G. Donovala. Stanek frontovú líniu nikdy neprekročil a predstava, že by za ním chodieval vysoký sovietsky dôstojník, je vyslovene smiešna.

Skutky „Železného kapitána“ v dobe jeho služby na severnom Kaukaze nemali s odbojovou činnosťou nič spoločné. Bývalí príslušníci RD, ktorí si neželali byť menovaní, spomínali, že Stanek osobne mučil zajatých červenoarmejcov a partizánov.³³ Vzhľadom k jeho predchádzajúcemu pôsobeniu v nemeckej 6. armáde sú tieto údaje nepochybne pravdivé a spotreba ceruziek na spravodajskom oddelení RD bola určite veľmi vysoká.

Po ústupe RD na Krym sa Stanek 1. júna 1943 vrátil na Slovensko. Vo vlasti bol privítaný ako vojnový hrdina a jeho portrét zdobil celú titulnú stranu časopisu Slovenské vojsko z 1. augusta 1943.³⁴ S takouto skvelou reputáciou mal otvorenú cestu k ďalším úspechom v profesionálnom i osobnom živote. Obdržal rad vysokých slovenských a nemeckých medailí, 10. augusta 1943 sa oženil s vdovou Annou Zemanovou a 1. októbra 1943 bol ustanovený za prednostu spravodajského oddelenia na MNO. K

³⁰ ŠOLC, J.: K pokusom o prechod 1. slovenské pěší divízie k Rudé armáde. *Vojenská história*, č. 3, 1999, s. 39 – 40.

³¹ STEHLÍK, J.: c. d.

³² Tento údaj mi poskytol nebohý plk. v.v. Ing. Ján Pivovarčí.

³³ Aj túto informáciu mi sprostredkoval J. Pivovarčí.

³⁴ *Slovenské vojsko*, č. 14, 1943.

tejto funkcii prislúchal ročný plat 19 200 Ks, ku ktorému dostával mesačnú rentu za vyznamenania vo výške 125 Ks.³⁵

Počas vypočúvania v Berlíne Stanek vyšetrovateľom z RSHA povedal, že spravodajské oddelenie MNO bolo v dobe jeho nástupu do funkcie v katastrofálnom stave. „Dôstojníci sa starali o všetko ostatné okrem protišpionážnej služby. Obmedzovali sa hlavne na pozorovanie dôstojníkov, ktorí mali rozvrátené rodinné pomery...“ Ďalej uviedol, že spravodajské oddelenie radikálne zreorganizoval, pričom sa zameril na výstavbu agentúrnej siete proti Maďarsku a jeho agentom na Slovensku. Sledoval aj ďalšie protištátne skupiny (československú, komunistickú, panslavistickú a partizánsku), ale výsledky vyšetrovania boli veľmi skromné. Z podvratnej činnosti sa nepodarilo usvedčiť ani notorického alkoholika pplk. Mirka Vesela, o ktorom sa všeobecne vedelo, že udržuje spojenie s emigrantskými kruhmi v Londýne.³⁶ Nebolo to však spôsobené neschopnosťou šéfa spravodajského oddelenia. Stanek totiž Nemcom zamlčal, že sa v tomto období začal sám angažovať v odboji. Po Stalingrade, Kursku a talianskej kapitulácii nemohol žiadny triezvo zmýšľajúci človek pochybovať o blížiacom sa konci Tretej ríše. Vyšetrovateľom z RSHA o tom povedal: „V prvých rokoch vojny som bol na 100 % presvedčený o víťazstve Nemecka. Tento názor prevládal v slovenských [politických] a vojenských kruhoch. Bol [rozšírený] všeobecný názor, že v prípade víťazstva Nemecka bude Slovensko ďalej existovať a spieť k lepšej budúcnosti. V priebehu pôsobenia nepriateľskej propagandy a v dôsledku porážok na všetkých

³⁵ *Kmeňový list...*, s. 7. V Berlíne sa Stanek priznal, že počas služby v slovenskej armáde obdržal medailu Za hrdinstvo 3. stupňa (dvakrát), medailu Za hrdinstvo 2. stupňa, pamätnú medailu Za ťaženie proti Maďarsku, medailu Za zásluhy 3. triedy, pamätný Odznak za ťaženie proti ZSSR, pamätný Odznak Rýchlej divízie 1. stupňa, strieborný Odznak Vysokiej vojenskej školy pre dôstojníkov generálneho štábu, Vojenský víťazný kríž V. triedy, nemecký Rad orlice s mečmi 3. stupňa a nemeckú Východnú medailu.

³⁶ STANEK, J.: *Výpoved'...*, s. 24, s. 88 – 89.

frontoch, odpadnutia spojencov a atentátu na vodcu som dospel k presvedčeniu, že Nemecko naďalej nemôže úspešne viesť vojnu.³⁷ Stanek nemohol od budúcnosti očakávať nič dobré, ale na rozdiel od iných zaslúžilých bojovníkov proti boľševizmu mal šťastie, že zastával vysokú funkciu na MNO. Vďaka tomu sa stal zaujímavým pre odbojovú skupinu Flóra, ktorá s ním nadviazala kontakt prostredníctvom učiteľa Jána Kudlu z Trenčína. Stanekovou úlohou bolo podávať správy o stave slovenskej armády, politickom zmýšľaní dôstojníkov apod. Niekoľkokrát sa zúčastnil na konšpiračných poradách s pplk. gšt. Jánom Golianom, pplk. Mirkom Veselom, pplk. MVDr. Mikulášom Ferjenčíkom a pplk. Deziderom Kiššom-Kalinom, ktoré sa konali v bratislavskom byte posledne menovaného, alebo u úradníka Alojza Štvána.³⁸ Dôvera odbojárov k Stanekovej osobe však mala isté hranice. Neoboznámili ho s existenciou ilegálneho Vojenského ústredia (VÚ) a to, že Golian bol hlavným organizátorom povstania, sa „Železný kapitán“ dozvedel až po jeho vypuknutí.³⁹ Stanek si svoju budúcnosť nepoistil len členstvom vo Flóre. Jeho ďalším železkom v ohni bol minister národnej obrany gen. Ferdinand Čatloš, ktorý od konca rok 1943 pracoval na organizácii štátneho prevratu, aby Slovensku zaistil miesto v tábore Spojencov. V tejto súvislosti dal Stanekovi 12. júla 1944 prísne tajnú úlohu zamerať vojenskú spravodajskú službu proti Nemecku, hľadať kontakty s opozíciou a partizánmi atď. Pritom mu fingovane naznačil, že postupuje so súhlasom prezidenta Tisu.⁴⁰ O niečo neskôr, 28. júla 1944, Čatloš oboznámil Staneka so svojimi úmyslami a poveril ho, aby našiel tajnú cestu k Sovietom. Stanek sa okamžite chopil ponúkanej príležitosti a zasvätil do konšpiračných plánov niekoľko ďalších spravodajských

³⁷ Tamže, s. 22.

³⁸ JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania*. Bratislava : Epoque, 1969, s. 126, s. 215.

³⁹ STANEK, J.: *Výpoveď...* s. 28.

⁴⁰ JABLONICKÝ, J.: *Povstanie...*, s. 24. Na prepojení Čatloša s Tisom založil Stanek v nemeckom zajatí hlavný argument svojej obhajoby.

dôstojníkov. Za najbližších spolupracovníkov si vybral npor. Antona Tomečka a npor. Vojtecha Lisého. Spočiatku sa snažili nadviazať rádiové spojenie s Červenou armádou prostredníctvom nedávno zatknutého sovietskeho agenta Alexandra Geriča.⁴¹ Stanek si však zakrátko našiel nových a veľmi dôležitých partnerov – komunistov. Tomeček a Lisý totiž o Čatlošových zámeroch informovali zbrojného dôstojníka vojenského dozoru na Myjave stot. Františka Lipku, o ktorom sa domnievali, že je napojený na občiansky odboj. Lenže Lipka v skutočnosti sympatizoval s komunistami. So svojimi poznatkami sa bez meškania zdôveril akademickému maliarovi Štefanovi Bednárovi a ten všetko ohlásil ústrednému vedeniu KSS.⁴²

Komunisti sa bez najmenšieho zaváhania rozhodli, že Čatloša využijú pre vlastné ciele. Lipka a Bednár urýchlene sprostredkovali Stanekovi niekoľko schôdzok s dr. Gustávom Husákom. Prvá sa s najväčšou pravdepodobnosťou uskutočnila 30. júla 1944. Husák vtedy Stanekovi naznačil, že musí celú vec najskôr konzultovať s vedením KSS a výsledok mu čoskoro oznámi. Na ďalšom stretnutí (najskôr 31. júla 1944) sa už hovorilo o zabezpečení odletu Čatlošovho kuriéra do ZSSR. Husák pritom Staneka požiadal, aby s ním mohol odcestovať aj komunistický emisár menom Potocký, čiže Karol Šmidke. KSS chcela týmto spôsobom nadviazať priame spojenie s Moskvou a obísť svojich „buržoáznych partnerov“ v Slovenskej národnej rade (SNR) a VÚ.⁴³ Počas tohto rokovania odznela ešte jedna pamätihodná veta. Podľa Husáka sa prednosta spravodajského oddelenia „čestným slovom zaviazal, že svoje služby dáva výhradne k dispozícii nám“.⁴⁴ Prešibanému Stanekovi bolo totiž jasné, že

⁴¹ JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality...*, s. 328.

⁴² Tamže, s. 328 – 329.

⁴³ JABLONICKÝ, J.: *Povstanie...*, s. 27 – 28. Odlet Šmidkeho pôvodne organizoval Golian, ktorý ho chcel 9. júla 1944 spolu s gen. Jurechom a pplk. Ferjenčíkom poslať do ZSSR, aby dohodli koordináciu povstaleckých plánov s operáciami Červenej armády. Akcia však zlyhala kvôli technickej závade.

⁴⁴ *Slovenské národné povstanie. Dokumenty.* (Zost. V. Prečan). Bratislava : VPL, 1965, s. 281. (Ďalej *SNP-D*).

vzhľadom k vývoju na fronte bude obnovená ČSR súčasťou sovietskej sféry vplyvu a dominantnou politickou silou v štáte sa stane komunistická strana. A on chcel byť u budúcich mocipánov dobre zapísaný.

Keď Stanek oboznámil s výsledkami rokovaní Čatloša, natešený minister zvolal na 1. augusta 1944 do budovy MNO svojich najbližších spolupracovníkov. Všetci zúčastnení – gen. Ferdinand Čatloš, gen. Augustín Malár, plk. gšt. Viliam Talský, mjr. Mikuláš Lisický a stot. gšt. Ján Stanek – sa dohodli, že 4. augusta 1944 vyšlú do ZSSR lietadlo, v ktorom Lisický odvezie ministrov plán prevratu, známy ako Čatlošovo memorandum.⁴⁵

Čatloš bol rovnako ako komunisti presvedčený, že sa mu podarí nadviazať priamy kontakt so Sovietmi a vyradiť z organizácie povstania konkurenčné VÚ.⁴⁶ Golian sa však o jeho úmysloch dozvedel, a to vďaka Stanekovej samolúbosti. „Železný kapitán“ sa vždy rád predvádzal a práve vtedy dostal skvelú príležitosť ukázať aký je dôležitý a čo všetko vie. Už 31. júla 1944 zvolal mimoriadnu poradu vybraných spravodajských dôstojníkov, ktorým oznámil, „že Čatloš vyšle svojho kuriéra do Sovietskeho zväzu, aby nadviazal spojenie s Červenou armádou a informoval ju o pláne svojho prevratu.“⁴⁷ Stanek ale nevedel, že sa medzi prítomnými nachádza Golianov blízky dôverník. Bol ním prednosta spravodajského oddelenia na Veliteľstve pozemného vojska (VPV) npor. Ján Korecký, ktorý po návrate do Banskej Bystrice všetko oznámil vedúcemu VÚ. A ten sa rozhodol okamžite konať.⁴⁸

Druhého augusta 1944 odštartovalo z letiska Tri Duby vojenské lietadlo, v ktorom Korecký odvážal do Sovietskeho zväzu materiály VÚ. Lenže Šmidke na jeho palube nebol.⁴⁹ Komunisti

⁴⁵ JABLONICKÝ, J.: *Povstanie...*, s. 41 – 42.

⁴⁶ Čatloš sa o existencii VÚ najskôr dozvedel od Talského, ktorý už od apríla 1944 vedel o Golianovej konšpiratívnej činnosti.

⁴⁷ JABLONICKÝ, J.: *Povstanie...*, s. 38.

⁴⁸ Tamže, s. 38.

⁴⁹ Podľa Dr. Jablonického nebol na príčine neuskutočneného Šmidkeho odletu Golianov zámer vyšachovať komunistov, ale organizačné nedostatky. JABLONICKÝ, J.: *Povstanie...*, s. 45 – 46.

reagovali na Golianovu akciu prívalom pokryteckých obvinení „londýnerov“ a „lettrichovcov“, že intrigujú poza ich chrbát.⁵⁰ Husáka epizóda s Koreckého odletom privádzala do zúrivosti ešte po dlhých rokoch. Vo svojich memoároch vyčítal Stanekovi, že porušil svoj sľub o bezvýhradnej spolupráci s komunistami a informoval o Čatlošových zámeroch „buržoáznych partnerov v SNR a Goliana“.⁵¹ „Železný kapitán“ však dohovor neporušil. Len sa rád vystatoval.

Napriek tejto nepredvídanej komplikácii Čatlošova spolupráca komunistami pokračovala. Ráno 4. augusta 1944 odišlo z Bratislavy vojenské auto, v ktorom viezol Stanek pre Lisického na letisku Mokrad' text ministrovho memoranda. Podľa Husákových pokynov sa mal cestou zastaviť v Banskej Bystrici pre Ferjenčíka a Šmidkeho. Prvý ho mal čakať na VPV, druhý pri železničnej stanici.⁵² Stanek však najskôr vyhľadal Goliana, informoval ho o dohode Čatloša s komunistami a odovzdal mu kópiu ministrových dokumentov. Z toho vyplýva, že sa napriek dohode s Husákom nevzdal ani spolupráce s občianskym odbojom. Pochopiteľne, šéf VÚ nebol Stanekovými správami nadšený. O pripravovanom Ferjenčíkovom odlete nič nevedel a Čatlošova iniciatíva ho takisto nenadchla. Akceptácia memoranda sovietskou stranou by znamenala krach jeho doterajšieho úsilia. A čo bolo ešte horšie, už na prvý pohľad musel vidieť, že ministrov plán protinemeckého vystúpenia slovenskej armády je oveľa lepší ako ten, ktorý vypracovalo VÚ. Nahnevaný preto odkázal Ferjenčíkovi, aby nikam necestoval.⁵³

Po odchode z VPV Stanek naložil Šmidkeho a odviezol ho na Mokrad'. O niečo neskôr tam prišiel aj Ferjenčík (Golian si to medzitým rozmyslel) a spoločne so Šmidkem a Lisickým o 13.

⁵⁰ Tamže, s. 38 – 39.

⁵¹ HUSÁK, G.: *Svedectvo o SNP*. Bratislava : VPL, 1974, s. 194 – 195.

⁵² JABLONICKÝ, J.: *Povstanie...*, s. 50.

⁵³ Tamže, s. 50 – 51.

hodine odletel do ZSSR.⁵⁴ Na spiatocnej ceste sa Stanek opäť zastavil v Banskej Bystrici, kde oboznámil Goliana s priebehom akcie, a po príchode do Bratislavy podal hlásenie Čatlošovi. O tom, že originál jeho memoranda nedal Lisickému, ale Šmidkemu, sa už nezmienil.⁵⁵ Súdruh Husák mohol byť tentoraz spokojný.

„Železný kapitán“ pokračoval v nečistej hre so svojim šéfom aj počas nasledujúcich dní, no jeho karty sa úplne nevzdal. Hoci Moskva znemožnila Šmidkemu akékoľvek spojenie so Slovenskom, Stanek Čatlošovi tvrdil, že „sovietske velenie súhlasí s tým, aby vedenie povstania prevzal do svojich rúk...“ Podobnými dezinformáciami krmil ministra Talský, ktorý skompromitovaného Čatloša prestal považovať za perspektívneho partnera a radšej sa spriahol s Golianom.⁵⁶

Čatloš nepostrehol akých hadov si chová na hrudi. Nadalej sa spoliehal na Talského a Staneka poveroval delikátnymi úlohami. Keď vzhľadom k rozmachu partizánskeho hnutia slovenská vláda 10. augusta 1944 vyhlásila stanné právo a nariadila vykonať rozsiahle vyčisťovacie akcie v Nízkych Tatrách a Veľkej Fatre, Čatloš prostredníctvom Staneka oboznámil s pripravovanými opatreniami komunistov a tí následne upovedomili partizánov.⁵⁷

Dňa 13. augusta 1944 poslal Čatloš Staneka do Prešova za gen. Malárom, aby od neho prevzal tri bianko formuláre s jeho podpisom. Minister ich chcel použiť pri spracovaní protokolov vo veci úletu mjr. Lisického. V Berlíne sa „Železný kapitán“ priznal, že cestou navštívil Goliana a rokoval s ním o Malárovi a o používaní šifrovacích kľúčov.⁵⁸ Jeho konanie jasne dokazuje, že až

⁵⁴ *SNP-D*, s. 281. Golian dal Ferjenčíkovi kópiu Čatlošovho memoranda s tým, aby ju odovzdal generálovi Heliodorovi Píkovi, čo sa skutočne stalo.

⁵⁵ JABLONICKÝ, J.: *Povstanie...*, s. 52.

⁵⁶ ŠTEFANSKÝ, V.: *Generál Ferdinand Čatloš*. Bratislava : Vita, 1998, s. 62. Čatloš sa po vojne s trpkosťou sťažoval: „Celý august 1944 ma Golianovci so Stanekom zavádzali rozličnými výhovorkami...“ Nuž, akých spolupracovníkov si vybral, takých mal.

⁵⁷ ŠTEFANSKÝ, V.: *Armáda v SNP*. Bratislava : Pravda, 1984, s. 56 – 57.

⁵⁸ STANEK, J.: *Výpoveď...*, s. 88.

do poslednej chvíle hral súčasne na tri strany, aby si čo najlepšie poistil svoju budúcnosť.

V nasledujúcich dňoch, až do vypuknutia povstania, už Stanek nevykonal nič, čo by stálo za pozornosť. Spravodajské oddelenie MNO síce zhromažďovalo čoraz viac informácií o sústreďovaní nemeckých vojsk na slovenských hraniciach, ale on veril, že Čatloš s Tisom majú situáciu pevne pod kontrolou. O to väčšie bolo jeho prekvapenie, keď zistil, že MNO stráca kontakt s jednotlivými posádkami a z VPV, prichádzajú rozkazy, ktoré sú v rozpore s nariadeniami prezidenta a vlády.⁵⁹

Ráno 29. augusta 1944 poslal Stanek npor. Antona Tomečka a stot. Juraja Dubského, aby preskúmali situáciu v Trnave a Topoľčanoch. Krátko po ich odchode sa v Bratislave rozšírili chýry o nemeckej okupácii Slovenska. Večer predniesol Čatloš v rozhlase svoj kapitulantský prejav a Golian vydal heslo „Začnite s vysťahovaním“. V slovenskej metropole zavládol chaos. Poznatok, že Čatloš a Tiso nemajú s povstaním nič spoločné, musel pre Staneka znamenať obrovský šok. Ani ostatní dôstojníci bratislavských útvarov nevedeli čo majú robiť. Niektorí začali odchádzať na stredné Slovensko, ale väčšina stále váhala. Stanek vyčkával na návrat svojich emisárov, a keď neprišli (oboch zaistili partizáni), vydal sa 31. augusta 1944 autom za nimi. Dostal sa však len do Nitry. Cesta ďalej už bola nebezpečná a tak sa vrátil nazad.⁶⁰

Nadránom 1. septembra 1944 začali do Bratislavy prichádzať železničné transporty s nemeckými okupačnými jednotkami. V rovnakej dobe sa do hlavného mesta z Banskej Bystrice vrátil veliteľ strážneho oddielu v kasárňach na hrade mjr. Ján Kovačovič. Golian ho poslal s rozkazom pre príslušníkov bratislavskej posádky, aby sa prebojovali na povstalecké územie. Kovačovič najskôr zašiel na MNO za Stanekom a radili sa, ako zabezpečia odchod vojska na stredné Slovensko. Do ich rozhovoru

⁵⁹ Tamže, s. 51 – 52.

⁶⁰ Tamže, s. 52.

sa zamiešal aj Čatloš, ktorý však zakrátko odišiel na zasadanie vlády.⁶¹

Stanek, Kovačovič a ďalší dôstojníci pokračovali po ministrovom odchode v porade, ale namiesto skutkov sa zmohli len na jalové táranie. Čatloš medzitým dostal od Tisu rozkaz na odzbrojenie bratislavskej posádky. Po návrate do budovy MNO dal generál na 17. hodinu zvolať všetkých veliacich dôstojníkov, aby im oznámil prezidentov verdikt. Stanekovi však ešte predtým povedal, že pokladá Tisov rozkaz za formálny a poveril ho tajnou úlohou zhromaždiť spoľahlivých veliteľov, ktorí mali so svojimi jednotkami odísť na severovýchod.⁶²

Lenže „Železný kapitán“ sa zachoval ako zbabelec. Hoci sa ministrova direktíva zhodovala s Golianovým rozkazom, nesplnil ju, a namiesto toho okamžite zdúchol do Banskej Bystrice. Usúdil, že Čatlošova akcia totálne skrachovala a Nemci skôr či neskôr odhalia jeho konšpirovanie. Utekal v takom chvate, že nedal žiadne inštrukcie svojim podriadeným a nezobral so sebou ani manželku.⁶³

Niekoľko mesiacov po tejto hanebnej udalosti Stanek v Berlíne tvrdil, že chcel zostať v slovenskej metropole a na útek ho naviedol Čatloš. Okolo 22.00 vraj od neho dostal telegram, aby za ním prišiel do Horných Motešíc. O hodinu neskôr opustil Bratislavu, ale generála už v Horných Motešiciach nezastihol. V Šimonovanech bol zadržaný povstalcami, od ktorých sa dozvedel, že Čatloš odišiel do Banskej Bystrice. A tak sa po prepustení 2. septembra 1944 o 16.00 vybral za ním.⁶⁴

Túto lož si Stanek vymyslel preto, aby pred vyšetrovateľmi z RSHA aspoň trochu ospravedlnil svoje konanie. Klamstvo „Železného kapitána“ je navyše veľmi priehľadné. Čatloš predsa odišiel z Bratislavy skôr ako Stanek a bolo nemysliteľné, aby mu posielal telegram uprostred noci, keď sú všetky pošty dávno zatvorené.

⁶¹ JABLONICKÝ, J.: *Povstanie...*, s. 243.

⁶² *SNP-D*, s. 1126.

⁶³ JABLONICKÝ, J.: *Povstanie...*, s. 253.

⁶⁴ STANEK, J.: *Výpoveď...*, s. 53.

Výpočet Stanekových lží o úteku z Bratislavy sa tým nekončí. Po vojne si totiž vymyslel ďalšiu verziu. Hlavné mesto opustil krátko po 16. hodine, v Sereďi prenocoval a na druhý deň sa vo Veľkom Poli stretol s Golianom. Referoval mu o udalostiach v Bratislave, o náladách obyvateľstva a situácii povstaleckých jednotiek pri Baťovanoch.⁶⁵

V skutočnosti sa Golian a Stanek stretli až v Banskej Bystrici večer 2. septembra 1944. Veliteľ povstaleckej armády nemal z jeho príchodu veľkú radosť. Bol predsa spoluzodpovedný za zbranú akciu s bratislavskou posádkou a po tom všetkom mal ešte tú drzosť, že nepokryte ašpiroval na prednostu jeho spravodajského oddelenia. Golian spočiatku zrejme nevedel čo s ním, ale 3. septembra 1944 ho poslal na front k Telgártu, aby si v boji napravil svoju pošramotenú povesť.⁶⁶

Po skončení vojny Stanek celú záležitosť úplne prevrátil. Obsadiť funkciu prednostu spravodajského oddelenia vraj nemohol kvôli čachrom mjr. Jozefa Marku, stot. gšt. Jaroslava Krátkeho a stot. Milana Poláka. Ďalej pateticky popisoval, ako mu Golian vykresľoval zúfalú situáciu na Horehroní, kde Nemci po rozvrátení pešieho pluku 5 postupovali na Brezno. Golian pritom na Staneka apeloval: „Jano, si jediným dôstojníkom, ktorý svojim energickým zásahom dokáže zastaviť Nemcov. Podčiarkujem. Jediným.“⁶⁷

Okolo 19. hodiny 3. septembra 1944 prišiel Stanek na svoje nové pôsobisko v Červenej Skale.⁶⁸ O dva roky neskôr tvrdil, že pridelené mužstvo našiel v katastrofálnom stave. Okamžite zaviedol tvrdú disciplínu a rozhodol sa za každú cenu vyhnat Nemcov z Telgártu.⁶⁹

⁶⁵ TAKÁČ, L.: c. d., s. 14.

⁶⁶ STANEK, J.: *Výpoveď...*, s. 87 – 88.

⁶⁷ TAKÁČ, L.: c. d., s. 28 – 29.

⁶⁸ KRAMPL, E.: *Spomienky príslušníka I. ČSA na SNP (Brezno – Telgárt – Čertovica)*, zv. III. VHA Trnava, f. ŠZ, sign. X-457, s. 18.

⁶⁹ STANEK, J.: *Boj telgartskej skupiny o Telgart, zv. Malý Stalingrad (ďalej Boj...)*. In: *Nad Tatrou sa blýska...* Praha – Bratislava : NV, 1946, s. 144 – 145.

Realita sa s jeho verziou opäť rozchádza. Povstaleckí vojaci boli po ústupe zo Spiša na Horehronie úplne vyčerpaní, no ich morálka zostávala uspokojivá. Okrem toho Stanek vôbec nemal v úmysle podniknúť útok. S týmto návrhom za ním prišli zástupcovia partizánov, ktorí okolo poludnia 4. septembra 1944 navštívili jeho veliteľstvo v budove miestnej pošty. Stanek ich požiadavku odmietol s odôvodnením, že najskôr musí reorganizovať svoje jednotky. Na železničnú stanicu v Červenej Skale totiž po celý deň prichádzali vlaky s posilami.⁷⁰ Približne o 20. hodine zvolal Stanek štábnu poradu. Boli na nej prítomní aj partizáni, ktorí sa opäť dožadovali boja. Poukazovali na to, že Nemci nestihli v Telgárte vybudovať dôkladné obranné postavenia. Stanek im nedôveroval, ale po dlhom prehovaraní sa nechal presvedčiť. Súhlasil, že ráno 5. septembra 1944 podnikne útok.⁷¹

Keď Stanek v roku 1946 zverejnil prvú písomnú spomienku na boje pri „slovenskom Stalingrade“, venoval prípravám útoku len pár riadkov. Svoj príchod do Červenej Skaly navyše chybné datoval na 4. september a boj o Telgárt posunul až na 6. september.⁷² „Železný kapitán“ však po čase svoj omyl spozoroval. Vo vylepšenej verzii, ktorá bola zapracovaná do knihy L. Takáča, už nájdeme jeho operačné rozkazy s dôkladne vypracovaným plánom útoku, podrobným rozmiestneným jednotiek, rozvrhom paľby a množstvom ďalších detailov. Je na nich uvedený správny dátum 4. september 1944, ale čas 16.30 hod.⁷³ Stanek akosi pozabudol, že vtedy ešte s útokom nesúhlasil. Okrem toho je veľmi podozrivé, ako stihol tak rýchlo napísať všetky tie rozkazy. Ľudovít Krampl, ktorý bol vtedy Stanekovým náčelníkom štábu, vo svojich spomienkach na SNP uviedol, že noc pred bojom stačila povstaleckým jednotkám akurát na presun, prípravu a krátky oddych.⁷⁴ Celá akcia bola úplne improvizovaná a

⁷⁰ KRAMPL, L.: c. d., s. 18.

⁷¹ Tamže, s. 19.

⁷² STANEK, J.: *Boj...*, s. 148.

⁷³ TAKÁČ, L.: c. d., s. 56 – 66.

⁷⁴ KRAMPL, L.: c. d., s. 19 – 20.

o nejakom dôkladnom plánovaní nemôže byť reč. Stručne povedané, rozkazy „Železného kapitána“ sú obyčajný podvrh.

Zaujímavé je aj to, že sa doposiaľ nikto nezamyslel nad tým, aký bol pri Telgárte 5. septembra 1944 pomer síl. O Stanekovej bojovej skupine „Jánošík“ spoľahlivo vieme, že sa skladala zo štábu, dvoch peších práporov, kombinovaného delostreleckého oddielu, tankovej roty, roty sprievodných zbraní, roty leteckého dorastu, čaty kanónov proti útočnej vozbe (KPÚV), pomocných jednotiek a troch partizánskych oddielov. Spolu asi 2 000 mužov, dve húfnice 150 mm, dve húfnice 105 mm, tri húfnice 100 mm, štyri KPÚV 75 mm a jedenásť tankov LT-38.⁷⁵

Jedinou nemeckou okupačnou jednotkou, ktorá 5. septembra 1944 operovala na Spiši a Horehroní, bol útočný pluk 1. tankovej armády. Skladal sa výlučne z príslušníkov Wehrmachtu a neslúžili v ňom žiadni príslušníci Waffen-SS. Pozostával zo štábu, dvoch peších práporov, roty pechotných diel, protitankovej roty a čaty ľahkých tankov. Celkovo to predstavovalo nanajvýš 2 500 mužov, dve húfnice 150 mm, šesť diel 75 mm, dvanásť KPÚV 75 mm a päť ľahkých tankov PzKpfw. II.⁷⁶

Piateho septembra 1944 bojovala podstatná časť útočného pluku v priestore Spišskej Novej Vsi. Proti Stanekovi mohli preto stáť len veľmi skromné sily. Dokladá to aj povstalecké hlásenie z predošlého dňa, ktoré oznamuje, že Nemci majú v Telgárte slabší peší prápor.⁷⁷ Rovnaký prameň zároveň uvádza, že táto jednotka disponuje jednou húfnicou 150 mm, štyrmi KPÚV 75 mm a čatou protiletadlových kanónov 20 mm.⁷⁸ To by bolo dosť málo aj na oslabený peší prápor. Oveľa pravdepodobnejšie bude, že v Telgárte sa 5. septembra 1944 nachádzala iba jedna zosilnená

⁷⁵ STANEK, J.: *Boj...*, s. 145 – 146.

⁷⁶ KLUBERT, T.: *Pancierové zbrane v SNP*. (Dizertačná práca). FF UK Bratislava 1999, s. 61, s. 63.

⁷⁷ Tabuľkový nemecký peší prápor mal približne 1000 mužov, ale ku koncu vojny mali všetky jednotky hlboko poddimenzované stavy.

⁷⁸ *Vojnový denník 1. ČSAS*. VHA Trnava, f. 1. ČSAS, kartón (k.) 2, sign. 4/B/8/2. Podľa tohto hlásenia mali Nemci pri Telgárte aj dva tanky, no v skutočnosti to boli pásové delostrelecké traktory.

pešia rota, ktorú netvorilo viac ako 400 mužov. povstalci tak mali nad nepriateľom početnú prevahu 5:1 v živej sile, 2:1 v poľnom delostrelectve a 11:0 v tankoch.

Dva roky po skončení vojny Stanek napísal, že pri Telgárte bojoval proti zosilnenému pluku SS.⁷⁹ V knihe L. Takáča sa už konkrétne píše o 201. pešom pluku SS, ktorý patril do 86. pešej divízie SS. Okrem toho je v nej uvedená presná organizácia tohto zväzku, ako aj meno veliteľa divízie generálmajora Rottberga, náčelníka štábu podplukovníka gšt. Sieberta a zoznam dôstojníkov 201. pešieho pluku SS. To všetko sa vraj „Železný kapitán“ dozvedel od nemeckých zajatcov.⁸⁰

Ako je potom možné, že títo „esesáci“ mali vojenské hodnosti používané vo Wehrmachte? Jednoducho tak, že 86. pešia divízia SS nikdy neexistovala. V zostave nemeckých ozbrojených síl sa nachádzala len 86. pešia divízia Wehrmachtu, ale tá bola v októbri 1943 zničená na východnom fronte a nikdy viac ju neobnovili.⁸¹

V dokumentoch z obdobia SNP sa fiktívna 86. divízia SS objavuje len raz. Je uvedená v prehľade nemeckých okupačných vojsk na Slovensku, ktorý bol založený do Vojnového denníka povstaleckej armády dňa 11. septembra 1944.⁸² Omyl musel byť zakrátko odhalený, pretože na ďalších stránkach Vojnového denníka sa už s 86. divíziou SS nestretieme. Prečo však o nej „Železný kapitán“ písal vo svojich pamätiach? Vysvetlenie nie je zložité. Elitný pluk SS bol dôstojnejším protivníkom ako úbohá pešia rota. Odkiaľ však potom Stanek nabral všetky tie čísla plukov a mená dôstojníkov? Ani odpoveď na túto otázku nie je ľahká. Pri zostavovaní spomienok na SNP nepochybne navštevoval Vojenský historický archív v Prahe. Vo Vojnovom denníku povstaleckej

⁷⁹ STANEK, J.: *Boj...*, s. 148.

⁸⁰ TAKÁČ, L.: c. d., s. 67, 124 – 126, 158 – 159.

⁸¹ [www.lexikon-der-](http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/infanteriedivisionen/86IDR.htm)

[wehrmacht.de/Gliederungen/infanteriedivisionen/86IDR.htm](http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/infanteriedivisionen/86IDR.htm)

⁸² *Vojnový denník 1. ČSAS. VHA Trnava, f. 1. ČSAS, k. 3, sign. 4/B/15/3. 86. divízia SS mala podľa tohto dokumentu operovať na Liptove, Spiši a pri Telgárte. Evidentne došlo k zámene s bojovou skupinou „Schäfer“, ktorá bola vyčlenená z 18. dobrovoľníckej mechanizovanej divízie SS „Horst Wessel“.*

armády našiel údaj o 86. divízii SS, z ukoristených nemeckých dokumentov odpísal čo sa mu hodilo a nakoniec to všetko zakomponoval do svojich memoárov.

Čo sa týka výsledku boja pri Telgárte, slovenská vojensko-historická literatúra ho doposiaľ unisono vyhlasovala za veľké povstalecké víťazstvo. V skutočnosti to bolo úplne inak. Akcia sa oproti pôvodnému plánu začala s 20 minútovým oneskorením. Do 11. hodiny vytlačili povstalecké jednotky nepriateľa z horiaceho Telgártu, ale ich ďalší postup na sedlo Besník bol o 16.00 zastavený.⁸³ Počas vyšetovania v Berlíne „Železný kapitán“ svoj neúspech zdôvodnil tvrdením, že partizáni sa nenápadne vytrahli z boja, čím ho prinútili prerušiť útok a stiahnuť sa do obrany.⁸⁴ Dobyté pozície však neudržal. Nemci totiž podvečer prešli do protiútoka a dediny sa opäť zmocnili.⁸⁵

„Oslobodenie“ Telgártu teda trvalo len zopár hodín. Napriek tomu sa Stanek po skončení vojny vystatoval, že 5. septembra 1944 dosiahol úžasné víťazstvo. Pri vlastných stratách 11 mŕtvych, 23 ranených a 13 nezvestných vraj pobil 436 esesákov.⁸⁶

Výpočet Stanekových „hrdinstiev“ sa tým zd'aleka neuzatvára. M. Stehlík zaznamenal tieto slová „Železného kapitána“: „Jedna príhoda sa ma však mimoriadne dotkla, ...keď som sa dozvedel, že proti mojím jednotkám bojuje prápor kapitána Waltera Lammera. Spolu sme študovali na vojenskej akadémii v Hraniciach, bývali v jednej izbe, cvičili v jednom družstve. Bol to sudetský Nmec, vynikajúci lyžiar. Slúžil aj na Slovensku, a preto dobre poznal naše hory. Padol pri Telgárte. Vtedy tam zahynul celý jeho prápor, 418. maršbatalión SS z Benešova.“⁸⁷ V seriáli Povstalecká história bola táto Stanekova fantazmagória pretvorená na heroický čin hodný antických eposov. Stanek (presnejšie Andrej Hryc) osobne

⁸³ KRAMPL, L.: c. d., s. 21 – 26.

⁸⁴ STANEK, J.: *Výpoveď...*, s. 65.

⁸⁵ KLUBERT, T.: c. d., s. 75.

⁸⁶ STANEK, J.: Boje horehronsko-telgártskej bojovej skupiny o Telgárt a Horehronie počas SNP (ďalej *Boje...*). VHA Trnava, f. ŠZ, sign. X-280, s. 19.

⁸⁷ STEHLÍK, M.: c. d.

viedol útočiace jednotky, vyhľadal Lammera, zmlátil ho ako žito a potom zastrelil. Tento bohapustý výmysel neprevzal do svojej knihy ani L. Takáč. Jasne uvádza, že Stanek riadil boj z bezpečnej vzdialenosti a o smrti „esesáka“ Lammera sa vôbec nezmiňuje. Píše o ňom len to, že bol veliteľom II/201. pešieho práporu.⁸⁸

Ďalšie legendy spojené s bojom pri Telgárte sa týkajú nacistických zverstiev spáchaných na civilnom obyvateľstve a zajatých povstalcov. V roku 1946 Stanek uviedol, že Nemci počas ústupu z dediny zastrelili 21 ľudí, z toho sedem mužov, dvanásť žien a dve deti. Okrem toho „objavil“ hroby 14 povstaleckých vojakov zajatých 2. a 3. septembra 1944, ktorých „esesáci“ brutálne zavraždili.⁸⁹ Tieto dezinformácie „Železného kapitána“ boli zaradené aj do renomovanej publikácie *Fašistické represálie na Slovensku*.⁹⁰ Takáč (ktorého rozhodne nemôžeme upodozrievať so sympatií k nemeckým okupantom) pritom výslovne uvádza, že v Telgárte 5. septembra 1944 zahynuli vo svojich horiacich príbytkoch len traja nevládni starci.⁹¹ A čo sa týka hrobov „umučených“ slovenských vojakov, nik iný okrem Staneka sa o nich nezmiňuje.

V dňoch 6. až 8. septembra 1944 podnikla bojová skupina „Jánošík“ niekoľko výpadov a 9. septembra 1944 sa front stabilizoval 300 až 1 600 m východne od pôvodnej línie.⁹² Keď uvážime, že povstalci mali nad Nemcami výraznú početnú a technickú prevahu, môžeme takýto výsledok pokojne označiť za totálny debakel. Príčinu neúspechu treba jednoznačne hľadať v Stanekovom diletantskom prístupe k plánovaniu a riadeniu bojových akcií. Čo iné sa koniec koncov dalo očakávať od

⁸⁸ TAKÁČ, L.: c. d., s. 77, s. 86, s. 159.

⁸⁹ STANEK, J.: *Boj...*, s. 150, s. 152.

⁹⁰ Kol.: *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1990, s. 116.

⁹¹ TAKÁČ, L.: c. d., s. 85 – 86. K povraždeniu žien a detí nemohlo dôjsť už z toho dôvodu, že okrem niekoľkých starých ľudí všetci Telgártčania dedinu opustili ešte pred príchodom Nemcov.

⁹² KLUBERT, T.: c. d., s. 64.

spravodajského dôstojníka, ktorý predtým nevelil väčšej jednotke ako rote?

Prečo bol potom v povstaleckej tlači Telgárt označovaný za „slovenský Stalingrad“ a zo Staneka sa stal hrdinský „Železný kapitán“? Ako mohol Golian dovoliť, aby sa takto falšovala skutočnosť? Slovenskí vojaci totiž potrebovali nejaký vzor, na ktorom by videli, že ich boj nie je márný. V dobe, keď sa povstalecké územie neustále zmenšovalo, bolo aj dobytie niekoľkých štvorcových kilometrov bezvýznamných horehronských lúk a polí považované za mimoriadny úspech.

Po začiatku Karpatsko-duklianskej operácie odsunulo nemecké velenie skúsené mužstvo útočného pluku 1. tankovej armády na front a nahradilo ho nekvalitnými tylovými jednotkami. Stanekova bojová skupina, ktorá bola po reorganizácii povstaleckej armády 10. septembra 1944 premenovaná na obranný úsek „Plesnivec“, sa naopak neustále dopĺňala novým mužstvom.⁹³

Dňa 18. septembra 1944 dostal Stanek rozkaz od veliteľa II. taktickej skupiny pplk. Michala Širicu, aby vyhnal oslabených Nemcov z údolia Hrona. Útok bol úspešný a do 24. septembra 1944 postúpili povstalci od Telgártu k Hranovnici, Podlesku a Dobšinskej Ľadovej Jaskyni.⁹⁴ V pamätiach z roku 1981 „Železný kapitán“ napísal, že počas týchto bojov padlo až 480 fašistov, zatiaľ čo na jeho strane bol iba jeden muž ľahko ranený.⁹⁵ Myslím, že to nepotrebuje komentár.

Okamžite po skončení ofenzívy dostal Stanek z armádneho veliteľstva rozkaz, aby sa osobne s jedným peším práporom presunul do Svätého Kríža nad Hronom.⁹⁶ „Železný kapitán“ ho odmietol vykonať. Byť hrdinom na relatívne pokojnom úseku frontu bolo predsa oveľa výhodnejšie ako tam, kde denne išlo o krk. A pri Sv. Kríži to s povstalcami skutočne vyzeralo zle-

⁹³ Tamže, s. 75 – 76. Boli to hlavne príslušníci bývalej Východoslovenskej armády, ktorí sa snažili dostať na povstalecké územie.

⁹⁴ KLUBERT, T.: c. d., s. 76.

⁹⁵ STANEK, J.: *Boje...*, s. 33.

⁹⁶ *SNP-D*, s. 588.

nedobre. Golian, ktorý bol až doposiaľ k Stanekovi veľmi benevolentný, sa tentoraz poriadne našťaval. Nariadil mu, aby 26. septembra 1944 pricestoval do Banskej Bystrice a vysvetlil svoje počínanie. Stanek však aj po príchode na armádne veliteľstvo trval na tom, že žiadne jednotky neuvoľní a pokiaľ by to musel urobiť, okamžite sa vzdá funkcie.⁹⁷

Golian sa tak ocitol v pasci. Nemohol predsa vyhodiť dôstojníka, ktorého len pred piatimi dňami osobne vychválil vo zvláštnom rozkaze.⁹⁸ Vojaci by z toho vyvodili jediný záver: Ten hrdinský „Železný kapitán“ je v skutočnosti neschopný chmuľo a to jeho slávne víťazstvo pri Telgárte obyčajný podfuk. Stanek nielenže nebol zbavený velenia, ale Golian ho naopak 1. októbra 1944 povýšil na štábneho kapitána gšt.⁹⁹ Táto príhoda poskytuje najlepšie vysvetlenie na otázku prečo bolo povstanie porazené. Keď si velenie armády nedokázalo urobiť poriadok ani s vlastnými podriadenými, ako mohlo úspešne čeliť Nemcom?

O Golianovej (ne)kompetentnosti si nerobil ilúzie ani Stanek. V Berlíne o tom povedal: „Počas svojho pobytu v Banskej Bystrici som získal tie najhoršie dojmy. Armádny štáb bol úplne neschopný viesť naďalej jednotky a nedokázal zvládnuť ďalší vývoj. V meste sa zdržovalo mnoho dôstojníkov a židov, ktorí viedli poval'ačský život, hoci ich prítomnosť bola nutná na fronte.“¹⁰⁰

Nízka bojaskopnosť povstaleckej armády sa v plnej nahote prejavila po začiatku nemeckej generálnej ofenzívy. Obranný úsek „Plesnivec“ dokázal vzdorovať nepriateľským útokom na smeroch Hranovnica – Vernár a Hrabušice – Dobšinská Ladová Jaskyňa len do 21. októbra 1944. V ten istý deň padla aj Červená Skala, ktorú dobyli jednotky 18. dobrovoľníckej mechanizovanej divízie SS „Horst Wessel“, postupujúce od Revúcej a Muráňa. Na rozkaz

⁹⁷ Tamže, s. 68.

⁹⁸ *SNP-D*, s. 548. S uvedeným rozkazom boli povinne oboznámení všetci príslušníci povstaleckej armády.

⁹⁹ *Kmeňový list...*, s. 9.

¹⁰⁰ STANEK, J.: *Výpoveď...*, s. 68

pplk. Širicu sa preto Stanekovo mužstvo stiahlo po južných svahoch Kráľovej Hole do priestoru Heľpy.¹⁰¹

Stanek neskôr svoju porážku zdôvodnil obrovskou početnou prevahou nepriateľa. Uviedol, že od Spišskej Novej Vsi na neho zaútočili nemecké jednotky posilnené dvomi prápormi SS z divízie „Das Reich“. Z priestoru Jelšavy ho zasa ohrozovali 2. a 9. tankový pluk a pluk samohybných diel „Ferdinand“, pričom „všetky patrili do zväzku 4. SS-pancierovej divízie Adolf Hitler“. Pomer síl medzi povstaleckými a nemeckými vojskami v obrannom úseku „Plesnivec“ vraj 21. októbra 1944 dosiahol 3 400 k 39 000 mužom. „Železný kapitán“ sa napriek tomu udatne bránil. V priestore Vernára zničil „celý 289. prápor poľných četníkov“ a 15 až 16 tankov.¹⁰²

Nad tým už skutočne zostáva rozum stáť. Skúste si predstaviť tie desaťtisíce nemeckých vojakov so stovkami obrnených vozidiel, delostreleckých ťahačov a nákladných automobilov ako sa tlačia v úzkej Horehronskej doline.¹⁰³ Navyše, všetky jednotky 2. tankovej divízie SS „Das Reich“ operovali počas októbra 1944 na západnom fronte v pohorí Eifel.¹⁰⁴ V tom istom priestore sa v rovnakej dobe nachádzala i 1. tanková divízia „Leibstandarte SS Adolf Hitler.“¹⁰⁵ A čo sa týka 2. tankového pluku SS, ten bol súčasťou divízie „Das Reich“, zatiaľ čo 9. tankový pluk SS prináležal k 9. tankovej divízii SS „Hohenstaufen“.¹⁰⁶

¹⁰¹ KLUBERT, T.: c. d., s. 91.

¹⁰² STANEK, J.: *Boje...*, s. 51 – 52.

¹⁰³ Skutočný počet nemeckých vojakov nasadených do útoku proti obrannému úseku „Plesnivec“ na úsekoch Hranovnica – Vernár a Hrabušice – Dobšinská Ľadová Jaskyňa nepresahoval 1 500 mužov a podporovalo ich asi 10 až 15 obstarožných ľahkých tankov LT-35. Jednotky divízie „Horst Wessel“, ktoré obsadili Červenú Skalu boli ešte slabšie a nemali žiadne obrnené vozidlá.

¹⁰⁴ www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/panzerdivisionenss/2SSPD-R.htm

¹⁰⁵ <http://www.feldgrau.com/1SS.html> „4. SS-pancierová divízia“, ktorej dal Stanek názov „Adolf Hitler“, sa v skutočnosti nazývala 4. mechanizovaná divízia SS „Polizei“ a v októbri 1944 bola zaradená do maďarskej 3. armády.

¹⁰⁶ WILLIAMSON, G.: *SS. Hitlerův nástroj teroru*. Praha : Svojtka a Vašut, 1996, s. 244

O samohybných delách „Ferdinand“ stačí dodať len toľko, že na Slovensku neboli nikdy nasadené.

Dňa 23. októbra 1944 bol Stanek mimoriadne povýšený na majora gšt.¹⁰⁷ Jeho jednotky, ktoré sa medzitým v dôsledku bojových strát a dezercii stenčili na 1 800 mužov, však museli pod silným tlakom nepriateľa ustúpiť najskôr do priestoru Podbrezovej a potom ďalej na západ.¹⁰⁸

25. októbra 1944 zastihol „Železného kapitána“ v obci Lopej rozkaz, aby odovzdal velenie prítomnému majorovi Břetislavovi Chrastinovi a nastúpil ako tlmočník pri britskej a americkej vojenskej misii. K tomu už ale nedošlo, pretože vzápätí nasledovali udalosti s nádychom tragédie aj frašky. Chrastina sa i so svojím štábom vyparil nevedno kam a ustupujúce Stanekove jednotky napadli partizáni, ktorí vojakov obviňovali, že už nechcú bojovať. V zúrivej prestrelke padli desiatky mužov a „Železný kapitán“ bol odzbrojený veliteľom 1. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika npor. Piotrom Alexejevičom Veličkom.¹⁰⁹

Vyšetrovateľom z RSHA Stanek uviedol, že sa po tomto incidente s ďalšími šiestimi dôstojníkmi a približne 30 vojakmi pripojil k zvyškom 2. československej paradesantnej brigády a príslušníkom spojeneckých vojenských misií, ktorí našli útočisko v lesoch južne od Liptovského Sv. Mikuláša.¹¹⁰ Celkom odlišný údaj však poskytuje jeho vojenský kmeňový list. 3. novembra 1944 ho vraj prijali do partizánskej brigády „Klement Gottwald“ a na rozkaz Hlavného štábu partizánskych oddielov v Kyjeve vymenovali za veliteľa diverzného práporu.¹¹¹

Po zvážení faktov musí byť každému súdnemu človeku jasné, že Stanek by sa po skúsenostiach s Veličkovými hrdlorezmi k partizánom nikdy nepridal. Prečo si potom vymyslel tú báchorku o členstve v brigáde „Klement Gottwald“? Zo zisťnosti! Ako bývalý

¹⁰⁷ *Kmeňový list...*, s. 9

¹⁰⁸ STANEK, J.: *Výpoved'...*, s. 75.

¹⁰⁹ Tamže.

¹¹⁰ Tamže, s. 75 – 76.

¹¹¹ *Kmeňový list...*, s. 9.

príslušník partizánskeho oddielu mal nárok na udelenie Partizánskeho preukazu a z toho vyplývajúce výhody. Úradníci na československom MNO, ktorí mu tento dokument 25. júna 1946 vystavili, sa vôbec nepozastavili nad údajom, že Stanekova služba v brigáde „Klement Gottwald“ trvala od 1. novembra 1944 do 4. mája 1945.¹¹² „Železný kapitán“ teda partizánil aj počas svojho pobytu v nemeckom zajatí!

Je tu ale ešte jeden problém. Nieкто predsa Stanekovi musel dosvedčiť, že sa u partizánov naozaj zdržiaval. S najväčšou pravdepodobnosťou to zariadili jeho starí známi súdruhovia Husák a Šmidke.

„Železný kapitán“ v skutočnosti zostal s parabrigádou. Dokladajú to i spomienky jej veliteľa plk. Vladimíra Prikryla a šéflekára MUDr. Alexandra Reháka, ktorý uvádza, že bol častým účastníkom štábnych porád.¹¹³ Stanek sa v liptovských lesoch zdržiaval do 10. novembra 1944, keď torzo parabrigády pod tlakom okupantov ustúpilo do priestoru Lom pri Krpáčovej. Tam bol plk. Prikrylom poverený velením nad 2. práporom.¹¹⁴ Po ozbrojených zrážkach s partizánmi, ktorí chceli vojakov okradnúť, a dvoch nemeckých prepadoch sa jeho jednotka rozpadla. Stanek a niekoľko ďalších mužov potom našlo úkryt v loveckej chate 3 km severne od horehronskej obce Polomka. Tam ich 26. decembra 1944 prepadlo známe komando Edelweiss. „Železný kapitán“ bol postrelený do chrbta a padol do zajatia.¹¹⁵

Nasledovali výsluchy v Banskej Bystrici, Bratislave a Berlíne. Stanek udal koho len mohol a vyzradil hádam aj to, čo nevedel (mal skutočne fenomenálnu pamäť). Klamal iba vtedy, ak z toho

¹¹² Tamže, s. 11.

¹¹³ <http://www.szpb.sk/para/htm>

¹¹⁴ *SNP-D*, s. 992.

¹¹⁵ STANEK, J.: *Výpoved'...*, s. 76. Jedným z príslušníkov skupiny Edelweiss, ktorí Staneka zajali, bol stot. Ladislav Nižňanský.

mohol niečo vyťažiť. Okrem iného si vymyslel, že do hodnosti majora bol povýšený ešte v júli 1944.¹¹⁶

Po ukončení vyšetrovania na ústredni RSHA „Železný kapitán“ 20. februára 1945 vyhlásil: „Priznávam, že som svojím postojom hanebne zneužil dôveru, ktorá mi bola daná od mojej vlády a od nemeckých úradov, ktoré sa nachádzajú na Slovensku. Ako práve vyplýva z prebiehajúceho výsluchu o hodnotení situácie, počítal som s porážkou Nemecka a tým tiež so zánikom slovenského štátneho zriadenia. K celému môjmu konaniu a jednaniu som sa nechal zviest' v prvom rade z dôvodu udržania svojej existencie a v druhom rade z dôvodu dosiahnutia blaha slovenského národa.

V priebehu môjho výsluchu v Bratislave mi bolo naznačené plukovníkom Krohom,¹¹⁷ že ma chce použiť pre svoje účely v spravodajskej službe, po ukončení mojich výsluchov. Pokiaľ by mi bola daná taká možnosť, budem sa snažiť podľa svojich síl odčiniť učené chyby.“¹¹⁸

Ďalšie osudy „Železného kapitána“ v Nemecku, ktoré zaznamenal M. Stehlík, pripomínajú nepodarený dobrodružný román. 6. apríla 1945 ho údajne odsúdili na smrť. Bol väznený vo viacerých koncentračných táboroch, kde čakal na výkon popravy, ale jeho súdna dokumentácia sa niekam stratila. V posledných dňoch vojny Staneka spolu s ďalšími 180 zajatcami, medzi ktorými sa nachádzal syn britského premiéra plukovník Churchill,¹¹⁹ celý grécky generálny štáb, niekoľko korunných princov a veliteľ talianskych partizánov Sante Garibaldi, previezli do známeho lágra

¹¹⁶ Tamže, s. 22. Stanek bol nepochybne presvedčený, že Nemci budú s majorom zaobchádzať lepšie ako so stotníkom, ale hodnosť, ktorú získal počas služby v povstaleckej armáde, neuznajú.

¹¹⁷ Plk. Hans Kroha bol vedúcim nemeckej vojenskej spravodajskej služby na Slovensku.

¹¹⁸ STANEK, J.: *Výpoveď...*, s. 97.

¹¹⁹ Plk. Peter Churchill skutočne existoval a strávil dva roky v nemeckom zajatí, ale s britským premiérom nebol v žiadnom príbuzenskom vzťahu.

v Dachau pri Mníchove. Tam bol 30. apríla 1945 oslobodený rakúskymi a talianskymi partizánmi.¹²⁰

Pochopiteľne, sú to len ďalšie klamstvá. Staneka vôbec neodsúdili na smrť. Nemci uverili jeho tvrdeniu, že Tiso bol zapletený do príprav povstania a v prípade súdneho procesu so slovenským prezidentom mal vystupovať ako hlavný svedok obžaloby. Umiestnili ho preto do zvláštneho zajateckého tábora v južnom Tyrolsku. Tam bol 30. apríla 1945 skutočne oslobodený rakúskymi a talianskymi partizánmi. Od nich prevzali Staneka Američania, ktorí ho previezli do Neapola, kde sa nachádzala najbližšia československá vojenská misia. Po návrate do vlasti mu 1. augusta 1945 udelili hodnosť podplukovníka gšt. a o mesiac neskôr bol vymenovaný za veliteľa 4. rýchlej divízie v Žiline.¹²¹ Vstúpil do KSC a obdržal viacero vysokých vyznamenaní.¹²² „Železný kapitán“ sa stal populárny aj medzi skautmi, ktorí ho 11. novembra 1945 zvolili za starostu Slovenského Junáka.¹²³ 15. januára 1946 dostal ďalšiu dôležitú funkciu. Ako veliteľ všetkých vojenských jednotiek na východnom Slovensku mal zabrániť zvyškom Ukrajinskej povstaleckej armády uniknúť na Západ. Krátko nato, 20. februára 1946, bol povýšený na plukovníka gšt.¹²⁴

„Februárové víťazstvo pracujúceho ľudu nad reakciou“ zastihlo Staneka na poste veliteľa 9. pešej divízie v Bratislave, ktorý zastával od 1. decembra 1947.¹²⁵ „Železný kapitán“ mohol byť

¹²⁰ STEHLÍK, M.: c. d. Pre úplnosť treba dodať, že koncentračný tábor v Dachau bol v skutočnosti oslobodený 29. apríla 1945 americkými jednotkami.

¹²¹ *Kmeňový list...*, s. 9 – 10.

¹²² *Dejiny SNP*, V. zv., s. 518.

¹²³ http://www.scouting.sk/scouting/nastenka/u_dolezite_snem_php?part=3
Predsedníctvo Slovenského Junáka prijal Stanek nepochybne na príkaz komunistov, ktorí chceli týmto spôsobom ovládnuť skautské hnutie.

¹²⁴ *Kmeňový list...*, s. 10.

¹²⁵ Tamže, s. 10 – 11. Domnievam sa, že za Stanekovým prevelením do slovenského hlavného mesta sa tiež skrývala ruka KSC. Schyľovalo sa k prevratu a súdruhovia potrebovali mať pod kontrolou bratislavskú posádku.

spokojný. Z prisluhovača klérofašistického režimu sa stal verným obrancom ľudovodemokratického zriadenia a čakala ho skvelá budúcnosť. V duchu sa už určite videl s generálskymi lampasmi. Zrazu však prišiel zlom: 31. mája 1949 bol zbavený velenia a preložený do Prahy, kde nastúpil ako profesor na Vysokú vojenskú školu.¹²⁶

Na tomto mieste končia záznamy v Stanekovom vojenskom kmeňovom liste. O ďalších osudoch „Železného kapitána“ preto chýbajú podrobnejšie údaje. Isté je, že príčinou nečakanej degradácie hrdinu SNP bola zmena politickej situácie. Súdruh Husák nezadržateľne zostupoval po priečkach mocenského aparátu do mučiarni Štátnej bezpečnosti (ŠtB) a spolu s ním sa zviezli jeho chránenci.

V roku 1951 došlo aj na Staneka. Vyhodili ho z armády a strčili do väzenia. Oficiálne bol obvinený zo spolupráce s fašistami a zrady povstania,¹²⁷ ale hlavným dôvodom zatknutia sa nepochybne stali jeho úzke kontakty s „buržoáznymi nacionalistami“ v KSS. Žiaľ, nepodarilo sa mi zistiť, ktoré nápravno- výchovné zariadenie poskytlo „Železnému kapitánovi“ útulok. Dlhو si však neposedel. Plevzovské Dejiny SNP predsa dokladajú, že k Stanekovmu vylúčeniu z Československej ľudovej armády a odchodu do „robotníckej“ profesie došlo v tom istom roku. Za mrežami teda strávil nanajvýš niekoľko mesiacov.

Ako sa mu podarilo tak rýchlo dostať von, keď iných vtedy za oveľa menšie previnenia vešali? Veľmi jednoducho. Rovnako ako pred šiestimi rokmi v Berlíne očiernil azda všetkých ľudí, ktorých poznal.¹²⁸ Okrem toho začal spolupracovať s komunistickou tajnou políciou. Pražská centrála ŠtB evidovala „Železného kapitána“ ako agenta pod spisovými značkami 8568 a 5294 a krycím menom „Ján“.¹²⁹

¹²⁶ Tamže, s. 12.

¹²⁷ JABLONICKÝ, J.: *Povstanie...*, s. 50, s. 102.

¹²⁸ Informáciu mi láskavo poskytol pán PhDr. Jozef Jablonický DrSc.

¹²⁹ http://www.cibulka.com/cgi-bin/det_os.exe?id=W93511

Po prepustení z väzenia sa Stanek presťahoval k manželkiným rodičom do Benešova, ku ktorému ho viazali spomienky na mladosť a kde nikto nepoznal jeho temnú minulosť.¹³⁰ M. Stehlík uviedol, že „sa po rozličných protiprávných peripetiách a nedokázaných podozreniach musel roky živiť ako robotník – železničiar“.¹³¹ V skutočnosti však neprehadzoval výhybky, ani nevykladal vagóny, ale vykonával úradnícku funkciu na Železničnom staviteľstve v Benešove. Popri tom sa často vracal na Slovensko, navštevoval bývalých povstaleckých účastníkov a usilovne na nich donášal.¹³²

Potom prišli šesťdesiate roky a „normalizácia“. Stanek sa stal mediálnou hviezdou a žiadúcim hosťom na výročných oslavách SNP. Keď komunistický režim padol, začal sa vyhlasovať za nešťastnú obeť totality. Opäť sa písalo o jeho „hrdinstvách“, dostal i vytúženú hodnosť generálmajora (hoci len vo výslužbe) a bol zvolený za doživotného čestného starostu Slovenského skautingu.¹³³ Obťažkaný vysokým vekom a hriechmi, z ktorých sa nikdy nepokajal, zomrel v Benešove vo februári 1996.¹³⁴

„Železný kapitán“ Stanek zostane navždy jednou z najzápornejších osobností SNP. Nič na tom nezmenia ani falošné legendy, ktoré okolo seba tak horlivo šíril. J. Straka mal pravdu, keď o ňom napísal, že „bol vychvaľovaný v novinách, rádiu a televízii. Na druhej strane zatracovaný ľuďmi z jeho okolia, ako aj pracovníkmi historických ustanovizní, ktorí mali možnosť nazrieť do dokumentov.“¹³⁵ Môžeme si preto právom položiť otázku, či mal vôbec nejaké dobré vlastnosti. Určite nebol alkoholik. Nikto sa totiž nezmieňuje, že by trpel týmto rozšíreným

¹³⁰ Informáciu mi láskavo poskytol pán PhDr. Jozef Jablonický DrSc.

¹³¹ STEHLÍK, M.: c. d.

¹³² Informáciu mi láskavo poskytol pán PhDr. Jozef Jablonický DrSc.

¹³³ http://www.scouting.sk/scouting/nastenka/u_dolezite_snem_php?part=3

¹³⁴ Tento bližšie nešpecifikovaný údaj o Stanekovom úmrtí je uvedený v príspevku M. Stehlíka.

¹³⁵ STRAKA, J.: c. d., s. 85.

slovenským zlovykom. Ak však bolo na Stanekovi niečo obdivuhodné, tak iba jeho neuveriteľné konšpiratívne schopnosti a dômyselnosť, s akou si vymýšľal svoje lži. Musíme ďakovať prozreteľnosti, že sa narodil ešte za čias rakúsko-uhorskej monarchie. Pokiaľ by prišiel na svet o nejakých tridsať či štyridsať rokov neskôr, určite by dokonale využil pomery, ktoré nastali po 17. novembri 1989. A ktovie? Možno by sa stal slovenským predsedom vlády alebo prezidentom...

MARTIN LACKO

**„HRDINA SNP“ KAPITÁN GONDA
(POVSTALECKÝ PRÍBEH V RUŽOMBERSKEJ OBLASTI)**

Ťažko je pre historika – navyše po štyridsaťročnej deformácii obrazu našej minulosti – písať o našich najnovších dejinách aj pravdivo, aj objektívne, bez zamlčovania negatívnych či menej slávnych stránok a pritom sa nikoho nedotknúť. Tento cieľ je skôr fikciou než realitou. Často stačí napísať len čosi málo, o čom sa všeobecne vedelo, avšak navonok mlčalo, a takýto autor vyvolá proti sebe množstvo útokov. Ak však chceme, aby sa nielen naše poznanie, ale aj hodnotenie posunulo kúsok vpred, bezpochyby si to vyžaduje dotknúť sa aj takých tém, ktoré by niektorí ľudia nechali najradšej spať naveky alebo považujú zverejňovanie takýchto právd za neetické, v duchu hesla „de mortibus aut bene aut nihil“. Ešte citlivejšie je, ak sa objavia názory, spochybňujúce činnosť ľudí dávaných národu dlhé desaťročia za vzor vlastenectva. Ak by sme však onen alibistický a pohodlný postoj mlčania či zatvárania očí, ako nám ho už tisíckrát prezentovala generácia vychovaná v dusne komunistického režimu zastávali všetci, nemohli by sme vlastne nič zlé vysloviť ani o Hitlerovi či Stalinovi – najväčších zloduchoch 20. storočia. Objektívne zhodnotenie si preto podľa môjho hlbokého presvedčenia zaslúžia nielen oni, ale aj stovky ďalších politikov, veliteľov či iných ľudí pôsobiacich v tragickom období druhej svetovej vojny, bez ohľadu na to, na akej strane bariéry stáli. Povinnosťou nás Slovákov je však v prvom rade kriticky sa vyrovnáť s našimi, domácimi predstaviteľmi.

* * *

Ak by ste sa dnes spýtali hocikoho zo študentov či pracovníkov Filozofickej fakulty v Bratislave sídliacej na Gondovej ulici, kto bol vlastne onen človek a čím si zaslúžil, aby po ňom pomenovali práve tú ulicu, s ktorou je spojený ich

každodenný život, sotva by ste našli čo len jedného, ktorý by to tušil. No nielen ulica na ktorej sídli jedna z najstarších a najslávnejších fakúlt na Slovensku po ňom nesie svoje meno. Gonda bol posmrtno povýšený z kapitána na majora, bol mu udelený Rad SNP I. triedy, ba na jeho počesť bola pomenovaná aj celá obec.¹ S Gondovou glorifikáciou začala politická moc – ak nerátame chválospevy povstalcov ešte počas vojny – tesne po obnovení ČSR na jar 1945. SNR na svojom prvom bratislavskom zasadnutí 15. mája „slávnostne“ vyhlásila, že „slovenský národ sa v hlbokej úcte skláňa pred pamiatkou mŕtvych hrdinov SNP, ktorí ... vo vernom spojení s preslávenou Červenou armádou oslobodili národ“. „Hrdinstvo bohatierov SNP“ sa malo „zvečniť na večné veky“ – tak to doslova stojí v deklarácií. Výrazom tohto zvečnenia malo byť pomenúvanie ulíc, dedín, miest, vojenských útvarov či kresanie sôch na ich počesť.² Taktiež novoustanovený *Rád Hrdinu SNP* nariadila najvyššia slovenská politická inštitúcia udeliť šiestym „hrdinom“, medzi ktorými nechýbal práve „major Daniel Gonda, organizátor a bojovník partizánskeho hnutia na východnom Slovensku a veliteľ partizánskeho oddielu v okolí Lubochne, ktorý padol v bojoch o Lubochňu.“ Už na tejto vete možno odhaliť tendenciu, ktorou sa vnútený politický režim snažil vo vedomí slovenského ľudu etablovať nových „bohatierov“. Že sa tak dialo za pomoci výmyslov a poloprávd, bolo už vedľajšie. Gonda totiž na východnom Slovensku nebojoval, v Lubochni nevelil partizánskemu oddielu ale vojenskej jednotke a už vonkoncom nepadol v boji o túto obec.

Ani ja som dlhé roky netušil, kto bol tento „národný hrdina“. Päť rokov som prekračoval prah spomenutej budovy Filozofickej fakulty bez toho, aby som sa zaujímal o človeka, po ktorého ulici

¹ Ide o obec Balvany v okrese Levice, ktorá od roku 1948 nesie názov Gondovo.

² Slovenský národný archív (SNA), f. Úrad predsedníctva SNR, (kartón) k. 8, zápisnica z 15. 5. 1945.

som veľmi často chodieval. Na počudovanie však bližšie informácie bežný záujemca ani nemá kde získať.³

Kto bol teda kapitán jazdeckva Daniel Gonda? Gonda bol rodákom z Horných Žemberoviec v levickom okrese, kde sa narodil 12. januára 1909. Pokiaľ ide o konfesiu, hlásil sa k evanjelickej cirkvi.⁴ V obci vychodil aj ľudovú školu a neskôr osemročné gymnázium v Banskej Bystrici, na ktorom aj zmaturoval. Do čs. armády narukoval 1. októbra 1929. Slúžil na viacerých miestach. Po absolvovaní Vojenskej akadémie v Hraniciach bol 1. augusta

³ Literatúra o D. Gondovi je viac než skromná. V objemných Prečanových dokumentoch (*SNP. Dokumenty*. Bratislava : VPL, 1965) sa napr. spomína len jediný raz (s. 1118). Kratučké heslo mu venoval *Malý slovník SNP* (Bratislava : VPL, 1964, s. 72, 132) o čosi podrobnejšie *Dejiny SNP V.* (Bratislava : Pravda, 1984, s. 138) Okrem toho ho encyklopédia registruje len asi dvakrát (s. 254, s. 381). Hlbšie informácie o tomto odbojárovi nenájdem ani v iných rozsiahlych monografiách či zborníkoch venovaných povstaniu. (Např. JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do Povstania* (Bratislava : EPOCHA 1969, s. 233) či *Povstanie bez legend*. Bratislava : Obzor, 1990, s. 163-164, NOSKO, J.: *Takto bojovala povstalecká armáda* (Bratislava : NVK, 1994, s. 85, s. 96, ŠTEFANSKÝ, V.: *Armáda v SNP*. Bratislava : Pravda, 1984, s. 146 a i.) Toto tvrdenie plne platí aj pre regionálne zameranú literatúru, ktorá niekedy dopĺňa práve ten obraz, ktorý na celoslovenskej úrovni chýba. (*Protifašistický odboj a oslobodenie Liptova*. (Zost. A. Droppa a kol.) Martin : Osveta, 1984, KUFČÁK, E.: *Po stopách SNP na Liptove* (L. Mikuláš : OVSZPB, 1979), Kol. *Ľud Liptova v boji proti fašizmu*. L. Mikuláš, 2000, *Z minulosti k dnešku*. Humenné 1975, s. 32, LEŇO, O.-TEREK, Š.: *Miesta pamätné*. Humenné 1979, s. 178. Všetky Gondu akurát registrujú. Zmienky o jeho existencii zachytíme ešte v niektorých štúdiách, např. ŠIMUNIC, P.: Počiatkové boje na severovýchodnom úseku povstaleckého frontu. *Historie a vojenství* č. 4/1982 či Miesto a úloha VI. taktickej skupiny v obrane povstaleckého územia. *Historický časopis*, č. 4/1983. Bližšie ho spomínajú len dve – M. Hronského (Boje povstaleckej armády na Ostrome. In: *Zborník Múzea SNP (ZbMSNP)* č. I/1966) a J. Stanislava Skupina Gonda, po reorganizácii VI/54. prápor v SNP. In: *ZbMSNP* 9/1983. Autor v úvode konštatoval, že doterajšie výskumy témy „boli veľmi torzovité“. Pominúc tieto nám ostali len novinové články, o ktorých sa J. Straka vyjadril: „Vyšlo viac článkov o tomto hrdinovi SNP, bohužiaľ poväčšinou skresľujúcich, ako aj skrásľujúcich.“ Vojenský historický archív Trnava (VHA Trnava), ŠZ-X-39.

⁴ Kniha úmrtí Obvodného notárskeho úradu Gombáš (ďalej *Kniha úmrtí*), zápis o smrti D. Gondu zo 4. apríla 1946.

1936 menovaný poručíkom jazdeckta Dragúnskeho pluku 8.⁵ Absolvoval aj Školu pre záložných dôstojníkov v Pardubicich. Stal sa dôstojníkom jazdeckta z povolania. Po vzniku slovenskej armády v marci 1939 bol veliteľom 1. jazdeckej eskadrony v Sereďi a 1. septembra 1939 bol povýšený na nadporučíka. Samozrejme ani on sa nevyhol frontu. Od 30. augusta do 1. októbra 1939 sa zúčastnil ťaženia proti Poľsku vo funkcii veliteľa poľného JPO II (Jazdecký prezvedný oddiel).⁶

Práve k poľskému ťaženiu sa viaže jeho trestné sťaženie v 1940 roku. Za vinu sa mu kládlo o.i. to, že v septembri 1939 v poľskom Udavskom „vodil do dôstojníckej jedálne ... nepovolané dve ženské osoby poľskej národnosti, sdělil im svoju adresu...“ a tiež ako veliteľ JPO II v Udavskom „podával hlásenia oneskorene, neúplne ... a bol ľahostajný vo výkone služby vôbec“.⁷ Zo všetkých obvinení však nakoniec náš jazdec vyviazol bez najmenej ujmy, za čo môže vdčať svojim známym na vojenskej prokuratúre.⁸ Skôr než tento fakt benevolencie, v justícii slovenského štátu veľmi príznačný, však udivuje iná vec: Dĺžka frontového pobytu v ZSSR

⁵ Najprv v Hraničnom prápore 8 v Krupine, potom u 6. eskadrony jazdeckého pluku 1 J. Jiskru z Brandýsa v Terezíne, tiež u Jazdeckého pluku 7 T. G. Masaryka v Hodoníne. VHA Trnava, fond (f.) Vojenský súd Bratislava, Vtr 55/40, opis kvalifikačnej listiny z obdobia od 14. 3. 1939 do 30. 11. 1939.

⁶ Tamže. Za poľské ťaženie obdržal Pamätnú medailu.

⁷ VHA Trnava, f. Vojenský súd Bratislava, Vtr 55/40, č. VO-1/40-II z 11. 1. 1940. Tu možno uviesť jeho osobné charakteristiky z pera svojho nadriadeného stot. jazd. J. Izáka zaznačené koncom roka 1939 do kvalifikačnej listiny. V odstavci 1. Zmysel pre povinnosť, iniciatíva, zmysel pre zodpovednosť, sa konštatuje: „Trochu povrchný, neuváži si zodpovednosť, avšak tejto sa nevyhýba“. Na margo správania sa v službe a mimo nej zas: „K predstaveným priamy, ukáznený, k seberovným veľmi kamarátsky, k podriadeným spravodlivý a starostlivý, jeho chovanie v spoločnosti trochu neuhľadene.“ O Gondovej povahe zas bolo konštatované: „Povahy horkokrvnej. Má sklom k záletníctvu.“

⁸ Rozhodnutím Vojenského súdu Bratislava z 19. 9. 1940 bol Gonda oslobodený spod obžaloby v plnom rozsahu. O prípade rozhodovali npor. just. JUDr. I. Trebichavský a stot.just. JUDr. T. Hajdu. (Vyšetrujúcim sudcom bol A. Rašla.)

a v Taliansku, ktorá presahovala 16 mesiacov.⁹ U dôstojníkov bola takáto doba skôr výnimočnou, čo nepriamo nasvedčuje, že Gonda sa frontu nijako nevyhýbal. Presne naopak, dobrovoľne tu zotrval.¹⁰ Túto domnienku mi potvrdil aj jeho neskorší spolubojovník z povstaleckej armády.¹¹ Po návrate z poľa bol až do zatknutia na jar 1944 veliteľom posádky v Humennom. V tejto funkcii „československý vlastenec pokrokového zmysľania“¹² nadväzoval styky s antifašistickými dôstojníkmi v armáde ako aj s pracovníkmi ilegálnej KSS v Humennom.¹³ Ako veliteľ posádky mal možnosť dostať sa k skladom zbraní, z ktorých čiastočne zásobil vznikajúcu partizánsku skupinu *Pugačov*.¹⁴ Ilegálnu činnosť však robil dosť nešikovne a neopatrne, pretože onedlho bol bezpečnostnými zložkami odhalený. Gonda bol na jar 1944

⁹ Žiadosť D. Gondu o kúpeľnú liečbu z 2. 12. 1943. VHA Trnava, f. MNO dôv., k. 332. S veľkou pravdepodobnosťou bol však Gonda na talianskom fronte aj na jar 1944, čiže 16 mesiacov bude len spodná hranica pobytu.

¹⁰ Autori jeho hesla v biografickom slovníku (*Slovenský biografický slovník*, II diel. Martin : MS, 1987, s. 202 – 203, ďalej *Slovník...*) sa tento dlhý pobyt snažia akoby vysvetliť údajnými prípravami Gondu na dezerciu jeho jednotky k Sovietskomu. Toto tvrdenie sa ale podľa všetkého nezakladá na pravde.

¹¹ Bývalý npor. del. J. Strcula napr. Gondu zaradil do skupiny dôstojníkov, ktorí sa pre svoje antifašistické zmysľanie na protisovietskom fronte „dostali do rozporu sami so sebou a svoje rozpoloženie potom hasili alkoholom.“ Väčšinou vraj títo frontoví dôstojníci – čo bol vraj aj Gondov prípad – „získali dobrodružný spôsob života – radi si vypili, pretože alkoholu tam bolo, poľné prídavky boli, karty hrať mohli a sem-tam si aj nejaké babky našli.“ Z rozhovoru autora s J. Strculom 29. 5. 2003. Osobný archív autora.

¹² *Slovník*, s. 202.

¹³ Niekde sa uvádzajú konkrétne L. Szabo, V. Cuper a J. Behúň.

¹⁴ Dokumenty oddielu to potvrdzujú. Na istom mieste konštatujú, že vedúci činitelia skupiny „všetky otázky riešili v tesnej spolupráci s ilegálnymi pracovníkmi humenského okresu... Veľké množstvo výstroje a výzbroje dal jednotke stotník D. Gonda, veliteľ posádky Humenné.“ *Partizánske hnutie na Slovensku*. (Zost. E. Gažo). Rkp. Bratislava 1984, s. 321. Publikácia *Partizáni v Československu 1941 – 1945* (Praha: Naše vojsko, 1984, s. 188) dodáva, že Gonda sa prostredníctvom humenských komunistov spojil priamo s veliteľom A. J. Jemeljanovom. Obsiahle dielo *Protifašistický odboj na východnom Slovensku* však napodiv Gondovu odbojovú činnosť v tejto časti republiky nespomína.

veliteľom jednej z jazdeckých eskadron Východoslovenskej armády umiestnenej priamo v Dukelskom priesmyku. Podľa Rašlu bol zatknutý preto, lebo „nedodržiaval prísne pravidlá konšpirácie“¹⁵ Povedané inými slovami – Gonda sa rád pochválil svojou ilegálnou činnosťou.¹⁶ Možno práve jemu vlastné chválenkárstvo prispelo k jeho odhalienu a zatknutiu, k čomu podľa literatúry došlo v máji 1944.¹⁷ Je však možné, že sa tak stalo až v prvej polovici júna.¹⁸ Každopádne, k súdnemu pojednávaniu s Gondom už nedošlo. „Zásľuhu“ na tom mali vtedajší sudcovia – údajne prokurátor J. Čipka a A. Rašla.¹⁹ Kamaráti v talároch takto jeho kožu zachránili už po druhý krát.

Najzaujímavejšia a najdramatickejšia časť Gondovho života sa však začala po odsune do Vojenskej nemocnice v Ružomberku. Je ale otázne, prečo sa dostal práve sem. Podľa oficiálnej verzie zo socialistickej literatúry mu k tomu dopomohol falošný lekársky posudok z Vojenskej prokuratúry v Bratislave, konkrétne od A. Rašlu a J. Čipku.²⁰ Podľa druhej verzie, ktorú

¹⁵ RAŠLA, A.: *Polní prokurátor vzpomíná*. Praha : Naše vojsko, 1970, s. 113. Gondovo meno sa dostalo aj do zmienky gen. Schliepera o veľkej skupine „podozrivých z aktívneho podielu na organizovaní bánd event. z ich podpory.“ CHYTKA, V. S.: Hodnotenie slovenskej armády gen. Schlieperom v roku 1944 a stanovisko ministra národnej obrany gen. Čatloša. *Vojenská história*, č. 3, 2004, s. 97.

¹⁶ J. Straka uvádza, že počas spoločnej cesty vlakom sa mu Gonda pochválil so stykmi s partizánmi, že im dodáva zbrane a granáty z armádnych skladov v Michalovciach a preto sa obáva návratu do posádky. Inak veľmi dobre informovaný Čatlošov švagor sa tak vraj práve od Gondu dozvedel o ilegálnom hnutí v armáde. VHA Trnava, ŠZ-X-39.

¹⁷ *Slovník* však udáva apríl-máj. Jablonický udáva máj, rovnako tak aj Stanislav. (*Major in memoriam*. *Bojovník*, č. 27, 7. 7. 1979, s. 9. Nedá sa úplne vylúčiť ani to, že po zatknutí bol začas prepustený.

¹⁸ Podľa J. Straku totiž ešte začiatkom júna – najskôr však koncom mája – sa obaja stretli vo vlaku z Bratislavy do B. Bystrice. Aj podľa por. jazd. F. Rišku, navštívil Gonda asi začiatkom júna mjr. J. Bileja ako aj niektorých jeho ďalších dôstojníkov od JPO a nepriamo im oznámil pripravované povstanie. (Z rozhovoru s F. Riškou 6. 2. 2004. Osobný archív autora.)

¹⁹ STANISLAV, J.: *Major in memoriam*.

²⁰ *Slovník*, s. 203.

poskytol jeden z bývalých ružomerských vojakov, Gonda ležal na venerologickom oddelení tunajšej vojenskej nemocnice na pohlavnú chorobu, pochopiteľne strážený.²¹ V evidencii prijatých pacientov do Vojenskej nemocnice Ružomberok uchovávaných vo VHA Trnava sa jeho meno vôbec nevyskytuje. Napriek tomu je isté, že na tomto uzavretom oddelení bol.²² Ako vysvetlenie sa ponúka možnosť, že oficiálne bol zatajený. Je pravdepodobné, že počas pobytu v nemocnici nadviazal kontakt s príslušníkmi 1. čs. partizánskej brigády M. R. Štefánika, resp. z iných partizánskych skupín, ktoré v okolí mesta pôsobili. Keď v meste predčasne vypukli povstalecké akcie, veliteľ posádky mjr. Miloš Vesel poveril Gondu vytvorením jednotky z pacientov nemocnice ako aj zo zmobilizovaných záložníkov.²³

Gonda – sám jazdec²⁴ – mal veliť delostrelcom. Už to bol prvý háčik. Nakoniec však improvizovanú jednotku v sile pešej rotы vytvoril. Úloha, ktorú im Vesel stanovil, znela: „Zadržat' postup fašistických síl od Turca po Ružomberok“.²⁵ Práve od západu, od tzv. ochrannej zóny totiž očakávalo povstalecké velenie najväčší nápor nemeckých jednotiek. Namiesto budovania obranného postavenia sa však Gonda zaplietol do prvej a vlastne jedinej akcie, ktorú možno pokladať za bojovú – likvidácie skupiny Nemcov v Ľubochni.

²¹ List Jozefa Hanzela (*1921, Komárno) P. Bielikovi z 29. 10. 1995. Kópia v osobnom archíve autora.

²² *Pamätnica Vojenskej nemocnice Ružomberok 1914 – 1964*. Ružomberok : VN, 1964, s. 13. Potvrdzuje to aj iný bývalý vojak V. Krílek, jeden z tých, ktorý Gondu strážili. Podľa neho bol Gonda už v máji 1944 dopravený na uzavreté oddelenie Vojenskej nemocnice 11, kde on slúžil ako zastupujúci poddôstojník tohto oddelenia (vojenského nemocničného väzenia). So strážnymi vraj viedol rôzne debaty o partizánoch a bolo zrejmé, že mal záujem s nimi nadviazať styky. Archív Múzea SNP Banská Bystrica (AMSNP), f. XII, S 69/80.

²³ *Dejiny SNP V.*, heslo D. Gonda, s. 138.

²⁴ Jeho príslušnosť k jazdcom zvyražňovali červené nohavice, ktoré stále nosil.

²⁵ STANISLAV, J. *Skupina Gonda...*, s. 97, tiež heslo v Biografickom slovníku. Rozhodne však nie je pravda, že by sa zapojil do bojov pri Liptovskej osade či Ostrom. V čase keď sa tu bojovalo bol totiž už mŕtvy.

Akcia v Ľubochni 27.-28. augusta 1944

Povstanie v Ružomberku, ako je všeobecne známe, začalo už v nedeľu 27. augusta popoludní, keď skupina asi štyroch desiatok partizánov vtiahla do delostreleckých kasární, kde ich privítal veliteľ kasární major Vesel. Vzápätí boli otvorené zbrojné sklady, z ktorých sa ozbrojovali partizáni, vojaci, ako aj rôzni dobrovoľníci z radov civilov. Prvou Veselovou starosťou bolo „očistiť“ tyľ od Nemcov. Presnejšie mala byť zlikvidovaná skupinka Nemcov v Štefánikových kasárňach, na čo určil jednu rotu povstaleckého vojska.²⁶ Druhá narýchlo zmobilizovaná rota – sčasti z pacientov nemocnice – sa pod vedením D. Gondu rovnako

²⁶ VESEL, M.: *Priebeh SNP v Ružomberku os 25. 8. do 28. 10. 1944*, s. 2. VHA Trnava, ŠZ-X-374. Tiež List M. Vesela obžalobcovi pri NS v Bratislave. In: *SNP-Dokumenty*, s. 1117. Tuná Vesel píše, že v Štefánikových kasárňach bola ubytovaná 40 členná jednotka SS. Ráno 28. 8. do mesta prišli nové oddiely – údajne 70 príslušníkov SS a 80 členov gestapa. O tomto sa však – ako sám udáva – dozvedel iba sprostredkovane, preto ním uvádzané číslo ako aj identitu novoprichádzajúcich treba brať s veľkou rezervou. Je veľmi nepravdepodobné, že by Maunterove závody strážili práve jednotky SS, ktoré v tom čase nemecké velenie využívalo na celkom iné úlohy – hasenie prielomov frontu, ktorý im krvácal na viacerých miestach. Navyše, jestvujú svedectvá vyvracajúce Veselovu „spomienku“. Tak napr. L. Takáč v knihe cituje slová Jozefa Hanzela, ktorý bol takisto svedkom udalostí v meste, ten však píše, že Nemci, ktorých dal Vesel uväzniť, boli „väčšinou starí fotri, invalidi, neschopní už poľnej služby“. (C. d., s. 95). Tiež opis udalosti v knihe Alexandra Hirnera, člena RNV v Ružomberku a priameho účastníka Veselove slová nepriamo vyvracia. (*Matičná myšlienka*. Bratislava : S. spisovateľ, 1992, s. 153). Pravdou bude teda najskôr to, že rovnako ako oní postrieľaní v Ľubochni neboli žiadni „esesáci“, neboli od SS ani Nemci, ktorých dal Vesel zlikvidovať v Ružomberku. Ostáva nám potom vyvodit' len jedna konzekvencia: Tak ako Vesel klamal onoho 26. a 27. augusta Macha, a onedlho aj vo svojom liste dokonca Národný súd, tak to chcel spraviť aj historikom a čitateľom. Je preto dosť zvláštne, že desiatky domácich historikov zaoberajúcich sa povstaním za 60 rokov nemali ambíciu ani záujem tieto jeho tvrdenia verifikovať. Akýsi punc dôveryhodnosti získali Veselove lži aj tým, že boli publikované v edícii dokumentov V. Prečana. Za desaťročia sa tak rozšírili a zakorenili, že je otázne, či budú niekedy vyvrátené. Ale to je otázka už na inú diskusiu.

na Veselov príkaz vydala očistiť od nacistov Ľubochňu.²⁷ Tak sa aj okamžite stalo – bojovo naladené mužstvo na čele s novoustanoveným veliteľom sa po 15 hodine na autách pohlo do kúpeľného mestečka Ľubochňa.

Kronikár obce Hubová²⁸ zachytil oné dramatické momenty vypuknutia povstania v obci takto: „Práve vtedy som išiel z Ľubochne, keď ma pri studničkách poniže Ľubochňanskeho cintorína predbehli vojenské autá s vojakmi. Ich nálada bola bojová a spievali. Z čiapok mali postfhané slovenské odznaky (dvojkríž) a miesto nich mali prišité alebo prišpendlené červené handričky alebo kúsok trikolóry. Zatínali päste a na okoloidúcich pokrikovali: „Mor ho!“²⁹ Gondovci mali namierené k jednej z mnohých víl, ktoré v obci stáli – k vile Andrej. Sama osebe táto cirkevná vila zaujímavou nebola, ba oproti väčšine ostatných víl v obci by sa dalo povedať, že bola chudobnou. Podstatné pre revolučne naladených povstalcov bolo to, že v nej bola ubytovaná skupina Nemcov. Keď sa títo dozvedeli, že si po nich prišli „partizáni“, okolo 16 hod. sa v pivnici spomenutej vily zabarikádovali. Na výzvy Gonda vzdať sa nereagovali, ale naopak začali klásť ozbrojený odpor. Ešte pred samotným útokom povstalci prestrihli telefónne káble vedúce z vily, aby tak zabránili možnému privolaniu posíl. Prestrelka trvala celú noc. Keď odpor nepoľavoval ani v skorých ranných hodinách a povstalci videli, že ručnými zbraňami toho mnoho nezmôžu, dal Gonda pritiahnúť z Ružomberka 105 mm delo. K tomuto rozhodnutiu vraj napomohlo najmä rozhorčenie dobyvateľov vily, keď Nemci svojou paľbou

²⁷ VESEL, M.: *Priebeh...*, s. 2. Poverenie od Vesela potvrdzuje aj iný zdroj. „Major Miloš Vesel ho vyslal do Ľubochne, aby tam zlikvidoval nemeckú jednotku, ktorá bola ubytovaná vo Vile Rosa“ (správne vila Andrej – pozn. M.L.) , chválil sa jeden z Gondových dôstojníkov, por. Z. Ruttkay. Spomienka na veliteľa. *Bojovník*, č. 11 z 13. 3. 1976, s. 5.

²⁸ Hubová, bývalý Gombáš (v texte používam oba názvy) bola až do roku 1948 administratívne spojená s Ľubochňou.

²⁹ Pamätná kniha obce Hubová, s. 351.

ťažko ranili dvoch ich spolubojovníkov.³⁰ Po druhom výstrele z dela do pivničných priestorov, kde boli Nemci zabarikádovaní pretrhlo vodovodné potrubie, načo začali Nemci vychádzať. Toľko telegrafický záznam o priebehu boja v Ľubochni. Prípád bol však omnoho zložitejší, než nám o tom referovala staršia literatúra. Možno si postaviť minimálne niekoľko otázok. Konkrétne napr. – bola to opodstatnená akcia, alebo šlo len o jeden z mnohých dobrodružných podnikov povstalecko-partizánskeho vedenia? A kto vlastne boli oní Nemci ubytovaní vo vile? Druhú nastolenú otázku na Slovensku podnes nik nezodpovedal. Marxistickí autori ich – podľa Veselovej oficiálnej správy o priebehu SNP v Ružomberku³¹ – svorne označovali za príslušníkov SS, ktorí

³⁰ Delo dal previezť do Ľubochnie pravdepodobne sám Gonda, keď videl neúspech dovtedajšieho útoku ručnými zbraňami. (STANISLAV, J.: *Skupina Gonda...*, s. 97) Vesel sa však naopak chválil, že príkaz na prevezenie dela dal on osobne, nie Gonda a to telefonicky, potom ako bol postrelený jeden z dobrovoľníkov – F. Nánky. Ani toto jeho tvrdenie však nevznieva dôveryhodne. VHA Trnava, ŠZ-X-318. Celkovo však pri dobýjaní vily resp. na zranenia pri tejto strelbe zahynuli traja povstalci: Anton Krško (1922, Prievidza-Hradec), František Vojnarovský (?), Rybárpole) a František Nánky (1924, Rybárpole). Pozri napr. menný zoznam strát vel. 6. taktickej skupiny (TS) VHA Trnava, f. 1. čs. armáda na Slovensku (1. ČSAS), k. 16, tiež f. MNO duch., tiež Kniha úmrtí...

³¹ VESEL, M.: *Zpráva o zhodnotení SNP v priestore Ružomberok*. Archív Ministerstva obrany SR, oddelenie “255” (MO SR, OVO “255”), f. č. 6, Ružomberok-252. Dnes oslavovaný povstalecký veliteľ si tu však vymýšľal hneď trikrát. V Ľubochni totiž neboli žiadni “SS”, nemohli byť vo vile Róza – vila s takým názvom totiž v Ľubochni nikdy nejestvovala – a ako hlavný veliteľ Vesel isto dobre vedel, že jeho podriadený dôstojník Gonda nepadol pri dobýjaní vily, ale až o temer tri týždne neskôr. Padnúť v boji proti esesákom je však nepochybne akčnejšie, než byť zastrelený v stave opilosti na motorke. Nepochybne aj v tomto sa prejavovalo Veselovo chválenkárstvo. Túto črtu mali mimochodom s Gondom spoločnú. Svoje výmysly však Vesel rozširoval bez zmeny aj neskôr, dokonca ich zamontoval aj do výpovede pred tzv. Národným súdom (c. d.). Ba aj v spomienkach uvádzal, že „O 03. hod. bola zlikvidovaná skupina 24 SS v Ľubochni.” (*Spomienky na počiatky SNP v Ružomberku*. VHA Trnava, ŠZ-X-374) Tieto tvrdenia rozširoval aj jeho pobočník Š. Feja („Zlikvidovaná skupina 24 esesákov, ktorí sa zabarikádovali v niekoľkých vilách v Ľubochni.”) VHA Trnava, ŠZ-X-217, Š. Feja – *Spomienky*, s. 38. Feja

utiekli pred povstalcami do Ružomberka. „Dňa 27. 8. 1944” – píše Miloš Vesel – „bola v Rybárpoli rozprášená skupina 70 SS-manov, z ktorých 25 bolo zabitých a 22 zajatých a 22 zajatých. 22 sa podarilo utiecť do Ľubochne, kde sa zabarikádovali vo vile Róza. Títo neskoršie boli pobití skupinou kpt. jazd. D. Gondu, ktorý tam aj padol.”³² Naši historici presne vedeli aj ich počet – 24, hoci nemali žiaden iný dokument, ktorý by tieto údaje potvrdzoval. A dodajme, nemali ani snahu si to overiť – preto údaj bezhlavo opisovali jeden od druhého, čo trvá od roku 1945 fakticky až podnes.³³ Pri nahliadnutí do dobovej tlače však získame odlišné údaje. Prvý s opisom Ľubochnianskeho prípadu vyrukoval povstalecký *Bojovník* už 21. októbra. Tento opis však s realitou nemá mnoho spoločného. V článku hneď na titulnej strane pod názvom „Hrdinom vyznamenanie“ totiž písal, že vila bola dobytá zásluhou slob. v z. Š. Š., ktorý vraj hrdinsky hodil do vily prvý granát, po ňom ďalšie, až sa Nemci začali rozutekávať a vzdávať. Denník *Slovák* v reakcii na opis Ľubochnianskeho incidentu v *Bojovníku* s vyše dvojmesačným odstupom reagoval v novembri 1944 v článku „100 proti 18”. „Keď v nedeľu 27. augusta popoludní obsadila hŕstka partizánov, ktorí už dávno predtým boli v úzkom spojení s väčšinou dôstojníckeho sboru vojenskej posádky v Ružomberku Ružomberok, dostal sa im do uší chýr, že v Ľubochni sú Nemci. Samozrejme, hurá na nich!

sa tu sa však sám usvedčuje z nevedomosti, keď píše, že Nemci boli zabarikádovaní vo viacerých vilách.

³² VESEL, M.: *Zpráva...* Údaj však rovnako preberali temer všetci domáci historici, ktorý sa udalosti v Ružomberku dotkli. Napr. Šimunič (*Miesto...*, s. 581 – 582), ktorý však na počudovanie vôbec nespomína postrieľanie Nemcov. Tiež J. Stanislav – *Skupina Gonda...*, s. 97, kniha *Liptov v SNP* (s. 31), *Pamätnica Vojenskej nemocnice* (Ružomberok : VN, 1974, s. 32) a i. Údaj preberá dokonca aj Jablonický, dokonca i s chybným názvom vily “Rosa” (*Povstanie bez legend*, s. 164) avšak dodáva, že sú to údaje a čísla podľa Vesela. Upresňujúci dodatok, že údaje sú iba od Vesela prikladá aj v opise ružomberských udalostí vo svojom staršom diele *Z illegality do Povstania*.

³³ Napr. kol.: *Lud Liptova v boji proti fašizmu*. Liptovský Mikuláš, 2000, s. 211. Tvrdenie kompletne preberá aj L. Takáč vo svojej oslavnej práci o Veselovcoch. (*V krutom storočí*. Prešov : VMV, 2003, s. 66.) a i.

Čiastka partizánov a oddiel slovenských vojakov z ružomerskej posádky, ktorí išli tam dobrovoľne, pod vedením známeho stotníka Gondu, vybrali sa do Ľubochne zlikvidovať Nemcov.”³⁴

Peter Bielik, jediný autor na Slovensku, ktorý systematickejšie pátral a dokumentoval zločiny proti ľudskosti spáchané povstalcami resp. partizánmi, vo svojej rozsiahlej štúdií Ľubochniansky prípad zhodnotil nasledovne: „... v Ľubochni pri dnes už nejestvujúcej vile Andrej povstalec postrieľali asi 18 príslušníkov strážneho oddielu tamojšieho nemeckého tábora. Po boji ich zajali partizáni a vojaci, ktorí sem prišli z Ružomberka. Zastrelená bola aj telefonistka, ušetreň bol iba jeden muž, lebo tvrdil, že nie je Nemec. Pokyn na strelbu dal V. G, posmrtno povýšený na majora, (chybné iniciály D. Gondu – pozn. M.L.) , ktorý dal zastreliť aj nemeckého úradníka utekajúceho z Ružomberku.“³⁵ Spomenutý *Slovák* udáva, že vo vile sa zdržovali vedúci tábora KLV (Kinderlager verschickung), jedna vedúca a niekoľko nemeckých dôstojníkov, celkom 18 osôb.³⁶ Čo však hovoria zachované slovenské archívne dokumenty? Podľa kroniky národného povstania v Ľubochni išlo o „skupinu hitlerovských vojakov, ubytovaných vo vile Andrej, kde mali zriadenú telefónnu ústredňu.“³⁷ Podľa tohto prameňa Nemci vzdorovali povstalcovi až do 6.30 hod. ráno, kedy sa vzdali a „boli popravení pred terajším hotelom Fatra v počte 14 osôb, medzi

³⁴ *Slovák*, 17. 11. 1944, s. 3.

³⁵ BIELIK, P.: *Neznáme povstanie. Kultúra*, č. 13 z 2. 9. 1998, s. 7.

³⁶ *Slovák*, 17. 11. 1944, s. 3. „Partizáni“ vraj šli do akcie s veľkým oduševnením, lebo si mysleli, že Nemci sa čoskoro vzdajú, lenže odpor Nemcov, napriek nedostatku zbraní, toto znemožnil.

³⁷ Archív MO SR, OVO “255”, f. č. 6, 252 – Ružomberok, kronika NP v obci Ľubochňa. Iná verzia kroniky zas Nemcov bližšie nešpecifikuje, konštatujúc len toľko, že „Nemci v Ľubochni ... boli postrieľaní.“ Štátny archív Bytča, pobočka Liptovský Mikuláš, (ďalej ŠAP L. Mikuláš) f. ONV Ružomberok, Hubová, 1362/1945 prez. Gondov kolega, por. Z. Ruttkay naopak takisto potvrdzuje, že šlo o spojovacie jednotku, pretože „nemecké velenie rozmiestňovalo spojovacie jednotky po Slovensku, malo svojich ľudí, aby pozorovali a podávali správy.” AM SNP BB, f. XII, S 69/80.

ktorými bola jedna žena.³⁸ Obecná kronika susedného Gombáša upresňuje ich počet, keď udáva, že tu boli vedúci nemeckého tábora KLV, jedna žena a viacerí nemeckí dôstojníci, dohromady 20 ľudí.³⁹

Pamätníci obce bližšie špecifikovali aj osadenstvo Andrej vily onoho 27. augusta. Tvorili ho vraj vedúci tábora KLV, jedna žena spojárka a nemeckí dôstojníci. Nemeckí vojaci boli „ostrieľaní frontovníci, ktorí väčšinou na východnom fronte utrpeli zranenia a v rámci rekonvalescencie držali v Ľubochni strážnu službu.”⁴⁰ Okrem strážnej služby bola vo vile zriadená telefónna ústredňa, ktorá mala pochopiteľne svoju obsluhu.⁴¹ Odvolávajúc sa na výpovede zúčastnených vojakov ako aj dobovú tlač, kronikár Hubovej okrem toho udáva, že z celkového počtu 20 (resp. 19) ľudí vo vile Andrej sa jednému Nemcovi podarilo utiecť do Briestočnej. (Po vojne sa na tieto miesta prišiel pozrieť ako turista). Povstalci ušetrili aj jedného Ukrajince, potom, čo tento údajne sľúbil, že bude s partizánmi bojovať. Bol skutočne prijatý, dostal vojenskú uniformu, pušku s nábojmi, no pri prvom prieskume ušiel späť k Nemcom. Ostalo tak 16 Nemcov a jedna Nemka, ktorí boli postrieľaní.⁴² Školská kronika tejže obce zas uvádza, že 27. 8. 1944 povstalci „napadli ... 18 člennú nemeckú spravodajskú jednotku umiestnenú v Ľubochni“.⁴³ Aj Gondov spolubojovník poručík Ruttkey nepriamo vyvracia skutočnosť, že

³⁸ Tamže.

³⁹ Tamže, s. 352. Kronika NP v Gombáši z r. 1945 zas Nemcov bližšie nešpecifikuje. Zaznamenáva akurát „akciu partizánov, ktorí prišli z Ružomberka do obce Gombáš-Ľubochňa a ... zviadli boj s Nemcami, ktorí boli zabarikádovaní v pivnici vily Andrej ... a týchto postrieľali v počte 17 osôb.” ŠAP L. Mikuláš, f. ONV Ružomberok, č. 2038/1945 prez.

⁴⁰ *SNP v Ľubochni*. Ľubochňa – spravodaj obce, august 1998, s. 3.

⁴¹ Tamže. Aj podľa B. Gracu išlo o strážnu skupinu nemeckého detského tábora. VHA Trnava, ŠZ-XII, k. 3, 3-1/3-18.

⁴² Pamätná kniha obce Hubová, s. 351.

⁴³ Výťah zo školskej kroniky, s. 1. Archív obecného úradu v Hubovej.

by šlo o príslušníkov SS náhle utieknuvších pred povstaleckým vojskom.⁴⁴

Niekedy sa mylne uvádzalo, že postrieľané boli nemecké deti umiestnené v Ľubochni. Nie je to však pravda, aj keď viacerí obyvatelia tejto obce, ako aj susedných, by to nafúkaným a bezočivým malým „übermenschom“ dopriali. Mali s nimi totiž len negatívne skúsenosti. Na Slovensku, kde sa správali ako v svojej kolónii, ich preto videli len veľmi neradi.⁴⁵ Nemecký detský tábor však nemohol byť vystrieľaný, lebo bol až na nepatrné výnimky dva-tri dni predtým evakuovaný preč.⁴⁶

Aj keď v uvedených slovenských kľúčových prameňoch nachádzame menšie rozpory či nejednotnosti (presný počet postrieľaných, resp. zachránených, funkciu, ktorú predtým plnili), rozhodne všetky jednoznačne vylučujú, že by šlo o príslušníkov

⁴⁴ Píše totiž, že nemecká jednotka bola vo vile „ubytovaná“, čo napovedá, že tam boli dlhší čas. Pozri pozn. č. 26. Takisto V. Jansík jednoznačne poprel, že by šlo o príslušníkov SS. Skôr to boli telefonisti-spojári, rozhodne však nie SS, lebo „tam bola hláska, spojovací uzol vtedy“, ale každopádne boli vraj dobre vyzbrojení. V. Jansík – Spomienky. Osobný archív autora.

⁴⁵ AM SNP BB, f. XII, S 69/80, spomienky por. Z. Ruttkaya. Tento názor plne potvrdzovali aj miestni občania. L. Štúr z Rojkova sa napr. vyjadril: „V Ľubochni v jednej budove – „Ryba“ sme ju volali, teraz tam má vysunuté pracovisko UK, tam bývali nemecké deti, sopliaci takí – „Deutsche Jungen“. Takí sopliaci ozbrojení dýkami, strašne drzí boli, tí hocikoho zbili, tým nik nerozkázal. Vieme, že pár ľudí tu zbili. Svoj ohradený tábor tam mali, tam pre nich išlo mlieko, vajcia, med, samé dobroty pre nich kuchári vykupovali. Pochody si tu robili, skrátka chodili aj sem, do Rojkova, ale nik im nesmel nič. Doslova ako „übermensch“ boli, také fašistické opice. Po vojne bola fáma, že ich Rusi vzali, ale to nie je pravda, hoci by si zaslužili, aby ich postrieľali... Ich evakovali ešte pred povstaním – to išiel pre nich špeciálne rýchlik od Košíc, ktorý zastal aj tu, v Ľubochni a vyzdvihol ich.“ K. Straka dokonca pridal prípad, kedy chceli nemeckí sopliaci utopiť jedného z miestnych chlapcov.

⁴⁶ Vladimír Jansík udáva 25. august, podľa iných údajov sa tak stalo 24. augusta popoludní. Nemeckých detí bolo v Ľubochni pôvodne približne 40. K. Straka spresňuje, že rýchlik pre nemecké deti v Ľubochni síce zastal a pobral ich, avšak „asi takí 4-5, starší z nich, takí vedúci tábora, tu ostali s nimi.“ Niektorých z nich vraj z videnia poznal, pretože „vše na nákladnom aute chodievali sem. Ako ochrana tých detí – alebo čosi také – už presne neviem.“ Ostala sa nimi aj jedna žena-vychovateľka. K. Straka – Spomienky.

SS. Toto povojnové tvrdenie Miloša Vesela je totiž vymyslené a pravdepodobne sa ním Vesel chcel „chrániť“ pred kritikou na svoju osobu. Postrieľanie príslušníkov SS je totiž skôr ospravedlniteľné – ak nie rovno záslužné – než postrieľanie nejakých spojárov resp. služobného personálu detského tábora. Váhu Veselovmu klamstvu nemôže dodať ani fakt, že jeho tvrdenie bolo vyše polstoročia nekriticky preberané aj oficiálnou historiografiou či jeho neskoršími obdivovateľmi.

Nechajme však priestor aj pre priamych pamätníkov dramatických udalostí v Ľubochni. Vladimír Janský⁴⁷ z Ľubochne si na dianie v rodnej obci spomínal: „27. augusta v nedeľu – bolo krásne slnečné počasie – bol som doma v Ľubochni a videl som, že prišiel Gonda s vojakmi-delostrelcami z Ružomberka. Najprv prišli bez kanónov a zaútočili na Vilu Andrej, kde bola skupina nemeckých vojakov Wehrmachtu, tak okolo 20 ich tam mohlo byť. Predtým boli vo vilách Šíp a Havran asi tri mesiace ubytované aj nemecké deti – Hitlerjugend – ale tesne predtým odišli, evakovali ich. No keď sa títo Nemci bránili – boli dobre ozbrojení, mali guľomety, ručné granáty a tiež pivnice tam boli dobré – proste naši sa nemohli budovy zmocniť. Dvoch vojakov nám tam aj Nemci zastrelili.⁴⁸ Nemci vyšli von až vtedy, keď ich v pivnici vily začala vytápať voda z roztrhnutého vodovodu. Aj napriek tomu, že vyšli von, mali podľa Janského granáty nad hlavou v rukách. Preto ich vraj Gonda všetkých dal postaviť k múru a za hotelom Šíp ich popravili.⁴⁹

Karol Straka, zo stankovskej osady „Strakovo“, ktorý bol ako 16-ročný chlapec priamo pri smrti kapitána Gondy, si na udalosti 27. augusta v susednej Ľubochni spomínal: „Neboli to ani SS, ani

⁴⁷ V. Janský bol synom Ľubochnianskeho obv. lekára MUDr. Taussíka, ktorý bol v ilegálnom hnutí činný od roku 1943, neskôr bol lekárom u 1. čs. partizánskej brigády M. R. Štefánika. Pozri *Dejiny SNP V.*, s. 207.

⁴⁸ Jeden z povstalcov si podľa Janského zapríčinil smrť vlastnou neopatrnosťou, keď vošiel do vedľajšej budovy pošty a cez otvorený oblok sa vystrčil k streľbe.

⁴⁹ Väčšina občanov Ľubochne vraj vtedy odišla do hôr, lebo sa bála odplaty Nemcov. Postrieľaných Nemcov dal Gonda zakopať za Andrej Vilou do spoločného hrobu, na čo použil rôznych pochytaných civilov. Spomienky MUDr. J. Janského (1921, Ľubochňa). Osobný archív autora.

Gestapo. Tak oni sa zabarikádovovali do Andrej Villy – tí začali strieľať – a oni strelbu opakovali. S guľometom, s granátmi – všetko možné tam mali. A trafili nášho vojaka rovno do hlavy, tuším z Rybárpoľa bol. (Išlo o F. Nánkyho – pozn. M. L.) A možno preto taká zlosť vošla do nich – vtedy táto žena vybehla von, asi ju tí chlapi poslali von – mala bielu vreckovku, ale jeden ju strelil. A tí nemohli už nič strieľať, lebo všetko vystrieľali, aj granáty vyhádzali – dovliekli delo a vystrelili raz či dva razy. A potom sa vzdali.“ Straka v to ráno práve kosil, keď počul silnú strelbu, dobehol sa na miesto pozrieť. Okrem porozhadzovaných nemeckých kníh a učebníc tu bolo vraj porozhadzovaných aj mnoho čs. granátov – „škodoviek“, viaceré z nich dokonca odistené, preto „bolo umenie ničoho sa nedotknúť... Nemci ..., už na troch kopách ležali ako polená. Mrzký pohľad to bol... Z balkóna Fatry ich strieľali. Ja som tak počul, že pred Fatrou boli nastúpení a z balkóna guľometmi ich skosili. Nejaký cigán to mal spraviť. Od Fatry, smerom k Andrej vile...“ Medzi staršími Nemcami bolo aj niekoľko spomenutých mladých príslušníkov KLV, ktorých Straka z videnia poznal.⁵⁰

Podobný názor na akciu mal aj Štúr zo susedného Rojkova. „Gonda si tu robil neobmedzeného pána. Postrieľanie tých Nemcov v Lubochni, to bola jeho robota, on to prikázal ako veliteľ. Ešte aj kanón ružomberský použil...“⁵¹ Podľa Štúra bolo Nemcov asi 14, vrátane mladej vychovateľky. Išlo vraj o starších chlapov. Potom, čo sa vo vile odmietli vzdať, dal do nej Gonda streliť z pomerne malej blízkości.⁵² „Tak oni sa nechceli

⁵⁰ Spomienky K. Straku. Osobný archív autora. Pozri tiež pozn. č. 46. Údaj s katom-Cigánom potvrdzuje aj F. Zanvít. AMSNP, f. XII, S38/81.

⁵¹ Podľa Štúra šlo vraj buď o dcéru nejakého vyššieho dôstojníka resp. jedného z tu „zamestnaných“ Nemcov. Janský dodal, že to bola Nemka-blondína, ktorá „strieľala jak divá“. Gondov podveliteľ rtm. Zanvít upresňuje, že šlo o nemeckú vychovateľku, dcéru nejakého majora alebo podplukovníka, ktorý po jej smrti „zúril“ a pri exhumácii ju vynášal na rukách z hrobu. AM SNP, f. XII, S 38/81.

⁵² Janský spresňuje, že kanón bol umiestnený „na rohu Šípu (to bol hotel) kde bola trafika, zhodili plot, aby mohli priamo na tú pivnicu strieľať.“

vzdat', tak Gonda kázal postaviť pred vilu Andrej to delo a tak zblízka strelil. To otriaslo celú budovu, takže po druhej rane už Nemci vychádzali všetci s rukami nad hlavou. Mysleli si, že idú do zajatia, ale sa mýlili. Zachránili sa len dvaja z nich, ktorí začali kričať: „Pan nestrieľa, ja Poľok!“ Tak tým dvom kázali vystúpiť z radu, tí to prežili. Takže dvanásť ich bolo, čo viem, postrieľaných. Strieľal jeden cigán, ale on nebol odtiaľto. Ale ešte donedávna nám vedeli povedať Ľubochňanci, kde býva, niekde z južného Slovenska bol, od Serede tuším. Postrieľaní boli z balkóna Fatry, na tom kúsku od Fatry k Andrej vile. A jeden úchylný chlap z Gombáša, košíkár Klimo – Nemec ešte žil, sa zvíjal v křčoch a on mu už čižmy z nôh sťahoval...⁵³

Postrieľaním Nemcov sa však dráma – aspoň pre miestnych obyvateľov – neskončila. Ich mŕtvolky potom niekoľko hodín ležali na mieste, kým ich na Gondov rozkaz miestni obyvatelia za hotelom Fatra pochovali, presnejšie zahrabali, do provizórnych hrobov.⁵⁴ Ako to celé dopadlo... Po niekoľkých týždňoch prišli do Ľubochne Nemci na dvoch zakrytých autách, s rakvami na korbách s cieľom exhumovať a previesť mŕtvolky svojich súkmeňovcov. Štúr pokračoval: „Ľubochňanci im ukázali kde ležia, ale hneď aj povedali: „Áá, to boli z Gombáša, gondovci, partizáni!“ Tak títo Nemci – bola horúca, pekná nedeľa – tieto dve autá postavili pred kostol na Hubovej. A keď už farár povedal: „Ite, missa est“, Nemci si stali k dverám a všetkých práceschopných chlapov hnali na auto. Keď ich nazbierali za dve plné autá, odišli. A tam všetko krik, plač, Nemci ozbrojení, ženy bedákali: „Chlapov idú strieľať!“ A hneď na ten provizórny cintorín do Ľubochne. Lopaty mali, zem tvrdá, ale Nemci dali povel: „Nichts, lopaty odložiť! Holými rukami! Vy ste si ich zabili, vy si ich aj budete vyberať!“ Vedľa porozkladali cely, chlapi museli mŕtvolky opláchnuť, zabalit' a vložiť každú extra do truhly.

⁵³ L. Štúr – Spomienky. Osobný archív autora.

⁵⁴ Jedným z nanútených “hrobárov” bol aj spomenutý Straka, ktorý sa vyslovil: „Hneď mi strčili čakan do ruky a kopať... Hrob veľký sa im kopal. Aj ja som teda musel začať kopať, ale hneď ako sa mi dalo, už som aj zdúchol.”

Teplo bolo, smradu všade, tí tam ryhali, vracali od hnusu, ale nemohli si nič pomôcť. Pred Fatrou ich potom naložili na autá – ženy plakali, čo teraz s nimi bude, ale Nemci pustili chlapov domov. „Teraz si choďte domov...“ Tak takto skončil cintor za Fatrou – ale kam ich odviezli, nevieme.”⁵⁵

Nechajme však priestor aj priamych účastníkov dobývania vily z radov z povstalcov. František Ďurák (*1922, Tesáry) slúžil od 1. 10. 1942 v topolčianskych delostreleckých kasárňach, v čase krátko pred povstaním bol prevelený do Ružomberku. Osobne sa zúčastnil sa aj prepadu Andrej vily v Ľubochni. O tejto pochybnej akcii ešte v roku 1945 do povstaleckej kroniky svojej rodnej obce napísal: „Od Vrútok sme boli odvelený smerom na Ľubochnu, kde sa zasa objavili Nemci a začali paľbu. Tu sme museli zaútočiť aj my. Boje boli veľmi tvrdé, trvajúce až do pol deviatej večer. Nemci sa však nevzdali. Náš veliteľ npor. Stanislav dal rozkaz, aby sa všetko mužstvo pripravilo na raňajší útok, ktorý bol oveľa tvrdší a skončil sa víťazstvom. Odtiaľto sme sa presťahovali smerom na Kral'ovany.“⁵⁶ Po rokoch však Ďurák uviedol aj ďalšie podrobnosti k prípadu. Podľa neho boli vo vile ubytovaní „Hitlerjugend“, ale medzi nimi jedna žena – buď Češka alebo Poľka, ktorá však rozprávala po česky. Ďurák, ktorý bol pri akcii celý čas prítomný, videl aj strieľanie. Uviedol, že keď sa Nemci nechceli vzdať, „naši začali strieľať do tej vily z 10. 5 cm kanóna, tak Nemci hneď vyšli, už pod práporom. Ešte sa tej Češky pýtali, že prečo strieľala aj ona. Že mala tam jedného Nemca – milenca ... Tak 16 ich vyšlo von – ja som bol pri tom – a normálne pred tou vilou ich postrieľali všetkých. Oni ich najprv vyzvali, aby sa vzdali, oni nechceli, tak potom ich postrieľali.“⁵⁷

⁵⁵ Tamže.

⁵⁶ Archív MO SR, OVO „255“, f. č. 6, 264 Topolčany, kronika obce Tesáry.

⁵⁷ Rozhovor autora s F. Ďurákom 13. 10. 2002. Podľa Dr. Jansíka z Ľubochni mali niektorí z Nemcov aj po vyjdení z vily v rukách zbrane. Tento údaj mi však iný zdroj nepotvrdil. F. Palovič zo Stankovian, mimochodom ďalší z priamych svedkov Gondovej zas poznamenal, že podobné obvinenia z pokusu o strelbu po odzbrojení boli vznesené aj na jedného, asi 18 ročného mladíka z vily, ako aj na spomenutú ženu. Všetky však označil za dodatočne vymyslené.

Ako však už bolo spomenuté, obeť neboli len medzi Nemcami, ale aj v radoch povstalcov. Podľa odhadov mohlo byť povstaleckých vojakov dobýjajúcich vilu približne stovka. Okrem nich sa do boja chceli zapojiť aj niekoľkí „odvážlivci“ z civilov. Práve jeden z nich však na svoju nerozvážnosť doplatil životom.⁵⁸ Jedna z miestnych kroník to komentovala: „Niektorí z mladších dobrovoľníkov po dobytí vily Andrej na tvrdý zásah rodičov ostali doma. Mnohí z nich doplatili na mladícku nerozvážnosť životom, lebo šli do boja bez základného vojenského výcviku.”⁵⁹

Akcia vo vile Andrej je síce najväčšou a najznámejšou Gondovou akciou, avšak podobných menších vylomenín mal viacero. Jednou z nich je napr. rabovanie Ľubočne tesne po dobytí spomenutej vily 28. augusta.

Rabovanie Ľubočne

Ľubochna, preslávená nielen svojou nádhernou prírodou, ale aj rozsiahlymi a modernými kúpeľmi sa stala vo svojej dobe skutočnou perlou Horného Považia. Ešte krátko pred povstaním tuná, napriek vojnovému daniu v okolitej Európe, pulzoval čulý život a miestne kúpele boli jednými z najvyhládavanejších na Slovensku. K veľkým kúpeľom okrem najmodernejších

Toto by potvrdzoval aj Z. Ruttay, ktorý spomína, že „skupina Nemcov pochopila beznádejnosť situácie a vzdala sa.“ *Bojovník*, č. 11 z 13. 3. 1976, s. 5. Povojnové obvinenia z pokusu o odpor po vyjdení z vily sa teda zdajú byť nepodložené, s cieľom ospravedlnenia strelby, aj keď so 100 % istotou nemôžeme vylúčiť alternatívny názor. Pre zaujímavosť ale možno spomenúť, že podobná zámienka – pokus o odpor – slúžila aj inej skupine povstalcov pod vedením C. Kuchtu v Martine, keď v ten istý deň – pondelok 28. 8. 1944 – vystrieľali inú skupinu Nemcov. O ich fyzickej likvidácii však bolo partizánmi resp. povstalcami fakticky rozhodnuté už v predchádzajúci večer. Dodatočne sa však hľadala zámienka strelby a našla sa v „ozbrojenom odpore.”

⁵⁸ Išlo o 19-ročného Františka Nankyho, mäsiarskeho pomocníka z Rybárpoľa. Zraneniam podľahol 28. 8. o 6 hod. ráno. Úmrtná kniha..., zápis č. 30.

⁵⁹ Pamätná kniha..., s. 355. Podľa jedného z pozorovateľov, V. Jansíka však išlo výlučne o záležitosť vojakov, ktorým do toho „domáci väčšinou kibicovali”.

technických vymožeností doby pochopiteľne patrili aj bohaté hotely, so skladmi plnými potravín a pijatiky. Išlo napr. o Grandhotel Bratislava, hotel Šíp, hotel Havran či Kollárov dom a viacero zariadených víl. „Lubochnianske kúpele majú všetky podmienky, aby sa stali živým spoločenským strediskom“, písal tri týždne pred vypuknutím povstania jeden z ľudáckych redaktorov.⁶⁰ Vtedy iste ani sám netušil, že na jeho slová dôjde a Ľubochna sa skutočne stane „živým strediskom“, avšak v inom zmysle, ako si to sám predstavoval. Hneď po dobytí vily dňa 28. augusta sa totiž povstaleckí vojaci a partizáni – spolu s miestnym občianstvom – pustili do rabovania hotelov a luxusných víl. „Po boji otvorili vojaci sklady pivníc štátnych kúpeľov a vyrabovali z nich víno a iné alkoholické nápoje. Do tejto akcie bolo zapojených aj veľa občanov nielen z Ľubochny, ale aj z Gombáša“ dosvedčuje miestna kronika.⁶¹

Rodina Jansíkovcov bola jednou z tých, ktorej rabovanie poškodilo ich vzácnu starú vilu, vrátane cenného interiéru. Dr. Jansík túto akciu zhodnotil takto: „Áno, to je pravda – vyrabovali ich naši vojaci, ale aj domáci ľudia – Stankovanci, Gombašania a okolití... Kollárov dom napríklad – tam bolo najviac pijatiky, lebo to bola jedáleň... No nielen hotely, ale aj všetky vily, to bol taký magnet pre ľudí. Aj naša vila takto padla za obeť.“⁶²

⁶⁰ Roztomilý kútik našej otčiny. *Tatranský Slovák*, 5. 8. 1944, s. 5.

⁶¹ Pamätná kniha..., s. 351. „Keď sme išli z Ružomberka do tej Ľubochny, to bolo výletné, hotelové mesto. Stavby parádne, samá hotel, tam bolo pijatiky bárskoľko. Ja som vošiel dole a tam plné pivnice vína, páleného...“, spomínal po rokoch jeden z povstaleckých vojakov F. Ďurák. Štúr zas uvádza inú epizódku z rabovania Ľubochny, kde vtedy stál hotel Bratislava – plné pivnice šampanského v ňom boli, sudy vína a toto všetko sa rozkrádalo.“ Odvolávajúc sa na svojho spolubojovníka Petra Belku-Brežného spomenul nasledovnú epizódu. „Vojaci chceli týmto krádežiam zabrániť, tak tam postavili žandárov...“ Ale čo urobili žandári? Eliášika aj s jeho kolegom v uniforme sme prichytili ako si niesol 40 kíl hrozienok v pixli! Tak to museli dať všetko vojakom a tí si to rozdelili.“

⁶² Vzhľadom na to, že rodina Jansíkovcov bola celá v povstaní, nemal ich vilu kto chrániť. Prvé, umelecky najcennejšie veci ukradli Nemci a ostatok vyrabovali ľudia. „A to viete, že sa hrnuli do tých víl, čo vedeli, že tam niečo

„Povstalecká“ kronika Ľubochne sa snaží tieto neslávne činy svojich obyvateľov ospravedlniť strachom pred nemeckou odvetou za akciu v Andrej vile 27. 8. „Po tejto udalosti obyvatelia Ľubochne sa odsťahovali do Ľubochnianskej doliny a odnášali so sebou všetko, čo stačili. (statok, hydinu, ošipané, zásoby vlastné i z miestnych obchodov a hotelov. Najväčšie zásoby boli v hoteli Kollárov dom.)“ Takto pripravení vraj čakali na útok fašistov. Kronikár-učiteľ si v tomto prípade ale skutočnosť prikrášlil, pretože uvedená evakuácia občanov Ľubochne nastala až po správach o obsadení Ružomberka 5.-6. septembra, čiže o týždeň neskôr!⁶³ V danom prípade – 27. resp. 28. augusta išlo v Ľubochni o obyčajné rabovanie, aké sa dejú zvyčajne pri veľkých politických prevratoch. Minimálne morálnou povinnosťou Gondu ako najvyššieho veliteľa v tejto lokalite však bolo podobným excesom kompromitujúcou povstaleckú ideu zabrániť, to sa žiaľ, nestalo. Naopak, jeho podriadení sa sami tejto akcie zúčastnili v hojnom počte.

Budovanie obrany

Gondovou kľúčovou úlohou, ktorá mu po pacifikácii možného odporu v zázemí – teda po likvidácii Nemcov v Ľubochni – zostala, bolo vybudovanie pevnej obrany, ktorou by sa zadržal nemecký postup z východu, resp. zo západu.

Vybudovať obranu však bolo nepochybne náročnejšia úloha, než vybieliť sklady alkoholu a potravín. To sa hneď aj ukázalo. Vybudované prekážky, ako aj celková organizácia a systém obrany totiž nemeckým okupantom veľa problémov nespôsobil. Pre

bude. A keď nič nenašli, tak rozsekali nádherné kusy nábytku sekerou, čo mysleli, že tam bude hádam poklad... Starožitný nábytok otvárali sekerou...“ V. Janský – Spomienky. Osobný archív autora.

⁶³ Pamätná kniha..., s. 352 – 353. Na margo evakuantov kronikár ešte dodáva, že evakuanti z gombášskeho chotára sa vrátili domov už 9. – 10. septembra 1944, ale z Ľubochnianskej doliny sa mnohí vrátili domov až po 30. októbri 1944, kedy vláda SR vyhlásila, že evakuanti sa môžu bez problémov vrátiť domov a nič sa im nestane. Niektorí chlapi sa však vrátili domov až po vojne.

historika plne oprávnenou bude teda otázka „prečo“... Nebol na to čas? Alebo vhodné podmienky? Alebo sa prosto u Gondovcov nenašlo dost' šikovnosti či záujmu a odhodlania poriadnu obranu vybudovať?

Prvé dni povstania na severovýchode povstaleckého územia sú spojené s prienikom nemeckého práporu Schäfer. Tento na slovenské územia prenikol z poľského priestoru Zakopane – Nowy Sacz a bez akéhokoľvek odporu ľahko prenikal naprieč povstaleckým územím. 1. septembra bol už v Poprade, odkiaľ mal otvorenú cestu na Liptov.⁶⁴ Už tu sa ukázalo, že slovenská obrana nebude pre Nemcov prekážkou. Povstalci neboli schopní voči jedinému nemeckému práporu postaviť adekvátnu obranu na takmer 80 km území od Kežmarku po Mikuláš. Nečudo preto, že už v noci zo 4. na 5. septembra mal pod kontrolou aj Horný Liptov s jeho metropolou, ktorý „padol“ znova bez akéhokoľvek odporu.⁶⁵ Pri existujúcej „obrane“ bolo len otázkou hodín, kedy sa nacisti zmocnia aj Ružomberka. Presne k mikulášskemu variantu obrany, kde vznikol „úplný chaos“ došlo aj pri Ružomberku⁶⁶. Povstalecká defenzíva znova totálne pohorela. Ružomberok bol Nemcom vydaný – prakticky aj teoreticky – bez boja.⁶⁷ Slová jedného z oslavovaných bratov Veselovcov – Miloša, že „do Ružomberka sa nedostane ani myš“ sa teda ukázali ako prázdne chválenkárstvo.

⁶⁴ GAJDOŠ, M.: Dejiny Ružomberka 1938 – 1945. In: *Historický zborník kraja*, č. 5/1970, s. 158.

⁶⁵ L. S. Mikuláš obsadila bojová skupina Schäfer už spomenutého 5. septembra. Veliteľstvo 2. obr. oblasti (VOO-2) zareagovalo na príchod Nemcov k Mikulášu „bezhlavo, neorganizovane a panikársky.“ (STANISLAV, J.: *Skupina Gonda...*, s. 99). Za túto strategickú katastrofu bol zodpovedný v prvom rade pplk. Bodický, veliteľ 2. obrannej oblasti, ktorý takmer 3 tisícakam vyzbrojených vojakov vydal rozkaz, aby sa „sa rozutekali, aby sa každý zachránil ako môže, lebo sa Nemci približujú.“ VHA Trnava, zb. č. 9, 1. ČSAS, 7/8. armádne velenie uvažovalo o Bodického zatknutí a súdení. (GAJDOŠ, M.: c. d., s. 161) Nakoniec sa to však nestalo a aj z neho sa mohol po vojne stať zaslúžilý bojovník.

⁶⁶ GAJDOŠ, M.: c. d., s. 159.

⁶⁷ Tento fakt museli priznať aj socialistickí autori. Napr. *Dejinná križovatka*. Bratislava : VPL, s. 353.

(Keď Nemci 5. septembra zaútočili, veliteľ Vesel utekal z bojiska prvý a to dokonca tak nápadne a rýchlo, že ho musel zastavovať sám pplk. Černek, na ktorého z diaľky kričal: „Pán podplukovník, všetko je stratené!“)⁶⁸ Hanba ružomerskej obrany vyniká tým viac, že mesto malo pre ňu veľmi výhodné podmienky⁶⁹ a navyše do mesta prenikli len slabé nemecké jednotky, čo konštatovalo už povstalecké vedenie.⁷⁰

Po páde Ružomberka sa obrana mesta z východu stala bezpredmetnou a sústredila sa na západ, práve do Gondovej sféry, na oblasť Ľubochne, Gombáša a Stankovian. V tom čase bolo už jasné, že nemecký úder príde práve od východu. Úzka tiesňava medzi Chočským pohorím a Veľkou Fatrou však poskytovala terén ako stvorený na obranu, z čoho by každá poriadna armáda dokázala strategicky vyťažiť. Ako však terénnych výhod využili Gondovi povstalci? Dodajme ešte, že na vybudovanie obrany mal Gonda dost času – jeho skupina „budovala“ obranu až 10 dní, od 27. augusta do 6. septembra.⁷¹ Skupina a jej veliteľ museli mať však asi kopec najrôznejších iných neodkladných starostí a aktivít, pretože na vybudovanie obrany im nakoniec čas nevyšiel. Za vyše týždeň boli totiž schopní postaviť na ceste akurát zátaras z guľatiny, ktorú dovezli z Ľubochnianskej píly.⁷² Ako vyzerala táto „protitanková prekážka“ pri Gombáši sa dozvedáme aj od Gondovho poručíka Z. Rutkaya. Išlo o 10 – 12 spílených stromov, „ktoré sme povalili na cestu, aby sme zabránili voľnému priechodu

⁶⁸ VHA Trnava, ŠZ-X-39, spomienky J. Straku, s. 27, s. 40.

⁶⁹ Výhodnú dislokáciu, ktorá znemožňovala bezprostredné napadnutie mesta predtým, než by nezlikvidoval iné posádky, veľmi výhodný obranný terén v svojej blízkosti, dostatok zbraní a streliva. HRONSKÝ, M.: c. d., s. 217.

⁷⁰ „Slabším nepriateľským jednotkám podarilo sa vniknúť od východu do Ružomberka. Po krátkom boji boli naše jednotky z mesta vytlačené, zaujali obranné postavenie pred Bielym Potokom a na Brestovej.“ VHA Trnava, zb. 1. ČSAS, (zb. č. 9), k. 6/3, zprávy zo 6. 9. zostavené prednostom sprav. odd.

⁷¹ STANISLAV, J.: *Skupina Gonda...*, s. 97.

⁷² Tamže. Stanislav píše, že zátaras boli tri, podľa rtm. Zanvíta bol v čase od 27. 8. do 6. 9. vybudovaný len jeden zátaras zo stromov, ktoré zrúbali lesníci. AMSNP, f. XII, S 38-81.

motorizovaným nepriateľským jednotkám.” Inak bol vraj celý priestor voľný a obrancovia sa nachádzali okrajom lesa. Voľný priestor za dedinou preto využili nemecké pešie jednotky, ktoré sa rozostúpili do rojníc a „likvidovali našu obranu.”⁷³ Zahatý úsek mali pôvodne palebne kontrolovať tri delá a ťažký guľomet a únikovú cestu mala totálne odrezat' obrovská skala visiaca nad cestou pri Rojkove. Z veľkolepých plánov však nakoniec nič nebolo. Palebná priehrada vytvorená nebola, skalu sa odpáliť nepodarilo a delo ani len nevystrelilo. A obrancovia sa pri príchode Nemcov hneď rozutekali.⁷⁴

Hladký prechod okupačných jednotiek 6. septembra sledovali aj viacerí miestni obyvatelia. 6. septembra tak mohli byť svedkom nie urputného boja – pripomeňme, že Miloš Vesel sa vystatoval, že „z Ružomberka vybuduje pevnosť Stalingrad” – ale skôr urputného útoku obrancov. Nečudo preto, že dojem obyvateľstva z takýchto výkonov bol viac než rozpačitý. Jeden z miestnych pozorovateľov sa na margo obrany vyjadril takto: „Ja som to už povedal – keby to bolo pevne zorganizované – tak neexistuje, že Nemci tadeto prejdú! Neexistuje! To je úzka dolina tu, neprešli by. Lenže... Lenže to tu bol chaos, to bol úplný chaos, nikto nevedel – kto – čo – ako... To bol úplný chaos... Partizáni chceli vyhodit' do vzduchu ten bok , tú skalú, ale Nemci normálne prešli, partizánom sa plán nepodaril, len pár skál sa zrútilo, nie celá. Lebo pôvodný plán mali, že cestu zasypú celú a Nemci nebudú môcť prejsť. Ale keďže

⁷³ AM SNP BB, f. XII, S 69/80.

⁷⁴ Tamže. Tiež spomienka F. Zanvíta, AMSNP, f. XII, S-38/81. Pripomeňme ešte, že 6. 9. nemala Gondova povstalecká obrana vo svojich radoch žiadne straty. Veľmi zvláštne potom vyznieva tvrdenie niektorých vojenských historikov, že po obsadení Ružomberka „prehradzovala skupina Gonda postup nepriateľa horným Považím.” BOSÁK, P.: *Z bojových operácií na fronte SNP*. Bratislava : Pravda, 1979, s. 84. Pravdivým bude oveľa skôr opačné tvrdenie: „Jednotky kpt. Gondu i Jobáka mali dosť času a ideálny terén na vybudovanie obrany, ale tieto možnosti nevyužili. Kapitán Gonda sa dokonca v kritický čas, keď Nemci zaútočili od Ružomberka na Hubovú a Ľubochňu, zdržiaval na neznámom mieste. *1. československá armáda na Slovensku*. (Zost. E. Gažo-J. Popper-G. Berec). Bratislava 1988, rkp, s. 353.

sa im to nepodarilo, všetci odtiaľ ušli. To bol chaos – lebo keby to bolo zorganizované neprešli by... A ja som pozeral aj na to, ako ušli – išli bokmi, nie hlavnou cestou a aj starší chlapi tam boli, takí 50 – roční, ešte aj fajčili jednu od druhej, nepozerali naľavo-napravo, len šli. No hotové terče pre strelcov. Tak už vtedy som si všimal, ako sa „bojuje“...⁷⁵

Ako už bolo konštatované, ak na prelome augusta a septembra bolo úlohou Gondovej skupiny brániť Ružomberok od západu a blokovat' postup Nemcov od Turca na východ, po obsadení Ružomberka nepriateľom vyvstal nový úkol – brániť úsek Kraľovany – Ľubochňa z východu tak, aby Nemci neprenikli do kraľovianskej tiesňavy, taktického uzla na križovatke Turca, Liptova a Oravy.⁷⁶ Hneď prvý útok však obrancov pravdepodobne demoralizoval natoľko, že na vybudovanie novej poriadnej prekážky sa ani len nezmohli.⁷⁷ Gondov štáb však namiesto toho, aby sa presunul do poľných podmienok, ostal v príjemnom prostredí Ľubochne a tri 105 mm delá spolu s nimi. „Oddychovali“ v miestnom parku blízko hotela Palace. Novou nedobytnou prekážkou, ktorú povstalci prichystali okupantom mali byť kovové elektrické stožiare pritiahnuté na most v ústí Lánového potoka do Váhu na štátnej ceste a pozväzované reťazmi.⁷⁸

Krátko pred útokom sa obaja stotníci – Gonda aj Víg – spolu so slob. ašp. Andreánskym prechádzali po štátnej ceste cez Gombáš ako stratégovia vopred vyhranej vojny. Komicky musel pôsobiť

⁷⁵ K. Straka: Spomienky. Osobný archív autora.

⁷⁶ STANISLAV, J.: *Skupina Gonda...*, s. 99.

⁷⁷ Tamže. s. 100. Návrh por. Cibulku, aby sa na Nemcov čakalo v Príbojách, kde je pri Váhu najužší priestor a kde by sa dali odstrelit' aj blízke skaly ... „Múdri kapitáni (myslí sa Gonda a Víg – pozn. M. L.) neprijali a chceli pobiť Nemcov v zapálenej a horiacej dedine Gombáš. Preto bola pred domami rozsypaná slama a v nej poukladané fľaše s benzínom.“ Pripomienky K. Okáľa k štúdiu J. Stanislava v Zb. M SNP č. 9/1984. Osobný archív autora.

⁷⁸ Spomenuté stožiare ťahal na koni na Vígov rozkaz jeden z miestnych mládencov K. Okáľ. Keď namietal neúčelnosť takéhoto „zátarasu“, Víg mu vynadal do sopliakov a vyhrozil zastrelením. Pripomienky..., Tiež Pamätná kniha, s. 352.

najmä Víg, ktorému sa cez plece hompál'ala prevesená pekná poľovnícka puška.⁷⁹

Prvý nemecký útok nakoniec skončil teda nie na odhodlanej obrane či protiútoky Gondových vojakov, ale presne naopak. Nemci sa stali svedkami „protiúteku“ povstalcov. Aj tento fakt museli – i keď len potichu – konštatovať historici už v čase, keď sa proti povstaniu ako takému nesmeli prerieť zlého slova.⁸⁰

Nečudo preto, že už o tri dni, 9. septembra, do Kral'ovian prenikla bez odporu púha prieskumná jednotka SS práporu Schäfer.⁸¹ Stalo sa tak bez toho, aby delostrelecká obrana vystrelila na útočníkov čo len jediný granát.⁸² Obratná a presná nemecká paľba veľmi rýchle paralyzovala možné ohniská odporu, vniesla medzi obrancov chaos, takže títo sa rýchle rozutekali, najmä do Ľubochňanskej doliny. Miestna kronika zachytáva udalosti 9. septembra nasledovne: „Do našej dediny prišlo nemecké vojsko 9. 9. z Ružomberka na obrnených transportéroch a priviezli si aj mínomety. Vojaci zakopaní pri Bániku v Gombáši začali na Nemcov paľbu z pušiek a z automatov. Odkiaľ sa ozvala strel'ba, Nemci ju umlčali. Obrnený transportér prišiel až k stožiarovým prekážkam, ktoré vojaci zručne odstránili a zašli až do Ľubochne.

⁷⁹ Pamätná kniha..., s. 353. Tiež Pripomienky....

⁸⁰ M. Hronský zas napísal: „Obrana, ktorú sformoval kpt. jazd. D. Gonda ... nebola z taktického hľadiska najvýhodnejšie premyslená... hlavnou slabinou obrany bola skutočnosť, že nevyužila dobre všetky výhodné obranné vlastnosti terénu, správne rozmiestnenie pechotných zbraní a podporných jednotiek...“ Značný podiel viny na tom podľa neho nesie aj pohodlnosť Gondovho štábu, ktorý namiesto toho, aby sa vysunul do poľných podmienok ostal v „pomere veľmi príjemnom prostredí obce Ľubochňa.“ (c. d., s. 306) V. Štefanský na margo obrany konštatoval, že Gondova skupina ani susedný prápor kpt. Jobáka pri Kral'ovianoch „do 9. septembra neprišli do bojového styku s nepriateľom ani na liptovskom, ani na kral'ovianskom smere.“ Nevyužili pritom vraj ani dostatok času a ideálny terén na obranu. C. d., s. 147.

⁸¹ STANISLAV, J.: *Skupina Gonda...*, s. 101. Povstalci mali v tento deň tri straty na životoch, spôsobené nemeckou mínometnou a guľometnou paľbou. Tiež VHA Trnava, zb. OVDS, k. 22, hlásenie z 13. 9. 1944.

⁸² Podľa jedného z veliteľov čiat v Gondovej skupine, pomerne obľúbeného por. F. Cibulku sa tak stalo preto, že delostrelci nemali vtedy vôbec zriadenú pozorovateľňu. AM SNP BB, f. XII, S 76/79.

Po mίνometnej paľbe Nemcov naši vojaci sa stiahli do hôr a hlavne do Ľubochnianskej doliny. Nemeckí vojaci sa vrátili po tejto akcii do Ružomberka.”⁸³

Prieskum onoho dňa Nemcov istotne utvrdil v tom, že voči povstalcom nebude treba nasadzovať príliš veľké sily, ale prienik bude otázkou krátkeho času. Gondovej obrane teda nevyšiel ani reparát.⁸⁴ Situácia s bezzubou obranou sa teda znova opakovala presne o tri dni neskôr, 12. septembra. Velenie práporu Schäfer na tento deň naplánovalo úder v smere na Kľačany. Osádkam ôsmich nákladných aut za priamej podpory niekoľkých obrnených transportérov sa v tento deň bez väčšieho odporu podarilo definitívne rozprášiť povstaleckú obranu medzi Gombášom a Ľubochňou, keď obce obsadili z oboch strán.⁸⁵ Delostrelecká batéria pri Kľačanoch so svojimi 250 nábojmi aj tentoraz ostala úplne nečinná.⁸⁶ (K dobru obrany nech slúži aspoň to, že jedno z diel si v tento deň – prvý a posledný raz – vystrelilo na nemeckú kolónu, aj keď jej nespôsobili žiadne straty.) O deň neskôr, 13. septembra 1944 vytlačili jednotky práporu SS aj obrancov Kľačanskej tiesňavy, kam bola na Gondov príkaz presunutá

⁸³ Pamätná kniha, s. 353. To, že obrana nekladla väčší odpor vidno aj z faktu, že nemala v tento deň žiadne straty, ak nerátame poranenie jedného dobrovoľníka na ruku. Tamže. Podľa V. Janská k rýchlej paralyzácii povstaleckých ohnísk odporu prispelo aj to, že boli vyzradené ich umiestnenia.

⁸⁴ M. Gajdoš napr. hodnotí Gondovu obranu 9. 9. takto: „Bolo chybou, že sa tam obranné postavenia neprebudovali ... v týchto bojoch ... došlo k úteku väčšieho počtu vojakov.” (c. d., s. 159)

⁸⁵ „Podľa hlásenia stot. Jobáka z Kľačan, nemecká skupina, asi 8 aút, prenikla až do Ľubochne. Skupina Gonda sa pravdepodobne rozutekala. Nakoľko veliteľ bol v Banskej Bystrici a t. č. nachádza sa v Kľačanoch, mám dojem, že Nemci sústredení v Ružomberku za každú cenu budú chcieť preniknúť na Vrútky.“ VHA Trnava, zb. OVDS, k. 22, telegram mjr. Jamrišku do B. Bystrice z 12. 9. 1944, 13 55 hod. Pamätná kniha (s. 354) ešte dodáva, že skupina nemeckých vojakov odvtedy ostala v Gombáši i v Ľubochni a Nemci postupne prenikali aj do Ľubochnianskej doliny a 26. 10. ju už celú kontrolovali. Prešli ňou na obrnených vozoch a vrátili sa späť do Ľubochne a Ružomberka.

⁸⁶ Podľa veliteľa 3., čaty Gondovej batérie F. Zanvíta „delá neboli vôbec rozmiestnené, boli len tak odstavené”. (AM SNP BB, f. XII, S 38-81)

delostrelecká batéria.⁸⁷ Nič na tom nezmenili ani Gondove silácke hlásenia, že jeho skupina “znova obsadila Ľubochňu” a je pripravená na útok z východu.⁸⁸

Krach Gondovej obrany bol tak dokonaný. Takto to v danej situácii hodnotilo aj najvyššie velenie povstaleckej armády. Náčelník štábu 1. ČSAS o situácii v Gondovom úseku dňa 12. septembra referoval takto: „Hlásim, že nepriateľ na 20 autách preniknul až na Kľačany (?) kde je zátaras. Od tohoto zátarasu sa autá vrátili do Ružomberka. Celú situáciu zavinil stot. Gonda s Jobákom, nakoľko stot. Gonda bol v Banskej Bystrici. Na aute stále vozí ženskú a o skupinu sa vôbec nestará. Než došiel k tejto, skupina sa rozutekala. Stotník Gonda utiekol na aute smerom na Martin, pravdepodobne do Bystrice. Prosím, aby bol okamžite zatknutý a postavený pred vojnový súd. Delostrelectvo skupiny Gonda utieklo do Ľubochňianskej doliny... Časť práporu Jobák v priestore Kľačany tiež bez boja zutekala. Ďalej prosím, aby časť práporu Jobák v priestore Ratkovo – Šútovo skupina Perko znovu reorganizovala, nakoľko mám dojem, že mnoho mužstva tejto skupiny sa rozutekalo.”⁸⁹

⁸⁷ STANISLAV, J.: *Major in memoriam...*, tiež *Skupina Gonda...*, s. 102 – 103.

⁸⁸ 13. 9. toto hlásila spojka od Gondovej skupiny na štáb do L. Osady. Straty z predošlého dňa. 12. septembra boli vyčíslené na 3 mŕtvych, 2 ranených a niekoľko nezvestných. VHA Trnava, zb. OVDS, k. 22.

⁸⁹ Na záver náčelník štábu prosí, aby jeho skupine „neboli dávané žiadne útočné úkoly, nakoľko mužstvo sa ani pre obranu nehodí, pri sebestenejšej prestrelke zo strany Nemcov hŕfne začne utekať.“ Bude sa vraj snažiť tvoriť len menšie skupiny len z dobrovoľníkov a tieto zasadzovať podľa potreby. VHA Trnava, zb. OVDS, k. 22, telegram z L. Osady 13. 9. o 9 20 h. na VČSA 3.odd. Zaujímavé tiež v tejto súvislosti je, že veliteľstvo povstaleckej armády považovalo Gondovu skupinu až do jeho smrti za „partizánsku jednotku“ – asi vedeli prečo. Pozn. k mennému zoznamu strát vel. 6. TS, (f. 1. ČSAS, k. 16) Každopádne, po 13. septembri sa zvyšky Gondovej skupiny uchýlili do hĺbky 27 kilometrovej Ľubochňianskej doliny, kde im už nehrozilo bezprostredné nebezpečenstvo. Pre Nemcov totiž dolina nemala strategickú hodnotu. Veliteľ 3. čaty F. Zanvíť sa neskôr vyslovil: „Pokiaľ ide o nás v Ľubochňianskej doline, či v Ľubochni, pôvodne nás bolo 120 a zostalo nás polovica. Polovica poutekala. Doma sa bojovalo.“ AMSNP, f. XII, S 38/81.

Môžeme sa potom diviť, že povstalecká obrana vyzerala ako vyzerala? Armádnemu veleniu na pohoršenie a ostrieľaným Nemcom len na smiech. Obrancovia bez náležitého a starostlivého veliteľského káдру len ťažko mohli podávať vyššie výkony. Tieň svojho veliteľa neprekročili. V situácii veľmi slabej bojovej morálky, minimálneho oduševnenia a chaotickej organizácie obrany nebol temer nik ochotný položiť svoj život na oltár vlasti.⁹⁰ Úbohé bojové výsledky obrancov Gondovej skupiny stoja preto za vážne zamyslenie. Možno všetky neúspechy hádzať len na zlú taktiku, nedostatok ťažkých zbraní či bojovú neskúsenosť nováčikov? Ak by sme zostali len pri týchto faktoroch, mali by sme len čiastočnú pravdu.⁹¹

Treba pripomenúť aj ďalšie závažné faktory, najmä jeden z nich. Ide o postoj a najmä odhodlanie obrancov – a nielen ich samých, ale aj obyvateľstva – obetovať sa za vojnové ciele, stotožniť sa s nimi a priniesť všetky obety, ktoré si vyžadujú. Bez nich sa totiž ešte žiadna vojna nevyhrala. A práve v tomto bode povstanie – minimálne na Dolnom Liptove, aby sme neboli obvinení z paušalizovania – pohorelo. Obyvateľstvu boli, jemne povedané, oveľa bližšie vlastné majetky a zdravie, než nejaké abstraktné povstalecké ciele. Dosvedčuje to nielen výsledok obrany, výška ľudských strát, rozsah dobrovoľníckeho zapojenia obyvateľstva

⁹⁰ Svedčia o tom nepriamo aj minimálne straty, ktoré povstalci mali. Nečudo, veď obrana sa zväčša rozutekala.

⁹¹ J. Stanislav, analyzujúc „príčiny bojového neúspechu skupiny Gonda v čase 9. – 12. septembra“ tieto videl v „netaktických“ Gondových rozhodnutiach, časovej tiesni, nedostatku zbraní ako aj informácií, tiež v neskúsenosti vojakov. *Skupina Gonda...*, s. 96, 117. Bosák vidí príčiny krachu obrany o. i. v nevyužití terénu a „poľavení ostražitosti“ veliteľov i obrancov. (c. d., s. 85) Podľa por. Cibulku okrem slabej výzbroje obrancov, ich neskúsenosti a úplného zlyhania delostrelcov, „rozhodoval aj strach.“ AM SNP BB, f. XII, S-76/79. Autori publikácie *1. čs. armáda na Slovensku* sa zas poznamenali, že povstalecká obrana Gondovej skupiny pri Gombáši „nebola pre útočníka prakticky nijakou prekážkou. Okrem toho veliteľ skupiny Gonda v tom čase pri svojej jednotke nebol a zdržiaval sa na neznámom mieste. (c. d., s. 607).

oblasti do „bojov“, ale veľmi výstižne aj jedna konkrétna príhoda.⁹²

Strielanie vlastných vojakov a iné referencie o Gondovi

V záujme objektívneho zhodnotenia Gondovej činnosti ako aj povstaleckých udalostí ako takých pokladám na tomto mieste za potrebné uviesť okrem doložitelných archívnych či kronikárskych informácií aj niekoľko črt tohto veliteľa dedukovaných z priamych resp. tlmočených spomienok bývalých vojakov ako aj miestnych občanov. Tak v prvom rade viackrát sa objavuje informácia o Gondových hrubých až vulgárnych spôsoboch jednanja nielen s obyvateľstvom, ale aj vlastnými vojakmi. L. Štúr napr. poznamenal: „Už tá jeho postava akosi svedčila o akosi hulvátstve. Hlavne dievky sa ho priam báli. Učiteľ Jožo Okál, čo tu bol, ten ich priamo varoval: „Dievčatá, schovajte sa, ide Gonda!“ Lebo on ich lákal za ošetrovateľky robiť ku partizánom do hôr, a potom ich tam mali na iné.⁹³ Tieto informácie sa nezdajú nijako prehnané, najmä ak si uvážime, že O Gondových sklonoch k záletníctvu sa všeobecne vedelo.⁹⁴ K vlastným vojakom sa

⁹² „Gonda nariadil raz vykopať medzi Stankovanmi a Ľubochňou, ako sa ide do Doliny, Korbelka, široký, asi 2 m hlboký pás, aby tanky nemohli prejsť. Keby chceli teda, aj tak by to obišli, ale prišla nemecká patrola, po nej veliteľ na obrnenom voze a pýta sa: „Kto vám to nariadil?“ „Partizáni, pod tlakom!“ „Odkiaľ ste?“ „Zo Stankovian!“ „Kto je tam richtár?“ „Pán Adamec...“ „Tak mu povedzte, že ak do dvoch hodín neumožní cez túto cestu prechod Wehrmachtu, za dve hodiny táto dedina zhorí! Tak ľudia začali tak rýchlo cestu upratovať, dobreže ešte nečistili aj bagandže Nemcom! A Nemci mali prechod voľný...“ L. Štúr – Spomienky. Osobný archív autora.

⁹³ J. Okál, bývalý riaditeľ ľudovej školy v Ľubochni, spoluorganizoval jednotky v Liptovskom Mikuláši, neskôr bol veliteľom čaty na úseku Ľubochňa. S Gondom teda skutočne do styku musel prísť. MÁTEJ, J.: *Učítelia v protifašistickom odboji a SNP*. Bratislava : SPN, 1974, s. 169.

⁹⁴ Pozri už zápis v jeho kvalifikačnej listine – „povahy horkokrvnej. Má sklom k záletníctvu“ v pozn. č. 7. Pozri tiež Jamriškovu sťažnosť na jeho „stále prevážanie ženskej“ v citovanom hlásení.

správal hrubo už od začiatku.⁹⁵ Hneď po prepustení z vojenskej nemocnice, keď sa povstalci spolu s partizánmi a civilmi vrhli na sklady zbraní v posádke, Gonda pod hrozbou zbrane donútil službukonajúceho rotmajstra vydávať zbrane všetkým, čo sa práve vovalili do zbrojného skladu.⁹⁶ Pod hrozbou zbrane – dokonca strelbou popod nohy – hnal svojich vojakov proti Andrej vile 27. augusta.⁹⁷ František Buliak zas spomínal na dni v povstaní, keď niektorí Gondovi vojaci tri dni nič nejedli, pričom v Ľubochni bola kuchyňa. Keď na tretí deň pýtal od svojho veliteľa jeden z nich ješ', odpoveďou Gondu bol úder pištoľou do hlavy! A to len zato, že si pýtal ješ'... „Hulvát že bol na vojakov... Dáko v láske ho nemali ani vojaci, ani domáci...“, uzavieral Karol Straka.⁹⁸ Ondrej Babušiak z Kral'ovian bol tiež jedným z Gondových vojakov, za života viackrát rozprával príhodu, keď zajali jedného nemeckého vojaka: „Ľúto mi bolo – mladý Nemec, nohu mal len pol chodidla – odtrhnutú. A mali sme koňa, čo nám bubne nosil, tak na toho sme ho posadili a dovedli ku Gondovi. A ten hovorí: Čo mi to sem vláčíte! Tam, odstrelíť!“ Tak zhodili ho z koňa a zabili ho.“⁹⁹

Najvážnejšie obvinenie, ktoré ide na konto Gondovej činnosti sa však spája s odstrelovaním vojakov, ktorí nemali záujem o vstup do jeho jednotky. Išlo najmä o bývalých príslušníkov dvoch

⁹⁵ Zdá sa však, že ani medzi kolegami-dôstojníkmi nemal práve najlepšiu povest'. Napr. spomenutý F. Riška, záložný dôstojník jazdeckva Gondu taktiež osobne poznal, pričom ho charakterizoval ako „jazdeckého frajera“, „dobrodruha“ a zároveň „fajerjára“. Z rozhovoru s autorom dňa 6. 2. 2004. Osobný archív autora.

⁹⁶ Z listu J. Hanzela, s. 2.

⁹⁷ Spomenutý V. Jansfk, ktorý sa s Gondom osobne poznal ho zas charakterizoval takto: „On bol taká povaha – taký frajer no ako sa vraví - „z divokých vajec“... A navyše, keď bol ešte potundžený.... Je pravda, že ho tu na okolí nemali moc radi, ani tí vojaci samotní ... lebo veď som vravel – proti tej Andrej Vile ich hnal tak, že im za päty s pištoľou strieľal, to viem...“ Spomienky V. Jansfka. Osobný archív autora.

⁹⁸ K. Straka – Spomienky. Osobný archív autora. Iste aj tu sa ukazovala v praxi jedna z jeho osobných črt, diplomaticky zaznačená ako „neuhladené“ správanie sa v spoločnosti. Pozri. Pozn. č. 7.

⁹⁹ L. Štúr – Spomienky. Osobný archív autora.

východoslovenských divízií, ktorí sa po ich odzbrojení prebýjali na západ, domov. Tento údaj pochopiteľne exaktne podložený nikde nenájdeme, pretože toto závažné obvinenie v tom čase – ale ani neskôr – oficiálne nik nevyšetroval. Jestvuje však viacero výpovedí, ktoré tomu nasvedčujú. Napr. v písomných spomienkach jeho bývalých kolegov. Tak napr. V. Krílek uviedol, že „ako veliteľ bol nekompromisný, so zbehmi, opilcami a zmätkármi sa vyrovnával na mieste.“¹⁰⁰ Nie je iste ťažké si domyslieť, čo značí spojenie „na mieste.“ Obvinenie z odstreľovania mi navyše potvrdili nezávisle od seba traja ľudia. Jeden z povstaleckých vojakov a dvaja civili. Spomenutý F. Ďurák, príslušník batérie npor. L. Stanislava, ktorý sa zúčastnil inkriminovaných udalostí na prelome augusta a septembra v okolí Ľubochna sa vyslovil takto: „Mal jedného pomocníka, čo rozkazoval skoro viac jak on. A pristavovali ľudí – lebo tých na východe odzbrojili, tak išli len tak bez zbrane, bez všetkého domov. Pravda, každý sa len domov ťahal. Tak Gonda ich zastavoval, takú mobilizáciu robil. „Chceš ísť k partizánom?“ Keď povedal že áno, hneď ho zadržali. A keď povedal, že nie, tak ho dali extra a voľaktorých dal aj zastreliť...“¹⁰¹

Karol Straka o týchto aktivitách Gondu a spol. vedel takisto: „Akurát som bol u Strakov – neďeľa bola – a vidím – jeden chlapík išiel – košíček v ruke – čo to reku je? Toho Dr. Reimana syn to bol, zastavili ho a hneď „ukáž“, „čo a ako!“ Lebo vtedy to bolo tak, že odvšadiaľ utekali domov. Tak aj tento – zohnal si civil, aj košík k tomu, aby nebol nápadný. Ešte Janky hovorí: „Necháme ho?“ „Nie, berieme ho!“ hovorí ten druhý. a tuto, pri Skalkách, ako Nedobovci bývali, tam ich ktorýchsi postrieľali... Chytali ich ako zbehov, dezertérov... no a vtedy som videl, ako si tento kľakol pred nimi a hovorí: „Nechajte ma, ženu, deti mám, nechajte ma!“ Nie – zobrali ho... Aj tam, ako je Novák, ako je

¹⁰⁰ AM SNP BB, f. XII, S 69/80.

¹⁰¹ F. Ďurák – Spomienky. Osobný archív autora.

Briestočná dolina, aj tam ktorýchsi postrieľali. Gondovi ľudia...¹⁰²

Na Gondu za svojho života viackrát spomínal aj Ján Mišuda, povoláním lesný robotník. Keď utekali začiatkom septembra z povstania, horár v Lubochnianskej doline ich varoval, aby sa vyhli úseku prechodu cez Váh smerom na Oravu od Stankovian po Hrboltovú, pretože Gonda tam strieľa zbehov z „povstania”. Túto informáciu potvrdil aj iný bývalý vojak, pôvodcom z oravskej Brezovice, Tomáš Maťuška. Maťuška, navyše Nemcami ranený, takisto utekal spolu s por. Fukasom z Čimhovej od rozpadnutej východoslovenskej armády domov. Práve v úseku pri Lubochni ich zastavil Gonda, aby ich naverboval do povstania. Oboch zachránilo nakoniec len to, že ich pustil do ružomerskej nemocnice pod podmienkou, že sa vrátia. O to pochopiteľne záujem nejavil ani jeden z nich, vojakom sa však podarilo šťastne dostať domov – Maťuškoví do Brezovice a Fukasovi do Čimhovej.¹⁰³ Pri zadržovaní zbehov Gonda údajne zvykol postupovať aj tak, že sa dotyčného spýtal, či má záujem ísť bojovať alebo ísť domov. Keď však vojak povedal, že domov, Gonda ho naoko prepustil, avšak zozadu zastrelil.¹⁰⁴

Aj keď to bude znieť možno trochu cynicky, podľa informácií, ktorých sa mi v miestach Gondovho pôsobenia dostalo, viacerí vojaci jeho tragickú smrť prijali ako „spravodlivú” odmenu za jeho výčiny. Jeden z pamätníkov v Stankovianoch autorovi tejto štúdie dokonca opakovane potvrdil, že niektorí vojaci Gondovi posmrtné hrob hrubo zneuctili. Nemali ho vraj radi za to, že „prenasledoval a postrieľal vlastných ľudí, čo nechceli ísť do boja.”¹⁰⁵ Rozbité skupinky príslušníkov dvoch bývalých divízií prechádzajúce cez Ružomberok sa spomínajú aj v niektorých archívnych

¹⁰² K. Straka – Spomienky. Osobný archív autora.

¹⁰³ List M. Lieskovského (*1932, Čimhová) autorovi z dňa 25. 5. 2004.

¹⁰⁴ Tamže.

¹⁰⁵ „Hulvát že bol, ukrutný hulvát”, tlmočil hodnotenia Gondu z úst bývalých stankovianskych vojakov Vladimír Lysý-Marek (*1926, Stankovany) – Spomienky. Osobný archív autora.

dokumentoch, pochopiteľne bez súvislostí, ktoré sme vyššie spomínali.¹⁰⁶ Možno práve z týchto vojakov padli niektorí rukou Gonda pri Ľubochni.

Nakoniec však Gondovi nebolo súdené dlho si požiť. Mimochodom, ktovie ako by dopadol, ak by nepadol? Možno by stál naozaj pred vojnovým súdom za zbrabanú obranu svojho úseku, v lepšom prípade by bol prevelený na menej dôležité miesto, podobne ako neschopný plk. Manica. Avšak situácia sa nakoniec vyvinula celkom inak.

Jeho násilný koniec však akoby symbolicky zaklincoval predošlý dobrodružný život. 13. septembra sa vracal z Kral'ovian na osobnom aute do Ľubochni, presnejšie do Ľubochnianskej doliny, kde mal štáb. Prečo práve z Kral'ovian, nie je celkom jasné. Podľa niektorých údajov sa vracal z Banskej Bystrice cez Turiec.¹⁰⁷ „12. septembra 1944 bol Gonda povolaný na Veliteľstvo povstaleckej armády do Banskej Bystrice“, môžeme sa dočítať v niektorých publikáciách.¹⁰⁸ Ak aj v Bystrici skutočne bol, nie je úplne jasné, aké boli dôvody tohto kroku. Je však celkom možné, že súviseli s jeho predchádzajúcimi neúspechmi v obrane zvereného územia. Práve v Bystrici ho vraj zachytila správa, že nemecké jednotky

¹⁰⁶ „V septembri 1944 po odzbrojení Slovenskej armády na východe, mnohí vojaci, ktorí tam unikli Nemcom, vracali sa do svojich domovov. Tak sa stalo, že títo vojaci mnohí išli cez Ružomberok. Tí, ktorí išli cez mesto popri Slovenskej papierni, spravidla skoro všetci boli zadržaní Nemcami pri Slovenskej papierni a internovaní ako zajatci. Tí však, čo išli popod Mních, kde žiadne kontroly neboli, tí sa väčšinou zachránili tým, že išli buď do nemocnice alebo sa ukryli v Likavke a v susedných obciach.“ VHA Trnava, zb. OVDS, k. 19, Denn. záznam o ileg. činnosti p. o. Pobeđa, 15. 4. 1945.

¹⁰⁷ J. Stanislav v biografickom článku z roku 1979 píše, že Gonda bol v tento deň povolaný na veliteľstvo povstaleckej armády, kde sa aj dozvedel o nemeckom útoku. „Bleskovo sa vracal cez Martin a Kral'ovany k svojej jednotke. Medzi Rojkovom a Ľubochnňou ho zasiahla nepriateľská guľometná paľba.“ (Major in memoriam). Podľa Hronského sa však 12. septembra v Bystrici dozvedel o nemeckom útoku na Ľubochnňu a „urýchlene opustil B. Bystricu a uhaňal na vozidle do svojho úseku“ pričom „sa dostal do priamej paľby guľometov nemeckých jednotiek.“ (c. d., s. 307)

¹⁰⁸ Padli, aby sme my žili. *Lud*, č. 205, 29. 8. 1973, s. 5.

podnikajú útok od Ružomberka v smere na Kraľovany, na čo sa rýchle vracal do Kraľovian a Ľubočne. Jestvujú však aj iné verzie, podľa ktorých sa bezprostredne pred smrťou z Bystrice nevracal.¹⁰⁹

Jasné je len to, že v Rojkove z auta vystúpil a presadol na motorku, s ktorou po neho prišiel jeho vojak Molnár¹¹⁰ a zastavil sa v miestnej krčme u Urbanoviča. Tu si dal „riadne do nosa“ – možno mal už predtým čapnuté – dosť však na tom, že ľudia, ktorí ho videli nasadať na motorku spolu s jeho vojakom Molnárom sa mohli vyjadriť, že „mal riadne vypitô“. Nedbal ani na varovania, že od Ružomberka idú vraj Nemci. „Ja keď sa postavím, sto Nemcov zareve“ stihol ešte víťazoslávne zakričať pred nastúpením na motorku. Mal však ešte jednu šancu zachrániť si život, a to ak by poslúchol dvoch chlapcov – K. Straku a P. Haľamu, ktorí už o približujúcej sa nemeckej kolóne vedeli a na ceste medzi Rojkovom a Ľubochnou sa ho pokúšali zastaviť. Namiesto zastavenia im však náš bohatier len vystrčil zaťatú bojovú päsť a zareval: „Mor ho!“ Na spomenutej ceste stretli nemeckú kolónu, ktorú však spozorovali až príliš neskoro – len asi 100 m pred vzájomným

¹⁰⁹ V telegrame VČSA stojí: „V úseku Ružomberok urobili Nemci výpad smerom na Ľubochnu. Stot. Gonda, ktorý tu mal obranné postavenie, bol prinútený ustúpiť až ku Kraľovanom. Podľa došlých správ sa chce s 2 kanónmi znova prebiť k Ľubochni.“ VHA Trnava, zb. 1.ČSAS, k.10/66, teleg. z L. Osady do BB 12. 9. 19 25. Poručík Ruttkay tiež nespomína, že by jeho šéf mal byť v Banskej Bystrici ale uvádza, že Gonda šiel do Kraľovian s cieľom prieskumu k jednotke kpt. Jobáka. (*Bojovník*, Spomienka na veliteľa.) Por. Cibulka zas tvrdil, že inkriminované ráno (posúva ho na 14. 9. – pozn. M.L.) vraj Gonda odišiel ku Kraľovanom, aby „premiestnil delostreleckú batériu odtiaľ späť do Ľubočne.“ (AMSNP, f. XII, S-76-79.) Podľa Jansíka šiel Gonda do Kraľovian na kontrolu svojej jednotky, potom, čo vojakom prikázal zničiť kraľoviansky most, ktorý bol „najsľabším ohnivkom cesty severným Slovenskom... Pretože po nemilých skúsenostiach veľmi svojim chlapcom nedôveroval, išiel sa osobne presvedčiť, či jeho rozkaz bol splnený, čo mu bolo aj osudné.“ List Jansíka E. Chlebovej (príbuz. D. Gondu) z r. 1974. Kópia v osobnom archíve. Nakoniec ešte názor J. Stanislava z roku 1984, ktorý sa snaží oba rozpory (?) skĺbiť tak, že „sa vracal z Vel. 1. ČSAS a z kontroly del. batérie.“ (*Skupina Gonda...*, s. 103)

¹¹⁰ Spomienka F. Cibulku, AMSNP BB, f. XII, S-76-79.

dotykom. Vodič motorky sa pokúsil rýchle otočiť a ufujazdiť preč, čo sa mu nakoniec aj podarilo a pred kral'ovianskymi mostami vbehol do hory a tak sa zachránil, vyviaznúc len s menším zranením ruky. Spolujazdec Gonda však už toľko šťastia nemal, pretože z nemeckého obrneného voza dostal guľometnú dávku, ktorá mu spôsobila smrteľné zranenia. Nepomohol mu ani prevoz na káre, ktorý uskutočnili spomenutí Haľama so Strakom a počas prevozu na štáb svojej jednotky do Ľubochnianskej doliny zraneniam podľahol.¹¹¹ Stalo sa tak s najväčšou pravdepodobnosťou v dopoludňajších hodinách 13. septembra 1944,¹¹² hoci v literatúre nájdeme celú škálu rôznych dátumov Gondovej smrti.¹¹³ Nejasný dátum sa odvíja už doslova od jeho smrti, samo povstalecké vedenie, zdá sa, nebolo na istom ani pár

¹¹¹ K. Straka sa neskôr vyslovil: „ja som to vždycky vravel – mohol žiť, keby nebol opilý“. Priebeh incidentu ako aj pokusy o jeho záchranu som sa pokúsil zachytiť v štúdií Smrť kapitána Gonda. *Kultúra*, č.13-14, 25. 8. 2004, s.14 – 15.

¹¹² Matričný zápis v knihe úmrtí Obvodného notárskeho úradu Gombáš zo 4. apríla 1946 udáva ako čas úmrtia 13. september, 11. hod. dopoludnia. Tohto údaju sa držím. Ako miesto smrti je uvedený Gombáš-Ľubochňa, Nižná Lipová, príčinou smrti strelná rana do krížov.

¹¹³ Podľa menného zoznamu strát vel. 6. TS padol Gonda 15. 9. v Ľubochni . V inom hlásení sa dátum smrti ani nešpecifikuje, akurát sa uvádza, že „padol v boji.“ (telegram z L. Osady na VČSAS v BB, 29. 9.) Pamätná tabuľa v Ľubochni uvádza ako dátum smrti 14. 9. 1944. 12. september ako dátum smrti udáva napr. Bosák (c. d., s. 87), tiež V. Štefanský. (c. d., s. 147) smrť datoval na 12. 9. Gajdoš zas udáva v „obraných“ bojoch 9. – 14. septembra, (c. d., s. 159), Hronský posúva dátum na 14. 9., kedy vraj „Gonda zahynul v obranných bojoch“ (c. d., s. 225). Kompromisný stred medzi 12. a 14. 9. dáva Nosko (c. d., s. 96) , keď píše: „Nemci prelomili 13. 9. obranu práporu kpt. Jobáka ... a kpt. Gonda, veliteľ podúseku pri Ľubochni padol v boji.“ Jeden z povojnových výkazov dokonca Gondovu smrť antedatuje na 9. september, pravdepodobne preto, aby sa dala do súvisu s príchodom nemeckej jednotky onoho dňa. „Dňa 9. 9. 1944 padol v prestrelke s Nemcami skupinový veliteľ vojska pre oblasť Ľubochne stotník Gonda.“ ŠAP L. Mikuláš, f. ONV Ružomberok, spisy o SNP, č. 32/1955, vojnové škody. Ako kuriozitu ešte možno pripomenúť Veselov výmysel so smrťou 27. 8. v Ľubochni. (Zpráva..., pozri tiež pozn. č. 31).

dní po udalosti.¹¹⁴ No nielen dátum smrti bol problematický. Viacero starších diel sa snažilo jeho smrť okrášliť, priam heroizovať so známym a nenapadnutelným dodatkom, „padol v boji“,¹¹⁵ aj keď zas nemožno povedať, že by všetky publikované údaje o Gondovej smrti boli zavádzajúce.¹¹⁶ Trocha smutnejšie však je, že okolnosti Gondovej smrti falšovali v spomienkach aj niektorí významní súčasníci.¹¹⁷

¹¹⁴ Ešte 15. septembra nemalo VČSA vedomosť o Gondovej smrti, ako to potvrdzuje nasledujúci telegram. „Smrekovica 15. 9. o 8 45 hlási: 4 vojaci od Gondu vypovedali: Ľubochňa bola znovu obsadená Nemcami, 1 tank prenikol na Kraľovany. Stot. Gonda s 2 čatami sa nachádza na tejto ceste. Nemáme spojenie, Nemci podľa správ prenikli na DK.“ VHA Trnava, zb. OVDS, k. 22. Povstalecký tlačový orgán *Bojovník* 21.10. Gondovu smrť takisto prekrútil. Gonda bol vraj ranený v „bojovom priestore pri Kraľovanoch“, odkiaľ ho s nasadením života vynesli traja povstaleckí vojaci, medzi ktorými bol J. Andreánsky. Skutočnosť je však taká, že v mieste, kde Gonda utrpel zranenie sa títo traja vtedy vôbec nenachádzali. Korunu povstaleckému klamstvu nasadil autor článku tým, že vraj Gonda bol vojakmi odnesený „na najbližšiu ošetrovňu, kde sa kapitán pomaly uzdravil.“ *Bojovník*, č. 39, 21. 10. 1944, s. 1.

¹¹⁵ Normalizačné syntézy na s. 507 tiež uvádzajú, že Gonda padol „v boji“ 12. septembra. (*Dejiny Slovenska V*. Bratislava : SAV, 1985), Gondovi prílepil aj V. Štefanský. (c. d., s. 147) a mnohí ďalší.

¹¹⁶ Niektorí autori totiž opísali jeho smrť pomerne objektívne. Podľa názoru J. Stanislava, ktorý hovoril s viacerými Gondovými spolupracovníkmi, sa tento 12. 9. vracal na motocykli z veliteľstva povstaleckej armády a z kontroly batérie v Kraľovanoch na svoj úsek, no medzi Rojkovom a Ľubochňou sa „dostal do nepriateľskej guľometnej paľby“ (*Skupina Gonda...*, s. 103). Ani *Dejiny SNP*, v hesle D. Gonda (s. 138) nepreháňajú: „Pri návrate z Banskej Bystrice k jednotke sa 12. 9. medzi Rojkovom a Ľubochňou dostal pod nepriateľskú guľometnú paľbu. Zomrel na následky ťažkého zranenia.“

¹¹⁷ Napr. veliteľ 6. taktickej skupiny J. Černek napísal, že Gonda padol „hrdinsky“ už 12. septembra, počas „mocného náporu na Ľubochňu.“ (Moja cesta do povstania a boj. In: *Pamät' ľudu III*. Bratislava : Pravda, 1989, s. 43.) Gondovu smrť heroizoval aj Nosko, keď napísal, že „kpt. Gonda, veliteľ podúseku pri Ľubochni, padol v boji.“ (c. d., s. 96) Pravdu nemá ani Čatlošov príbuzný J. Straka, keď v spomienkach píše, že Gonda jazdil na motorke po okolitých horách zhaňajúc bojaschopné mužstvo ... Nie je pravdou ani to, že ho zasiahla dávka z guľometu kolóny, ktorá sa vracala z Dolného Kubína. Nemci šli oproti Gondovi totiž presne opačným smerom. VHA Trnava, ŠZ-X-39, s. 36.

Čo dodať na záver? Gonda zlyhal nielen ako povstalecký dôstojník, ale aj ako človek. Nedokázal si totiž ako presvedčený antifašista získať ani civilné obyvateľstvo operačnej oblasti, ale ani vlastných vojakov. Skôr naopak, svojim dobrodružno-hazardérskym prístupom, sklonmi k alkoholu najmä však arogantným, až hulvátskym prístupom k podriadeným si svoje okolie skôr odpudzoval. Takto si však len veľmi ťažko mohol získať podporu a oddanosť svojich vojakov a skôr prilieval vodu na mlyn nenávistej ľudskej antipovstaleckej propagande, ktorá excesy povstalcov pohotovo využívala resp. zneužívala na paušálne odsúdenie povstaleckej idey.¹¹⁸

V zložitom období prevratov Gonda jednoducho neobstál ani po vojenskej, ani po ľudskej stránke a nedorástol na splnenie úloh, ktoré si doba vyžadovala. Ani len nakrátko nedokázal udržať zverený strategický úsek Ružomberok – Kral'ovany, ktorý mal navyše takmer ideálne podmienky na obranu. Počas výskumu v obciach, kde Gonda pôsobil – bývalý Gombáš, Stankovany či Ľubochňa – som sa nestretol ani s jedným pozitívnym pohľadom na tohto človeka. To konečne dosvedčujú aj temer všetky zachované pramene. Zlom v hodnotení Gondovej osobnosti a jeho „výkonov“ priniesla však jeho náhla násilná smrť. Mimochodom – nebola ani zďaleka taká hrdinská ako sa to desaťročia opisovalo a Gonda si za ňu môže z veľkej časti sám. Smrť však nakoniec akoby prekryla všetky jeho predošlé prehešky a absolútne ich

¹¹⁸ Mesiac po rozbití povstania účinkovanie Gondovcov v okolí Ľubochne propaganda zhodnotila nasledovne: „Sberbe, ktorá terorizovala opitá celé okolie, velil už v boji zastrelený bývalý stotník jazdeckta Gonda a stot. v zálohe Víg, ktorý je pôvodom žid.“ Týmto dvom „vyvrheľom“, ktorí vraj mali k dispozícii štyri mladé dievčatá, sekundoval už „smutne preslávený“ slob. ašp. Andreášsky a dobrovoľní ich pomáhači – šuster Chyla-Zaťko z Gombáša a 20-ročný robotník z Ružomberka Bachlet. Redaktor (i) Slováka na záver dodáva, že Gonda bol za samostatné a slobodné Slovensko, kým Víg za sovietske Slovensko. Ľubochňiansky vrahovia v rukách spravodlivosti. *Slovák*, 25. 11. 1944, s. 3.

pardonovala. Gonda bol zakrátko in memoriam povýšený¹¹⁹ a mal sa z neho stať hrdina. Ak však chceme ostať verní pravde a objektivite, musíme brať do úvahy činnosť a postoje tejto kontroverznej osoby ako celku. Tým sa však zákonite pôvodné, desaťročia forsírované hodnotenie musí zmeniť.

Nedobré skúsenosti miestnych obyvateľov s povstalcami však pokračovali aj po Gondovej smrti.¹²⁰ Aj tieto dôvody preto v konečnom dôsledku prispievali k tomu, že podpora povstaniu v tejto oblasti bola len minimálna. Ak by sme preštudovali miestne kroniky národného povstania a zoznamy povstaleckých účastníkov z týchto obcí, poľahky zistíme, že priamymi účastníkmi boli akurát zmobilizovaní resp. vtedy aktívni vojaci, ktorí sa sem dostali na základe povolávacieho rozkazu. Povedané zrozumiteľným jazykom – nachádzali sa tu nedobrovoľne. Oduševnenie za „ideu“ preto úplne chýbalo. Už z tohto primárneho dôvodu u nich nebolo mysliteľné očakávať nejaké výnimočné bojové výkony. Skôr naopak, každý sa ratoval ako vedel a oveľa skôr než do bojových akcií sa ťahal len domov. No nielen o vojakov išlo – rovnako pasívny postoj k „národnej revolúcii“ prejavilo aj obyvateľstvo. Veľká časť občanov ostala k hlavným predstaviteľom povstania a k ich politickým cieľom úplne ľahostajná, čo sa konečne prejavilo

¹¹⁹ S účinnosťou od 28. 10. 1944 bol povýšený na štábného kapitána. VHA Trnava, zb. OVDS, k. 26, dôv. rozk. Veliteľstva 1. ČSAS č. 20 z 23. 10. 1944.

¹²⁰ Tu treba pripomenúť najmä zapálenie obce Gombáš dvoma vojakmi, údajne z pomsty zato, že dedičania nebojovali proti nemeckým oddielom, ktoré prišli do obce Aj Pamätná kniha Hubovej (s. 354) sa prikláňa k verzii, ktorá je podnes v obci najrozšírenejšia a totiž, že obec podpálili povstalci, konkrétne vraj slob. ašp. Andreášsky, ktorý tu mal povesť dobrodruha. Kronika ako istú raritu uvádza aj to, že po tomto zapálení obce dával veliteľ delostrelectva, ktorý bol vraj bol „od alkoholovej narkózy veľmi často až nepríčetný“ častejšie ostreľovať Gombáš, ale strely padali do Váhu alebo do poľa. Tamže. Medzi faktory, ktoré nevytvárali vhodnú pôdu pre prijatie povstaleckých ideálov nepochybne patrilo aj konfesiónálne a politické rozvrstvenie na Dolnom Liptove, ktoré bolo zväčša katolícko-ľudácke. V okrese Ružomberok bolo 89 % katolíckeho obyvateľstva a len necelých 6 % evanjelikov. FREMAL, K.: Nekomunistický odboj v Liptove v rokoch 1939 – 1945. In: *50. výročie SNP*. L. Mikuláš : VA, 1994, s. 34 – 35.

v ich minimálnej ochote nasadzovať za ciele akcie vlastné životy. Prebiehajúce udalosti brali skôr ako nevítané divadlo, na ktoré môžu doplatiť svojimi majetkami, zdravím alebo aj životmi. Preto boli v konečnom dôsledku veľmi radi, že sa v ich lokalite až toľko nestrieľalo a nebojovalo.

Povstanie v tejto oblasti preto doslova len „prebehlo“, bez toho, že by sa miestni ľudia doň aktívne a najmä dobrovoľne, z hlbšieho presvedčenia angažovali. Starou pravdou ostáva, že bez nasadenia všetkých síl nemožno žiadnu vojnu vyhrať. V prípade povstalcov ružomerskej oblasti však odhodlanie pre boj určite chýbalo. Rýchla a pre nacistov bezbolestná strata strategických území Liptova bola už len logickým dôsledkom práve tohto postoja.

PETER SOKOLOVIČ
ODCHOD TRNAVSKEJ POSÁDKY DO POVSTANIA

Téme príprav ozbrojeného vystúpenia trnavskej posádky a samotnému odchodu do povstania sa v minulosti venovalo množstvo historických (či kvázihistorických) prác, ktoré v nerovnakej kvalite a časovom vymedzení mapovali príčiny a dôsledky týchto udalostí.¹ Napriek tomu, že táto práca nemá vonkoncom za cieľ spochybňovať pamiatku tých, ktorí tuná položili svoje životy, je treba upozorniť na viaceré zaužívané postuláty zdedené spreď roku 1989. Tieto sa z hľadiska hlbšieho výskumu javia ako tendenčné a nezodpovedajú reálnemu stavu, aký sa kryštalizoval v priebehu pohnutých letných a jesenných dní roka 1944.

Slovenská armáda, súčasťou ktorej bola i trnavská posádka, nepoživala v predposlednom vojnovom roku u nemeckých vojenských kruhov prílišné sympatie najmä kvôli protinemeckým náladám, ktoré v nej boli badateľné.² V samotnej Trnave nemožno vplyv občianskeho odboja na vypuknutie povstania preceňovať, napriek tomu protifašisticky naladení občania už na jar 1943 vytvorili v meste okresný i miestny

¹ Z dôležitejších napr. ŠTEFANSKÝ, V.: *Armáda v SNP*. Bratislava : Pravda, 1984, *Trnavská posádka a piešťanskí letci v SNP*. Trnava : Západoslovenské múzeum, 1989, MAREK, J.: *Sprievodca po stopách odboja v Trnave*. Trnava : MsNV, 1989, Kol.: *Protifašistický odboj v okrese Trnava*. Bratislava : Obzor, 1979, JABLONICKÝ, J.: Pripojenie trnavskej posádky k SNP. *Historický časopis*, č. 4, 1962, tenže: *Z ilegality do povstania*. Bratislava: Epoque, 1969, tenže: *Povstanie bez legend*. Bratislava : Obzor, 1990 a iné.

² Nemecký vyslanec na Slovensku Hans Eluard Ludin začiatkom apríla 1944 už otvorene v svojom hlásení do Berlína tvrdil, že slovenské vojsko je „zamorené antinemeckými a komunistickými heslami“, pričom taktiež skonštatoval, že „už dávno nie je tým spoľahlivým nástrojom, akým bolo ešte pred rokom“. Podľa ŠTEFANSKÝ, V.: c. d., s. 55.

národný výbor.³ Viacerí z jeho členov odišli ako dobrovoľníci do povstania spolu s trnavskou posádkou⁴, avšak preceňovať ich vplyv na prípravu akcie tak, ako sa o to v prípade komunistov ako „organizátorov protifašistického odboja a partizánskej vojny“⁵, či v prípade „mnohostranne podporného vzťahu Sovietskeho zväzu k národnooslobodzovaciemu boju Čechov a Slovákov za druhej svetovej vojny“⁶ snažila staršia historiografia, by bolo zavádzajúce a tendenčné.⁷ V tomto smere dôležitejšie boli prípravy v radoch armády. V súvislosti s trnavskou posádkou bola nespokojnosť badateľná už pred započatím príprav povstania. 3. augusta 1943 vypukla v meste vzbura asi 400 zo 700 vojakov pracovného útvaru ubytovaného v barakoch na železničnej stanici.⁸ Mali byť totiž odtransportovaní do Senice, odkiaľ sa rátalo s ich odsunom do Nemecka k obsluhu protiletadlových kanónov podľa dohody vlády Slovenskej republiky a nemeckého velenia. Podľa nej ako odvetu mala Slovenská republika dostať protiletadlové kanóny na ochranu svojho územia. Napriek tomu, že nakoniec do Senice odišli, do Nemecka sa nedostali ale boli vrátení späť do Trnavy.⁹ Vzbura pramenila akiste zo vzniknutej situácie, z obavy pred odsunom do Nemecka a nemožno ju kvalifikovať ako uvedomelé, politicky podfarbené postavenie sa voči existujúcej štátnej moci. Dokonca aj jej vplyv na atmosféru v mužstve je diskutabilný. Bola však neklamným znakom toho, že odbojné nálady v radoch mužstva začínali nachádzať čoraz pevnejšie miesto. Najmä

³ Slovenský národný archív (SNA), Zbierka (zb.) SNP, 1371, kartón (k.) 18, spis (sp.) 21, fascikel (f.) 1, s. 10 – 11.

⁴ Tamže, s. 11.

⁵ *Dejiny SNP*, 2. zv. (Zost. V. Plevza). Bratislava : Pravda, 1984, s. 406.

⁶ KROPILÁK, M.: *Slovenské národné povstanie*. Bratislava:Obzor, 1974, s.198.

⁷ Pravdou je, že v Trnave existovali viaceré skupiny protifašisticky naladených aktivistov, často i z radov komunisticky zmýšľajúceho obyvateľstva, avšak do priamych príprav ozbrojeného povstania sa nezapojili.

⁸ SNA, zb. SNP, 1371, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 9 – 10.

⁹ Vojenský historický archív (VHA) Trnava, Špeciálne zbierky (ŠZ), spomienky A. Benku-Rybára, s. 2.

v letných mesiacoch roka 1944, kedy už prípravy povstania zo strany dôstojníkov boli v plnom prúde, sa vojaci viac krát postavili proti odchodom transportov na východné Slovensko.¹⁰

Konkrétne prípravy odbojovej akcie sa začali až na jar roku 1944. V apríli prišiel do Trnavy s oficiálnym zadelením ako „mobilizačný referent doplnovacieho okresného veliteľstva“ kpt. Karol Fraňo, ktorý mal v príhodnej chvíli prevziať v nadväznosti na rozhodnutie Vojenského ústredia právomoci veliteľa trnavskej posádky.¹¹ Vo svojej práci však musel čeliť viacerým problémom, nakoľko Vojenské ústredie jednoznačne podcenilo budovanie ilegálnej odbojovej siete v armáde. Popri značných problémoch s ustanovením budúcich povstaleckých veliteľov najmä na východnom Slovensku či v Bratislave,¹² obdobné problémy postihli i trnavskú posádku, ktorej od 15. júna 1943 velil stot. pech. Andrej Benka-Rybár.¹³ Dodnes nie je jasné, ktorý z veliteľov v skutočnosti koncom augusta 1944 držal moc nad posádkou. Podľa neskoršej historickej spisby po vypuknutí povstania „postupovali v plnom súzvuku, v záujme spoločnej veci“¹⁴, avšak ich vzťah nebol natoľko nekonfliktný, ako ho tieto práce prezentovali. Pre Vojenské ústredie bol stot. Benka-Rybár a jeho činnosť v prospech odboja pravdepodobne nie veľmi známa. Svoju úlohu pri vymenovaní iného povstaleckého veliteľa zohral akiste i fakt, že z hľadiska strategického by oboznámenie veliteľa posádky

¹⁰ Napr. 14. augusta 1944 vojaci odchádzajúci transportmi na východné Slovensko údajne kričali heslá „Nech žije Stalin“, „Bojuje iba chudoba, kto má peniaze, je oslobodený“ či „Pušku nedám, odnesiem Stalinovi“, následkom ktorých po odchode transportu nastalo vyšetrovanie, ktoré však skončilo neúspešne. Pozri VHA Trnava, ŠZ, spomienky A. Benku-Rybára, s. 3.

¹¹ VHA Trnava, ŠZ, spomienky K. Fraňa, s. 2. Porovnaj s ŠTEFANSKÝ, V.: c. d., s. 38, ŠIMUNIČ, P.: Nástup trnavskej posádky do SNP. In: *Trnavská posádka a piešťanskí letci v SNP*, s. 4 – 5.

¹² Dodnes nie je jednoznačne vyriešená otázka, kto bol veliteľom východoslovenských divízií, či plk. Talský alebo gen. Malár, ktorý sa v čase vypuknutia povstania nachádzal v Bratislave. V nej sa taktiež vystriedali do 29. augusta traja predurčení velitelia. Bližšie ŠTEFANSKÝ, V.: c. d., s. 34 – 39.

¹³ VHA Trnava, ŠZ, spomienky A. Benku-Rybára, s. 1.

¹⁴ ŠIMUNIČ, P.: c. d., s. 7.

s plánmi príprav povstania v armáde nemuselo byť šťastným krokom, nakoľko, ako tvrdil Fraňo „ešte stále nosil nemecké vyznamenanie, ktorého sa mu dostalo za bojové zásluhy na východnom fronte“.¹⁵ Fraňo však pritom pochopiteľne zamlčal vlastné vyznamenania, ktoré v ZSSR dostal aj on.¹⁶ Tento fenomén je vôbec zaujímavý, nakoľko nielen Fraňo či Benka-Rybár, ale aj stovky ďalších dôstojníkov slovenskej armády mali v ZSSR „tisíc možností prejavíť svoje protinacistické zmýšľanie a zbehnúť na sovietsku stranu“¹⁷, no nespravili tak. Už o pár mesiacov sme ich však mohli vidieť na strane „najtuhšieho“ protinacistického odboja. To sa týkalo aj dôstojníkov trnavskej posádky, z ktorých mnohí získali vysoké ocenenia vo vojne proti ZSSR.¹⁸ Fraňo Benku-Rybára do ilegálnej odbojovej činnosti nezasväcoval aj preto, že podľa jeho vlastných slov bolo známe, že „menovaný ako posádkový veliteľ bol účastný aj potlačenia prvej vzbury vojakov, odchádzajúcich z Trnavy na front 3. augusta 1943.“¹⁹ Tým pádom ani najvhodnejší variant Vojenského ústredia, podľa ktorého sa

¹⁵ VHA Trnava, ŠZ, spomienky K. Fraňa, s. 4. Kvôli upresneniu treba dodať, že Benka-Rybár bol nositeľom Železného kríža II. triedy

¹⁶ Íšlo napr. o vyznamenanie Za hrdinstvo 3. stupňa a pamätný odznak 1. stupňa. Fraňo, ktorý bol poručíkom u 101. pluku Zaisťovacej divízie, ich mal dostať za aktívnu účasť v protipartizánskej akcii s krycím menom Šúr, tiež za akcie pri Skorodnoje a Medvednoje a iných lokalitách. (Kobzeviči, Mehejdoviči, Monastyri, Ogoličská Rudňa). Ako veliteľ jazdeckej skupiny sa vraj vo všetkých týchto akciách „osvedčil nebojácny chovaním a jemu podriadenému mužstvu dával stále dobrý príklad svojou odvahou“. VHA Trnava, f. „53“, 53/43-10/5, návrhy na vyznamenania.

¹⁷ LACKO, M.: Prečo povstala armáda? *Formát*, č. 34, 23. 8 2004, s. 68 – 69.

¹⁸ Ďalší z vedúcich trnavských povstalcov npor. pech. Mikuláš Čordáš bol napr. v roku 1942 takisto navrhnutý na vyznamenanie „Za hrdinstvo II. stupňa“ zato, že ako veliteľ pohotovostnej hliadky a súčasne pričlenenej lotyšskej jednotky a skupiny nemeckých žandárov „viedol 12. 8. 1942 úspešný boj proti partizánskym bandám v sile 100 – 150 mužov v priestore Rudnja Valevskaja s-v. od Skorodnoje (...) a podarilo sa mu „úspešné prevedenie tejto akcie...“ Vďaka jeho „energickému vedeniu“ bolo po boji nájdených 12 mŕtvych protivníkov, bez vlastných strát. VHA Trnava, f. „53“, 53/43-10/5, návrhy na vyznamenania.

¹⁹ VHA Trnava, ŠZ, spomienky K. Fraňa, s. 4.

mal predurčeným povstaleckým veliteľom stať „spolahlivý antifašista vo funkcii veliteľa posádky“²⁰ sa z pochopiteľných dôvodov nemohol uskutočniť. Samotné Vojenské ústredie údajne vopred upozornilo Fraňa na Benku-Rybára s tým, aby ho sledoval a bral s rezervou.²¹ Benka-Rybár sa po vojne snažil týmto údajným nepravdám vehementne brániť. V rozpore s Fraňovými tvrdeniami postuloval ako fakt to, že „už predom bol dokonale informovaný o stave odboja v Trnave, bol do neho zapojený a preto odbojová činnosť v armáde mohla byť s úspechom započatá“.²² Akiste mal záujem v nových pomeroch vyťažiť čo najviac zo svojej činnosti v čase príprav a vypuknutia povstania. Takisto je však možné, že už roku 1943 sa do odbojovej činnosti zapojil. V tomto období však ešte neexistovali presné plány povstania v tej forme, v akej boli známe počas nástupu Fraňa do funkcie mobilizačného referenta, teda aj jeho práca prebiehala zväčša mimo armádnych kruhov. Podľa vlastných spomienok sa orientoval najmä na nadviazanie kontaktov s odbojom v rámci mesta. Údajne už v auguste sa stretol s bývalým tajomníkom agrárnej strany a priateľom Karolom Foltom. Po porade s ním si vytýčil ako posádkový veliteľ za cieľ: „1.) získať pre odboj úzky štáb spolupracovníkov z radu vojska a prostredníctvom tohto získať pre náš cieľ aspoň väčšiu časť mužstva, keď sa nepodarí získať všetko mužstvo, 2.) dodať podľa možnosti pre civilných podzemných pracovníkov zbrane, hlavne pištole“.²³ Obe úlohy boli vykonané, avšak i Benka-Rybár si akiste musel uvedomiť, že hlavná ťarcha príprav napriek jeho snahe ležala na armáde, v rámci ktorej odbojové zložky sa intenzívnejšie aktivizovali až začiatkom roka 1944, kedy sa začal kryštalizovať i podrobnejší povstalecký plán.

Trnavská posádka podľa vojenského plánu akcie, ktorý poslalo Vojenské ústredie 28. júna 1944 do Londýna a 29. júna predložilo SNR, patrila do tzv. zápoľnej armády, ktorá sa mala po

²⁰ ŠIMUNIČ, P.: c. d., s. 4.

²¹ VHA Trnava, ŠZ, spomienky K. Fraňa, s. 4.

²² VHA Trnava, ŠZ, spomienky A. Benku-Rybára, s. 1.

²³ SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 12.

doplnení v prípade potreby spojiť s poľnou armádou (dve pešie divízie na východnom Slovensku) a s pomocou Rusov dokončiť porážku Nemcov.²⁴ Pre úspešné vykonanie akcie pracovali v jednotlivých posádkach už od jarných mesiacov spomínaní predurčení povstaleckí velitelia, ktorých úlohou bolo pripraviť v súčinnosti s plánmi Vojenského ústredia v posádkach pôdu pre kvalitné prevedenie zverených úloh.²⁵ Na to potrebovali zasvätiť do príprav okruh ľudí, ktorým mohli bezvýhradne dôverovať. V prvom rade musel Fraňo získať na stranu odboja dôstojnícky zbor, ktorý v záujme najprísnejšieho utajenia príprav bol rozdelený do troch skupín podľa spoľahlivosti: „V prvej skupine boli najspoľahlivejší a boli informovaní o ich vojenskom zaradení a úlohách na prípravy povstania ihneď v priebehu príprav. V druhej skupine boli síce protifašisticky naladení, ale nerozhodní a váhaví. Títo boli do príprav zasvätení len keď už SNP začínalo, tak, že do povstania sa dostali s revolučným prúdom. V tretej skupine boli pre odboj nespoľahliví a z funkcií boli odstránení, ba aj likvidovaní“.²⁶ Vzhľadom na to, že nepokoje v mužstve posádky z augusta 1943, resp. z priebehu jarných a letných mesiacov roka 1944 akiste nemohli nenájsť odozvu u Nemcov a Ústredne štátnej bezpečnosti (ÚŠB), musel Fraňo počítať s alternatívou nasadenia konfidentov do kasární. Tým, ako sa vyjadril jeden z dôstojníkov stot. Mikuláš Čordáš, v záujme úspešného prevedenia a bezpečnosti museli byť „všetky úkony týkajúce sa organizácie

²⁴ ŠTEFANSKÝ, V.: c. d., s. 31.

²⁵ Treba spomenúť, že vybudovaním ilegálnej siete v západnej oblasti Slovenska, ktorá sa podľa plánu Vojenského ústredia z júla 1944 vyčlenila, bol poverený pplk. Jozef Zadžora. Po rozdelení oblasti na dve menšie, Trnava spadala pod pôsobnosť pplk. Dezidera Kišša-Kalinu. Bližšie ŠIMUNIČ, P.: c. d., s. 2, ŠTEFANSKÝ, V.: c. d., s. 38.

²⁶ VHA Trnava, ŠZ, spomienky K. Fraňa, s. 4. Fraňo tvrdil, že medzi prvými zapojil do príprav odboja npor. v zál. Štefana Nosku, stot. Mikuláša Čordáša a rtm. Jána Málíka, ktorých „dobře poznal z ich protifašistickej činnosti“, ďalej des. Štefana Šubu, Karola Petza a práp. Jána Marka. Potreboval ich pre ďalšie rozvíjanie odbojovej činnosti, pre nadviazanie spojenia s partizánskymi jednotkami pre dodávanie zbraní a vojenskej výzbroje, ako i ďalšie povolávanie osôb do armády z radov civilov. Tiež ŠTEFANSKÝ, V.: c. d., s. 33.

príprav a podujatia smerujúce k povaleniu fašizmu a jestvujúceho už vládneho režimu až prehnane utajované“. Tak sa stalo, že „mnohým i priamym účastníkom bolo veľa vecí nejasných, i niektoré rozhodnutia veliteľov“.²⁷

Rozhodnutia, ktorými sa snažil Fraňo usmerňovať činnosť v prospech odboja, boli závislé na prípravách Vojenského ústredia, resp. samotného pplk. Jána Goliana, s ktorým sa Fraňo v priebehu leta 1944 viackrát stretol. Kontakty s Vojenským ústredím však zintenzívil až začiatkom augusta 1944, kedy prípravy na akciu prechádzali do vrcholnej fázy.²⁸ V priebehu tohto mesiaca viackrát pod zámienkou návštevy rodičov, ktorí bývali v obci Lučatín, cestoval do Banskej Bystrice za účelom preberania podrobnejších usmernení a rozkazov. V tomto čase, v súvislosti s viacerými faktormi, medzi ktoré v prvom rade patrilo akiste rýchly nárast a akcie partizánskeho hnutia, vývoj situácie na Slovensku začínali s čoraz väčšími obavami sledovať i nemecké orgány. Nemcom bolo jasné, že partizáni majú veľkú oporu i v radoch armády a tlačili na prezidenta Jozefa Tisu, aby zakročil, inak vraj hrozí nebezpečenstvo.²⁹ Nemecký generál pri slovenskom Ministerstve národnej obrany (MNO) genpor. F. Schlieper na tento problém upozorňoval, pričom prezidentovi 20. júla 1944 konštatoval, že „slovenská branná moc nie je odolná proti krízam, nevydrží pri vážnom zaťažení, ani v bojovej skúške proti bolševizmu. Nie je teda tým nástrojom, ktorý vedenie štátu potrebuje“.³⁰

Fraňo preto musel, podobne ako aj iní dôstojníci zasvätení do príprav akcie, pokračovať v realizácii plánu v čo najprísnejšej ostražitosti, keďže nemecká spravodajská služba striehla na každý chybný krok, ktorý by jej dal možnosť k vojenskému zásahu na Slovensku. Tento bol v priebehu júla a augusta o to

²⁷ ČORDÁŠ, M.: Trnavská posádka odišla do povstania. In: MAREK, J.: *Spríevodca po stopách odboja v Trnave*, s. 10 – 11.

²⁸ VHA Trnava, ŠZ, spomienky K. Fraňa, s. 4.

²⁹ *SNP. Nemci a Slovensko*. (Zost. V. Prečan) Bratislava : Pravda, 1971, s. 111.

³⁰ Tamže.

pravdepodobnejší, že územie Slovenska sa postupne stávalo operačným pásmom nemeckých vojsk.³¹

Prípravy na tvorbu partizánskych skupín zatiaľ pokračovali i na západnom Slovensku. 15. augusta priviedol Rudolf Jirman, ktorého Benka-Rybár nazval „takmer dušou civilných podzemných pracovníkov“³² mjr. Chrastinu, parašutistu z Londýna, s plnou mocou a rozkazom od pplk. Goliana organizovať partizánske jednotky v Malých Karpatoch a na Záhorí so strediskom a výzbrojnou stanicou v Trnave. Mjr. Břetislav Chrastina s krycím menom Hanes bol veliteľom paradestnej spravodajskej skupiny Spelter, ktorú vyslalo II. oddelenie MNO v Londýne. 4. mája 1944 bol vysadený v priestore Kramolín na Morave, avšak svojej skupine sa stratil pri zoskoku a na vlastnú päsť prešiel na Slovensko, kde po nadviazaní kontaktov s partizánmi a preverení sa dostal až ku Golianovi. Tento ho vyslal do Trnavy s odporúčacím lístkom pre npor. Fraňu. Svojou aktivitou chcel akiste napraviť pošramotenú reputáciu, ktorú „získal“ nesplnením pôvodnej úlohy organizovať ozbrojené povstanie v priestore Třebíča³³. Je nanajvýš zaujímavé, že Fraňo sa vo svojich pamätiach snažil v rozpore s tvrdeniami Benku-Rybára poukázať na fakt, že Chrastina bol Golianom poslaný priamo za ním ako Vojenským ústredím predurčeným povstaleckým veliteľom.³⁴ Nech však bolo poslanie Chrastinu akékoľvek, je isté, že v krátkom čase bolo do Brezovej pod Bradlom povolané mužstvo, ktoré vystrojila a vyzbrojila náhradná rota pod vedením stot. Mikuláša Čordáša.³⁵ Do začiatku povstania boli na Záhorí postavené dve roty partizánov, pri vystrojení ktorých sa vyznamenali najmä npor. Nosko, rodák z Brezovej pod Bradlom, výborne poznajúci terén a Mikuláš Čordáš, ktorý mal na

³¹ ŠTEFANSKÝ, V.: c. d., s. 40.

³² BENKA-RYBÁR, A.: Trnavská posádka v SNP. In: *Protifašistický odboj v okrese Trnava*, s. 65.

³³ ŠIMUNIČ, P.: c. d., s. 5 – 6.

³⁴ VHA Trnava, ŠZ, spomienky K. Fraňa, s. 5.

³⁵ BENKA-RYBÁR, A.: *Trnavská posádka...*, s. 66.

starosti technické zabezpečenie transportov zbraní.³⁶ Novopostavené roty podľa plánu, ktorý vzišiel z porady s Chrastinom mali za úlohu „ničiť komunikačné spoje a hatiť prísuny nemeckých záloh a materiálu cez Malé Karpaty“.³⁷

Koncom augusta 1944 prípravy povstania i v radoch trnavskej posádky začali naberať zreteľnejšie kontúry. Dôležitým pre ďalšie usmernenie práce posádky bolo stretnutie Fraňu s Golianom 24. augusta 1944 v Banskej Bystrici, na ktorom prevzal „konkrétne rozkazy na obranu a priamy otvorený boj proti Nemcom“.³⁸ Podľa Fraňových tvrdení uznesenia z Banskej Bystrice obsahovali rozkazy, ktoré rozpracovával na podmienky v Trnave spolu s Noskom a Čordášom. Išlo najmä o

- „vyhlásenie prísnej pohotovosti v posádke a povinného pobytu v kasárňach aj cez noc pre minimálny 50%-ný počet dôstojníkov a rotmajstrov z celkového stavu posádky
- o dobudovanie kruhovej obrany a jej obsadenie spoľahlivými vojakmi a dôstojníkmi
- o vysunutie prieskumných hliadok s úlohou získavania spoľahlivých správ a na ich využívanie
- o spoľahlivé a rýchle podávanie situačných správ na vojenské ilegálne velenie v Banskej Bystrici
- o zabezpečenie stálej služby u rádia a odpočúvanie rozhlasu z vysielача Banská Bystrica
- o postupné povolávanie osôb do zbrane a ich vyzbrojovanie a vyzbrojovanie
- na internovanie miestnych Nemcov a obsadenie dôležitých riadiacich a spojovacích uzlov v meste (túto úlohu plnil npor. Dr. Ján Benko)

³⁶ SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 15.

³⁷ BENKA-RYBÁR, A.: *Trnavská posádka...*, s. 67. Z bezpečnostných dôvodov boli plány vyvezené z kasární do súkromného bytu des. v zál. Viliama Jelínka, kde bol zriadený i hlavný stan pre tieto úlohy. Jelínek bol povolaný do činnnej služby s úlohou udržiavať spojenie armády s odbojovými skupinami v meste. Údajne sa aktívne podieľal i na odsielaní výstroje pre francúzskych partizánov z Trnavy do Martina. Porovnaj SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 15.

³⁸ VHA Trnava, ŠZ, spomienky K. Fraňa, s. 5.

- na obmedzenie voľného pohybu občanov v nočných hodinách a ich kontroly
- na vykonávanie kontroly vlakov a zadržanie podozrivých osôb³⁹

Benka-Rybár, akiste v snahe pripísať si zásluhy na organizovaní odboja v posádke, sa snažil dokázať, že plán vypracoval on „za dobrej súčinnosti so svojimi dvoma pobočníkmi“.⁴⁰ (Takto nazval Fraňu a Noska). Je teoreticky možné, že Fraňo s ním o pláne Vojenského ústredia hovoril, alebo Benka-Rybár ako veliteľ posádky dostával informácie od podriadených dôstojníkov zasvätených do príprav odboja. Benka-Rybár však mal na mysli pravdepodobne rozkazy, s ktorými prišiel Fraňo do Trnavy ešte začiatkom augusta, nakoľko tvrdil, že tento plán bol schválený po niekoľkých konzultáciách s Golianom (pravdepodobne 24. augusta, v deň Fraňovho obdržania konkrétneho plánu realizácie odboja v Trnave), čomu nasvedčuje aj časovo-príčinná následnosť v logickom radení jeho spomienok.⁴¹

Fraňo sa ešte 24. augusta vrátil do Trnavy a podľa Golianových usmernení vydal pokyny pre prípadné zaujatie kruhovej obrany mesta, čo mohol z funkcie mobilizačného dôstojníka vykonávať aj v rámci služobného zadenia⁴². Okrem tejto úlohy však mala posádka na starosti viaceré úlohy vyplývajúce z rozkazov Vojenského ústredia, ktoré si akiste vyžiadali prítomnosť množstva

³⁹ Tamže.

⁴⁰ VHA Trnava, ŠZ, spomienky A. Benku-Rybára, s. 3.

⁴¹ Tamže. Nevedno, či Benka-Rybár s určitosťou vedel o Fraňových stretnutiach s Golianom a o konkrétnych prípravách akcie. Z dostupných materiálov je ťažko dešifrovať, do akej miery obaja zainteresovaní velitelia v neskorších spomienkach hovorili pravdu. Udalosti totiž podávali čisto zo svojho pohľadu, ktorý neraz i logicky odporoval pohľadu „protivníka“. Obaja sa snažili zamlčovať zásluhy toho druhého a postulovať svoju účasť na konkrétnej realizácii odboja. Tým sa však stalo, že dianie, najmä v augustových dňoch, je dosť neprehľadné z hľadiska príprav akcie a systému jeho koordinácie.

⁴² ŠIMUNIČ, P.: c. d., s. 5.

vojakov základnej služby. Títo svoje úlohy, súvisiace najmä s obranou Trnavy a obsadením rozličných inštitúcií v meste, vykonávali aj v priebehu odchodu na stredné Slovensko, čo malo iste veľký vplyv na ich účasť v povstaní.

Tesne pred odchodom tvoril posádku v Trnave náhradný prápor pešieho pluku I. dislokovaný časťou i v Kremnici.⁴³ Podľa Vojenského ústredia, ktoré v júli 1944 oblasť Slovenska rozdelilo na tri časti, patrila Trnava k západnej oblasti, podriadenej Veliteľstvu 1. divízejnej oblasti v Trenčíne.⁴⁴ Podľa posledných zachovaných údajov mal trnavský prápor 804 mužov základnej služby, 3 920 mužov zo zálohy a 224 dôstojníkov, z ktorých však okrem kremnických dislokantov veľká časť odišla viacerými transportmi na východné Slovensko. Možno teda predpokladať, že sa tým stav posádky výrazne znížil.⁴⁵ Na plnenie predpísaných rozkazov mal už 25. augusta 1944 veliteľ posádky k dispozícii jeden pohotovostný bojový prápor s veliteľom npor. v zál. Dr. Jánom Benkom, dve náhradné roty s veliteľom stot. Mikulášom Čordášom a 40 záložných, ešte nezaradených dôstojníkov.⁴⁶

Bolo jasné, že rozuzlenie situácie na seba nenechá dlho čakať. Nemci akiste už skôr ráтали s vojenským plánom na obsadenie Slovenska, preto narastajúca aktivita odbojových partizánskych skupín, najmä na strednom Slovensku, bola už len nevyhnutným impulzom k urýchleniu tohto zámeru a k znemožneniu realizácie výhodnejšieho povstaleckého variantu tak, ako s ním počítalo Vojenské ústredie.⁴⁷ Už od 26. augusta

⁴³ Tamže, s. 4.

⁴⁴ ŠTEFANSKÝ, V.: c. d., s. 33. Trenčianskemu veleniu podliehali okrem Trnavy aj náhradné prápory pešieho pluku I v Bratislave, pešieho pluku II v Trenčíne a Nitre a pešieho pluku III vo Zvolene a Kremnici.

⁴⁵ ŠIMUNIČ, P.: c. d., s. 4.

⁴⁶ SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 16. Niektoré pramene udávajú, že pod vedením Čordáša sa vytvorili nie dve, ale jedna náhradná rota. Pozri Archív Ministerstva obrany, OVO „255“, fond (f.) číslo (č.) 6, 267, kronika Trnavy.

⁴⁷ Samotný Golian neskôr tvrdil, že vojenské prípravy boli v tom čase ukončené asi len na 70 %.

začali do Trnavy prichádzať chýry o partizánskych výčinoch a prítomnosti dvoch divízií nemeckého vojska v Petržalke a ďalších zadunajských obciach chystajúcich sa „pre šarapatenie partizánov“ obsadiť územie Slovenska.⁴⁸ 28. augusta sa i ohľadom tejto otázky dohodli Tiso s nemeckým vyslancom Ludinom, ktorý prezidentovi oznamoval, že „je potrebné okamžite premiestniť vojenské jednotky a nasadiť ich proti partizánom“ a demobilizovať časti vojska.⁴⁹ Tým sa otvorila cesta pre inváziu nemeckého vojska na Slovensko a následné vystúpenie proti okupácii. Povstanie, aj keď ešte nie na 100 % pripravené, vzhľadom na vonkajšie okolnosti, začalo na druhý deň 29. augusta 1944, ako reakcia na začínajúcu nemeckú okupáciu v priestore Púchova a Žiliny.⁵⁰ Hneď doobeda o 10.15 vydal Golian rozkaz na vyhlásenie bojovej pohotovosti a okamžitú aktivizáciu posádok. Jeho príjem potvrdil v Trnave o 13.00 por. Zaťko.⁵¹ Podľa predošlých pokynov sa začala budovať kruhová obrana mesta. Keďže však povstanie ešte nebolo oficiálne vyhlásené, všetky opatrenia, ktoré sa uskutočnili v intenciách budovania obrany sa kamuflovali ako príprava na boj proti partizánom. Samotní vojaci rozširovali chýry o prítomnosti až 20 000 partizánov za hradbami mesta.⁵² Usilovali sa tak dať prípravám na odboj punc legálnosti, nakoľko bolo treba, aby sa vláda o odboji nedozvedela. O tom, že sa to vydarilo, svedčí i situačná správa o udalostiach v okrese z 25. októbra 1944. V tejto sa vyslovene uvádza, že „dňa 28. augusta 1944 v Trnave, ale ani v okrese nebolo nič takého pozorované, z čoho by človek mohol súdiť, že sa chystá v Trnave prevrat“ a 29. augusta až „vo večerných hodinách bolo badať

⁴⁸ SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 16.

⁴⁹ *SNP. Dokumenty.* (Zost. V. Prečan). Bratislava : VPL, 1965, s. 343.

⁵⁰ ŠTEFANSKÝ, V.: c. d., s. 65.

⁵¹ ŠIMUNIČ, P.: c. d., s. 6.

⁵² Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava (ŠAP Trnava), f. RH a KSČ, D1-1278/1944, správa Žandárskej stanice (ŽS) v Trnave Okresnému úradu (OÚ) v Trnave z 2. októbra 1944.

u tunajšej posádky čulejší ruch“.⁵³ Mnohí vojaci boli nezvyčajnosťou situácie akiste dezorientovaní, nakoľko veľkej časti ešte nebolo povedané, proti komu treba bojovať. Udalosti sa pohli dopredu vo večerných hodinách, kedy po rozhlasovom prejave ministra národnej obrany Ferdinanda Čatloša oznamujúcom o 19.35 príchod nemeckého vojska na Slovensko, zachytili v trnavskej posádke asi o 21.00 dohovorený signál: „Heslo začnite s vysťahovaním platí od 20. hodiny dnešného dňa“.⁵⁴

Po priebežnej porade s dôstojníkmi bol následne zvolaný do kasárni „Invalidovňa“ dôstojnícky a rotmajsterský zbor, ktorému bolo oznámené vypuknutie povstania. Zároveň sa ako nový povstalecký veliteľ predstavil prítomným npor. Fraňo. Ako neskôr udal, bol to on, kto zvolal zhromaždenie, na ktoré dal „prostredníctvom spojky privolať aj posádkového veliteľa stot. A. Benku-Rybára, ktorý sa v kritických dňoch v kasárňach nezdržoval, ale bol doma u svojej rodiny“.⁵⁵ Údajne po jeho príchode informoval prítomných o situácii a o tom, že treba rozhodnúť o zapojení sa celej trnavskej posádky do akcie a požiadal Benku-Rybára, aby ako oficiálny posádkový veliteľ otvoril zhromaždenie. Aj Benka-Rybár sa zas snažil poukázať, že nie Fraňo, ale naopak on, z funkcie posádkového veliteľa „nechal zvolať dôstojnícky a rotmajsterský zbor ... vyložil im situáciu a tlmočil rozkaz pplk. Goliana z Banskej Bystrice“.⁵⁶ Túto formuláciu neskôr prevzala veľká časť odbornej literatúry, aj keď vzhľadom na predchádzajúce udalosti je pravdepodobnejšie, že poradu dal zvolať Fraňo, nevyklučujúc však, že Benka-Rybár na nej rečnil. Potvrdil to i Fraňo, podľa ktorého po jeho prejave mnohí z dôstojníkov odmietli účasť na akcii a javili nesúhlas

⁵³ ŠAP Trnava, f. RH a KSČ, D1-1278/1944, situačná správa o udalostiach v okrese z 5. októbra 1944.

⁵⁴ Pozri napr. SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 17, tiež spomienky A. Benku-Rybára, či ŠIMUNIČ, P.: c. d., s. 7.

⁵⁵ VHA Trnava, ŠZ, spomienky K. Fraňa, s. 6.

⁵⁶ VHA Trnava, ŠZ, spomienky A. Benku-Rybára, s. 4.

s ozbrojeným odporom voči nemeckej armáde. Fraňo v tých chvíľach stál pri pootvorených dverách a čakal na reakcie účastníkov.⁵⁷ Ako sa neskôr vyjadril, vidiac nebezpečenstvo stroskotania svojich plánov rozhodol sa ako nový, etablujúci sa veliteľ konať: „Keď som videl, ako sa situácia vyvíja, s nabitým samopalom vyskočil som na stôl zhromažďovacej miestnosti a s heslom „kto nie je s nami, je proti nám“ informoval som prítomných o reálnej situácii a otvorenom povstaní proti Nemcom. Pod týmto heslom som ich vyzval, aby tí, ktorí sa pripoja k odboju, postavili sa na pravú stranu a ktorí nie, na ľavú stranu miestnosti. Ľavá strana zostala prázdna. Keďže sa vojenský odpor proti Nemcom ukázal jednomyselný, vyzval som prítomných k vojenskej prísaha, ktorú som prečítal. Všetci prisahali, teda aj váhavci, ktorí síce prisahali vernosť československému odboju, ale neskôr odpadli a do akcie sa nezapojili. Takto do povstania zapojil sa aj stot. A. Benka-Rybár, ktorý ma požiadal, aby som mu umožnil previesť rodinu do bezpečia...“⁵⁸ Netreba dodávať, že po takomto údajnom vystúpení Fraňu, (o ktorom sa Benka-Rybár vo svojich pamätiach nezmieňuje), sa odpor voči Nemcom ukázal byť „jednomyselný“.⁵⁹ Akiste podobný odmietavý postoj by zaujala i časť vojakov, Fraňo si bol teda správne vedomý, že ak by nenašiel podporu u dôstojníckeho zboru, účasť posádky v chystanom povstaní by mohla byť ohrozená.

Vo večerných hodinách na základe predošlých rozkazov a vypracovaného plánu uskutočnil prápor Jána Benku obsadenie vonkajšieho okruhu mesta s úlohou zadržať prvý nápor Nemcov v prípade ich postupu na Trnavu a nevypustiť nikoho z mesta z dôvodu nevyhnutnosti utajenia celej akcie.⁶⁰ Mužstvo vedené

⁵⁷ VHA Trnava, ŠZ, spomienky K. Fraňa, s. 6.

⁵⁸ Tamže.

⁵⁹ VHA Trnava, ŠZ, spomienky A. Benku-Rybára, s. 4. Menovaný takisto tvrdil, že on vyzval dôstojníkov k vojenskej prísaha, pričom údajne nikto neodstúpil a všetci boli „odhodlaní jednotne sa zapojiť do boja“, pričom na znak vernosti mu každý podal ruku.

⁶⁰ SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 18.

stot. Čordášom obsadilo vnútro mesta, úrady, podniky, poštu, rozhlas a ostatné dôležité objekty, postavilo stráže a hliadky na zaistenie kasární, nespoľahlivých osôb, motorových vozidiel a pohonných hmôt. Takisto postavilo hliadky na udržanie poriadku v meste a na prevádzanie vlakových kontrol. Podľa vopred vypracovaného plánu vojaci a kolaboranti z radov žandárstva a obyvateľstva pozatýkali exponovaných členov Hlinkovej gardy (HG), Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) a Deutsche Partei a internovali ich v podzemí kasární. Zaistených bolo v priebehu noci vyše 60 osôb, medzi ktorými bol i šéf gestapa na Slovensku plk. Menne dovezený hliadkou z rýchlika.⁶¹ Niektoré správy hovoria o zaistení až okolo 100 Nemcov, ktorých vyšetroval npor. Ján Benko a npor. Karol Fraňo. Údajne „boli tak rýchlosťou vojenského národného povstania prekvapení a zastrašení, že mnohí z nich dostali nervové otrasy a pokúsili sa – súc zatvorení v kasárenských pivniciach – i o samovraždu“.⁶² Pri zaisťovaní osôb aktívne spolupracovali i členovia ilegálneho národného výboru, obzvlášť Pavel Ševčík a Ján Lauko, ktorí poskytli armáde „zoznamy nespoľahlivých osôb, ktoré mali byť zaistené.“⁶³

Pre odboj bolo potrebné získať čo najviac sympatizantov, resp. spolupracovníkov i zo strany obyvateľstva, preto bola vyhlásená pomocou miestneho rozhlasu, (ktorý už predtým bol obsadený mužstvom stot. Čordáša a strážený guľometom)⁶⁴, pre oblasť Trnavy a okolia mobilizácia. Obyvateľstvo bolo vyzvané na zachovanie pokoja a muži s vojenským výcvikom na nástup do kasární s cieľom vystrojenia.⁶⁵ Vzhľadom na prítomnosť

⁶¹ Tamže, s. 19.

⁶² Archív MO, OVO „255“, f. č. 6, 267, Kronika obce Trnavy, s. 80. Na životy osôb internovaných v kasárňach sa však nesiahlo, v čom sa podľa J. Jablonického prejavil „triezvy postoj štábu posádky“. *Povstanie bez legend*, s. 221.

⁶³ VHA Trnava, ŠZ, spomienky A. Benku-Rybára, s. 5.

⁶⁴ ŠAP Trnava, f. RH a KSC, D1-1278/1944, správa Notárskeho úradu pre mesto Trnava OÚ v Trnave z 1. októbra 1944.

⁶⁵ SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 18.

exponovaných radikálov z HG a HSLS, ktorí nie všetci boli pozatýkaní, boli pre prípad, že by sa medzi mobilizovanými mohol nachádzať ozbrojený odporca akcie, poverení spomínaní členovia národného výboru Ševčík a Lauko vykonávať kontrolu osôb prichádzajúcich do kasární. To sa ukázalo ako správne rozhodnutie, keďže bol odhalený muž, ktorý sa snažil dostať pod zámienkou účasti na mobilizácii do kasární a pomocou viacerých ručných granátov spáchať atentát na vedúce osobnosti odboja v posádke.⁶⁶

Mobilizované mužstvo bolo hneď po príchode do kasární vystrojené, vyzbrojené a zaradené podľa výcviku do bojových jednotiek. Keďže však záznamy o výdaji materiálu nemáme k dispozícii, resp. neboli zhotovené, počet mobilizovaných záložníkov nie je overiteľný.⁶⁷ Vzhľadom na výnimočnosť situácie a krátkosť času potrebného na ich zvolanie však možno predpokladať, že maximálny možný počet mužstvo nemohlo dosiahnuť. K dispozícii máme takisto správy, týkajúce sa niektorých dedín, v ktorých sa povolávanie vykonávalo samostatne. V týchto obciach veľká časť záložníkov odmietla účasť na povstaleckej akcii a zostala doma.⁶⁸ Aj to je jedným z faktorov, pre ktorý sa nedosiahol predpokladaný počet účastníkov nakoniec zapojených do povstania.

Samotnému odchodu však predchádzali ešte viaceré udalosti, ktoré ovplyvnili jeho celkový charakter. Správa žandárskej stanice okresnému úradu z 2. októbra 1944 poukazovala, že v noci z 29. na 30. augusta 1944 „boli tiež v bočných uliciach Trnavy prestrelky, ale tieto prestrelky robil nespratný živel z občanov a vojenských osôb mesta Trnavy. Najviac z týchto elementov sa ponapíjalo a tak v opitom stave

⁶⁶ Tamže, s. 18 – 19.

⁶⁷ VHA Trnava, ŠZ, spomienky A. Benku-Rybára, s. 6.

⁶⁸ Napr. v obci Rajčany „mnohí vojaci sa zvolávacej povinnosti vyhli, službu nenastúpili...“ SNA, zb. SNP, k. 17, sp. 67, f. 1.

verbovali ľudí k partizánom...“.⁶⁹ V priebehu noci však bolo taktiež podľa plánu nadviazané spojenie so susednými posádkami, ktorých váhavý postoj skomplikoval situáciu trnavskej posádke a vynútil si viaceré zmeny v pôvodnom pláne. Cez Trnavu podľa dohody mala prejsť len bratislavská posádka, ktorá sa však nakoniec do akcie takisto nezapojila a bola v noci z 1. na 2. septembra bez boja odzbrojená príslušníkmi pluku SS Schill.⁷⁰ Fraňo na rozdiel od Benku-Rybára tvrdil, že s okolitými posádkami udržiaval stály telefonický styk on a nie oficiálny veliteľ posádky. Nech už však ich podiel na ňom bol akýkoľvek, isté je, že prakticky ani jednu z okolitých posádok sa nepodarilo previesť na stranu odboja tak, ako to bolo narysované v plánoch Vojenského ústredia z leta 1944. Z hlohoveckej posádky sa pridali len niektoré jej časti, ktoré spolu s dobrovoľníkmi činili údajne okolo 300 mužov, zo Sereďe odišli len žandári a menšie skupiny dobrovoľníkov väčšinou bez zbraní, na čom najväčšiu zásluhu mal najmä veliteľ npor. Ladislav Donoval, vďaka ktorému „vojenská posádka Sereď verne vytrvala a zachránila česť slovenského vojaka“.⁷¹ Spolu s posádkou v Novom Meste nad Váhom, Trenčíne a Nemšovej tieto tvorili asi 900 bojovníkov, vrátane tých, čo ušli z Bratislavy a Nitry.⁷²

V takejto situácii vydalo ráno 30. augusta 1944 o 8.00 posádkové veliteľstvo vyhlásenie, podľa ktorého prevzalo moc nad mestom a okolím, pričom zdôrazňovalo, že „každý ho musí poslúchnuť, kto neuposlúchne, bude postavený pred štatariálny súd.“⁷³ Ďalšou vyhláškou bol obmedzený voľný pohyb civilného obyvateľstva, hostince a obchody museli byť o 9.00 zatvorené a na pošte bola zavedená cenzúra.⁷⁴ Všetky uvedené opatrenia

⁶⁹ ŠAP Trnava, f. RH a KSČ, D1-1278/1944, správa ŽS v Trnave OÚ 2.10.1944.

⁷⁰ ŠTEFANSKÝ, V.: c. d., s. 75.

⁷¹ ŠAP Trnava, f. Okresný úrad v Trnave 1923 – 1944, 2069, 1219-1944/ prez.

⁷² ŠTEFANSKÝ, V.: c. d., s. 75.

⁷³ ŠAP Trnava, f. RH a KSČ, D1-1278/1944, správa Notárskeho úradu pre mesto Trnava Okresnému úradu v Trnave z 1. októbra 1944.

⁷⁴ Tamže.

nadväzovali na aktuálny stav vojenskej situácie, ktorá sa od skorých ranných hodín začala pre povstalcov zhoršovať. Odhliadnuc od váhavého postoja okolitých posádok bol už o 5.00 železničnou stanicou Cífer hlásený transport nemeckého vojska z Bratislavy smerom na Trnavu.⁷⁵ Npor. Jánovi Benkovi bol daný rozkaz zastaviť jeho postup poškodením železničnej trate, ktorý bol splnený i vďaka spolupráci robotníkov z trnavského závodu Coburg.⁷⁶ Nemecký transport viezol i okrem iného ťažké zbrane a muníciu na východný front.⁷⁷ Bolo teda pochopiteľné, že vyhodenie trate vyvolalo u Nemcov obavy. Ťažké zbrane vrátane tankov mohli byť síce z vlaku vyložené a prepravené iným spôsobom, avšak pre Nemcov by to znamenalo značnú stratu času a vynaloženie zbytočného úsilia. Preto už o 8.00 telefonoval do Trnavy dopravný dôstojník MNO s príkazom opravenia trate a prepustenia nemeckého transportu. Dostal však zápornú odpoveď s tým, že to nejde a má sa obrátiť na veliteľstvo pozemných vojsk v Banskej Bystrici.⁷⁸ Závažnosť situácie primála armádne kruhy verné Slovenskej republike na rokovanie s posádkou. Hneď po rozhovore s dopravným veliteľom telefonoval gen. Pulanich, ktorý po prednesení požiadavky na zrušenie všetkých opatrení údajne dostal odpoveď: „Nemáme čas na pohádky“, čím sa rozhovor skončil. Krátko na to okolo 9.30 sa snažil od účasti na odboji telefonicky odhovoriť posádku sám gen. Čatloš, avšak dostal takisto zápornú odpoveď.⁷⁹ Takýto postoj posádky, resp. zodpovedných dôstojníkov nenechal chladným ani samotného prezidenta, ktorý vyslal do Trnavy deputáciu tvorenú mjr. Murgašom a mjr. Kolenerom, ktorí mali za úlohu prehovoriť posádku a zlikvidovať odboj. Akiste vsádzal na všeobecne známu obľúbenosť Kolenera, ktorý najmä pre udalosti počas tzv. Homolovho puču a pre svoj zástoj v ňom bol v Trnave, ako

⁷⁵ SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 20.

⁷⁶ VHA Trnava, ŠZ, spomienky A. Benku-Rybára, s. 6.

⁷⁷ Archív MO, OVO „255“, f. č. 6, 267, kronika obce Trnavy, s. 81.

⁷⁸ SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 20.

⁷⁹ Tamže.

i v radoch vtedajších členov posádky veľmi populárny.⁸⁰ Odvtedy však prešlo už 6 rokov a ani jemu sa nepodarilo prehovoriť dôstojnícky zbor od účasti na „puči“. Vzhľadom na vzniknutú situáciu dali deputanti zavolať k telefónu Tisa, ktorý dával čestné prezidentské slovo, že v prípade upustenia od plánov odboja sa nikomu z povstalcov nič nestane, že Nemci mesto neobsadia, len ním prejdú a navrhol, že premiestni posádku do ktoréhokoľvek mesta, ktoré si vyberie.⁸¹ Vraj mu bolo navrhnuté, aby prišiel do Trnavy a prehovoril k mužstvu, na čo odpovedal, že je zaneprázdnený, ale vyšle svojho zástupcu.⁸² Benka-Rybár neskôr naformuloval svoje pamäte v tom zmysle, že s Tisom telefonoval osobne, Fraňo však upozornil na fakt, že s Čatlošom, Pulanichom i Tisom vyjednával on. Nepoprel však, že s prezidentom hovoril i Benka-Rybár, avšak až po tom, ako s ním prezident pre jeho nekompetentnosť odmietol rozprávať a vyžiadal si k telefónu oficiálneho posádkového veliteľa (Fraňo s ním údajne pred tým rokoval pod krycím menom Donský a Bogdanovič).⁸³ Sled telefonických rozhovorov pokračoval o 12.00 spojením s MNO, ktoré sa vyhrážalo, že ak „posádka neprepustí nemecké vojsko cez Trnavu, vynúti si toto prechod samo a zbombarduje mesto“.⁸⁴

⁸⁰ Pozri napr. *Trnavské noviny*, 1940, č. 13, č. 14, č. 16, č. 18.

⁸¹ VHA Trnava, ŠZ, spomienky A. Benku-Rybára, s. 7.

⁸² Tamže.

⁸³ VHA Trnava, ŠZ, spomienky K. Fraňa, s. 9. Fraňo tvrdil, že po ukončení rozhovoru Benku-Rybára nadobudli dojem, „že posádkový veliteľ ešte stále váha a že je prístupný vplyvu z Bratislavy. To napokon vplynulo aj z jeho slov po ukončení telefonátu. Počas hovoru stot. A. Benka-Rybár Tisovi vôbec neoponoval...“ Fraňo si na svoj rozhovor s prezidentom spomenul asi takto: „Nemôžem zabudnúť na svoj rozhovor s prezidentom tzv. slovenského štátu dr. Jozefom Tisom. Znel asi takto:

Tiso: „Okamžite zastavte odpor!“

Fraňo: „Pán prezident, ak ste Slovak, poďte s nami, dáme Vám záruku, že v zajatí trnavskej posádky sa Vám nič nestane.“

Tiso: „Ja nemôžem ísť s vami, ste boľševici!“ Pozri FRAŇO, K.: *Od Nálepku po povstanie*. In: *Trnavská posádka a piešťanskí letci v SNP*, s. 14.

⁸⁴ SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 21.

Povstalci sa dostávali do postupného zovretia, nakoľko nemohli očakávať ani podporu zo strany okolitých posádok.

Vzhľadom na nepriaznivý vývoj situácie Vojenské ústredie prostredníctvom Goliana rozkázalo „mobilizovať čo sa dá, zrekvírovať dopravné prostriedky, naložiť ich vojenským materiálom a proviantom a presunúť spolu s povstaleckým vojskom na prvú obrannú čiaru do Hlohovca“.⁸⁵ Tu mala trnavská posádka spolu s hlohoveckou vybudovať na Váhu obranu. Svoju úlohu pri rozhodnutí opustiť mesto zohral akiste i nepriaznivý rovinatý terén, nakoľko trnavskí povstalci nedisponovali k jeho obrane ťažkými zbraňami, ktoré mali posádky v Bratislave, Hlohovci, Topoľčanoch či Nitre. Situáciu výstižne charakterizoval Benka-Rybár, ktorý si na príčiny vedúce k rozhodnutiu o odchode z Trnavy, vzíduce z porady užšieho štábu, po rokoch spomínal takto: „Zo zhodnotenia situácie bol tento záver: organizovaný odpor bratislavskej posádky stroskotal. O ďalšom vývoji v Bratislave nebolo možné získať presnejších správ. Pôvodne plánovaný presun bratislavskej posádky cez Trnavu sa neuskutočňoval, ani hliadky nič nespozorovali.

Hlohovecká a nitrianska posádka však dávali len veľmi vyhýbavé odpovede o pripojení sa k povstaniu. Spojenie s hlavným veliteľstvom v Banskej Bystrici nebolo žiadne už od večerných hodín. Bol očakávaný aspoň kuriér, ale žiadny vyslaný nebol. Nemecké tankové a motorizované jednotky vykladali v Cíferi a boli na presune z Malaciek do Trnavy. Ich príchod bolo možné očakávať v odpoľudňajších, alebo najneskôr vo večerných hodinách. Vlastné jednotky neboli k obrane mesta dostatočne pripravené. Okopové práce boli len nepatrné. Ani organizovanosť jednotiek nezaručovala úspech v zadržení tankových a motorizovaných jednotiek na mesto. Samotná poloha mesta bola pre obranu veľmi nevýhodná. Mesto leží v rovine, nemá žiadnej prirodzenej prekážky, možnosť jeho obkľúčenia a zničenia zvlášť

⁸⁵ VHA Trnava, ŠZ, spomienky K. Fraňa, s. 8.

tankovými a motorizovanými jednotkami, ktoré boli doprevádzané letectvom bola veľmi jednoduchá.

Vlastné jednotky nemali účinných protitankových zbraní, aby s dostatočnou silou mohli odporu na dlhší čas vzdorovať.

Samotná Trnava nemala veľký strategický význam pre úspech povstania, bolo možné ju z každej strany obísť a pokračovať na Považie. Na prehradenie celého priestoru od Karpát až k Váhu nebolo dostatok síl⁸⁶. Rozhodnutie o odchode z Trnavy bolo preto logickým vyústením situácie, pričom spoliehať sa na slová prezidenta o neodzbrojení posádky a nepotrestaní povstalcov by bolo príliš veľké riziko, keďže Nemci by s takouto alternatívou s najväčšou pravdepodobnosťou nesúhlasili. De facto však povstalci svojim konaním poslúchli i Tisov návrh, avšak s tým, že posádka s odchodom z mesta kalkulovala pre prípad ohrozenia už dávnejšie.

Hlavnou úlohou, ako to načrtoľ už Golian, bolo do termínu odchodu zmobilizovať čo najviac mužstva a zhromaždiť maximum materiálu. Mobilizácia každého muža od 16 do 60 rokov bola vyhlásená pod heslom „Kto nie je s nami, je proti nám“ 30. augusta o 9.00.⁸⁷ Už z mobilizácie záložníkov však bolo zjavné, že pre plánované povstanie nie je v meste a okolí dostatok oduševnených ľudí. Vo viacerých podnikoch na mobilizačnú výzvu ani nereagovali a pokračovali v práci. Jedným z najväčších podnikov v Trnave boli Coburgove železiarne, z ktorých sa do zbrane nehlásil prakticky nikto. Po tomto zistení tam Fraňo vyslal učiteľa Lauka a Ervína Zvolenského s menším počtom vojakov.⁸⁸ Zatiaľ čo Lauko obštal železiareň zvonku, „Zvolenský na dvoch nákladných autách opatrených dvoma guľometmi s tridsiatimi vojakmi vrátil sa do nádvorja železiarne. Najprv bol vydaný rozkaz v úrade závodu a potom telefonicky po všetkých oddeleniach železiarne, aby sa zamestnanectvo dostavilo na

⁸⁶ VHA Trnava, ŠZ, spomienky A. Benku-Rybára, s. 8.

⁸⁷ ŠAP Trnava, f. RH a KSC, D1-1278/1944, správa Notárskeho úradu pre mesto Trnava Okresnému úradu v Trnave z 1. októbra 1944.

⁸⁸ SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 22.

nádvorie ku bráne“. Zvolenský bol v Coburgu už dve hodiny vopred s úmyslom vyzvať robotníctvo k účasti na odboji, bolo mu však vyhrázané, takisto ako každému, kto by sa pokúsil poslúchnuť jeho výzvu a zúčastniť by sa na akcii. Ako inak, po príchode vojakov s guľometmi hlásilo sa do odboja väčšie množstvo „dobrovoľníkov“ údajne ovplyvnených i dobrou výrečnosťou akéhosi čatára, ktorý spomenul vážnosť času a vyzval robotníctvo k účasti na akcii.⁸⁹ Niektoré pramene však udávajú, že „v ranných hodinách 30. augusta bolo v závode veľmi rušno a prakticky sa nepracovalo. Na priestranstve pred vchodom do závodu sa zhromaždili robotníci a za prítomnosti vojakov trnavskej posádky sa s nadšením prihlásili k Slovenskému národnému povstaniu a vyjadrili odhodlanie bojovať proti fašizmu...na povstalecké územie odišlo 73 zamestnancov závodu“.⁹⁰ Pisateľ tzv. povstaleckej kroniky určenej Národnému múzeu v Martine však skonštatoval, že „dokiaľ vojsko prišlo do Žarnovice, polovica z nich pouchodila a vrátila sa naspäť do Trnavy.“ Tvrdil zároveň, že z „vozovky“ odišlo takisto nepomerne málo, len 7 zamestnancov a z cukrovaru ani jeden človek. Lojálne k odboju sa však zachovali žandári, ktorých odišlo do povstania 12 zo 14-členného osadenia žandárskej stanice.⁹¹ Je pochopiteľné, že viacerí „dobrovoľníci“ utiekli hneď, ako sa im naskytla vhodná príležitosť. Okrem nich utekali už v prvých dňoch i viacerí vojaci, mnohí po skupinkách. Podľa správy žandárskej stanice Dechtice, len do 5. septembra 1944 prešlo tamojším obvodom asi 150 vojakov, ktorí sa vracali domov, pričom väčšina si niesla i výstroj.⁹² „Dezercie“ – ak tento jav tak možno vôbec nazvať, (skôr išlo o „využitie možnosti dostať sa domov – pozn. aut.) boli hojne rozšírené. Dá sa to usudzovať aj

⁸⁹ Tamže.

⁹⁰ Ako sa pracujúci z Coburgu zapojili do SNP. In: *Spríevodca po stopách odboja v okrese Trnava*, s. 9.

⁹¹ SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 23.

⁹² ŠAP Trnava, f. RH a KŠČ, D1-1278/1944, Správa Žandárskej stanice Dechtice. Porovnaj SNA, zb. SNP, k. 17, sp. 68, f. 1, kronika obce Rajčany: „mnohí (vojaci – pozn. P. S.) od útvarov poutekali a prišli domov.“

z vydaného nariadenia odovzdať zbrane a výstroj takýchto vojakov na potvrdenku na najbližšej žandárskej stanici. Táto ich mala odovzdať okresnému úradu, odkiaľ šli na úschovu najbližšiemu vojenskému veliteľstvu.⁹³

Dodnes máme zachované aj svedectvá niektorých bývalých vojakov trnavskej posádky, ktoré, nech akokoľvek subjektívne, podávajú obraz o príčinách tohto úteku domov. Ľudovít Huba, jeden z „dezertérov“, na svoj útek spomínal napr. takto: „Vtedy (myslí sa deň odchodu trnavskej posádky do povstania – pozn. aut.) som ja od nich odišiel, vravím: „Ja tu neďaleko bývam, idem sa najesť!“ A viac som sa ani nevrátil. Pušku aj batoh som nechal na roli a išiel som domov na vlak. Ja som nemal záujem ísť do povstania, kdeže... Lebo som hneď videl, čo je to jaká robota, že je to všetko židovská politika... Radšej som sa stratil, lebo som vedel, že tam nič dobré nekuká.“⁹⁴ Podobne ako on zmýšľalo aj mnoho ďalších mužov, ktorí zacítiač možnosť úniku domov, tomuto dali prednosť pred neistou frontovou situáciou. Preto treba predpokladať väčší počet navrátilcov, ktorí z rôznych príčin opúšťali rady povstalcov. Podľa jedného z autorov len v priebehu septembra zbehla z radov trnavskej posádky asi tretina mužov.⁹⁵ Je preto potrebné rozlišovať medzi počtom vojakov, ktorí posádku opustili a konečným počtom tých, ktorí sa na povstalecké územie aj skutočne dostali. Utekali však aj mnohí dobrovoľníci z radov civilov. Tak napr. zo susednej obce Modranka sa k povstaleckým vojakom pridali, ako uvádza miestna kronika, 18 mládenci, ktorí sa však „po rôznych intervaloch vracali domov.“⁹⁶

V deň odchodu na stredné Slovensko znepokojovali vojakov pozorovacie lietadlá letiace nad mestom, preto i rozkaz na presun, ktorý dostala posádka o 14.15, bol pre mužstvo

⁹³ ŠAP Trnava, f. OÚ v Trnave 1923-1944, 179, D1-1181/1944, správa prezídia Ministerstva vnútra župným a okresným úradom.

⁹⁴ Spomienky Ľ. Hubu (1920, Nemčice). Osobný archív autora.

⁹⁵ BIELIK, P.: Povstanie 1944 – legendy a skutočnosť. *Kultúra*, č. 13-14, 25. 8. 2004, s. 5.

⁹⁶ Archív MO, OVO „255“, f. č. 6, 267, Kronika obce Modranka.

uvoľnením z obrovského napätia, ktoré muselo zažívať.⁹⁷ Pre tento prípad disponovala trnavská posádka viacerými cyklistickými a motocyklistickými spojkami, ktoré spolu s osádkami pôšz z radov vojakov „nedoručili včas rozkaz pre veliteľov obranných úsekov na opustenie postavení a vykonanie presunu“,⁹⁸ čím „vznikla neprehľadnosť v počte jednotiek a ťažkosti pri organizovaní presunu“. Podľa dobových odhadov šlo asi o 400 mužov,⁹⁹ z ktorých veľká časť sa ani dodatočne k povstalcom nepridala a odišla domov. Pre nedostatok času nebolo totiž možné preveriť dodanie rozkazov a preto miestne jednotky najmä na vysnutých obranných postaveniach „museli viesť nerovný boj s fašistickými jednotkami bez znalosti situácie a velenia“¹⁰⁰ a buď sa rozutekali, alebo sa vzdali a len malá časť odišla za materskou posádkou. V tomto ohľade je zaujímavé svedectvo spomenutého L. Hubu, ktorý mal so skupinkou vojakov strážiť železničnú trať od Bratislavy: „Bolo to blízko trate a tam dotlačili vagón s poviazanými nemeckými dôstojníkmi a čakali, že vlak od Bratislavy do nich narazí a my ich postrieme. No ale jak sme tam my čakali, vlak furt nešiel. Pozrieme sa na hodinky – jedna hodina bola. A dôstojníci všetci boli fuč – potratili sa! Až potom jeden rotmajster prišiel za nami a hovorí: „Chlapci, čo tu čakáte, však Nemci sú už v Trnave. Oni prišli poľom!“ Tak reku – čo my tu budeme čakať, poďme! Ale 50 vojakov nás bolo. Šli sme cez park a na hlavnej križovatke už stál Nemec, díval sa na nás, no ale prešli sme. Dívali sme sa – spoza Invalidovne, z posádky sa to už všetko valilo, utekali vojaci neorganizovane. Ja myslím, že väčšina trnavskej posádky sa jednoducho rozutekala a len časť odišla do povstania.“¹⁰¹ Pri tom treba len dodať, že jeho názor o „chaose“ medzi vojakmi nie je ojedinelý.

⁹⁷ ČORDÁŠ, M.: Spomienky na povstaleckú Trnavu. In: MAREK, J. a kol.: *SNP 1944 - 1994*. Trnava : HDK pri OV SZPB V Trnave, 1994, s. 9.

⁹⁸ Tamže.

⁹⁹ SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 19, s. 24.

¹⁰⁰ ČORDÁŠ, M.: *Spomienky...*, s. 9.

¹⁰¹ Spomienky L. Hubu. Osobný archív autora.

Okrem obranných úloh posádka vykonávala viaceré úlohy, ktoré si vyžiadali prítomnosť desiatok, možno i stoviek mužov. Nakoľko povolávanie záložníkov do zbrane sa na dedinách robilo samostatne, vyžiadalo si časť mužstva, ktoré sa od večerných hodín snažilo povolať všetkých dostupných záložných vojakov z okolia Trnavy. V rámci okresu takisto pôsobili skupiny, ktoré zatýkali význačnejších nemeckých občanov. Napr. v Smoleniciach 30. augusta 1944 operovala skupinka vojakov trnavskej posádky, ktorí mali za úlohu zaistiť miestnych občanov nemeckej národnosti a autobusom ich odvieť do Trnavy. Vyslaná hliadka obsadila poštu, žandársku stanicu, avšak zatkla len riaditeľa chemickej továrne Ing. Viktora Wognára, nakoľko po obdržaní správy o odsune trnavskej posádky smerom na Hlohovec odišla autobusom smerom na Horné Orešany.¹⁰² V čase odchodu takisto v dôležitých podnikoch v Trnave držalo službu niekoľko desiatok vojakov. V samotnom Coburgu ich bolo 30, na ktorých sa v rýchlosti takmer pozabudlo, nebyť toho, že sa niekoľkí vojaci vrátili do závodu zrekvirovať v ňom uložený benzín.¹⁰³ Súhrou viacerých faktorov sa tak stalo, že do povstania sa nestihlo zapojiť, resp. doň ani neodišlo, niekoľko sto vojakov. K tomu treba prirátat ešte aj slabú kryciu jednotku pod velením npor. Šomského, ktorá zostala v kasárňach¹⁰⁴ a neskôr bola odzbrojená nemeckým vojskom. Ako upozorňuje situačná správa žandárskej stanice adresovaná okresnému úradu z 2. októbra 1944 „časť dôstojníkov, gážistov b. h. tr. a mužstva zostala však v Trnave“.¹⁰⁵ Aj v dobových záznamoch je badateľná značná nejednotnosť vo výklade počtu vojakov odchádzajúcich z Trnavy na stredné Slovensko. Tzv. povstalecká kronika mesta Trnavy z augusta 1945 udáva počet asi 2 500 mužov¹⁰⁶. Postupne však v historiografii

¹⁰² ŠAP Trnava, f. RH a KSČ, 2074, D1-1278/1944. ŠIMUNIČ, P.: c. d., s. 8.

¹⁰³ SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 24.

¹⁰⁴ VHA Trnava, ŠZ, spomienky A. Benku-Rybára, s. 9.

¹⁰⁵ ŠAP Trnava, f. RH a KSČ, D1-1278/1944, správa ŽS Okr. úradu 2. 10 1944.

¹⁰⁶ SNA, zb. SNP, 1381, k. 18, sp. 21, f. 1, s. 24.

začal dominovať – nevedno prečo – názor, podľa ktorého z mesta odišlo až 3 000 – 3 500 vojakov a asi 500 dobrovoľníkov.¹⁰⁷ Pri kritickom pohľade na zachované pramene však takýto počet nezodpovedá reálnemu stavu. Aj podľa prameňov, ktoré stáli na protipovstaleckých pozíciách je možné, že s posádkou odišlo z mesta do 400 – 500 civilných osôb, avšak, ako tvrdí situačná správa o udalostiach v okrese z 5. októbra 1944, v tom čase „z týchto však veľká časť sa už vrátila domov“.¹⁰⁸ Slová o menšom počte vojakov potvrdzujú aj vyjadrenia viacerých vtedajších príslušníkov trnavskej posádky, ktorí svorne tvrdia, že z mesta neodišli všetci vojaci, ale že „domov poodchádzali tí, čo boli z okolitých dedín“.¹⁰⁹ Väčšina posádky sa vraj rozutekala a len časť odišla do povstania.¹¹⁰ Pravde najbližší je azda výrok Václava Štefanského, ktorý tvrdí, že spolu s piešťanskými letcami a topoľčianskou posádkou, ktorej jedna batéria sa pridala na stranu povstania až po dlhšom váhaní, tvorili dohromady asi 2 000 mužov, relatívne dobre vyzbrojených a vystrojených a v podstate aj motorizovaných.¹¹¹ Pre objektivnosť treba ešte dodať, že s takýmto stavom treba rátať pravdepodobne až v rámci nasadenia

¹⁰⁷ Podľa Benku-Rybára na otázku „kto odišiel“ sa dá odpovedať veľmi jednoducho: „Vyše 3000 mužov prezenčne slúžiaceho mužstva, záložníkov, zmobilizovaných a asi 500 dobrovoľníkov v plnej výzbroji a výstroji. (*Trnavská posádka...*, s. 11.) Ľudovít Žvach tvrdí, že odchod z Trnavy „prebiehal rýchle a disciplinovane. Pochodový prúd tvorilo 3 500 vojakov a dobrovoľníkov, 48 nákladných áut, 23 osobných áut, 130 vozov s kónským záprahom, 60 jazdeckých koní, 137 bicyklistov a 11 poľných kuchýň. Spomienky na SNP stále živé. In: *Protifašistický odboj v okrese Trnava*, s. 104 – 105. Aj J. Jablonický uvádza, že posádku opustilo asi 3 000 mužov. *Povstanie bez legend*, s. 226.

¹⁰⁸ ŠAP Trnava, f. RH a KSC, D1-1278/1944, situačná správa o udalostiach v okrese Sekretariátu Ministerstva vnútra z 5. októbra 1944.

¹⁰⁹ Spomienky Antona Konečného (1920, Moravany). Osobný archív autora.

¹¹⁰ Spomienky Ľ. Hubu. V podobnom duchu sa vyjadril aj známy trnavský historik Hadrián Radványi, mimochodom tiež vtedajší vojak trnavskej posádky. V čase jej odchodu do povstania sa nachádzal v okrajových častiach mesta, pričom aj on údaj o 3 000 mužoch považuje za značne prehnany. Spomienky H. Radványiho (1919, Spišská Kapitula). Osobný archív autora.

¹¹¹ ŠTEFANSKÝ, V.: c. d., s. 75.

na strednom Slovensku. To by potvrdzoval aj fakt, že v priestore Žarnovice, kam trnavská posádka dorazila 1. septembra 1944, došlo k jej reorganizácii na tri prápory: „Jeden prápor, pozostávajúci z mladých dobrovoľníkov, bol odoslaný do Budče, kde sa mal podrobiť potrebnému vojenskému výcviku. Druhý prápor bol presunutý do bojového úseku Handlová-Prievidza... Prápor dostal krycie meno Kremeň a jeho veliteľom bol kapitán Pavol Čellár. Tak po reorganizácii trnavskej posádky zostal jediný samostatný prápor s krycím menom Dunaj“.¹¹² Aj keby sme akokoľvek ráтали, z troch práporov získať číslo viac ako 3 000 mužov by nebolo možné.¹¹³

I keď netreba umenšovať hrdinské činy tých, ktorí vytrvali a do povstania sa zapojili, treba dodať, že to svedčí buď o výrazne nižšom počte vojakov či dobrovoľníkov odchádzajúcich z Trnavy, alebo o veľkom počte dezercii v radoch posádky. Ďalej, ako už bolo vyššie povedané, nie všetci, ktorí z trnavských kasární vyšli, sa na povstalecké územie aj dostali. Domnievam sa, že ako jedno, tak i druhé zohralo úlohu na tom, že nenastúpila na boj proti nepriateľovi ako celok, ale v oveľa nižšom počte, než tradične deklarovaných 3 500 bojovníkov.¹¹⁴

Počas samotného presunu do Žarnovice sa udialo ešte viacero zaujímavých udalostí, ktoré by si taktiež zaslúžili hlbšiu historicko-kritickú analýzu. Ide najmä o vzťah okolitých posádok k povstaniu a tým pádom aj k trnavským povstalcem, ktorý determinoval celé pôsobenie posádky v prvých dňoch odboja. Po neúspechu u sereďskej, hlohoveckej, no najmä nitrianskej posádky sa obrana Váhu stala bezpredmetnou, nakoľko bola postavená na

¹¹² ŽVACH, Ľ.: c. d., s. 105.

¹¹³ Napr. samostatný prápor piešťanských letcov „Haluzický“ mal okolo 400 mužov. Pozri Žije v našich spomienkach – Ivan Haluzický. In: *Trnavská posádka a piešťanskí letci v SNP*, s. 41. Približná veľkosť jedného trnavského práporu mohla byť 400 – 600 mužov. Aj keby sme brali hornú hranicu – 600 mužov, pri troch práporoch dospejeme sotva k polovici tradične opisovanej cifry 3. 5 tisíce mužov.

¹¹⁴ Mýtický údaj 3 500 bojovníkov sa dostal dokonca aj na pamätnú tabuľu na priechelí súčasného Vojenského historického archívu.

predpoklade, že okolité posádky vypomôžu, hlavne delostrelectvom.¹¹⁵

Do Trnavy, ktorú posádka opustila, prišlo medzi 15.-17. hodinou nemecké vojsko, ktoré obsadilo vojenské kasárne a zaistilo zbrane, strelivo, výstroj, výzbroj a uskladnené zásobovacie produkty v kasárňach.¹¹⁶ Vojsko v meste zostalo a jeho veliteľ nariadil vykonať rôzne opatrenia, medzi ktoré v prvom rade patrilo nariadenie odovzdať pod trestom smrti všetky zbrane. Bola ustanovená záverečná hodina, zakázané spolčovanie ľudí a nechal tiež odzbrojiť vojakov, ktorí zostali v Trnave. Neskôr vydal rozkaz, aby sa všetci vrátili do svojho predošlého povolania.¹¹⁷ Vcelku však možno povedať, že prípravy, ako aj odchod do povstania civilné obyvateľstvo v meste výraznejšie nezasiahol. Ba ani príchod nemeckého vojska výraznejšie nezmenil dovtedajší život. Tento plynul, až na niektoré obmedzenia, ďalej v zabehnutých koľajách.

Aj keď neskôr sa trnavskí povstalci nevyhli viacerým problémom či zlyháním, treba oceniť, že posádke sa podarilo – prakticky ako jedinej na západnom Slovensku – dostať sa na povstalecké územie s výraznejšou časťou svojho mužstva. Zároveň však treba dodať, že nie v tom počte a s takou spontánnosťou, ako to bolo postulované v starších historických prácach.

Autori, ktorých snahou je isté udalosti umelo prikrášľovať či nafukovať, by si mali uvedomiť, že história nie je čierno-biela a netreba poukazovať len na jej svetlé stránky, ale je potrebné písať aj o tom, čo nie je vždy všetkým príjemné. Zamŕčovanie takýchto vecí by totiž bolo neúctou voči historickej pravde, a v konečnom dôsledku aj voči tým, ktorých činy sa snažili osláviť.

¹¹⁵ ŠIMUNIČ, P.: c. d., s. 10.

¹¹⁶ ŠAP Trnava, f. RH a KSČ, D1-1278/1944, správa ŽS Okr. úradu 2. 10. 1944.

¹¹⁷ ŠAP Trnava, f. RH a KSČ, D1-1278/1944, situačná správa o udalostiach v okrese Sekretariátu Ministerstva vnútra v Bratislave z 5. 10. 1944.

MICHAL SCHVARC
**HEIMATSCHUTZ – MEDZI REALITOU A ILÚZIOU
(ORGANIZÁCIA A FORMOVANIE NEMECKEJ
DOMOBRANY)**

V priebehu rokov 1937 – 1945 sa v rámci Karpatonemeckej strany – Karpatendeutsche Partei (KdP) resp. Nemeckej strany – Deutsche Partei (DP) sformovali 3 polovojenské formácie, ktoré na seba istým spôsobom kontinuálne nadväzovali. Prvá formácia KdP na Slovensku sa vytvorila začiatkom roku 1937.¹ Boli to tzv. *ordneri*. Ordnerské zbory tvorili príslušníci KdP, resp. SdP a turneri. Išlo tu o formácie, ktoré okrem svojho pôvodného určenia, ako ochrana verejných mítingov pred politickými protivníkmi, vystupovali na rôznych podujatiach SdP, resp. KdP ako polovojenské organizácie s nápadným vojenským vystupovaním, ako štafáž pri príchode funkcionárov strany, pred zástavami strany alebo podobizňami Konrada Henleina. Druhú predstavujú *Freiwillige Schutzstaffel* – Dobrovoľné ochranné zbory (FS), formujúce sa v lete 1938 ešte v rámci *Freiwilliger deutscher Schutzdienst* – Dobrovoľnej nemeckej ochrannej služby (FS).² Oddiely FS z veľkej časti tvorili bývalí ordneri, turneri a príslušníci ostatných športových spolkov a korporácií. FS aktívne vystupovali hlavne počas kritických marcových dní 1939 v Bratislave a úzko spolupracovali so znovuobnovenou Rodobranou a Hlinkovou gardou (HG).³ Po

¹ Státní ústřední archiv Praha (SUA Praha), fond (f.) SdP dodatky, kartón (k.) 1, KH 4, Správa F. Karmasina o činnosti KdP za február 1937.

² Stanovy *Freiwilliger deutscher Schutzdienst* schválilo Ministerstvo vnútra výnosom č. 29 507/1938 20. 4. 1938. SÚA Praha, SdP dodatky, k. 25; Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Policajné riaditeľstvo v Bratislave 1919 – 1945 (PR), k. 249, Mat 71/10 (KdP).

³ Počas marcových dní došlo k vyzbrojovaniu FS. Celú činnosť riadil W. Donath, krajiný veliteľ FS. Časť zbraní poskytli FS aj oddiel HG. V bratislavských uliciach demonštrovali obe polovojenské zložky svoju silu. Budova DP na Vajanského nábřeží (Kotva) sa stala útočiskom radikálnych

vyhlásení Slovenského štátu sa FS budovali podľa vzoru SA. FS mali byť „jedinou nositeľkou brannej výchovy nemeckej národnej skupiny“ a „vnútornou bojovou jednotkou a výchovným nástrojom hnutia“. Všetci politickí vedúci mali v budúcnosti vzísť z FS.⁴ Koncom roka 1939 získali FS právne zakotvenie a nadobudli rovnoprávne postavenie s HG.⁵ Členmi FS boli príslušníci mužského pohlavia nemeckej národnej skupiny vo veku 18 – 35 rokov, ktorí museli byť členmi strany. Každý príslušník FS musel preukázať „árijský pôvod“ spätne až po 3 generáciu svojich predkov.⁶ V roku 1942 mali FS 7 500 mužov⁷ začlenených do 7 sturmbannov⁸, ktoré zodpovedali územnému členeniu DP, pozostávajúceho zo 7 krajov. Ťažkosti pri organizovaní FS predstavoval neustály odliv mnohých mladých mužov na práce do Nemecka a neskôr vojenská služba v Zbraniach SS.⁹ Veliteľmi FS boli postupne Walter Donath, Heinz Riegler a Ferdinand Klug. V rámci FS sa vytvárali vybrané jednotky – Einsatztruppe der FS (ET), podriadené SS – Donau. ET sa postupne v FS stávala cudzím prvkom a prešla definitívne pod SS.¹⁰

V priebehu roku 1944 stavy FS klesali hlavne z dôvodu vykonávania vojenskej služby karpatských Nemcov v Zbraniach SS, ktorá bola zmluvne stanovená 7. 6. 1944 medzištátnou zmluvou medzi Slovenskom a Nemeckou ríšou. Na jej základe

ľudákov (skupina okolo J. Farkaša a J. Joštiaka) – členov Rodobrany, kde tlačili letáky vyzývajúce k vyhláseniu samostatnosti. Príslušníci FS rozširovali potom tieto letáky po Bratislave.

⁴ *Deutsche Stimmen*, 17. 6. 1939, s. 2.

⁵ Slovenský zákonník, vládne nar. s mocou zákona č. 311/1939 z 21. 12. 1939.

⁶ LIPTÁK, L.: *Franz Karmasin opäť na scéne*. Bratislava :VPL, 1962, s. 24.

⁷ Tamže.

⁸ SNA, f. DP125-27-1/72-76. Rozkaz Krajin. velenia FS O/25-42 14. 9. 1942.

⁹ K vojenskej službe karpatských Nemcov v Zbraniach SS: MELZER, R.: Wehrdienst der Karpatendeutschen in Waffen – SS von 1939 bis 1945. In: *Karpatenjahrbuch 1995*. Stuttgart 1994, s. 59 – 81.

¹⁰ MELZER, R.: *Erlebte Geschichte. Rückschau auf ein Menschenalter Karpatendeutschum. Teil 2: Von 1939 bis 1945 und wie es weiterging*. Viedeň : Karpatendeutsche Landsmanschaft in Österreich, 1996, s. 59 – 60.

mali prejsť slovenskí Nemci slúžiaci v slovenskej armáde do Zbraní SS.¹¹ Zmluvu však podpísali len vládni splnomocnení a jej ratifikácia sa odkladala. Napriek tomu dochádzalo k plneniu jej uznesení.¹² Do augusta 1944 slúžilo v Zbraniach SS, a to nielen na základe spomenutej medzištátnej zmluvy, ale i na báze kvázi „dobrovoľnosti“, 7 824 karpatských Nemcov.¹³ Vojenská služba v Zbraniach SS sa medzi časťou slovenských Nemcov stávala čoraz nepopulárnejšou, o čom svedčia viaceré prípady v Hauerlande, ale aj v dobšinskom okrese.¹⁴

Narastajúce aktivity partizánskych skupín a stupňujúca sa všeobecná protinemecká nenávisť, ku ktorej však prispelo svojim podielom aj proporčné spávanie sa vedenia DP, nedostatok mužov v FS a následné ochabnutie činnosti FS nútili vedenie DP hľadať nové modality organizovania paramilitantnej zložky strany, ktorá

¹¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes in Bonn (PA AA), Inl. II. g, 268, E 402 665 – 403 007. Pred týmto aktom sa slovenskí Nemci hlásili do Zbraní SS väčšinou na základe „dobrovoľného donútenia“.

¹² MELZER, R.: *Wehrdienst...*, s. 73 – 74.

¹³ Archív Múzea Slovenského národného povstania (AMSNP), f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. I 149 (pôvodne National Archives of United States Washington (NAUS Washington), Rf SS T 175, roll 540), Súpis stavu vlastných jednotiek Heimatschutz a stav odvelených a prevelených k iným jednotkám. Január 1945.

¹⁴ Štátny archív v Nitre, pobočka Bojnice (ŠAP Bojnice), f. Okresný úrad (OÚ) v Prievidzi, k. 77, I 671/42 prez.; Štátny archív v Banskej Bystrici (ŠABB), f. Pohronská župa II 1940 – 1945 (PŽ II), k. 22, III. d 4 559/42 prez., Správa okr. náč. v B. Bystrici o pol. pomeroch za december 1942, Správa okr. náč. v Kremnici o pol. pomeroch za december 1942; k. 32, III. d 600/43 prez., Správa okr. náč. v Dobšinej o národnostných skupinách za január 1943, Správa okr. náč. v Kremnici o pol. pomeroch za január 1943; k. 32, III. d 982/43 prez., Správa okr. náč. v Kremnici o pol. pomeroch za február 1943; k. 46, III. d 589/44 prez., Správa okr. náč. v Kremnici o pol. pomeroch za január 1944, III. d 1 886/44 prez., Správa okr. náč. v Kremnici o pol. pomeroch za máj 1944; III. d 2 190/44 prez., Správa okr. náč. v Kremnici o pol. pomeroch za jún 1944; III. d 2 462/44 prez., Správa okr. náč. v Kremnici o pol. pomeroch za júl 1944; MELZER, R.: *Wehrdienst...*, s 64 – 65.

by dozerala na bezpečnosť nemeckých sídelných oblastí¹⁵ pri množiacich sa partizánskych akciách. Zvlášť ohrozené v tomto ohľade boli oblasti Hauerlandu a Spiša.

O založení novej organizácie – Domobrany – Heimatschutz (HS) sa rozhodlo na zasadnutí rozšíreného Hlavného vedenia DP 25. júla 1944. Vodca „nemeckej národnej skupiny“ Franz Karmasin poveril organizovaním HS krajinského veliteľa FS SS – Untersturmführera F. Kluga. Vedeniu DP sa uniformy FS na vykonávanie bezpečnostných úloh nezdali vhodné, preto sa chcelo obrátiť so žiadosťou o nové uniformy na Volksdeutsche Mittelstelle – Ústredie nemeckých národných skupín (VOMI).¹⁶ Rozhodnutie vytvoriť HS vyplynulo z dohody vedenia DP s nemeckým vyslanectvom v Bratislave a VOMI.¹⁷ F. Karmasin oboznámil s touto skutočnosťou J. Tisa, A. Macha a F. Čatloša. Okrem toho F. Karmasin požiadal VOMI o predloženie žiadosti Hlavnému úradu SS ohľadom zaradenia príslušníkov HS ako dobrovoľníkov Zbraní SS a ich začlenenia pod dôstojníka pre

¹⁵ Slovenskí Nemci žili v troch jazykových ostrovoch: Bratislava a okolie, kremnicko – pravnianska oblasť – tzv. Hauerland, Horný a Dolný Spiš – celkove 155 000 osôb podľa sčítania ľudu v roku 1930.

¹⁶ AMSNP , f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 017 (pôv. Bundesarchiv Koblenz, R 70 Slowakei/77), Zápisnica zo zasadnutia rozšíreného Hlavného vedenia DP z 25. 7. 1944.

¹⁷ Volksdeutsche Mittelstelle (VOMI): VOMI vznikla 9. 12. 1936 ako centrála pre koordináciu práce s nemeckými menšinami v zahraničí. Jej vedúcim bol od 1. 1. 1937 Werner Lorenz, od roku 1938 podliehajúci priamo H. Himmlerovi. Získavala etnických Nemcov pre myšlienku národného socializmu a presadzovala napĺňanie cieľov Hitlerovej zahraničnej politiky (napr. sudetská kríza). Od roku 1939 organizovala VOMI presídľovanie nemeckých menšín zo zahraničia do Nemecka, preverovala rasovú a politickú spôsobilosť etnických Nemcov a vyberala cudzincov vhodných na ponemčenie. Od júna 1941 samostatný úrad SS. K problematike VOMI: LUMANS, V. O.: *Himmlers Auxiliaries. The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe*. Londýn 1993; JACOBSEN, H. A.: *Nationalsozialistische Aussenpolitik 1933 – 1938*. Frankfurt nad Mohanom – Berlín 1968, s. 234 – 245.

sociálne zabezpečenie Zbraní SS.¹⁸ Ďalším opatrením F. Karmasina na zvýšenie údernosti, zlepšenia a zjednodušenia organizácie DP, bolo vytvorenie užšieho výboru v Hlavnom vedení DP, ako poradného zboru koncom júla 1944.¹⁹ Na zasadnutí Hlavného vedenia DP 14. augusta 1944 F. Karmasin referoval o akciách partizánskych skupín a naliehal na formovanie jednotiek HS. Rozhodlo sa, že základ HS budú tvoriť príslušníci Kriegerbundu a FS.²⁰ Okrem toho F. Karmasin žiadal Hlavný veliteľský úrad SS o uvoľnenie karpatonemeckých príslušníkov Zbraní SS pre potreby „nemeckej národnej skupiny“.²¹ Vedenie DP a krajinské velenie FS sa snažilo o doplnenie výzbroje zo zbrojovky v Považskej Bystrici.²² Napriek týmto opatreniam organizovanie HS do vypuknutia SNP veľmi nepokročilo.

Vyhlásenie SNP spôsobilo, že nemecké sídelné oblasti Hauerland a Spiš zostali odrezané od bratislavského vedenia DP. To, v snahe pomôcť hlavne nemeckým obciam v Hauerlande, nachádzajúce sa na povstaleckom území, podniklo cestu do kremnicko – pravnianskej oblasti. Kolónu bratislavskej jednotky HS *Standarte Feldhernhalle*, v ktorej bol aj F. Karmasin spolu s legačným radcom nemeckého vyslanectva v Bratislave Hansom Gmelinom, veliteľom HS F. Klugom a krajinským vodcom DJ Matthiasom Lenhardom, prepadla 30. augusta 1944 pri Zlatých

¹⁸ *SNP. Nemci a Slovensko.* (Zost. V. PREČAN). Bratislava : Epoque, 1971, s. 153; (SNP-NaS) *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933 – 1947. Dokumentensammlung. Acta occupationis Bohemiae et Moraviae.* (Zost. V. Král). Praha : Orbis, 1964, s. 527.

¹⁹ AMSNP , f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 017. Správa SS – Hauptsturmführera Böhrscha oddeleniu III B RSHA SS – Standartenführerovi Ehlichovi z 27. 7. 1944 a 1. 8. 1944. Členmi užšieho výboru Hlavného vedenia DP boli Hans Friedl, Hugo Abt, Sigmund Keil, Karl Hauskrechta a Ferdinand Klug. Štatút odborných poradcov mali Eugen Reisinger a Alfred Ziffer.

²⁰ SNA, f. Národný súd (NS), Tn ľud 17/47 Franz Karmasin, mikrofilm II. A. 944, Zápisnica zo zasadnutia Hlavného vedenia DP zo 14. 8. 1944. Na zasadnutí veliteľ HS F. Klug uviedol, že na vytvorenie HS v Bratislave potrebuje 100 mužov z Kriegerbundu.

²¹ SNA, f. F. Karmasin 116 – 26 -3/1.

²² LIPTÁK, E.: c. d., s. 54.

Moravciach pravdepodobne časť jednotky trnavskej posádky, presúvajúca sa na povstalcami ovládané územie. Pri prestrelke zahynul F. Klug a F. Karmasin sa vrátil do Bratislavy.²³

Kým v Hauerlande sa jednotky HS nepodarilo sformovať, na Spiši bola situácia iná a HS sa vytváral spontánne z príslušníkov FS.²⁴ Až príchodom SS – Obergruppenführera a generála Zbrani SS a šéfa Hlavného úradu SS Gottloba Bergera, ktorý bol poverený velením akcie na potlačenie SNP²⁵ a prevzal funkciu nemeckého veliaceho generála na Slovensku sa definitívne ustanovilo organizovanie HS. G. Bergera viedli k tomuto kroku hlavne pragmatické dôvody. V snahe šetriť vlastné sily, mali byť bojaskopní slovenskí Nemci po rýchlej porážke povstania nasadení proti partizánom. Z titulu svojej funkcie nemeckého veliteľa na Slovensku a po dohode s nemeckým vyslanectvom v Bratislave vydal 2. septembra 1944 rozkaz na vytvorenie Nemeckej domobrany na Slovensku. Prezident J. Tiso s vytvorením HS súhlasil.²⁶ Podľa vydaného rozkazu G. Bergera z 2. septembra podliehali brannej povinnosti v HS všetci príslušníci nemeckej menšiny vo veku 16 – 50 rokov schopní vojenskej služby. Veliteľ HS mal určiť G. Berger na návrh F. Karmasina. Úlohou HS na základe rozkazu bola ochrana uzavretých nemeckých sídelných oblastí a zriadenie a nasadenie HS v oblastiach s rozptýleným osídlením²⁷ mal upravovať osobitný rozkaz. Evidencia a vydávanie vojenských knížiek bola v kompetencii Doplňovacieho veliteľstva SS Slovensko. Zaopatrenie a sociálna starostlivosť o rodinných príslušníkov

²³ SNA, f. F. Karmasin 116 – 25 – 2/131; SUŠKO, L.: *Slovensko v jeseni 1944. Edícia dokumentov.* (Rukopis.) Dok. č. 3; *Grenzbote*, 8. 9. 1944; *Deutsche Stimmen* 9. 9. 1944; KOVÁČ, D.: *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871 – 1945)*. Bratislava : Veda, 1991, s. 194; LIPTÁK, Ľ.: c. d., s. 55.

²⁴ *SNP-NaS*, s. 193; MELZER, R.: *Erlebte Geschichte*, s. 444.

²⁵ *SNP-NaS*, s. 191.

²⁶ PA AA, Inl. II. g 267, 393 261; *SNP-NaS*, dok. č. 117, s. 231.

²⁷ Oblasti s malým podielom nemeckého obyvateľstva s väčšinovým slovenským.

vyplývali z ustanovení vyššie uvedenej nemecko-slovenskej medzištátnej dohody. O výzbroji a výstroji mal vydať G. Berger ďalší rozkaz.²⁸ Ešte v ten istý deň sa F. Karmasin stretol s inšpektorom Doplňovacej inšpekcie SS Juhovýchod SS – Obersturmbannführerom Letschom, aby prerokoval ďalšie detaily vo veci zriadenia HS. Dohodlo sa, že povolávanie do HS sa uskutoční prostredníctvom Doplňovacieho veliteľstva SS Slovensko na návrh vedenia „nemeckej národnej skupiny“ a bojaskopní muži nemali byť podrobení prehliadke, ale mali byť len zaevidovaní. Na základe tejto dohody spadalo do Karmasinovej kompetencie právo vymenovať veliteľa a štáb HS, ako aj miestnych veliteľov. S vytvorením HS sa malo začať v Bratislave a okolí so stavom 500 mužov, vzhľadom na izolovanosť Hauerlandu a Spiša. Finančné zabezpečenie mal F. Karmasin konzultovať s nemeckým vyslanectvom v Bratislave.²⁹

Už nasledujúci deň, 3. septembra 1944, vydal G. Berger dodatok k svojmu rozkazu, podľa ktorého bola HS podriadená jemu a za veliteľa vymenoval F. Karmasina s nariadením vytvoriť štáb HS. Rozkaz nariaďoval podchytenie všetkých príslušníkov nemeckej menšiny schopných brannej služby, ich výcvik a nasadenie na zabezpečovacie, ochranné a obranné úlohy. V HS nemalo platiť žiadne oslobodenie a mali byť povolaní dovtedy odmietnutí alebo oslobodení záložníci. Piaty bod rozkazu nariaďoval Doplňujúcemu veliteľstvu SS Slovensko prostredníctvom Doplňovacej inšpekcie SS Juhovýchod predkladať G. Bergerovi dvakrát mesačne prehľad o stave HS, rozčlenený podľa dôstojníkov, poddôstojníkov a mužstva, oddelene podľa ročníkov (ročníky 1908 a mladšie a 1907 a staršie).³⁰ HS mal pomáhať okrem iného aj Bezpečnostnej polícii ako pomocná polícia.³¹

²⁸ PA AA, Inl. II. g 267, fólia 393 262; ; *SNP-NaS*, s. 231.

²⁹ PA AA, Inl. II. g 267, fólia 393 263; ; *SNP-NaS*, dok. č. 117, príl. č. 2, s. 232.

³⁰ PA AA, Inl. II. g 267, fólia 393 264; ; *SNP-NaS*, dok. č. 117, príl. č. 3, s. 232.

³¹ SUŠKO, L.: c. d., dok. č. 13.

Rozkaz na vyzbrojenie nemeckej menšiny vydal G. Berger už 1. septembra 1944. Zbrane dalo k dispozícii Ríšske ministerstvo pre zbrojenie a vojnovú výrobu.³² Toto nariadenie bolo v súlade s prijatím najdôležitejších opatrení potrebných na udržanie poriadku, ktoré sa prijali na porade vedúcich Pohotovostnej skupiny H Bezpečnostnej polície (SiPo) a Bezpečnostnej služby (SD) 2. septembra v Bratislave.³³ Posledným organizačným zásahom G. Bergera do HS bolo jeho nariadenie z 15. septembra 1944, v ktorom potvrdil F. Karmasina ako veliteľa HS a za inšpektora pre HS vymenoval SS – Obersturmbannführera Thumsera. Do jeho kompetencie spadala organizácia a vojenský výcvik HS.³⁴ Organizovanie HS však vo väčšej miere spočívalo na F. Karmasinovi. Ten sa snažil udržať svoj vplyv aj na formovanie HS na Spiši. Ohrozený sa cítil byť predovšetkým svojvoľným konaním Sigmunda Keila na Dolnom Spiši, ktorý bez konzultácie s vedením DP v Bratislave organizoval HS v okolí Nižného Medzeva v súčinnosti s nemeckými jednotkami z Maďarska.³⁵ Tunajší Nemci boli nečinnosťou vedenia DP znepokojení. Oddiely HS totiž nepredstavovali prakticky žiadnu bezpečnostnú záruku, pretože neprešli dostatočným vojenským výcvikom. Počítalo sa zo zásahom z Maďarska. S. Keil dokonca vo veci intervenoval u nemeckého vyslanca v Budapešti Edmunda Veesenmayera.³⁶

Po týchto udalostiach sa F. Karmasin rozhodol zakročiť. HS vyhlásil za jedinú ozbrojenú zložku pre celú nemeckú menšinu na území Slovenska a za veliteľa HS na Hornom Spiši vymenoval krajského vedúceho DP Arpáda Reicha a na Dolnom Spiši krajského tajomníka DP kraja Dolný Spiš Karla Küffera a nie krajského vedúceho S. Keila. Tunajšie oddiely HS disponovali

³² Tamže, dok. č. 8.

³³ *SNP-NaS*, dok. č. 102, s. 204 – 205.

³⁴ SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 993, fólia 9 413 141.

³⁵ SNA, f. Národný súd (NS), Tn Iud 46/45 Sigmund Keil, mikrofilm II. A. 871; LIPTÁK, L.: c. d., s. 55 – 57.

³⁶ *SNP-NaS*, dok. č. 144, s. 276.

ľahkým a ťažkými pechotnými zbraňami pochádzajúcimi zo skladov slovenskej armády. Keilovo počínanie bolo kvalifikované ako „ohrozenie jednoty národnej skupiny“.³⁷ Ríšski Nemci aj napriek chybám naďalej podporovali F. Karmasina. S. Keil napokon doplatil na svoje konanie odvolaním z postu krajského vedúceho DP.³⁸ Rovnako dopadol aj A. Reich.³⁹

Príchod nového nemeckého veliteľa na Slovensku SS – Obergruppenführera a generála polície Hermanna Höfleho znamenal ďalšie kompetenčné spory vo veci HS s F. Karmasinom. Spor sa týkal predovšetkým ďalšieho povolávania karpatských Nemcov do Zbraní SS a ich uvoľňovania z HS, pričom sa F. Karmasin odvolával na rozkaz G. Bergera z 5. septembra, podľa ktorého Doplnovacie veliteľstvo Slovensko nemalo povolávať schopných mužov do Zbraní SS, ale do HS.⁴⁰ Ďalej sa Höflemu sťažoval, že Náhradné veliteľstvo požaduje od vedenia DP zoznam všetkých dôstojníkov za účelom ich povolania. Nevyjasnenou zostávala otázka dovolenkujúcich príslušníkov Zbraní SS, a to aj napriek ich zaradeniu k HS. F. Karmasin žiadal H. Höfleho prijať také opatrenia, ktoré by mu umožňovali plne disponovať s jednotkami HS.⁴¹

Inšpektor pre HS SS – Obersturmbannführer Thumser taktiež principiálne presadzoval evidenciu povolancov do HS prostredníctvom Náhradného veliteľstva Slovensko. Kým ročníky 1904 a staršie mali byť evidované len kartotečne, tak z mladších ročníkov sa mali vytvárať formácie HS. Tieto sa mali využiť predovšetkým na bezpečnostné úlohy. V rámci HS sa plánovalo vytvoriť jeden bojový prápor, ako politickú a vojenskú základňu

³⁷ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (Pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Správa veliteľa Pohotovostnej skupiny H SiPo a SD veliteľovi Bezpečnostnej polície Krakov, Bratislava 14. 9. 1944.

³⁸ SNA, f. F. Karmasin 116 – 24 – 5/198.

³⁹ SNA, f. F. Karmasin 116 – 24 – 5/198.

⁴⁰ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (Pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), List F. Karmasina H. Höflemu z 2. 10. 1944.

⁴¹ A MSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (Pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), List F. Karmasina H. Höflemu z 2. 10. 1944.

nemeckej menšiny. S týmto návrhom však nesúhlasil náčelník štábu nemeckého veliteľa na Slovensku pplk. Uechtritz. Celá záležitosť sa mala vyriešiť za prítomnosti vedúceho VOMI SS – Obergruppenführera Wernera Lorenza.⁴² Na porade 9. októbra 1944 v Bratislave, ktorej sa zúčastnili W. Lorenz, H. Höfle a F. Karmasin sa uznieslo na nasledujúcich ustanoveniach: 1) F. Karmasin zostal vrchným veliteľom HS. Vojenský výcvik zostal v právomoci inšpektora HS Thumsera a vojenské a taktické velenie HS prešlo pod nemeckého veliteľa na Slovensku. 2) Príslušníci HS mali dostať vojenské knižky a od dňa povolania spadali pod zabezpečenie a starostlivosť Zbraní SS. 3) Príslušníci HS nesmeli byť nasadení mimo územia Slovenska. Inšpektor Doplnovacej inšpekcie SS Juhovýchod nemal právo povolať odvedených do Zbraní SS. Túto požiadavku mal definitívne určiť W. Lorenz s vedúcim Náhradnej inšpekcie Juhovýchod vo Viedni.⁴³ Po vyjasnení kompetencií sa F. Karmasin snažil podriadiť si jednotky HS na Spiši. Tunajšie formácie HS, označované ako Deutscher Selbstschutz Zips – Nemecká sebaochrana Spiš, podliehali

⁴² SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 993, fólia 9 413 157.

Lorenz, Werner (1891 – 1974): Prvej svetovej vojny sa zúčastnil ako dôstojník jazdeckva a pilot. Po skončení vojny slúžil do júna 1919 u pohraničnej stráže, potom pôsobil ako poľnohospodár. V roku 1929 vstúpil do NSDAP, roku 1931 do SS. V novembri 1933 povýšený do hodnosti SS – Gruppenführer. V rokoch 1934 – 1937 veliteľ Vrchného okruhu SS Sever. Od januára 1937 vedúci VOMI. Od októbra 1939 podriadený H. Himmlerovi. Od júna 1941 vedúci samostatného úradu SS VOMI. V roku 1943 povýšený do hodnosti SS – Obergruppenführer. Po vojne krátko internovaný vo Veľkej Británii. Dňa 10. 3. 1948 odsúdený v Norimbergu na 20 rokov väzenia, v roku 1951 trest znížený na 15 rokov a na jar 1955 prepustený. Ako vedúci VOMI bol Lorenz zodpovedný za presídlenie zahraničných Nemcov a nemeckých menšín do Nemecka, ako aj za ponemčenie detí, predovšetkým Poliakov a Slovincov.

⁴³ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (Pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), IC 56/44, Správa o rokovaní W. Lorenza a H. Höfleho v prítomnosti F. Karmasina z 9. 10. 1944; *SNP-NaS*, C – Pohotovostná skupina H SiPo a SD RSHA v Berlíne. Súbor ďalekopisných hlásení o nálede obyvateľstva, politickej a hospodárskej situácii na Slovensku. Ďalekopis č. 583, s. 596 – 597.

Wehrmachtu. Muži nedostávali žold, rovnako otázna bola aj sociálna starostlivosť a rodinná výpomoc. Príčina tohto stavu tkvela v nevyriešenom statuse jednotiek.⁴⁴ V októbri 1944 prešli príslušníci spišského HS pod evidenciu Náhradného veliteľstva SS Slovensko v Bratislave a tým spadali aj tieto jednotky pod velenie F. Karmasina.⁴⁵ Aby si zabezpečil vplyv na dianie na východnom Slovensku vyslal do Prešova svojho splnomocnenca Dr. Ludwiga Dollmanna.⁴⁶

V druhej polovici októbra 1944 sa rozhodlo o používaní označenia SS – Heimatschutz. Tento krok sa odôvodňoval zo strany ríšskych miest zabezpečením veliteľského vplyvu SS na HS. O začleňovaní jednotiek SS – HS k väčším formáciám sa malo rozhodnúť neskôr.⁴⁷ Za zmienku stojí spomenúť, že do HS mali byť povolávaní aj ríšski Nemci zdržujúci sa na území Slovenska.⁴⁸ Hospodársky poverenec VOMI hodnotil túto skutočnosť „ako výnimočne pozitívny jav“. Videl v nej možnosť prekonať izoláciu medzi slovenskou skupinou Zahraničnej organizácie NSDAP a nemeckou menšinou „v zmysle nemeckej jednoty v krajine“.⁴⁹ Ríšski Nemci tvorili v HS koncom roka 1944 samostatnú rotu.⁵⁰ Koncom roka F. Karmasin plánoval rozšíriť HS o mužov do 60 rokov a tým vytvoriť z HS organizáciu kopírujúcu ríšsky

⁴⁴ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (Pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Ďalekopis SD Krakov, č. 239 RSHA Berlín úrad III, IV, veliteľovi Pohotovostnej skupiny H SiPo a SD J. Witiskovi z 30.9. 1944.

⁴⁵ SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 993, fólia 9 413 162 - 163.

⁴⁶ Bundesarchiv Koblenz, f. R 70 Slowakei/97, Reorganizácia slovenskej správy na východnom Slovensku, Bratislava, 4. 10. 1944; SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 993, fólia 9 413 162 - 163.

⁴⁷ SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 993, fólia 9 413 162 - 163; AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (Pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), VS – Tgb. č. 835/44 g. Kdos, ďalekopis č. 03080 z 21. 10. 1944.

⁴⁸ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (Pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Dial'kový hovor s EK 14 z 25. 9. 1944.

⁴⁹ SNP-NaS., dok. č. 168, s. 333.

⁵⁰ SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 993, fólia 9 413 198.

Volkssturm.⁵¹ HS sa začal členiť na Allgemeiner Heimatschutz – Všeobecná domobrana (AHS) a SS – Heimatschutz (SS – HS).⁵² Do jednotiek SS – HS boli zaraďovaní muži ročníkov 1904 a mladšie, začleňovaní do rôz a práporov ubytovaných v kasárňach a nasadzovaných na bojové akcie, zaist'ovacie, bezpečnostné úlohy a asistujúcich pri evakuácii príslušníkov nemeckej menšiny. Za veliteľa týchto oddielov vymenoval F. Karmasin SS – Standartenführera Rudolfa Pilfouska.⁵³ V jednotkách AHS sa zaraďovali muži ročníkov 1903 a staršie konajúci službu v mieste bydliska, ale aj tí, ktorí boli dočasne oslobodení od služby v Zbraniach SS a v AHS. AHS mala plniť funkciu akejsi milície podobajúcej sa ríšskonemeckému Volkssturmu.⁵⁴ Prihlasovacia povinnosť do AHS sa týkala aj mužov evakuovaných zo Spiša a Hauerlandu.⁵⁵

Tieto zmeny súviseli s obnovením povolávania karpatských Nemcov do Zbraní SS. Podľa rozkazu ríšskeho vodcu SS Heinricha Himmlera z 11. januára 1945 mali byť ročníky 1910 a mladšie uvoľnené do Zbraní SS. Ročníky 1909 a staršie mali zostať na Slovensku v rámci HS.⁵⁶ Ďalšie pokyny pre prevelenie do Zbraní SS dostalo Doplňovacie veliteľstvo SS Slovensko 16.

⁵¹ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (Pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Prejav F. Karmasina na zhromaždení členov miestnych skupín DP v Bratislave v polovici decembra 1944.

⁵² *SNP-NaS*, dok. č. 216, s. 432; AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Súpis stavu vlastných jednotiek Heimatschutz a stav odvelených a prevelených k iným jednotkám. Január 1945.

⁵³ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Ďalekopis veliteľa SiPo Krakov, č. 21 937 RSHA Berlín ROEM 3 a 4, inšpektorovi Viedeň – skupina IV – SS – Obersturmbannführerovi Wanekovi a Pohotovostnej skupine H SiPo a SD z 28. 11. 1944.

⁵⁴ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Ďalekopis veliteľa SiPo Krakov, č. 21 937 RSHA Berlín ROEM 3 a 4, inšpektorovi Viedeň – skupina IV – SS – Obersturmbannführerovi Wanekovi a Pohotovostnej skupine H SiPo a SD z 28. 11. 1944.

⁵⁵ *Grenzbote*, 11. 2. 1945, 17. 2. 1945.

⁵⁶ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Denný rozkaz ríšskeho vodcu SS č. 220/45 z 11. 1. 1945.

januára 1945. Na základe týchto pokynov mal veliteľ Náhradného veliteľstva v súčinnosti s nemeckým veliteľom na Slovensku H. Höflem zabezpečiť okamžitý prevod príslušníkov HS, ročníky 1910 a mladšie do divízií Zbraní SS. Oslobodenie spod služby pre tieto ročníky 1910 – 1918 sa vzťahovalo len na najkrajnejšie prípady. Náhradné veliteľstvo malo zabezpečiť v čo najkratšom čase všetky prípravy na uvoľnenie spomenutých ročníkov z HS a ich odchod k záložným jednotkám Zbraní SS, ako aj okamžité odvody týchto ročníkov z Horného Spiša. Neodvedení branci týchto ročníkov mali byť evidovaní a odvedení pri záložných jednotkách vo Viedni. Všetky podklady ohľadom odvedených zasielalo Náhradné veliteľstvo do Viedne. Šéf Hlavného úradu SS G. Berger počítal s ukončením celej akcie do konca februára 1945.⁵⁷

Posledné zmeny v HS sa uskutočnili v polovici marca 1945. Štáb SS – HS navrhol nemeckému veliteľovi reorganizáciu HS. Cieľom tejto reorganizácie bolo využitie HS ako pohotovostných oddielov. Tejto skutočnosti bránili predovšetkým dva dôvody, a to územná viazanosť jednotiek na jednotlivé nemecké sídelné oblasti a sťažená možnosť vyhlásenia pohotovosti kvôli rozptylu síl v lokalite. Na odstránenie týchto ťažkostí sa navrhovalo zostavenie regulárnych jednotiek umiestnených v kasárňach. Tým sa malo zabrániť územnému rozptylu AHS. V ohrozených oblastiach to znamenalo disponovanie s pripravenými jednotkami, ktoré by do vyhlásenia pohotovosti AHS zachytili útok nepriateľa, resp. prekvapili ho útokom a tiež disponovanie s pohyblivou rezervou. Sila týchto jednotiek sa určovala na základe vojenskej situácie, úloh v kasárňach umiestneného HS, ako aj podľa stavu dôstojníkov, poddôstojníkov a mužstva. AHS mal plniť funkciu Volkssturmu. Velenie HS na

⁵⁷ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Denný rozkaz Doplnovacej inšpekcie SS Juhovýchod č. 43/45 zo 16. 1. 1945.

základe reorganizácie naďalej podliehalo F. Karmasinovi. O nasadení HS rozhodoval tak ako predtým H. Höfle.⁵⁸

V ďalšej časti štúdie zameriavam pozornosť na formovanie HS v nemeckých sídelných oblastiach, hlavne v Hauerlande, z nemeckého pohľadu najohrozenejšej oblasti, a na pomery v HS.

Ako som už vyššie uviedol, s budovaním jednotiek HS sa malo začať v Bratislave s počiatočným stavom 500 – 1 000 mužov.⁵⁹ Do bratislavského práporu HS boli zaraďovaní aj muži zo Spiša, ktorí ušli pred povstalcami na územie Generálneho gubernátu.⁶⁰ Na západnom Slovensku kontrolovanom Bratislavou, sa ďalšie jednotky HS formovali v Trnave a Trenčíne. V Trnave do HS narukovalo z 300 miestnych Nemcov 47 osôb.⁶¹ Trenčiansky oddiel HS mal k 15. októbru 1944 119 mužov, ktorí vykonávali pochôdzkovú a strážnu službu.⁶² Výcvik mužstva prevádzalo miestne Einsatzkommando 13 (EK 13). O nasadení oddielu rozhodoval jeho veliteľ.⁶³

Na Hornom Spiši sa jednotky HS začali formovať v čase vyhlásenia SNP. Dňa 2. septembra vytvorilo 6 rôt HS Deutscher Selbstschutz Zips o sile 1 847 mužov, z ktorých bolo ozbrojených bolo 1 468. Tieto formácie HS na rozdiel od západného Slovenska spadali do subordinácie Wehrmachtu. Akútnym problémom sa ukazoval nedostatok výstroje. Spočiatku príslušníci týchto jednotiek vykonávali službu v civilnom oblečení, neskôr koncom septembra 1944 v uniformách slovenskej armády s nemeckými výsostnými znakmi a straníckou páskou DP. Výcvik mužov nebol

⁵⁸ SNA, f. F. Karmasin 116 – 24 – 5/229 – 230.

⁵⁹ PA AA, Inl. II. g 267, 393 263; *SNP-NaS*, dok. č. 117, príl. č. 2, s. 232; SUŠKO, L.: c. d., dok. č. 13.

⁶⁰ *SNP-NaS*, dok. č. 117, s. 220.

⁶¹ SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 993, fólia 9 413 140. Na porovnanie – do HG v Trnave sa prihlásilo z 27 000 Slovákov len 15 – 20.

⁶² SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 993, fólia 9 413 163 – 164.

⁶³ SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 993, fólia 9 413 145.

postačujúci.⁶⁴ V októbri 1944 pôsobili na Spiši dva prápory HS. Veliteľmi boli Franz Stojan (Horný Spiš) a Ludwig (Dolný Spiš), obaja bývalí dôstojníci slovenskej armády nemeckej národnosti.⁶⁵

Najväčšie ťažkosti s formovaním HS mala DP v Hauerlande, ktorý sa do konca septembra 1944 nachádzal na povstaleckom území. Situácia sa zmenila príchodom bojovej skupiny Schill a EK 14 19. septembra do Nemeckého Pravna.⁶⁶ Hneď v ten deň došlo k zostaveniu HS pod velením Ambrosa Grossa, krajského tajomníka DP v Nitrianskom Pravne. Sila HS v tomto mestečku predstavovala spočiatku 200 mužov, vyzbrojených ukoristenými karabínami a ľahkými guľometmi. Podobne ako na Spiši aj tu sa prejavili problémy s ošatením HS – manov. K dispozícii boli len hnedé košeľe FS a stranícke pásky DP. Uniformovanie HS vychádzalo z potreby zabrániť zámene HS s partizánmi. Nasledujúci deň pricestoval do Nemeckého Pravna aj Karmasin s finančnými prostriedkami a potravinami pre HS a miestne nemecké obyvateľstvo. V jeho prítomnosti sa prebrala možnosť premiestnenia 200 HS-manov zo Serede do Nemeckého Pravna. Tunajší HS mal úzko spolupracovať s EK 14.⁶⁷

Postupom nemeckých jednotiek do hĺbky povstaleckého územia sa koncom septembra a začiatkom októbra 1944 postupne formovali oddiely HS i v ďalších obciach Hauerlandu. Vo Vrícku mal HS 194 mužov, v Gajdli 294, v Chvojnici 102, Brieští 70, Hadvige 68, Vyšehradnom 59, Cechu 30, Nemeckom Pravne 237, Tužine 169 a Solke 50. Celková sila HS v pravnianskej časti

⁶⁴ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (Pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Ďalekopis SD Krakov, č. 239 RSHA Berlín úrad III, IV, veliteľovi Pohotovostnej skupiny H SiPo a SD J. Witiskovi z 30. 9. 1944.

⁶⁵ SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 993, fólia 9 413 162 – 163.

⁶⁶ SNP-NaS, dok. č. 146, s. 278 – 280.

⁶⁷ SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 993, fólia 9 413 142; SNP-NaS, C – Pohotovostná skupina H SiPo a SD RSHA v Berlíne. Súbor ďalekopisných hlásení o nálade obyvateľstva, politickej a hospodárskej situácii na Slovensku. Ďalekopis č. 187, s. 578; SUŠKO, L.: c.d, dok. č. 108.

Hauerlandu predstavovala 1 273 mužov.⁶⁸ V Kremnici pozostával HS z 18 mužov,⁶⁹ v Sklenom zo 60,⁷⁰ v Hornej Štubni zo 40,⁷¹ v Kremnických Baniach zo 60,⁷² v Dolnom Turčeku z 30,⁷³ v Janovej Lehote zo 180.⁷⁴ Celkove v kremnickej časti Hauerlandu pozostávali oddiely HS v polovici októbra z 338 mužov.⁷⁵ V polovici novembra, po návrate zadržaných mužov zo zaisťovacích táborov na strednom Slovensku,⁷⁶ dosiahli silu 1 100 HS-manov.⁷⁷ Koncom roka 1944 sa v kremnicko-pravnianskom jazykovom ostrove vytvorili dva prápory HS, a to Hauerland I a Hauerland II.⁷⁸ Začiatkom marca 1945 mal HS v kraji Nemecké Pravno (Hauerland I) 950 mužov, rozdelených do 5 rôt, jednej pracovnej a jednej strážnej roty s veliteľom A. Grossom.

⁶⁸ Archív fotokópií L. Sušku, Osterode/Harz, č. 8 947 (NAUS Washington, Rf SS T 175, roll 567, fólia 9 443 807 – 827).

⁶⁹ Moreshet Archives, D. I. 7900 – 5, 320 – Správa EK 13, úradovňa Kremnica z 20. 10. 1944 o pomeroch v meste Kremnica.

⁷⁰ Moreshet Archives, D. I. 7900 – 5, 334 – Správa EK 13, oporný bod Žilina zo 6. 10. 1944 o pomeroch v obci Sklené.

⁷¹ Moreshet Archives, D. I. 7900 – 5, 332 – 333 - Správa EK 13, oporný bod Žilina z 5. 10. 1944 o pomeroch v obci Horná Štubňa.

⁷² Moreshet Archives, D. I. 7900 – 5, 336 – Správa EK 13, úradovňa Kremnica z 8. 10. 1944 o pomeroch v obci Kremnické Bane.

⁷³ Moreshet Archives, D. I. 7900 – 5, 335 – Správa EK 13, oporný bod Žilina zo 6. 10. 1944 o pomeroch v obci Dolný Turček.

⁷⁴ Moreshet Archives, D. I. 7900 – 5, 322 – Správa EK 13, oporný bod Žilina z 20. 10. 1944 o pomeroch v obci Janova Lehota.

⁷⁵ Chýbajú údaje z obcí Kopernica, Lúčky, Nová Lehota, Krahule.

⁷⁶ ŠABB, f. Okresný ľudový súd v Kremnici 1945 – 1946 (OLS KR), k. 3, T ľud 99/46; *SMP-NaS*, B – Úrad splnomocnenca pre brannú moc pri Nemeckom štátnom ministrovi pre Čechy a Moravu a veliteľa v brannom okruhu Čechy a Morava Nemeckému štátnemu ministrovi K. H. Frankovi. Súbor hlásení o situácii v oblasti pôsobenia Nemeckého generála pri slovenskom MNO (Nem. veliteľa na Slovensku) od 31. 8. do 8. 11. 1944, č. 1 780/44 geh., s. 568.

⁷⁷ SNA, f. Arbeitsfront der Volksdeutschen (AdV), k. 159, Partisanenberichte. Doplnok ku správe o druhej ceste do Kremnice. Stav: Lúčky 50, Dolný Turček 65, Horný Turček 65, Kopernica 70, Kremnické Bane 50, Kunešov 70, Horná Štubňa 240, Kremnica 150, Janova Lehota 150 a Sklené 125.

⁷⁸ *Deutsche Stimmen*, Vianoce 1944, s. 4.

Kraj DP Kremnica (Hauerland II) v tomto čase disponoval 700 mužmi, začlenených do 6 rôt s veliteľom Franzom Steinhüblom.⁷⁹

Celkove mal HS v januári 1945 8 116 mužov. SS – HS tvoril prevažnú väčšinu jednotiek, predstavujúcu silu 6 827 HS-manov. Z tohto počtu bolo v práporoch HS (Bratislava – mesto, Bratislava – vidiek, Nitra, Nemecké Pravno, Kremnica, Kežmarok, Gelnica) 4 683 mužov, v zvláštnych jednotkách 553 mužov, pod velením nemeckého veliteľa na Slovensku 1 162 mužov (182. pešia divízia Wehrmachtu a 1 082. delostrelecký oddiel), v iných jednotkách 261 mužov, v štábnejrote 168 mužov. Všeobecný Heimatschutz pozostával zo 401 príslušníkov a na ochranu zbrojných podnikov na Slovensku bolo vyčlenených 888 osôb.⁸⁰

V nedávnej minulosti prevažoval značne skreslený pohľad na výcvik, výzbroj a výstroj HS. Hlavne v spomienkach bývalých partizánov sa HS-mani prezentovali ako dobre cvičení, vyzbrojení, vystrojení a platení „žoldnieri“. Skôr opak bol však pravdou. Najlepší dôkaz o skutočných pomeroch v HS podávajú správy, záznamy a poznámky ríšskonemeckých činiteľov a bezpečnostných orgánov pôsobiacich na Slovensku. Najviac správ o pomeroch v HS pochádza z proveniencie úradu veliteľa Pohotovostnej skupiny H SiPo a SD Josefa Witisku⁸¹ a jemu podriadených Einsatzkommánd.

⁷⁹ SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 977, Zápisnica zo zasadnutia krajských vedúcich DP z 3. a 4. 3. 1945 v Bratislave. F. Steinhübel nebol v prfbuzenskom pomere s poslancom DP a bývalým krajským vedúcim KdP resp. DP Jozefom Steinhüblom. SNA Bratislava, fond Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 977; ŠABB, OLS KR, T ľud 73/46, T ľud 70/46, T ľud 52/46, T ľud 141/46; Okresný ľudový súd v Banskej Bystrici 1945 – 1947 (OLS BB), T ľud 90/47, T ľud 293/47. J. Ján Korček nesprávne uvádza za veliteľa HS v Hauerlande J. Steinhübla. *Slovenská republika 1943 – 1945*. Bratislava : MO SR 1999, s. 136.

⁸⁰ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Súpis stavu vlastných jednotiek Heimatschutz a stav odvelených a prevelených k iným jednotkám. Január 1945.

⁸¹ Witiska, Josef (1894 – 1946): Právník, vyšší dôstojník SiPo a SD. Základnú školu a gymnázium navštevoval v Jihlave. V roku 1922 vyštudoval právo. Od roku 1922 pôsobil na policajnom riaditeľstve v Grazi. Od 1. 3. 1938 príslušník

Podľa zakladateľa HS G. Bergera, nemal HS osobitný vojenský význam a porovnával ho s ríšskou mestskou políciou.⁸² Podobne sa o príslušníkoch HS vyjadril aj veliteľ Zbraní SS v Protektoráte SS – Gruppenführer a generálporučík Zbraní SS K. F. von Pückler: „Príslušníci nemeckej národnej skupiny vo väčšine nestoja za nič, sú silne komunisticky infiltrovaní a ako – tak použiteľní len ako branci v rámci dobrých jednotiek Zbraní SS.“⁸³ Nespokojnosť s vývojom v HS vyjadroval vo svojich správach aj J. Witiska. V situačnej správe z 18. septembra 1944 uviedol, že výcvik HS-manov (v Bratislave – pozn. M. S.) nepokročil, jednotky HS sú prakticky nečinné a mužov zamestnávajú športom, alebo inou nevojenskou činnosťou. Ďalej konštatoval odmietanie vedenia nemeckej menšiny umiestniť vo vidieckych okresoch nemeckých mužov v kasárňach, „pretože týmto je verejnému životu vzatý konštantný faktor poriadku.“⁸⁴ Vývoj a pomery v HS naďalej znepokojovali ríšske bezpečnostné orgány. Najväčším problémom sa ukazoval nedostatok výzbroje a výstroje, ale aj

SS, vedúci pracovník Stapoleitstelle v Grazi. Od 5. 6. 1941 do 19. 2. 1943 pracovník SiPo a SD v Protektoráte Čechy a Morava. Od roku 1942 člen NSDAP. 1942 – 1943 zastupujúci vedúci Gestapa v Prahe, SS – Sturmbannführer. Po atentáte na R. Heydricha predseda pražského stanného súdu. Od 20. 2. 1943 do septembra 1944 veliteľ SiPo a SD Ľvov. Od septembra 1944 do 15. 11. 1944 veliteľ Pohotovostnej skupiny H SiPo a SD na Slovensku, SS – Obersturmbannführer. Podliehal priamo RSHA v Berlíne. Od 20. 9. 1944 dočasný náčelník štábu, neskôr politický referent vrchného nemeckého veliteľa na Slovensku. Od 15. 11. 1944 poverený funkciou veliteľa SiPo na Slovensku do apríla 1945. Spolu s G. Bergerom a H. Höflem hlavný predstaviteľ okupačnej moci. V januári 1945 povýšený do hodnosti SS – Standartenführer. Zodpovedný za represálie a perzekúcie na Slovensku v období jeseň 1944 – jar 1945. V rokoch 1945 – 1946 sa ukrýval v Rakúsku a Nemecku. V októbri 1946 vydaný čs. úradom. Otrávil sa vo vlaku cestou z Burghausenu do Plzne.

⁸² PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty. (SNP-D)* Bratislava:

VPL, 1965, dok. č. 587, s. 1085.

⁸³ *SNP-NaS*, dok. č. 149, s. 286.

⁸⁴ SUŠKO, L.: c. d., dok. č. 76.

nespoľahlivosť slovenských Nemcov.⁸⁵ Orgány Pohotovostnej skupiny H SiPo a SD vyčítali vedeniu DP nezájum o záležitosti HS, vystupovanie a hliadkovanie príslušníkov HS v civilnom odeve, nedisciplinovanosť, chýbajúci trestný poriadok a slabé miestne velenie.⁸⁶ Množili sa ďalšie nedostatky. Popri slabej organizácii mali výhrady aj voči osobe F. Karmasina, ktorého obviňovali z toho, že na príslušných úradoch presadil udržanie hodností príslušníkov HS nadobudnutých v c. k., československej a slovenskej armáde, čím sa na veliteľské miesta dostali nekvalifikovaní ľudia. Tým sa podľa mienky ríšskych Nemcov oslabovala hodnota HS ako údernej bojovej jednotky. Správanie veľkej časti dôstojníkov bolo kvalifikované ako nevojsenské a malo nepriaznivý vplyv na správanie mužstva. Za najväčšie zlo v rámci HS považovali príslušníci nemeckých bezpečnostných zložiek svojvoľné rozdeľovanie dôstojníckych hodností funkcionárom DP, a to aj napriek tomu, že neboli nikdy vojakmi a neprešli žiadnym vojenským výcvikom. Táto skutočnosť vyvolávala nespokojnosť najmä medzi príslušníkmi Zbraní SS, ktorí museli slúžiť vojenskú službu mimo územia Slovenska.⁸⁷

Najväčšie nedostatky sa vyskytli v Hauerlande. Tu sa markantne prejavil nedostatok výzbroje a výstroje. Veľká časť HS-manov bola bez uniforiem, bez obuvi. Z dôvodu chýbajúcej výstroje časť príslušníkov HS nosila slovenské uniformy. Aby sa predišlo zámene, mali byť označení páskami s hákovým krížom.⁸⁸ Tak napr. kým v Chvojnici dostali odev len veliteľa, tak v Cechu malo všetkých 30 HS-manov slovenské uniformy. Vo Vyšehradnom, Solke, Hadvige, Vrúcku a Tužine nebola výstroj

⁸⁵ SNA, f. AdV, š. 159, Partisanenberichte. Správa o správaní členov AdV v Štóse; f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 993, fólia 9 413 165.

⁸⁶ SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 993, fólia 9 413 152.

⁸⁷ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Správa o pomeroch v HS, nedat. Asi z konca novembra 1944.

⁸⁸ SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C. 993, fólia 9 413 171; AMSNP, fond IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Spisová poznámka – Výstroj HS, 8. 11. 1944.

vôbec k dispozícii.⁸⁹ Ríšske orgány považovali vystupovanie v slovenských uniformách za znevažujúce.⁹⁰ Zistené nedostatky nebolo možné z objektívnych príčin odstrániť.

J. Witiska, dostávajúci informácie o HS prostredníctvom svojich oddielov, referoval o pomeroch HS v Hauerlande H. Höflemu. Vo svojej správe z 27. decembra 1944 opätovne konštatoval nedostatok výzbroje a výstroje. Uviedol potrebu zaobstarania zbraní, pretože z dôvodu výcviku nových HS-manov boli zbrane odobraté službukonajúcim. Upozornil H. Höfleho na skutočnosť, že oddiely HS v nemeckých obciach kremnického okresu tým zostali bez akejkol'vek výzbroje a možnosti brániť sa pred eventuálnymi prepadmi partizánov. J. Witiska vyjadril znepokojenie aj na slabým výstrojom tunajších oddielov HS. Väčšina ich príslušníkov mala len vlastný civilný odev a vlastnú obuv. A práve obuv sa javila ako najzávažnejší nedostatok. Vyskytli sa viaceré prípady, keď sa muži museli brodiť v snehu len v poltopánkach, čo viedlo ku zvýšenej chorobnosti mužstva. Upozorňoval na stiesnenú náladu medzi slovenskými Nemcami. Na záver skonštatoval potrebu zásadnej zmeny prístupu k HS s ohľadom na výzbroj, výstroj a ubytovanie ako aj disponovaním so záložníkmi, vzhľadom na využitie HS „na neskoršie politické akcie“ nemeckej menšiny na Slovensku.⁹¹

Nespokojnosť sa začala objavovať aj v radoch samotných HS-manov. Niektorí z nemeckých mužov nenastúpili do služby v HS,

⁸⁹ Archív fotokópií L. Sušku, Osterode/Harz, č. 8 947 (NAUS Washington, Rf SS T 175, roll 567, fólia 9 443 807 – 827).

⁹⁰ *SNP-NaŠ, C* – Pohotovostná skupina H SiPo a SD RSHA v Berlíne. Súbor ďalekopisných hlásení o nálade obyvateľstva, politickej a hospodárskej situácii na Slovensku. Ďalekopis č. 2 365, s. 650.

⁹¹ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Správa J. Witisku o pomeroch HS v Hauerlande H. Höflemu z 27. 12. 1944.

ba vyskytli sa prípady, keď sa pridali ku partizánskym skupinám.⁹² Keď sa rozšírila branná povinnosť do HS na 60 rokov, množili sa na Doplňovacom veliteľstve SS žiadosti o uvoľnenie spod výkonu služby v HS. Funkcionári strany mali agitovať v takých intenciách, aby sa zabránilo rozmáhaniu tohto javu.⁹³ Oslobodenia s pod výkonu služby, dovolenky privilegovaných mali zlý vplyv na morálku mužstva. Časť HS-manov sa sťažovala a obviňovala z tohto stavu F. Karmasina. Nevôľu medzi príslušníkmi HS vyvolávalo ich nasadenie do akcií proti partizánom bez lekárskej prehliadky a riadneho výcviku. V dôsledku nedostatočného ovládania zbraní dochádzalo k nešťastiam. Jedným z predmetov sťažností bola, ako to som už viackrát uviedol, nedostatočná obuv.⁹⁴ Nasadenie na fronte začiatkom decembra 1944 poriadne zasiahlo morálku i stav bratislavského práporu HS. Bez súhlasu Hlavného veliteľského úradu SS nariadilo frontové velenie Wehrmachtu nasadenie tejto jednotky po 8 – dňovom výcviku, 1 593 mužov, na najzraniteľnejšom mieste frontu pri Šahách.⁹⁵ Aj pod vplyvom tejto udalosti dochádzalo v oblasti Bratislavy k občasným dezerciam slovenských Nemcov z HS alebo vyhýbaniu sa brannej povinnosti v HS. Dôkazom toho je akcia pátracej hliadky zloženej z jednej rotы bratislavského HS, bratislavskej Protipožiarnej polície a oddielu Komanda pre zvláštne úlohy 29 v obci Most na Ostrove zo 16. februára 1945. Počas tejto akcie bolo zaistených 148 osôb, medzi nimi aj 25 dezertérov. Zvyšné zadržané osoby, ktoré sa vyhýbali vojenskej službe v HS, odovzdali pátracie hliadky na zaradenie do HS. Akciu označilo okolie „ako hon na ľudí“ a miestne nemecké ženy dávali najavo

⁹² SNA, f. Arbeitsfront der Volksdeutschen (AdV), k. 159, Partisanenberichte. Správa o správaní členov AdV v Štóse; NAUS Washington, Rf SS T 175, roll 567, fólia 9 443 807 – 827; KOVÁČ, D.: c. d., s. 195.

⁹³ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Zápisnica zo zasadnutia vedúcich bratislavských podnikov a funkcionárov DP z 10. 11. 1944 v Bratislave.

⁹⁴ AMSNP, f. IX, k. 13, S 41/2001, Hlásenie Komanda zvláštneho využitia 29 z 3. 12. 1944.

⁹⁵ MELZER, R.: *Wehrdienst...*, s. 77.

svoje sympatie zadržaným osobám a dokonca fyzicky napadli príslušníkov „suchkomanda“.⁹⁶ F. Karmasin nereflektujúc tento varovný signál pokračoval v nezmyselnej mobilizácii nemeckej menšiny. Absurdne v tejto súvislosti vyznieva jeho rozkaz k znovuoobnoveniu činnosti FS⁹⁷ a prísaha oddielov Všeobecného HS⁹⁸ a SS – HS⁹⁹ v čase, keď sa už pred Bratislavou nachádzali jednotky Červenej armády. Jeho postoje a konanie rovnako i vedenia DP niesli v sebe účelné zavádzanie slovenských Nemcov a snahy udržiať ich v ilúzii „konečného víťazstva“. Napriek tomu, že väčšina slovenských Nemcov tušila neodvratný koniec Nemeckej ríše, odišla z územia Slovenska nielen v dôsledku evakuácie nariadenej VOMI, ale aj zo strachu pred postupujúcou sovietskou armádou. Tento strach vyplýval z negatívnych skúseností príslušníkov nemeckej menšiny z obdobia konca augusta a septembra 1944, keď sa časť Spiša a celý Hauerland nachádzali na povstaleckom území a civilné obyvateľstvo nemeckých obcí bolo vystavené násilnostiam a vraždeniu niektorých partizánskych skupín pod vedením sovietskych politických komisárov.

Jednotky HS opustili územie Slovenska s poslednými transportmi evakuovaných slovenských Nemcov krátko pred príchodom Červenej armády. Muži spišských práporov HS boli koncom januára 1945 premiestnení na severnú Moravu, do ríšskej župy Sudety. Veľká časť z nich odtiaľ smerovala do okolia Prahy, kde nasledovalo ich zaradenie do formácií Zbraní SS dislokovaných v tomto priestore. Trinásť rôt práporov Hauerland I a Hauerland II, najsilnejšie zoskupenie HS na Slovensku, odišlo zo stredoslovenskej oblasti medzi 28. marcom a 1. aprílom 1945. Časť z týchto jednotiek bola v rámci ich presunu nasadená do

⁹⁶ AMSNP, f. IX, k. 13, S 41/2001, Hlásenie Komanda zvláštneho využitia 29 zo 16. 2. 1945.

⁹⁷ AMSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Rozkaz F. Karmasina k znovuoobnoveniu činn. FS z 20. 2. 1945.

⁹⁸ *Grenzbote*, 19. 3. 1945, s. 3.

⁹⁹ *Grenzbote*, 26. 3. 1945, s. 1.

frontových bojov na západnom Slovensku, druhá časť sa presúvala do Protektorátu smerom na Prahu a do výcvikových táborov Zbraní SS Benešov, Neveklov a Písek.¹⁰⁰ Počas presunu sa vyskytli aj prípady dezercíí jednotlivcov od svojich jednotiek.¹⁰¹ Do Prahy sa premiestnila aj podstatná časť bratislavského HS, ktorého jednotky skladali prísahu F. Karmasinovi 18. a 25. marca 1945.¹⁰² Mnohí príslušníci týchto jednotiek zahynuli počas májového povstania v Prahe alebo v sovietskych zajateckých táboroch. Len malá časť HS-manov prenikla do zón západných spojencov.¹⁰³

Vytvorenie HS vyplynulo z potreby vedenia DP chrániť nemecké oblasti stredného a východného Slovenska pred narastajúcim represívnymi akciami niektorých partizánskych skupín, ktoré sa zameriavali predovšetkým na zneškodnenie osôb nemeckej národnosti.¹⁰⁴ Evakuáciu nemeckej menšiny nepovažoval nemecký vyslanec H. E. Ludin v čase pred vypuknutím SNP za potrebnú a zdôrazňoval jej vyzbrojenie.¹⁰⁵ Organizovanie HS

¹⁰⁰ ŠABB, OLS BB, T ľud 314/46, T ľud 90/47, T ľud 97/47, T ľud 99/47, T ľud 100/47, T ľud 103/47, T ľud 104/47, T ľud 108/47, T ľud 120/47, T ľud 127/47, T ľud 143/47, T ľud 291/47, T ľud 295/47, T ľud 309/47, T ľud 331/47, T ľud 457/47, T ľud 539/47; OLS KR, T ľud 19/46, T ľud 20/46, T ľud 46/46, T ľud 47/46, T ľud 52/46, T ľud 55/46, T ľud 69/46, T ľud 70/46, T ľud 72/46, T ľud 73/46, T ľud 89/46, T ľud 92/46, T ľud 94/46, T ľud 95/46, T ľud 122/46, T ľud 123/46, T ľud 126/46, T ľud 141/46, T ľud 143/46, T ľud 156/46, T ľud 159/46, T ľud 160/46, T ľud 162/46, T ľud 165/46, T ľud 169/46, T ľud 172/46, T ľud 174/46, T ľud 180/46, T ľud 185/46, T ľud 187/46, T ľud 190/46, T ľud 202/46, T ľud 206/46, T ľud 247/46, T ľud 249/46, T ľud 311/46; Miestny ľudový súd Dolný Turček 1946 (1948) (MLS DT), M ľud 1/46, M ľud 2/46.

¹⁰¹ ŠABB, OLS BB, T ľud 135/47, T ľud 143/47, T ľud 293/47, T ľud 637/47; OLS KR, T ľud 146/46, T ľud 290/46, T ľud 316/46; Ľudový súd v Banskej Bystrici 1948 (LS BB), Es 19/48, Es 56/48.

¹⁰² *Grenzbote*, 19. 3. 1945, s. 3, 26. 3. 1945, s. 1.

¹⁰³ MELZER, R.: *Wehrdienst*, s. 77.

¹⁰⁴ *Čas*, 25. 9. 1945, s. 1 – 2; JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legend*. Bratislava : Obzor 1990, s. 173 – 174.

¹⁰⁵ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik* (ADAP), séria E, VIII. zväzok. Göttingen, 1979, dok. č. 185, s. 369.

prakticky začalo až príchodom G. Bergera na Slovensko. Pre ríšskych Nemcov však HS nemal žiadny vojenský význam. Mal zabezpečovať ochranu nemeckých obcí v zázemí, ktoré sa nachádzalo pod kontrolou nemeckých policajno – bezpečnostných zložiek. HS mal mať skôr psychologický význam a v jeho radách mali byť podchytení všetci muži nemeckej menšiny vo veku 16 – 50 rokov, pre ktorých bola služba v HS na základe povolávacích lístkov povinná. Blížiac sa porážka Nemecka a výrazné personálne oslabenie nemeckej menšiny odvodmi do Zbraní SS a odchodom na práce do Ríše spôsobili, že sa viacerí, najmä hauerlandskí Nemci snažili vyhnúť službe v HS. Pod vyhrážkami smrti, hrozbou odvelenia na front alebo psychickým nátlakom sa musela väčšina z nich pasívne prispôbiť niektorým mimoriadne agilným miestnym funkcionárom DP.¹⁰⁶

Okrem ochrany nemeckých obcí vykonával HS aj funkciu pomocnej polície.¹⁰⁷ Bratislavský HS bol trikrát nasadený na protižidovské akcie 29. septembra,¹⁰⁸ 5. októbra¹⁰⁹ a 24. – 26. novembra 1944¹¹⁰ v Bratislave. Ďalšou úlohou HS bola asistencia

¹⁰⁶ ŠABB, f. OLS BB, T ľud 68/47, T ľud 79/47, T ľud 97/47, T ľud 98/47, T ľud 102/47, T ľud 103/47, T ľud 104/47, T ľud 107/47, T ľud 108/47, T ľud 110/47, T ľud 120/47, T ľud 121/47, T ľud 135/47, T ľud 143/47, T ľud 145/47, T ľud 291/47, T ľud 292/47, T ľud 293/47, T ľud 295/47, T ľud 307/47, T ľud 308/47, T ľud 331/47, T ľud 446/47, T ľud 537/47; OLS KR, T ľud 20/46, T ľud 26/46, T ľud 53/46, T ľud 55/46, T ľud 69/46, T ľud 73/46, T ľud 83/46, T ľud 95/46, T ľud 106/46, T ľud 122/46, T ľud 141/46, T ľud 156/46, T ľud 158/46, T ľud 166/46, T ľud 168/46, T ľud 172/46, T ľud 185/46, T ľud 187/46, T ľud 188/46, T ľud 189/46, T ľud 196/46, T ľud 207/46, T ľud 219/46, T ľud 248/46, T ľud 288/46, T ľud 290/46, T ľud 291/46, T ľud 295/46, T ľud 298/46, T ľud 299/46, T ľud 308/46, T ľud 311/46, T ľud 316/46; ĽS BB, Ľs 19/48, Ľs 56/48, Ľs 58/48; MĽS DT, M ľud 1/46; AMSNP, f. IX, k. 17, S 60/2001.

¹⁰⁷ Štátny archív v Levoči, pobočka Poprad, f. OÚ v Poprade 1923 – 1945, D1 – 1 123/44 prez.; SUŠKO, L.: c. d., dok. č. 8.

¹⁰⁸ SUŠKO, L.: c. d., dok. č. 120.

¹⁰⁹ Tamže, dok. č. 146.

¹¹⁰ SNP-NaS, dok. č. 219, s. 444.

pri evakuácii nemeckého obyvateľstva na územie Nemeckej ríše.¹¹¹ Niektoré jednotky HS sa zúčastňovali represívnych akcií proti zvyškom povstaleckej armády, partizánom a civilnému obyvateľstvu, ktoré im poskytovalo pomoc.¹¹² Najbrutálnejšou v tomto smere bola jednotka Jána Ceidlera z práporu Hauerland I, ktorý bol v neprítomnosti odsúdený na trest smrti.¹¹³ Na základe týchto skutočností nemožno však všetkých príslušníkov HS považovať za zločincov a vrahov. Našli sa medzi nimi jedinci, ktorí pomáhali povstalcom, partizánom, zaisteným a rasovo prenasledovaným osobám.¹¹⁴ Zo 117 príslušníkov HS stíhaných OLS v Banskej Bystrici, OLS v Kremnici, LS v Banskej Bystrici a MLS v Dolnom Turčeku, boli vyššie tresty odňatia slobody udelené len dvom osobám.¹¹⁵ Zvyšné osoby boli odsúdené len na minimálne tresty (niekoľko mesiacov pracovného tábora, strata občianskych práv, verejné pokarhanie), zbavené obvinenia alebo odsunuté do Nemecka.

¹¹¹ NAUS Washington, Rf SS T 175, roll 568, Zápisnica zo zasadnutia hlavných vedúcich DP 8. 11. 1944; A MSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149 (pôv. NAUS Washington, T 175, roll 540), Rozkaz F. Karmasina z 15. 9. 1944.

¹¹² AMSNP, f. IX, S 110/85; LIPTÁK, L.: c. d., s. 55 – 60; KOVÁČ, D. : c. d., s. 194 – 197, HALAJ, D.: *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava : Osveta, 1990, s. 39 – 40; NOVÁK, J.: *Im Zeichen zweier Kreuze*. Praha: Orbis 1962, s. 63 – 64. Nesúhlasím však s tvrdením J. Nováka, že za akciu v Kľaku sú zodpovední len príslušníci HS z Veľkého Poľa a Píly. Dokument, na ktorý sa odvoláva neobsahuje žiadnu zmienku o príslušníkoch HS, okrem toho Novák uvádza nesprávny počet osôb, ktoré sa akcie zúčastnili. Uvádza 5 000, kým prameň hovorí o 500 mužoch. (ŠABB, f. Vládny poverenec v Banskej Bystrici 1944 – 1945, k. 4, VP 605/45.)

¹¹³ ŠABA, f. LS v Nitre 1948, Ls 35/48; AMSNP, f. IX, S 110/85, s. 271 – 274, 277 – 279, 326, 341, 346 – 347, 352 – 354; S 116/85, s. 218, 334, 336 – 337, 344, 538 – 540, 561, 684, 698 – 704, 745 – 750, 762 – 764, 767 – 768, 774, 788, 790 – 794.

¹¹⁴ ŠABB, f. OLS BB, T, Ľud 68/47, T Ľud 143/47, T Ľud 145/47, T Ľud 293/47, T Ľud 457/47, T Ľud 539/47; LS BB, Ls 19/48, Ls 56/48; OLS KR, T Ľud 52/46, T Ľud 207/46, T Ľud 290/46, T Ľud 299/46; MELZER, R.: *Erlebte...*, s. 505.

¹¹⁵ ŠABB, f. OLS KR, T Ľud 52/46, T Ľud 293/46.

Podrobné zmapovanie činnosti HS zostáva naďalej predmetom môjho výskumu. Na tomto mieste je však potrebné konštatovať, že k činnosti HS sa nachádza len veľmi torzovitý materiál,¹¹⁶ ktorý doposiaľ nepostačuje na plošnú rekonštrukciu pôsobenia HS v období rokov 1944 – 1945. Dostupné archívne dokumenty umožnili aspoň spracovanie otázok organizácie, formovania, a kompetencií HS.

¹¹⁶ Nezachoval sa relevantný archívny materiál, a to rozkazy Hlavného veliteľstva HS ani situačné hlásenia jednotlivých oddielov a práporov HS Hlavnému veliteľstvu.

VOJTECH KARPÁTY POHOTOVOSTNÝ ODDIEL HLINKOVEJ GARDY PREŠOV

Augustové udalosti roku 1944 definitívne zavŕšili vnútorný rozklad slovenskej armády a slovenského žandárstva do takej miery, že ľudácky režim bol nútený pristúpiť k okamžitej rozsiahlej reorganizácii svojich ozbrojených a bezpečnostných zložiek. Tieto udalosti a zmeny zasiahli i Hlinkovu gardu (HG), do vedenia ktorej sa opätovne dostal Otomar Kubala. Dňa 6. septembra 1944 sa stal náčelníkom štábu HG a zložil predpísanú prísahu do rúk prezidenta republiky Dr. J. Tisa. V praxi vykonával i úlohy hlavného veliteľa HG.¹ V prvom rozkaze náčelníka HG zo 7. septembra 1944 bola HG nariadená všeobecná pohotovosť a okamžitý nástup gardistov na príslušných okresných a miestnych veliteľstvách. V najbližších dňoch po vydaní tohto rozkazu sa pre novovznikajúce jednotky bežne používali označenia aktivovaná alebo ozbrojená HG. Rozkazom náčelníka HG č. 11 z 21. septembra 1944 sa označovanie aktivovaných formácií HG ustálilo a od tohto dátumu môžeme hovoriť o Pohotovostných oddieloch Hlinkovej gardy (POHG).² Rovnakým rozkazom boli jednotlivým pohotovostným oddielom pridelené poradové evidenčné čísla a krycie mená, ktoré sa používali v hláseniach, kuriérnej službe a poľnej pošte HG a POHG.

Pohotovostný oddiel HG v Prešove vznikol už v septembri 1944 a do centrálnej evidencie Hlavného veliteľstva Hlinkovej gardy (HVHG) bol zaradený pod poradovým číslom 38 s krycím menom Jaseň II. V porovnaní s ostatnými mestami však miestny POHG zápasil až do začiatku novembra 1944 s nedostatočným personálnym obsadením. Chýbali veliteľské dôstojnícke a poddôstojnícke kádre a stav mužstva v septembri a októbri 1944

¹ KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945*. Bratislava: MOSR, 1999, s.129.

² Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) HG, k. 54, 604-54-1.

bol tiež nevyhovujúci na aktívne nasadenie oddielu do bojových či bezpečnostných akcií. Aktivity POHG v Prešove neboli až do spomínaného obdobia takmer žiadne. Situácia sa zmenila, keď na žiadosť a pozvanie vládneho poverenca pre Šarišsko-zemplínsku župu Antona Sabola-Palka bola do Prešova prevelená zo západného Slovenska 100-členná jednotka, zložená prevažne z príslušníkov Slovenskej pracovnej služby pod velením poručíka Srnu. Do Prešova pricestovala dňa 6. novembra 1944. Jednotka bola ozbrojená iba čiastočne. Nemecké vojenské velenie však otvorene a razantne odmietlo existenciu a pôsobenie ozbrojeného útvaru v tomto regióne pod iným menom ako Hlinkova garda.³ Vzhľadom na uvedenú podmienku velenia nemeckých okupačných vojsk bol tento oddiel ako celok prevelený k POHG Prešov a fakticky sa stal jeho jadrom a personálnym základom. Počas celej doby pôsobenia POHG Prešov mal nad touto jednotkou plnú dispozičnú právomoc vládny poverenec A. Sabol-Palko. Nevyriešenou ostávala otázka jej nového veliteľa. Ako najvhodnejšia osoba pre túto funkciu prichádzal do úvahy zbrojník Jozef Golský (nar. 14. 1. 1911 v Tovarníkoch), ktorý od marca 1943 zastával funkciu výcvikového referenta prešovskej HG. Zároveň bol absolventom veliteľského výcvikového kurzu Zbraní SS, ktorý sa konal od 5. januára 1942 do 25. februára 1942 v alsaskom Sennheime. Neskôr, vo februári 1945, spomína Golský na svoju účasť v tomto kurze nasledovne: „Sennheim nám otvoril oči zo stánky svetonázorovej...súčasne sme videli, aké veľké úlohy môže zdat' aj menší počet ľudí, keď sú jednotní, disciplinovaní a keď majú presný program. Spomienky na Sennheim patria medzi moje najkrajšie...aj tamojšie obyvateľstvo sa chovalo k nám veľmi priateľsky“.⁴ Na tomto kurze sa zúčastnilo 30 príslušníkov vybraných jednotiek HG z celého Slovenska, ktorí podľa kritérií nemeckých poradcov a inštruktorov Zbraní SS, pridelených k HG, preukázali zjavné fyzické predpoklady a prakticky využiteľné

³ Štátny archív Prešov (ŠAPO), f. OLS Prešov, k. 42, Tľud 83/45, Zápisnica z pojednávania OLS v Prešove v trestnej veci proti J. Golskému z 18. 12. 1945.

⁴ *Náš boj*, 18. 2. 1945, s. 3.

veliteľské schopnosti. Jozef Golský sa v júli 1944 zúčastnil aj na 7-dňovom kurze HG pre záložných dôstojníkov a okresných veliteľov HG v Bojniciach.⁵ Po jeho ukončení bol povýšený do hodnosti zbrojníka (poručíka) HG.

Hlavné veliteľstvo HG a Ministerstvo národnej obrany (MNO) si 7. novembra 1944 telefonicky predvolalo Golského do Bratislavy, kde bol vymenovaný za veliteľa POHG 38 v Prešove. Ešte počas jeho návštevy na MNO dňa 8. novembra 1944 mu bolo povedané, že aj keď hlavnou úlohou POHG Prešov sa stane doprovod a ochrana evakuantov z východného Slovenska, budú nemecké vojenské a policajné okupačné orgány v rámci aktívnejšej slovensko-nemeckej spolupráce požadovať aj iné úlohy a že záleží iba na ňom ako veliteľovi, aby „sa im vedel vyhnúť“.⁶ Po jeho návrate do Prešova bolo do tohto pohotovostného oddielu na základe povolávacích lístkov zaradených ďalších 50 mužov. Zároveň bolo k POHG Prešov v druhej polovici novembra 1944 prevelených niekoľko desiatok príslušníkov iných pohotovostných oddielov zo západného Slovenska za účelom asistencie pri evakuačných prácach a strážení evakuačných konvojov. V tom istom mesiaci sa do tohto pohotovostného oddielu hlásilo denne v priemere 10 až 12 dobrovoľníkov prevažne z okresov, kde už prebiehala evakuácia. Ako ale potvrdil sám Golský, tak „väčšina však nie z gardistického presvedčenia, ale zo snahy po zabezpečení stravy a šatstva“.⁷ V posledný novembrový týždeň 1944 mal POHG Prešov 157 členov, z ktorých bolo 52 gardistov odvelených ako evakuačná asistencia do iných okresov východného Slovenska. Od novembra 1944 do januára 1945 sa počet členov jednotky priebežne zvyšoval. Začiatkom decembra 1944 sa POHG Prešov skladal zo 159 gardistov a v prvej polovici januára 1945 mal už 281 mužov. Výzbroj a výstroj oddielu boli absolútne

⁵ Tento kurz organizovala veliteľská škola HG, ktorá sídlila od roku 1942 na Bojnicksom zámku. Výcvik frekventantov bol zameraný na tri základné športovo-branné disciplíny – ľahkú atletiku, bojové športy a náuku o teréne.

⁶ ŠAPO, f. OES Prešov, k. 42, Tľud 83/45.

⁷ SNA, f. HG, k. 54, 604-54-6.

nedostačujúce. Najvýraznejšie oddiel pocíťoval absenciu vojenskej obuvi, čižiem, zimných kabátov, vojenských cielt a poľných batohov. Oddiel disponoval v prvom mesiaci svojej aktívnej existencie 32 puškami, 1 ľahkým guľometom a 3 automatickými pištoľami. V priebehu decembra sa situácia v tejto oblasti čiastočne zlepšila a jednotka bola vyzbrojená 142 puškami vz. čz. 24 , 6 ľahkými guľometmi vz. 26, 1 ťažkým guľometom vz. 7/24 a 1 automatickou pištoľou.⁸

Povolávanie do POHG Prešov sa už v novembri 1944 stretlo so značnými komplikáciami, ktoré boli spôsobené skutočnosťou, že okresní velitelia HG na východe Slovenska nemali vo väčšine prípadov k dispozícii žiadne zoznamy a kartotéky gardistov, podľa ktorých by sa mohlo uskutočniť doplňovanie oddielu povolávacími rozkazmi. Podľa hlásení spomínaných funkcionárov HG, boli tieto zoznamy zo strachu pred postupujúcim frontom a kvôli hroziacim perzekúciám spálené. Ešte v novembri 1944 uskutočnil J. Golský osobnú inšpekciu jednotlivých okresných veliteľstiev HG, kde sa stretol s otvorenou neochotou a zjavným odmietaním vstupu do POHG. Kým od dobrovoľníkov sa pri vstupe do POHG požadovalo potvrdenie okresného veliteľa HG o ich politickej spoľahlivosti, dlhoroční „osvedčení“ gardisti sa hlásiať k HG odmietali. Charakteristickým príkladom narastania takéhoto výslovného alibizmu bolo správanie a postoje členov a funkcionárov HG z bardejovského okresu. Okresný veliteľ HG v Bardejove vyžiadal od prednostov obecných úradov a oblastných notariátov zoznamy zamestnancov a úradníkov, ktorí sa hlásia k HG. Výsledok bol alarmujúci a celá akcia skončila fiaskom. Z celého okresu sa prihlásili traja ľudia, vrátane spomínaného okresného veliteľa, hoci v samotnom meste Bardejov bolo iba príslušníkov vybraných jednotiek HG viac ako tridsať.⁹ Takmer nemožné bolo povolávanie do POHG z okresov Sečovce, Vranov a Giraltovce. Hlavným dôvodom boli horúčkavité evakuačné prípravy v tomto regióne. Už v prvej fáze evakuácie

⁸ Tamže.

⁹ Archív Múzea SNP Banská Bystrica (AMSNP), f. VIII, k. 6, S 52/ 2001.

východoslovenských okresov bol citeľný nedostatok dopravných prostriedkov každého druhu. Chýbala kvalifikovaná zdravotnícka služba pre evakuované osoby v jednotlivých kolónach i vhodné zimné ošatenie. Zároveň absentovala dôsledná ozbrojená ochrana životov a majetku evakuantov. Ťažnosti sa množili aj na štátne bezpečnostné zložky – políciu a žandárstvo. Bola im vytknutá predovšetkým pasivita a „bansko-bystrická preorientovanosť“.¹⁰ Nízky počet príslušníkov POHG Prešov nedovoľoval dôslednú a pravidelnú ozbrojenú strážnu asistenciu jednotlivých evakuačných skupín. Čiastočne bola spomínaná situácia spôsobená i nepravidelnými dodávkami výstroja a výzbroje pre tento pohotovostný oddiel. Napriek početným intervenciám na HVHG zo strany veliteľa prešovského POHG u prednostu III. oddelenia nadzbrojníka (nzbroj.) Malého, zodpovedného za doplňovanie výstroja a výzbroje, jednotka tento materiál nikdy v požadovanom množstve nedostala. Jednou z príčin, okrem všeobecného nedostatku výzbrojných a výstrojných súčiastok, bolo aj zrušenie jediného rýchlika Bratislava – Prešov, ktoré spôsobilo i vážne ťažkosti kuriérnej služby HG a komplikovalo výmenu korešpondencie prešovského pohotovostného oddielu s HVHG.¹¹

Z dôvodu absencie priamych prameňov k prvým novembrovým týždňom existencie POHG Prešov nemôžeme presnejšie rekonštruovať jeho aktivity v spomínanom období. Prvé zachované situačné hlásenie veliteľa oddielu pre HVHG je až z 26. novembra 1944. Začiatkom decembra 1944 nastali problémy

¹⁰ SNA, f. HG, k. 54, 604-54-6, Situačné hlásenie veliteľa POHG Prešov J. Golského pre HVHG z 26. 11. 1944.

¹¹ Jediným železničným spojením Prešova s Bratislavou ostal vlak do Vrútok, odkiaľ bol vypravovaný prípoj do hlavného mesta. Golský žiadal HVHG o intervenciu za obnovenie rýchlika Prešov – Bratislava a odôvodňoval to nevyhnutnosťou zrýchlenej komunikácie s centrálnymi inštitúciami a úradmi. Golského urgencie sa ukázali opodstatnenejšími po vyhlásení nútenej evakuácie obcí ležiacich na východ od línie určenej obcami Svinica, Vyšná Kamenica, Herľany, Zamutov, Sol', Hlinné, Giraltovece, Matovce, Soboš, Okružle, Hažlín, Zborov a Regetovka. SNA, f. HG, k. 54, 604-54-6, Situačné hlásenie veliteľa POHG Prešov J. Golského pre HVHG z 1. 12. 1944.

s uniformami tejto jednotky. V období od septembra do novembra 1944 príslušníci POHG používali tri druhy rovnošiat – klasickú gardistickú čiernu, rovnošatu vybraných jednotiek HG (olivovozelenú) a vojenskú.¹² Na základe rozkazu z novembra 1944 mali príslušníci POHG používať výhradne vojenské uniformy. Všetky ostatné druhy gardistických uniforiem sa mali okamžite vyradiť zo služobného aktívneho používania. Jedným z dôvodov takéhoto radikálneho kroku bolo i časté zneužívanie spomínaných vyradených druhov gardistických rovnošiat partizánmi, ktorí ich získali z obsadených skladov HG na povstaleckom území. Ďalším zdrojom bolo nútené odovzdávanie rovnošiat a výstrojných súčiastok HG na žandárske stanice podľa nariadenia povstaleckých okresných úradov ešte v druhej polovici septembra 1944.¹³ POHG Prešov však nemal dostatočný počet vojenských uniforiem a kompletne bol uniformami podľa nových smerníc HVHG vybavený až neskôr po niekoľkých dňoch. Počas tohto obdobia používalo 45 príslušníkov POHG Prešov uniformy vybraných jednotiek HG.¹⁴

Okrem strážnej služby vykonávali prešovskí gardisti i špeciálne úlohy. Vybraní príslušníci POHG Prešov asistovali pri zaistovaní mužov vo veku od 16 do 60 rokov, ktorí sa vyhýbali odvodovej povinnosti na zákopové práce. Akcie sa uskutočnili v obciach Drienov, Abranovce a Svinia v prešovskom okrese. Anton Sabol-Palko dal zároveň časť mužstva prešovského POHG k dispozícii Gestapu. Bol to jediný prípad, keď príslušníci POHG boli použití bez vedomia ich veliteľa. Golský sa dostal do sporu s vládnyim poverencom práve pre jeho svojvoľné počínanie.¹⁵ Sabol-Palko, napriek tomu, že mal dispozičnú právomoc

¹² SNA, f. HG, k. 54, 604-54-1.

¹³ Štátny archív Banská Bystrica (ŠABB), f. Okresný úrad Banská Bystrica (OÚ BB), k. 143, prez. D 1 1823/44, Zoznamy osôb odovzdávajúcich výstroj HG a Hlinkovej mládeže (HM).

¹⁴ SNA, f. HG, k. 54, 604-54-1, Situačné hlásenie veliteľa POHG Prešov J. Golského pre HVHG z 1. 12. 1944.

¹⁵ ŠAPO, f. OLS Prešov, š. 42, Tlud 83/45.

nad celým POHG Prešov, mal povinnosť každý prípad využitia jeho príslušníkov na špeciálne a mimoriadne akcie nahlásiť vopred veliteľovi oddielu.

Dňa 20. decembra 1944 sa uskutočnil nálet na Prešov spojený s plošným bombardovaním mesta, ktoré začalo o 18.55 hod. a skončilo o 20.15 hod. V čase náletu bolo v meste 14 bezpečnostných hliadok (92 gardistov) miestneho pohotovostného oddielu. Kasárne miestneho POHG priamo zasiahnuté neboli, ale ubytovanie v nich už nebolo možné. Škody na budove boli značné. Kancelárie boli úplne zničené a okná i dvere boli následkom tlakových vln z väčšej časti vylámané. Poškodené boli aj sklady oddielu. Bombardovaním bolo postihnuté takmer celé mesto a na pätnástich miestach vypukli požiare. Gardisti celú noc z 20. na 21. decembra 1944 pomáhali pri hasení požiarov a vyslobodzovali ešte žijúcich z trosiek domov. Zároveň časť príslušníkov POHG Prešov hliadkovalo pri obchodoch, bankách, lekárnach a úradoch, aby zabránili ich vykrádaniu a vyrabovaniu.¹⁶ Týždeň po tomto nálete ostali v Prešove iba 2/5 jeho obyvateľstva. Ostatní ušli zo strachu pred ďalšími náletmi do okolitých dedín alebo sa pripojili k niektorému z početných evakuačných konvojov, tiahúcich na stredné a západné Slovensko. V meste a v okolí však naďalej pokračovali odvody práceschopných mužov na zákopové práce. Mnohým sa však udeľovali nepatričné výnimky, čo neušlo pozornosti obyvateľstva, ktoré reagovalo všeobecnou nespokojnosťou a otvorenou kritikou týchto pomerov, spôsobených úplatkárstvom a rodinkárstvom. Sám Golský píše do Bratislavy na HVHG o tomto probléme otvorene: „Najviac zla robia poskytované výnimky, ktoré podľa všetkého sú zase poskytované podľa toho, kto aký má kabát, prípadne ako vie „mastit“. Chudobný roľník a robotník zase na to dopláca.“¹⁷ Okrem štábnej čaty pokračovali gardisti v obvyklej strážnej a evakuačnej službe. Väčšina úradov z dôvodu odsťahovania a evakuácie ich

¹⁶ *Náš boj*, 18. 2. 1945, s. 3.

¹⁷ SNA, f. HG, k. 54, 604-54-6, Situačné hlásenie veliteľa POHG Prešov J. Golského pre HVHG z 27. 12. 1944.

zamestnancov nepracovala a podľa rozkazu vládneho poverenca Sabola-Palka mal POHG Prešov zabezpečiť permanentnú strážnu službu najdôležitejších úradných budov a skladov. Gardisti prichádzali pri hliadkovaní často do konfliktu s príslušníkmi nemeckej brannej moci. Nemeckí vojaci v niektorých zo spomínaných objektov svojvoľne rabovali predovšetkým po bombardovaní. Strážnej službe prešovského pohotovostného oddielu HG sa podarilo zachrániť majetok a inventár viacerých štátnych inštitúcií a úradov, ale i súkromných podnikov a obchodov. Po skončení druhej svetovej vojny o tom vypovedali viacerí svedkovia, ktorí dosvedčili, že „len zakročením ozbrojenej stráže POHG a jej sústavným stavaním bola zachránená budova justičného paláca tiež väznice pred vydrancovaním Nemcami. Podobné stráže Golský staval skoro na všetky štátne a verejné budovy a tak zabránil odnášaniam kancelárskeho nábytku z týchto budov“.¹⁸ Koncom roka 1944 sa vystupňovali spory medzi HG (resp. POHG) a vojakmi, ktoré mali genézu ešte v rokoch 1941/1942, keď bola gardistom príslušníkmi slovenskej armády vyčítaná neúčast' v bojoch na východnom fronte. Hoci sa niektoré incidenty odohrali ešte v roku 1939, mali skôr charakter živelného vystúpenia, podporovaného a spôsobeného skôr množstvom vypitého alkoholu ako vedomým a racionálnym zdôvodnením. Jedným z týchto prípadov bolo i narušenie priebehu tanečnej zábavy usporiadanej miestnou HG v Hrabove dňa 4. júna 1939. Časť z takmer 400 vojakov odmietla napriek rozkazu zástupcu veliteľa posádky mjr. Zapletala opustiť sálu do 19.00 hod. a ostala v miestnosti. Po príchode pohotovostnej poriadkovej čaty na miesto incidentu opití vojaci „začali vyhrožovať prítomným civilným obyvateľom a gardistom. Rozbili celý inventár zábavného zariadenia, demolovali prázdny byt dozorcú strelnice a poškodili

¹⁸ ŠAPO, f. OLS Prešov, k. 42, LS 35/48, Zápisnica z výsluchu svedka V. Zbiňovského v obnovenom procese proti J. Golskému.

čiasťočne i vojenskú strážnicu na strelnici, čím zapríčinili vyše 30 000 Ks škody“.¹⁹

Golský sa koncom decembra 1944 sťažoval HVHG, že „príslušníci (bývalej) slovenskej armády, ktorí teraz sú zapojení do evakuačných prác sa chovajú voči príslušníkom gardy starým vychovaním, čatlošovským spôsobom. Zdravenie „na stráž!“ im je španielskou dedinou, zato „má úcta“ a „kľaniam sa“ je bežný zjav. Ich horenosácke nazeranie na HG nevymizlo. Veď aj prečo by? Plat ide ďalej a alibi majú. Tiež z vládnych kruhov sú zastávaní, však boli „zavedení“ a majú zase prednostné postavenie pred HG v rámci MNO“.²⁰

Na priamom prenasledovaní židovských spoluobčanov sa príslušníci POHG Prešov nezúčastnili. Perzekúcie Židov v Prešove a okolí a ich deportácie mali na starosti dôstojníci POHG zo západoslovenských posádok. Mimoriadne aktívni boli gardisti Polakovič z POHG Trnava a Čížek s Nitrayom z POHG Nitra. Na tieto aktivity dostali menovaní osobitné písomné poverenie od Ústredne štátnej bezpečnosti (ÚŠB). Toto poverenie zahŕňalo i možnosť zadržať každého Žida a po prvom výsluchu ho odovzdať nemeckým represívnym bezpečnostným orgánom – Gestapu a SD. So samotným prešovským pohotovostným oddielom HG však vôbec neprichádzali do kontaktu. Z rozpočtu POHG Prešov im bol vyplácaný iba žold a z potravinových skladov oddielu vydávaná strava.²¹ Spomínaní gardisti zo západného Slovenska sa priamo aktívne podieľali na vražde občana židovského pôvodu Bernera, ktorého ubili na smrť pri výsluchu. Golský sa o tomto prípade dozvedel od miestneho veliteľa HG v Prešove Silaja, ktorý naliehal na vládneho poverenca Sabola-Palka, aby presadil na HVHG odvelenie spomínaných gardistov z Prešova. Golský osobne

¹⁹ AMSNP, f. VIII, k. 3, 3/71, Hlásenie OÚ Ružomberok Prezídium MV 5.6.1939.

²⁰ SNA, f. HG, k. 54, 604-54-6, Situačné hlásenie veliteľa POHG J. Golského pre HVHG z 30. 12. 1944.

²¹ ŠAPO, f. OES Prešov, k. 42, Tľud 83/45, Zápisnica z výsluchu J. Golského zo 16. 11. 1945.

navštívil Sabola-Palka s úmyslom informovať sa o celej veci podrobnejšie, ale dostal odpoveď, aby sa o prípad viac nezaujímal a o celej záležitosti mlčal: „...vás do toho už teraz nič, vec je vyšetrená, odošlite západniarov k svojim jednotkám“.²² Ich odvelenie na západné Slovensko sa stalo skutočnosťou 22. novembra 1944.

Situácia s biednym ubytovaním príslušníkov POHG Prešov sa nezmenila ani začiatkom januára 1945. Veliteľstvo oddielu bolo nútené presťahovať sa na vidiek z dôvodu nedostatku adekvátnych kancelárskych priestorov v Prešove. V meste ostala iba strážna rota, ktorá naďalej pokračovala vo výkone svojich strážno-bezpečnostných úloh. Zhoršilo sa zásobovanie oddielu potravinami a možnosti zabezpečenia aspoň studenej stravy pre gardistov, ktorí boli služobne vzdialení na deň i viac mimo posádky, neboli takmer žiadne.²³ Aj situácia vo vystrojení oddielu zimnou bielizňou, rukavicami a zimnými kabátmi bola katastrofálna. Všeobecný chaos v doprave, ktorý vládol už začiatkom roku 1945, nedovoľoval pravidelné zásobovanie. I napriek opakovaným žiadostiam Golského tak jednotka potrebné veci nikdy nedostala.²⁴ Až do nútenej evakuácie POHG Prešov z mesta neboli jeho príslušníci nikdy nasadení na zákopové práce v evakuačných zónach. Dňa 16. januára 1945 dostal Golský od vládneho poverenca a veliteľstva nemeckej brannej moci rozkaz, na základe ktorého mal pod hrozbou trestu smrti evakuovať svoju jednotku a všetok materiál z jej skladov na západ. Cesta prešovského POHG smerovala cez Spišské Podhradie do Popradu, kde sa prešovskí pohotovostní gardisti zúčastnili na bezpečnostnej a strážnej

²² Tamže.

²³ Mužstvu POHG Prešov sa preto priznávalo za stravu značné relútum. Situácia bola spôsobená skutočnosťou, že z potenciálnych zdrojov potravín v okolí Prešova sa zásobovali všetky nemecké vojenské jednotky dislokované v tejto oblasti. Pre nemeckú brannú moc zabezpečovala stravu ich intendatúra, ale nemeckí vojaci si často vypomáhali i výkupom za vlastnú finančnú hotovosť.

²⁴ SNA, f. HG, k. 54, 604-54-6, Situačné hlásenie veliteľa POHG J. Golského pre HVHG z 5.1. 1945.

asistencii pri výpredaji filiálneho obchodu firmy Bat'a a miestneho veľkoskladu obilia a múky.²⁵ Vzťahy POHG Prešov s nemeckým okupačným vojskom sa neustále zhoršovali a nadobúdali charakter množiacich sa otvorených incidentov. Po presídlení POHG Prešov do Popradu boli jeho príslušníci i naďalej nasadzovaní na evakuačné práce a odvody pracovných síl na zákopové práce na území začínajúcom priamo pred frontovou líniou a končiacom pri meste Poprad. Golský sa už bez akýchkoľvek zábran sťažuje HVHG na zaobchádzanie zo strany veliteľstiev nemeckých vojenských jednotiek. Vo svojom hlásení sa vrátil k podmienkam, ktoré vládli pri odchode pohotovostných gardistov z Prešova: „Hoci mužstvo je nasadené v spomínaných prácach v území tesne za frontom a pre samotný Prešov zostáva čas (na evakuáciu) 6-8 dní, bolo veliteľstvo našej poľnej roty z Prešova priamo vyhnané a nedopriany čas k odsunu aspoň najnutnejších kancelárskych zariadení“.²⁶ Po niekoľkomesačných skúsenostiach Golského s praktikami nemeckého okupačného vojska si dovoľil vo svojom hlásení použiť na adresu Wehrmachtu i tvrdšiu kritiku, keď napísal: „Všeobecne je v tom vidieť úmysel, ako aj v iných miestach, zbaviť sa nášho dozoru, aby nemecké jednotky mali voľnú ruku v habaní všetkého, čo v meste a na okolí po uplynutí nútenej evakuácie ostane, ba dokonca jediné vozidlo, ktoré som mal na evakuáciu zaistené z Popradu, bolo priamo ukradnuté, hoci som ho mal výmerom zaistené od 22. decembra 1944, kdežto nemecké úrady zabavenie previedli až 9. januára 1945“. Opis katastrofálnej situácie, bezvýhodiskovosti a zúfalstva končí Golský slovami: „Výkon od mužstva v spojitosti s nemeckou brannou mocou sa žiada, avšak potreby PO zostávajú nepovšimnuté a sme odkázaní len na vlastnú päsť. Je predsa nemysliteľné, aby jednotka, ktorá koná platné služby na východe

²⁵ ŠAPO, f. OLS Prešov, k. 42, Tľud 83/45, Zápisnica z pojednávania OLS v Prešove v trestnej veci proti bývalému veliteľovi POHG Prešov J. Golskému.

²⁶ SNA, f. HG, k. 54, 604-54-6, Situačné hlásenie veliteľa POHG Prešov J. Golského pre HVHG z 18. 1. 1945.

štátu, je vo vlastnom štáte a nebola vo svojich požiadavkách rešpektovaná“.²⁷

Po opustení Popradu oddiel smeroval ďalej do Liptovského Sv. Mikuláša, kde zotrval 30 dní (od 25. januára 1945) a pokračoval v ceste do Bratislavy. POHG Prešov bol po príchode do Bratislavy kompletne začlenený do miestneho pohotovostného oddielu HG. Ako samostatná jednotka teda definitívne prestal existovať. Golský bol vymenovaný za veliteľa poľnej roty POHG Moyzes a bol s týmto oddielom prevelený do Vrútok, kde mali za úlohu vykonávať strážnu službu cestných a vojenských objektov na železničnej trati v úseku Kral'ovany – Strečno, ktorú dovtedy vykonávali príslušníci Nemeckej brannej moci. Poľná rota Mozyes zotrvala vo Vrútkach od 3. do 13. marca 1945. Po návrate do Bratislavy bol Golský spolu s ďalšími 50 dôstojníkmi a poddôstojníkmi HG a 50 príslušníkmi Domobrany poslaný na kurz, ktorý sa mal uskutočniť vo výcvikovom tábore Zbraní SS v Benešove – Lešanoch pri Prahe. Kurz bol zameraný na teoreticko-praktický výcvik veliteľov rôt. Doba trvania tohto výcvikového kurzu bola pôvodne plánovaná na 4 týždne, ale z dôvodu rýchleho postupu frontov sa skončil po týždni. Nemeckí dôstojníci Zbraní SS, ktorí na kurze prednášali, boli aktívne nasadení v bojových operačných pásmach. Frekventanti kurzu zo Slovenska ostali v Lešanoch, kde sa do konca prvého májového týždňa roku 1945 sústreďovali ďalšie jednotky HG a Domobrany evakuované na územie zanikajúceho Protektorátu Čechy a Morava.²⁸ Zhromaždené slovenské oddiely boli nemeckými vojenskými okupačnými orgánmi vyzvané, aby aktívne vystúpili proti povstaniu, ktoré 5. mája 1945 vypuklo v Prahe. Náčelník štábu HG Otomar Kubala odmietol vydať takýto rozkaz. Kolóna gardistov a domobrancov sa vydala dňa 8. mája 1945 na pochod smerom na obec Prosečnice (Kinschlag) a odtiaľ pokračovala k Písku. Riadili sa smernicami presne v intenciách posledného

²⁷ Tamže.

²⁸ ŠAPO, f. OLS Prešov, š. 42, Tľud 83/45, Zápisnica z výsluchu J. Golského z 16. 11. 1945.

Kubalovho rozkazu, aby sa za každú cenu dostali do americkej operačnej zóny, kde sa mali vzdať americkej armáde. To sa väčšine aj podarilo a zložili zbrane v obci Čimerice, ale Američania ich napriek tomu odovzdali Červenej armáde (ČA). Slovenských zajatcov prevzal od americkej vojenskej polície poručík ČA Kiričenko. V sovietskom zajatí boli gardisti a domobranci paradoxne znovu vyzbrojení a k dispozícii im boli dané nákladné autá, ktorými boli prevezení do Písku.²⁹ V meste ich prevzali československé vojenské orgány a pod ich velením vykonávali gardisti ako samostatný slovenský prápor posádkovú a poľnú stráž v Písku a okolí až do 25. mája 1945.

Dňa 26. mája 1945 boli dôstojníci tohto práporu zaistení a odovzdaní v Dejviciach miestnemu Obranno-bezpečnostnému zpravodajstvu (OBZ), kde sa uskutočnilo ich oficiálne zatknutie a odovzdanie miestnej vojenskej prokuratúre. Po ich výsluchu ich znovu prevzala dejvická OBZ. Z Dejvíc týchto dôstojníkov eskortovali do Bratislavy, kde boli vo vojenskom väzení držaní vo väzbe do 22. augusta 1945, keď ich začali transportovať podľa miesta ich domovskej príslušnosti alebo miesta ich posledného pôsobiska jednotlivým regionálnym zložkám retribučného súdництва, predovšetkým okresným ľudovým súdom.

História POHG Prešov tvorí jednu časť pestrej mozaiky osudov poslednej záverečnej fázy existencie organizácie HG ako najvplyvnejšej mocensko-represívnej zložky ľudáckeho režimu. Práve z dôvodu rozmanitosti sociálneho a profesného zloženia pohotovostných oddielov HG si poznanie jednotlivostí ich aktívneho vystupovania vyžaduje dôkladnejšie štúdium ich vnútrodisciplinárnych mechanizmov, organizačnej štruktúry a personálneho obsadenia jednotlivých veliteľských funkcií. Zároveň si historický výskum danej problematiky vyžaduje selektívny prístup k osobnej zodpovednosti veliteľských kádrov a mužstva tejto zložky slovenskej brannej moci. Na druhej strane však nemožno zľahčovať a už vôbec nie ospravedlňovať osobnú

²⁹ ŠAPO, f. OLS Prešov, k. 42, TĽud 83/45, Protokol z výsluchu J. Golského z 1. 6. 1945.

zodpovednosť tých členov POHG, ktorí sa dokázateľne priamo a aktívne zúčastnili na vraždách civilného obyvateľstva a ďalších zločinoch proti ľudskosti.

KAROL JANAS

POSTOJ SLOVENSKÝCH ORGÁNOV PRI RIEŠENÍ RÓMSKEJ PROBLEMATIKY A JEHO ZMENA PO PORÁŽKE SNP

Odhady hovoria, že na území 1. SR žilo asi 100 000 Rómov¹ (Cigánov).² Národnosť osôb cigánskeho pôvodu sa určovala individuálne a vláda sa snažila aj o právnu úpravu postavenia Rómov v spoločnosti.³ Žiaľ, mnohé z pripravovaných a publikovaných zákonov a nariadení mali perzekučný a diskriminačný charakter. Na začiatku perzekučných opatrení bola osnova zákona „o potulných Cigánoch“ vypracovaná vládou už krátko po vzniku slovenského štátu roku 1939.⁴ Delila Rómov

¹ V práci používam pojem Róm. Pojem Cigán používam len v dobovom kontexte alebo pri citácii prameňov.

² HORVÁTHOVÁ, E.: *Cigáni na Slovensku*. Bratislava: SAV, 1964, s. 173. Tento údaj je možné považovať za orientačný. Presné určenie počtu Rómov na Slovensku nie je jednoduché. Komplikuje ho to, že pri sčítaní ľudu v roku 1940 sa mohli prihlásiť k hociktovej národnosti, čo relativizuje výsledné číslo. I. Kamenec vo svojich prácach operuje s rôznymi číslami. V niektorých prácach píše o 30 000, inde o 100 000 Rómoch. Ide pravdepodobne o rozdiel medzi celkovým počtom a tými, ktorí boli považovaní za asociálnych. R. Letz mi poskytol asi najpresnejšiu informáciu. Podľa neho sa pri sčítaní ľudu v roku 1940 prihlásilo k cigánskej národnosti 38 333 osôb. Porovnaj: KAMENEC, I.: *Slovenský štát*. Praha: Anomal, 1992, s. 25.; KAMENEC, I.: *Holokaust na Slovensku – porovnanie osudov rómskych a židovských obyvateľov*. In: *Neznámy holokaust*. Praha: MRK, 1995, s. 65 – 67.

³ Štátny archív Bytča, pobočka Považská Bystrica (ŠAP P. Bystrica), fond (f.) Obvodný notársky úrad (ONÚ) Dubnica nad Váhom, 773/1943. Pre určenie príslušnosti Rómov k slovenskému národu sa určilo tzv. Kritérium asociálnosti. „Ak sa bezpochyby dokázalo, že osoby hlásiace sa k slovenskej príslušnosti žijú usporiadaným občianskym životom a majú v mieste bydlisko a riadne zamestnanie a svojou výchovou, mravnou, politickou spoľahlivosťou a verejným účinkovaním dosiahli stupeň riadneho občana môžu byť do slovenskej národnej pospolitosti pojaté...ak nevyhovujú, pracujú len z prípadu na prípad obcujú cigánskou rečou, alebo je ich politická a mravná spôsobilosť pochybná, nemožno ich považovať za príslušníkov slovenskej príslušnosti.“

⁴ Slovenský národný archív (SNA), f. Úrad predsedníctva vlády (ÚPV), 9731/1940.

na usadených a potulných, voči ktorým sa pripravovali perzekučné opatrenia. Opatrenia namierené proti Rómom vydávali aj ďalšie orgány štátnej správy. Krajinský úrad v Bratislave vydal 23. júna 1939 nariadenie, ktorým vykázal všetkých Rómov do domovských obcí a zakázal im obchodovanie s koňmi. Zákon o štátnom občianstve⁵ udelil slovenské občianstvo len Rómom usadeným a pracujúcim. Potulných Cigánov vyhlásil za cudzie živly bez nároku na občianstvo.⁶ Začala sa ich otvorená perzekúcia. Štát, v snahe prinútiť ich k zmene spôsobu života, vydával jedno diskriminačné opatrenie za druhým. Medzi prvými orgánmi štátnej moci zareagovalo Ministerstvo národnej obrany (MNO).⁷ Vo svojej činnosti sa odvolávalo na ustanovenia Ústavy Slovenskej republiky z júla 1939. Tá predpokladala, že v slovenskej armáde budú tzv. bojové útvary a pracovné útvary. Po prvých odvodoch, ktoré sa konali v auguste a septembri 1939 boli odvedenci rozdelení pre vojenskú prezenčnú službu a pre prezenčnú službu pracovnú.⁸ Do nej boli zaradení Rómovia a Židia. Prví odvedenci do prezenčnej pracovnej služby narukovali 12. februára 1940, k takzvaným bojovým útvarom (peším plukom), pri ktorých boli sformované osobitné pracovné jednotky. V armáde vtedy vznikol menší chaos, lebo nie všetci narukovaní Rómovia mohli byť zaradení pod oficiálny pojem „Cigán“ a v armáde navyiac slúžili aj Rómovia, ktorí rukovali ešte v marci 1939 do československej armády. Situáciu ešte viac zneprehľadňovalo prijatie Branného zákona 18. januára 1940.⁹ Na jeho základe nariadilo MNO do 31.

⁵ Slovenský zákonník, 1939, zákon č. 255/1939 Sl. z.

⁶ NEČAS, C.: Pronásledování Cikánů v období slovenského státu. In: *Slovenský národopis*, č. 1, 1988, s. 127.

⁷ JANAS, K.: Perzekúcia rómskeho obyvateľstva v armáde Slovenskej republiky v rokoch 1940 – 1942. In: *Romano džaniben*, jevend 2002, s. 12 – 16.

⁸ BYSTRICKÝ, J.: Niekoľko poznámok k histórii Pracovného zboru MNO. In: *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. Robotný prápor*. Bratislava: ZING Print, 1996, s. 95. ZAVACKÁ, K.: Protižidovské zákony a právne normy v brannej politike Slovenského štátu. Tamže, s. 15 – 18.

⁹ Slovenský zákonník, 1940, zákon č. 20 Sl. z.

januára 1940 prepustenie všetkých Rómov z pomerov brannej moci bez ponechania vojenských hodností.¹⁰ Rómovia, ako branci pracovnej služby, si vojenskú službu museli odkrútiť v pracovných jednotkách.¹¹ Nariadenie sa spočiatku týkalo len tzv. kočovných Cigánov. Za nich boli považovaní tí, čo mali oboch rodičov Rómov, kočovali alebo sa vyhýbali práci.¹² MNO predpisy sprísnilo v roku 1943 po prijatí nového Branného zákona (26. marca 1943),¹³ keď boli od 15. júna všetci Rómovia, bez ohľadu na to, či boli v pracovnom pomere alebo nie, preradení do pracovnej služby a premiestnení k východnej pracovnej skupine. Zaradení boli do VI. robotného práporu k 24. tzv. cigánskej rote.¹⁴ Perzekučné opatrenia sa netýkali len života v armáde. Zasiahli rómske obyvateľstvo vo všetkých oblastiach života v slovenskom štáte. Najvýraznejšie sa prejavili v snahe o likvidáciu kočovníctva. Splnenie nariadenia malo byť dosiahnuté odňatím kočovných listov všetkým Rómom,¹⁵ no hlavne odňatím živnostenských listov a to tak kočovným ako aj nekočovným Rómom.¹⁶ Aby Rómovia nemohli kočovať, museli odpredať vozy a ťažné zvieratá.¹⁷ Znemožňovalo sa im vykonávanie ich tradičných povolání ako predaj koní,¹⁸ či zber odpadkov, pri ktorých museli kočovať.

¹⁰ Vojenský historický archív (VHA) Trnava, f. Ministerstvo národnej obrany (MNO), 192471/15 dôv. 1940. Nariadenie sa týkalo len kočovných cigánov.

¹¹ BYSTRICKÝ, J.: c. d., s. 96.

¹² VHA Trnava, f. Pracovný zbor MNO (PZ MNO), 90131/1940. Ministerstvo vypracovalo smernicu, podľa ktorej bol za Cigána považovaný len „cigán kočovný, nie však príslušník tejto rasy, ktorý žije zriadeným životom spoločenským a je na osoh spoločenského života.“

¹³ Slovenský zákonník, 1943, zákon č. 30 Sl. z.

¹⁴ Štátny archív Bratislava, pobočka Trenčín (ŠAP Trenčín), f. ONÚ Trenčín, 2234/1943 adm.; f. ONÚ Trenčín, 3151/1943 VHA Trnava, f. MNO, 192471/15 dôv. 1940. Podľa Branného zákona z 26. marca 1943 sa prezenčná služba delila na vojenskú a v Pracovnom zbore NO. Rómovia mohli službu vykonávať len v Pracovnom zbore NO. Porovnaj BYSTRICKÝ, J.: c. d. s. 98.

¹⁵ ŠAP P. Bystrica, f. ONÚ Pruské, 2241/39.

¹⁶ ŠAP P. Bystrica, f. Okresný úrad (OÚ) Považská Bystrica, 9507/1940 adm.

¹⁷ ŠAP P. Bystrica, f. ONÚ Pruské, 2241/39.

¹⁸ JANAS, K.: Pokusy vlády slovenského štátu o likvidáciu obchodu s koňmi. In: *Romano džaniben*, jevend 2003, s. 89 – 92.

Miesto toho sa mali usadiť na pozemkoch, ktoré im určili obce. I tie mali pri vytváraní cigánskych osád dbať o to, aby boli umiestnené mimo verejných miest a komunikácií.¹⁹ Ak Rómovia na takých miestach bývali, ich obydlia sa likvidovali a Rómov sťahovali sa na iné odľahlejšie miesto.²⁰

Nariadenia hlboko zasiahli do tradičného života časti rómskeho etnika. Návrat do domovských obcí taktiež nebol jednoduchý, lebo v obciach ich často odmietali a nechceli im vydať potvrdenia o pobyte. Samotné orgány na nižšej úrovni verejnej správy pristupovali k vykonávaniu nariadenia rozpačito. Živnostenské listy Rómom síce odobrali, no uvedomovali si, že v obciach im tým vznikol ďalší problém. Rómovia, ktorí sa vrátili do domovských obcí, sa náhle ocitli bez pracovných príležitostí a tradičný spôsob obživy im bol zakázaný. Rozpaky sa ešte stupňovali po zániku Krajského úradu, ktorý nariadenie vydal.²¹ Od 1. januára 1940 jeho kompetencie v tejto oblasti prebralo Ministerstvo vnútra (MV), no najmä Ministerstvo hospodárstva. Jeho úradníci boli doslova zavalení otázkami, ako ďalej postupovať pri vybavovaní žiadostí o vrátenie živnostenských listov na obchod s koňmi. Na ministerstve hospodárstva si uvedomili, že vzniká problém, ktorému by sa dalo vyhnúť. Vydali preto 12. októbra 1940 vyhlášku, ktorá zásadne zmenila predchádzajúce nariadenie

¹⁹ ŠAP Trenčín, f. ONÚ Nové Mesto nad Váhom, 9935/1944 adm.

²⁰ ŠAP P. Bystrica, f. ONÚ Domaniža, 88/1943 prn.

²¹ Krajský úrad ako pozostatok ČSR zanikol od 1. januára 1940. Jeho úlohy prebrali ministerstvá, župné a okresné úrady. Napriek tomu, že vedľa neho existovali niekoľko mesiacov aj ministerstvá nového štátu, vydával nariadenia, ktoré často spôsobovali duplicitu a problémy pre iné ústredné a miestne orgány. Po zavedení župného systému boli záležitosti rómskeho obyvateľstva prevedené z ústredných orgánov na nižšie orgány politickej správy. Ministerstvo vnútra ich činnosť len koordinovalo a právne zastrešovalo. Rómske záležitosti boli riešené na úrovni žúp. Na župných úradoch prináležali do kompetencie právnych oddelení, pod veci administratívnej a mravnostnej polície spolu s prostitúciou, tuláctvom, spolkovými a tlačovými vecami a pod. Záležitosti Rómov neriešil len župný úrad, ale časť kompetencií prevzali aj okresné úrady, kde patrili taktiež pod právne oddelenia. Informácie o Rómoch, najmä o potulnom cigánstve, okresným úradom poskytovali notárske úrady.

Krajinského úradu v Bratislave.²² Opierali sa o platnú legislatívu a uvoľnili poskytovanie živností a koncesií oprávňujúcich na obchodovanie s koňmi. Právo rozhodnúť ponechali na okresných úradoch. Nariadili im však, aby v prípadoch, keď neexistujú zákonné prekážky pre prevádzkovanie živnosti, povolenie vydali. Obmedzili ho však na povinnosť nahlásiť pevné stanovisko, z ktorého bola živnosť vykonávaná. Zakázali ale možnosť vydania živností a koncesií pre potulných Rómov. Zároveň Ministerstvo hospodárstva nariadilo okresným úradom vrátiť živnostenské listy všetkým Rómom, ktorým boli odobraté na základe nariadenia Krajinského úradu. Nariadenie sa vzťahovalo na tých Rómov, ktorí sa trvale zdržovali v mieste stanoviska živnosti.²³ Podobným spôsobom bolo riešené aj schvaľovanie ďalšieho zamestnania Rómov, ktoré bolo spojené s kočovaním – obchod s odpadmi.²⁴

Vyhláška Ministerstva hospodárstva z 12. októbra 1940 bola významným krokom vpred. Napriek tomu, že si zachovala isté diskriminačné prvky, umožnila slovenským Rómom prevádzkovať obchod s koňmi. Vďaka tomu získali opäť prácu, ktorá im bola blízka. No už o rok sa situácia zmenila. Riešenia problému sa ujalo Ministerstvo vnútra. Na ministerstve mali prevahu radikálne sily na čele s ministrom Machom a podľa toho aj riešenie vyzeralo. Vyhláškou z 20. apríla 1941 MV zrušilo kočovné listy a nariadilo všetkým Rómom, aby sa do ôsmich dní vrátili do domovských obcí.²⁵ Cieľom vyhlášky bolo definitívne zlikvidovať rómske kočovníctvo.

Vyhláška z 20. apríla 1941²⁶ výrazne zasiahla do spôsobu života Rómov a zjednotila dovtedy roztrieštené predpisy. Rómovia boli vyhláškou postavení pod policajný dozor a ich povozy a ťažné zvieratá boli odpredané. I keď bola vyhláška namierená proti

²² ŠAP P. Bystrica, f. OÚ Púchov, 9507/1940 adm.

²³ ŠAP P. Bystrica, f. ONÚ Pruské, 1680/41.

²⁴ ŠAP P. Bystrica, f. OÚ Považská Bystrica, D - 6294/1943.

²⁵ Štátny archív Bytča (ŠABY), f. Trenčianska župa (TŽ), 37/43 prez.

²⁶ ŠABY, f. TŽ, 37/43 prez.; ŠAP P. Bystrica, f. OÚ P.Bystrica, 3725/1941 prez.

Rómom bez práce a potulujúcim sa, zasiahla i obchod s koňmi. Rozlíšenie, či ide o kočovníka, alebo o obchodníka, ponechalo ministerstvo na okresných a notárskych úradoch. Text vyhlášky bol však taký nejednoznačný, že úrady zarad'ovali medzi kočovníkov všetkých Rómov, vrátane obchodníkov s koňmi. Za odporovanie vyhláške boli určené vysoké pokuty, prípadne trest odňatia slobody. Rómovia, ktorým povozy a zvieratá neodňali priamo na mieste kde sa nachádzali, preto zväčša obchod zanechali a vrátili sa do svojich domovských obcí. Tam ich museli do štrnásť dní odpredať, pravidelne sa hlásiť na žandárskej stanici a bez súhlasu jej veliteľa nesmeli obec ani opustiť. Vyhláška však narážala na vážny problém. Zlikvidovala kočovníctvo a v jeho dôsledku aj obchod s koňmi. Ten nebol pre život v slovenskom štáte dôležitý. Rómovia však vykonávali prácu aj ako zberači odpadkov. Práca ich nútila presúvať sa naprieč Slovenskom a vyhláška ich v nej obmedzovala. Zbieranie odpadkov bola veľmi dôležitá práca a zberači ako jediní zbavovali obce odpadkov. Preto bolo treba túto činnosť dať do súladu s vyhláškou. Stalo sa tak 7. októbra 1943. Prezídium MV vydalo vyhlášku, ktorá určila podmienky pre vydávanie „legitimácií pre zber odpadkov“²⁷ Vyhláška významne sprísnila dovtedajšiu prax. Obmedzila činnosť len na územie okresu, kde mal zberač bydlisko a okresný úrad žiadosti potvrdzoval a evidoval. Zberači museli zberať sami (s pomocníkom len ak mal aj ten povolenie), nesmeli so sebou brať ani manželku ani deti. Príchod aj odchod z obce museli hlásiť u obecnej vrchnosti. Táto prítomnosť zberačov poznačila do osobnej záznamovej knihy, ktorú museli nosiť spolu s legitimáciou. Napriek tomu bol zásah do života Rómov veľmi závažný. Do skupiny osôb bez práce zaradil aj väčšinu Rómov, ktorí pre vykonávanie svojej práce museli kočovať. Opäť ostali bez práce, vydaní napospas miestnym úradom, ktoré len čakali na príležitosť, ako sa ich zbaviť. Tá sa im naskytala od roka 1942. Na Slovensku

²⁷ ŠAP P. Bystrica, f. ONÚ Dubnica nad Váhom, 773/1943.

začali vznikať pracovné útvary,²⁸ do ktorých Rómov zbavených zamestnania a označených za asociálne osoby vo veľkom počte posielali.²⁹ V roku 1942 bolo prijaté nariadenie, ktoré označilo všetkých Rómov mimo pracovného pomeru za asociálnych a umožnilo ich zaradenie do pracovných útvarov. V roku 1943 prišlo k ďalšiemu obmedzeniu slobôd rómskeho obyvateľstva v slovenskom štáte. Z kategórie asociálnych osôb mohli byť vyradení len tí, ktorí boli v pracovnom pomere a neboli na obťaž svojmu okoliu. Rómovia zodpovedali aj za činy svojich manželiek a detí.³⁰ Nariadenia mali veľmi široký výklad a umožňovali svojvoľné odosielanie Rómov do pracovných táborov. Potreba nových pracovných síl pre stavebné podnikanie sa prehlbovala. Ministerstvo vnútra – Ústredný úrad práce nariadil začleniť každú práceschopnú pracovnú silu do práce a to aj Cigánov a Cigánky, ktorí sa dosiaľ nenahlásili o umiestnenie a nepracujú.

Pracovné útvary vznikajúce od roku 1942 boli určené pre „Cigánov a iných asociálov.“³¹ Vznikali na miestach veľkých a na pracovnú silu náročných stavieb. Slovenský štát trpel nedostatkom pracovných síl určených na ťažkú manuálnu prácu a často využíval zaradencov pracovných útvarov. Pracovné útvary boli formálne určené pre asociálne osoby, no organizačný poriadok prikazoval viesť dvojitú evidenciu.³² Kartotéka modrej farby bola

²⁸ KAMENEC, I.: Organizácia perzekučného systému fašistického slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945. In: *Zborník Múzea SNP*, roč. 7, 1982, s. 71 – 98.

²⁹ Vzniku a vývinu pracovných útvarov pre Cigánov a asociálov sa v minulosti venoval vo svojich monografiách C. Nečas. Bližšie: NEČAS, C.: *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939 – 1945*. Brno: UJEP, 1981; NEČAS, C.: *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*. Brno, MU, 1994.

³⁰ ŠAP P. Bystrica, f. ONÚ Pruské, 1461/1943 prez.

³¹ Prvé pracovné útvary pre asociálne osoby začali vznikať už v roku 1941. Doba ich existencie bola krátka a boli určené pre „árijský živel“. Takmer všetci autori, ktorí sa venovali perzekúcií rómskeho obyvateľstva, ich automaticky zaraďujú medzi útvary do ktorých boli zaraďovaní aj Rómovia. Neuvádzajú však žiadne pramene a autorovi tejto práce sa nepodarilo získať ani jeden dokument, ktorý by tento predpoklad potvrdil. Ide o tábory v Očovej, Moste na Ostrove a v horárni Trnava. ŠAP P. Bystrica, f. OU Púchov, D – 1198/1945.

³² *Úradné noviny*, 23. septembra 1942.

určená pre Rómov, šedá pre ostatných. Aj zaradenci sa delili podobne, na Cigánov a ostatných, pričom obe skupiny mali byť ubytované osobitne.³³ Najznámejšie pracovné útvary vznikli na stavbe vodných elektrární na Váhu v Dubnici nad Váhom (1942 – 1944) a Ilave (1943).³⁴ Okrem vážskej kaskády stavali Rómovia aj železnicu Prešov – Strážske a cestu z Mýta pod Ďumbierom na Čertovicu (1942 – 1943). Pre tieto pracovné útvary sa zaužíval spoločný názov „Východoslovenské pracovné útvary.“³⁵ Okrem nich vznikli menšie útvary v Revúcej, Krupine a v Ústí na Orave. Rómovia v táboroch pracovali v ťažkých podmienkach až 11 hodín denne, často bez akýchkoľvek pracovných nástrojov. V takýchto podmienkach sa účelom mňali aj plány na prevýchovu.³⁶ Rómovia boli hlavne lacnou pracovnou silou.

Zlom prinieslo obsadenie Slovenska nemeckou armádou. Zároveň sa zostrili aj represívne opatrenia štátu proti Rómom. V tomto období možno sledovať dve hlavné línie, s ktorými sme sa v predchádzajúcom období nemohli stretnúť. Prvou sú prípady priamej fyzickej likvidácie. Rómovia, podozriví z pomoci partizánom, držania zbraní, či rozkrádania vojenského materiálu, boli zavraždení v Žiari nad Hronom, Tisovci, Valaskej Belej, Iliji, Krupine a Slatine. Na zvolenskom židovskom cintoríne bolo Nemcami zavraždených viacero Rómov z Dúbravy pri Zvolene a Detvy.³⁷ Rómovia z obce Lutíla boli deportovaní do Dolného Turčeka, kde boli všetci zavraždení. Obzvlášť beštiálne sa Nemci zachovali k Rómom z Nerestnice, ktorých pochytili pri Čiernom Balogu. Mužov postrieľali a ženy s deťmi zaživa upálili. Rómom

³³ MANN, A. B.: Židia a Rómovia – paralely osudov. In: *Pracovné jednotky...*, s. 109 – 110.

³⁴ NEČAS, C.: Pracovní útvar v Ilavě roku 1943. In: *Vlastivedný zborník Považia*, roč. 13, 1978, s. 149 – 158.

³⁵ O Východoslovenských pracovných útvaroch pozri NEČAS, C.: Pracovní útvary tzv. asociálu a Cikánu na východním Slovensku v r. 1942. In: *Nové obzory*, roč. 17, 1975, s. 25 – 51.

³⁶ O organizácii pracovných útvarov: NEČAS, C.: Pracovní útvary tzv. asociálu v letech 1941 – 1945. In: *Pracovné jednotky...*, s. 105 – 115.

³⁷ Tamže, s. 111 – 112.

sa nevyhli ani masové vraždy vo vápenkách v Kremničke a Nemeckej. Vraždy sa odohrali i na Spiši.³⁸ Viacero osád na celom Slovensku bolo vypálených.³⁹ Vymenované udalosti sú len časťou z brutálnych udalostí, ktoré na Slovensku vykonali Nemci. Masové hroby sa nachádzajú takmer na celom Slovensku.⁴⁰ Po vojne ich bolo objavených 176 a i keď nie je možné určiť, koľko z 3 723 obetí tvorili Rómovia, toto číslo iste nebolo zanedbateľné. Druhou líniou bolo otvorenie Zaisťovacieho tábora pre Cigánov. Zaisťovací tábor mal úplne iný charakter ako pracovné útvary. Na rozdiel od pracovných útvarov nepatril pod Ministerstvo vnútra, ale pod Ministerstvo národnej obrany. Bol to skutočný koncentračný tábor, do ktorého boli ľudia zaraďovaní na základe etnickej príslušnosti. Určený bol len pre Rómov a tí boli do neho dodávaní na základe vopred vypracovaných zoznamov. Vznikol na mieste zrušeného pracovného útvaru a jeho zaraďenci sa minimálne v prvých týždňoch existencie tábora podieľali na dokončovacích prácach ilavskej⁴¹ a pravdepodobne aj dubnickej hydrocentrály.⁴² Radikálna zmena v organizácii dubnického tábora nastala začiatkom novembra 1944. K 2. 11. 1944 pracovný útvar zanikol. Na jeho mieste bol zriadený „Zaisťovací tábor pre Cigánov“.⁴³ Jeho zriaďovateľom bolo MNO, na ktoré boli prenesené právomoci MV, do pôsobnosti ktorého patrili pracovné útvary. MNO sa ani nesnažilo zastrieť, že tábor je založený na etnickom

³⁸ KOLLÁROVÁ, Z.: K vývoju rómskej society na Spiši do roku 1945. In: *Neznámi Rómovia*. Bratislava: Ister Science Press, 1992, s. 68.

³⁹ NEČAS, C.: *Nad osudem ...*, s. 139 – 141.

⁴⁰ Materiály týkajúce sa perzekúcie Rómov v čase SNP sa nachádzajú najmä v Archíve múzea SNP (AMSNP), f. XIII, S 153/81.; f. IX, 355/59, 356/59, 641/58, S 25/78, 104/65, 366/59, 255/98. Tiež pozri NEČAS, C.: Terorizování Rómů od srpna 1944 do března 1945. In: *SNP v paměti národa*. Bratislava: NVK International, 1994, s. 325 – 326..

⁴¹ NEČAS, C.: *Pronásledování ...*, s. 126 – 136.

⁴² O tom, že zaisťovací tábor bol pôvodne určený aj na dokončovacie práce na hydrocentrálach, svedčí i to, že jeho zariadenie a budovy tam ponechali pôvodné firmy (fy Lozovský a Štefanec a firma Petri), ktoré boli poverené ich výstavbou.

⁴³ SNA, f. Ministerstvo hospodárstva, P – 10349/1944 prez.

základe a vo vyhláške č. 776.131 - 4d - 1944 uviedlo, že „v tomto tábore zaisťovať sa budú len osoby cigánskej rasy bez ohľadu na osobu a vek“.⁴⁴ O stravovanie a zaradenie do pracovného procesu sa bolo povinné postarať MNO. Ubytovanie bolo zabezpečené v už existujúcich ubikáciách po pracovnom útvaru. Ministerstvo prikázalo začať s okamžitou likvidáciou veliteľstva a hospodárskej správy zrušeného pracovného útvaru. Likvidácia veliteľstva mala trvať maximálne 10 dní a likvidácia hospodárskej správy mala byť ukončená do konca roka 1944. V dôsledku likvidácie pracovného útvaru nariadilo MNO okamžité prepúšťanie zaradencov. Prebiehať malo tak, aby do 15. novembra pracovný útvar nemal ani jedného zaradencu. Pre prepúšťanie vydalo ministerstvo záväzné pokyny. Zaradenci „bielej rasy“ mali byť bezpodmienečne prepustení. Ako poslední mali byť prepustení tí zaradenci „bielej rasy“, ktorí boli do tábora dodaní Trestnicou a Prechodným ústavom v Leopoldove a Štátnym výchovným ústavom v Ilave. Prepustení mali byť až 13. a 14. novembra 1944, ak do toho času nebude o nich žiadať Ministerstvo pravosúdia. Zaradenci – Rómovia boli prepustení len z pomeru u pracovného útvaru. Ihneď boli zaradení do pomeru zaistencov zaisťovacieho tábora. MNO vydalo prísny zákaz čo i len jedného prepustiť na slobodu. Zaisťovací tábor bol postavený na roveň samostatnej stotine a podliehal priamo MNO. Po hospodárskej stránke bol pričlenený k hospodárskej správe Pešieho pluku 2. Domobrany v Trenčíne. K táboru bol pričlenený strážny oddiel, ktorý vyzbrojil Peší pluk 2. Domobrany a ktorý sa pokladal za jeho prvú rotu.⁴⁵ Napriek

⁴⁴ ŠABY, f. TŽ, 173/45 prez.

⁴⁵ VHA Trnava, f. MNO, domáci rozkaz č. 48.; ŠABY, f. TŽ, 173/45 prez. Žandári pridelení k pôvodnému pracovnému útvaru mali byť premiestnení na iné žandárske stanice. Potrebné presuny malo vykonať Hlavné veliteľstvo žandárstva. Žandári pridelení k bývalému pracovnému útvaru boli povinní plniť svoje úlohy i po rozpustení pracovného útvaru až do zriadenia osobitného veliteľstva a bezpečnostnej služby pre zisťovací tábor, ktorá bola v náplni MNO. Ich povinnosťou bolo vyhotoviť aj podrobné osobné záznamy o každej osobe, ktorá bola priradená z pomeru zaradencu pracovného útvaru do pomeru zaistenca v zaisťovacom tábore a o všetkých osobách, ktoré budú do

upozorneniam, že kapacitu tábora nie je možné zvyšovať, nariadenie sa nedodržiavalo. V tábore, ktorého kapacita bola maximálne 300 ľudí, žilo ich zanedlho niekoľkonásobne viac. V decembri 1944 tam bolo koncentrovaných viac ako 700 Rómov a žili v katastrofálnych hygienických a zdravotných podmienkach. V barakoch boli miestnosti 5 × 8 m, v ktorých žilo 60 až 80 zaistencov.⁴⁶ A to ešte musela správa tábora odmietnuť prijatie Rómov zo Žiliny, Svidníka⁴⁷ a zo zrušeného pracovného útvaru v Ústí nad Oravou.⁴⁸ Kvalita ubytovania bola už v čase existencie pracovného útvaru hodnotená župnými orgánmi ako „ubytovanie nevyhovujúce normálnym podmienkam“. Miestnosti boli plné ploštíc, ktoré nedovoľovali pokojný spánok.⁴⁹ So zmenou charakteru tábora z pracovného na zaisťovací sa situácia Rómov ešte zhoršila. Zaistenci nemali zabezpečenú adekvátnu stravu, oblečenie, v tábore bol nedostatok pitnej vody. Napriek tomu boli nasadzovaní na opevňovacie práce a budovanie protileteckých krytov a ženíjnych objektov. Výsledok neznesiteľných podmienok sa dostavil o niekoľko týždňov. Množili sa úmrtia zaradencov, najmä detí, ktoré ťažko znášali pomery v tábore.⁵⁰ Tuhá zima a pomery v tábore sa podpísali najmä pod zdravotný stav detí, no postihli aj starých ľudí. V tábore pracoval lekár MUDr. Welward a jeho úloha bola veľmi ťažká. V dôsledku vojny chýbali lieky

zaisťovacieho tábora v budúcnosti dodané. Osobné záznamy sa mali roztriediť do dvoch skupín: na mužov a ženy a tie ďalej na deti do 14 rokov a staršie osoby.

⁴⁶ NEČAS, C.: *Nad osudem...*, s. 137.

⁴⁷ ŠAP P. Bystrica, f. ONÚ Dubnica nad Váhom, 7857/1944. V tomto kontexte ostal úplne neznámy i príbeh Rómov zo Svidníka. Veliteľ HG v Dubnici nad Váhom hlásil 29. decembra 1944, že na dubnickej stanici sa nachádza 16 Rómov, z toho 11 malých detí. Do Dubnice nad Váhom boli odkomandovaní Okresným úradom vo Svidníku a v tábore ich odmietli prijať. Späť do Svidníka ich mala odkomandovať obec Dubnica nad Váhom, no tá to s odkazom na nedostatok finančných prostriedkov odmietla a tak ostali na stanici bez prístrešia, prostriedkov a hladní. O ich ďalšom osude archívne materiály mlčia.

⁴⁸ ŠABY, f. TŽ, 173/1945 prez..

⁴⁹ ŠNA, f. Ministerstvo vnútra, D - 1631/44.

⁵⁰ ŠAP P. Bystrica, f. ONÚ Dubnica nad Váhom, 591/45.

a zdravotnícke potreby na celom Slovensku. V tábore ich bol kritický nedostatok, čo lekárovi bránilo liečiť aj bežné choroby. Smrť kosila najmä malé deti, ktoré ochoreli na zápal pľúc. Z decembra 1944 bolo objavených sedem úmrtných listov s touto diagnózou. Vystavené boli na mená malých deti vo veku od troch mesiacov do sedem rokov.⁵¹

No nielen zima a hlad boli nepriateľmi zaistencov. V tábore vypukla epidémia škvrnitého týfusu, ktorá jeho činnosť paralyzovala. Do tábora bolo zakázané posilať ďalších Rómov⁵² a tábor sa dostal do karantény. Epidémia zachvátila viacero zaradencov a nakazil sa aj jeden strážnik, čo vyvolalo nepokoje v tábore aj v blízkom meste. Starosta Dubnice nad Váhom Paškai požadoval likvidáciu tábora a odmietol prevziať náklady spojené s likvidáciou epidémie. V odpovedi zo štábu MNO mu podplukovník generálneho štábu Dr. Parčan 10. januára 1945 napísal, že tábor nie je možné zrušiť, no náklady na likvidáciu nákazy vykoná Hospodárska správa Pešieho pluku 2 Domobrany v Trenčíne.⁵³ Protestovali aj Nemci. Tábor žiadali odstrániť z obavy pred prenosom epidémie na zamestnancov Škodových závodov v Dubnici nad Váhom, čo bol najväčší zbrojársky závod na Slovensku. Vyrábala zbrane pre nemeckú armádu, a preto chceli zamestnancov ochrániť pred nákazou. Do tábora vyslali vlastného lekára, ktorý zistil úžasnú nečistotu a porušovanie karantény zo strany dozorcov. Keď sa k tomu pridali nepokoje väznených Rómov, rozhodli sa Nemci vziať situáciu do vlastných rúk. Do tábora dočasne nasadili vlastné stráže, ktoré po opadnutí vzbúreneckých nálad vystriedal strážny oddiel, pod velením stotníka pechoty Ňaňáka.⁵⁴ Opatrenia na potlačenie epidémie však boli nedostatočné a tak nečudo, že sa ju nedarilo potlačiť. I spôsob refundácie nákladov na potlačenie nákazy bol uskutočnený

⁵¹ ŠAP P. Bystrica, f. Okresný národný výbor (ONV) Ilava, 591/45.

⁵² ŠABY, f. TŽ, 173/1945 prez.

⁵³ ŠAPB, f. ONÚ v Dubnica nad Váhom, 6/1945 prez.

⁵⁴ KORČEK, J.: Vojensky organizované pracovné formácie v pôsobnosti MNO a MV Slovenskej republiky 1942 – 1945. In: *Pracovné jednotky...*, s. 75.

spôsobom, ktorý nezaručoval jej potlačenie. I keď Hospodárska správa Pešieho pluku 2 Domobrany bola povinná potrebné prostriedky refundovať, musel si ich obstarat' ZTC v Dubnici nad Váhom a ten ich nemal. Nečudo, že župan Trenčianskej župy Dr. Kállay oznamoval 17. januára 1945 na Zdravotné oddelenie MV, že epidémia v tábore naďalej pretrváva.⁵⁵ Informáciu získal od veliteľa miestnej SD Einsatzgruppe 13. Nemci sa pripojili k žiadosti starostu Paškaia a žiadali tábor premiestniť mimo Dubnicu nad Váhom. Ministerstvo vnútra situáciu neriešilo kvôli kompetenčným sporom, lebo správa tábora patrila pod MNO. Rómovia zo strachu pred nákazou z tábora utekali.⁵⁶ Táborové vedenie nedokázalo epidémii čeliť, čo podnietilo Nemcov k hroznému činu. Koncom februára 1945 rozhodli o vyvraždení všetkých chorých i podozrivých z nákazy. Riaditeľ dubnického zbrojárskeho závodu Sonnewend dal 23. februára súhlas na vykopanie masového hrobu v objekte závodu „Údolie“ na skupine VII.⁵⁷ Do ZTC prišli nákladné autá, aby „odviezli chorých do nemocnice“.⁵⁸ Namiesto trenčianskej nemocnice autá zamierili do dubnického závodu, kde vo vopred pripravenom masovom hrobe 26 Rómov brutálne povraždili. Vraždenie v dubnickom Údolí je možné rekonštruovať na základe exhumačnej správy a svedeckých výpovedí očitých svedkov.

Exhumácie mŕtvych sa po oslobodení Dubnice nad Váhom zúčastnili: Za veliteľstvo Červenej armády Ivan Čumák, predseda Okresného národného výboru František Fišer, ako znalci lekári MUDr. Karol Zimmer, MUDr. Alexander Cimbálko, za Červený kríž Ferdinand Buňák a za Národnú bezpečnosť Michal Krasnovský.⁵⁹ Exhumačná správa⁶⁰ podáva hrozné svedectvo o nemeckej brutalite a umožňuje identifikovať aspoň niekoľko

⁵⁵ ŠABY, f. TŽ, 173/45 prez.

⁵⁶ ŠAP P. Bystrica, f. ONÚ Ilava, 676/1945.

⁵⁷ ŠAP P. Bystrica, f. ONV Ilava, 1001/1946.

⁵⁸ NEČAS, C.: *Pronásledování...*, s.133.

⁵⁹ ŠAP P. Bystrica, f. ONÚ Dubnica nad Váhom, 2194/1045.

⁶⁰ ŠAP P. Bystrica, f. ONV Ilava, 1001/1946.

mŕtvych, ktorých totožnosť sa dodnes považovala za neznámu. Hrob bol objavený na najvyššom mieste dubnického údolia pod horou Trnová a začiatkom hory Holáňovec. Na mieste hrobu nerástla tráva, bola tam len hlina a i stromčeky tam neboli vysadené, ale len napichané bez koreňov, čo bolo znakom maskovania. V hĺbke asi 150 cm sa nachádzala vrstva mŕtvol v rôznych polohách, najviac so skrčenými nohami, tvárou dole s pritiahnutými nohami, chrániac si tvár, niektoré sa držali vo vzájomnom objatí. V hrobe boli handry, hrnčeky, chlieb, kufrík, ktoré boli majetkom usmrtených. V zápisnici o exhumácii sú mŕtvy označené číslami 1 – 26.⁶¹ Z 26 mŕtvych bolo 20 mužov, z toho jeden chlapec vo veku 15 – 16 rokov a 6 žien. Obzvlášť zverské bolo zavraždenie ženy, ktorá bola v siedmom mesiaci tehotenstva. Neobyčajne brutálny však bol celý čin. Z 26 zavraždených bolo zasiahnutých výstrelmi len 18 Rómov. U mnohých z nich to neboli smrteľné rany. Spolu s ostatnými sa pod nánosmi hlíny zaživa udusili. O hrozných okamihoch svedčí i to, že mnohí boli zavraždení údermi tupým predmetom, pravdepodobne pri snahe o únik z pripravovaného hrobu. Iní sa snažili schovať za mŕtvych a v hrobe sa udusili.⁶²

Dlhá doba, ktorá prešla od vrážd k exhumácii, takmer znemožnila identifikáciu mŕtvych. Napriek tomu sa vďaka nepriamym dôkazom a indíciám podarilo 13-tich identifikovať na základe priamych dôkazov a 5-tich na základe nepriamych dôkazov. Na základe dokladov objavených pri exhumácii, vykonanej dňa 5. mája 1945, je možné podľa číselného označenia niekoľkých povraždených identifikovať.⁶³ Vyšetrovaním hromadnej vraždy Rómov sa zaoberala komisia, ktorá vznikla v júli 1945. Členom

⁶¹ Podnikový archív Závodov ťažkého strojárstva (PA ZŤS) Dubnica nad Váhom, fond a. s. Plzeň, pobočný závod Dubnica, 1568/1945.

⁶² ŠAP P. Bystrica, f. ONU Dubnica nad Váhom, 2201/1945.

⁶³ Identifikácia bola možná na základe dokladov vydaných notárskymi úradmi a Robotníckou sociálnou poisťovňou. Autor o tomto pripravil samostatnú štúdiu, ktorá bude publikovaná v zborníku romistických štúdií *Romano džaniben*.

komisie, ktorá udalosti vyšetrovala, bol aj Jozef Košecký (okrem neho boli členovia ešte predseda závodného výboru Škodových závodov Ján Habánek, člen závodného výboru Ján Kunda a riaditeľ závodu Jozef Vyskočil), ktorý bol aj svedkom tragických udalostí. V tom čase pracoval ako veliteľ hasičstva v dubnickom závode. Jeho svedectvo je i najpresvedčivejšie. 23. februára 1945 asi o 12 hod. stretol v závode otvorené nákladné auto naložené osobami mužského aj ženského pohlavia. „Auto bolo riadené SS-manom a vedľa neho, ako závozník sedel ešte jeden SS-man ozbrojený automatickou puškou. Za týmto autom išlo vo vzdialenosti asi 50 m druhé veľké vojenské auto, v ktorom sedelo asi 8 ozbrojených nemeckých vojakov. Autá smerovali do údolia. Asi o 30 minút za týmito autami smerom do údolia išlo osobné auto riadené Františkom Seifertom, ríšskym poverencom pri Škodových závodoch a s ním išiel jeden neznámy civilista. Asi o hodinu sa nákladné auto vezúce osoby do údolia vrátilo prázdne a o 15 hod. sa vracalo auto s nemeckými vojakmi.“⁶⁴ Výpovede ostatných svedkov, ktorí pri vyšetrovaní prípadu svedčili, sú protirečivé a často uvádzajú úplne nepravdivé informácie.⁶⁵ Po

⁶⁴ ŠAP P. Bystrica, f. ONV Ilava, 1001/1946.

⁶⁵ ŠAP P. Bystrica, f. ONV Ilava, 2352/1946.; PA ZŤS Dubnica nad Váhom, f. a. s. Plzeň, pob. závod Dubnica, 1568/1945.; PA ZŤS Dubnica nad Váhom, fond a. s. Plzeň, pobočný závod Dubnica, 1556/1945. Svedectvo poskytl bývalý vrátnik podniku bol Michal Tomanička a Jozef Silný, ktorý v závode pracoval ako nadstrážnik a v deň vraždy mal službu. Napriek tomu, že samotné vraždenie dôkladne opísali a Jozef Silný sa priznal, že ho aj videl, nie je ich výpoveď dôveryhodná. Nepoznali (alebo zamľčali) údaje o účastníkoch vraždy, ktorých museli poznať (napríklad prednostu bezpečnostnej služby Seiferta, ktorý sa v tom čase dokázateľne nachádzal v Údolí) a vo viacerých údajoch si priamo odporovali. Taktiež nepresne uvádzajú štyri zavraždené deti vo veku 4 – 6 rokov, čo jednoznačne vyvrátiла exhumačná správa. O tom, prečo vo výpovedi uviedli nepresné informácie, môžeme už len dohadovať. Pravdepodobne sa obávali o vlastný osud. Tomanička už bol v trestnici v Leopoldove a keď si uvedomíme, že funkciu nadstrážmajstra v zbrojovke pracujúcej pre Nemcov v krajine už niekoľko mesiacov okupovanej Nemcami nemohol vykonávať ich odporca či nepriateľ, môžu byť takéto obavy oprávnené. O ich výpovediach bližšie pozri JANAS, K.: K vzniku a vývinu zaisťovacieho tábora v Dubnici nad Váhom. In. *Romano Džaniben*, jevend 2002, s. 17 – 25.

tragických udalostiach z februára sa už život v tábore nepodarilo uviesť do pôvodného stavu. Tábor prevzala vojenská správa pod vedením stotníka pechoty Mičkovica. Od neho prevzal tábor 1. apríla 1945 Žandársky pohotovostný oddiel z Trenčína. Velením bol poverený strážmajster Gejza Fridrich.⁶⁶ Spolu s ním prišlo do tábora asi 20 žandárov. Vojaci im nič neodovzdali, naopak lepší proviant a peniaze vzali so sebou. Žandári ostali v tábore deväť dní. Za ten čas varili len zo zásob, ktoré tam nechali vojaci. Po deviatich dňoch nariadil veliteľ Žandárskeho pohotovostného oddielu v Trenčíne (poručík Krkoška) žandárom tábor opustiť. Dôvodom bol blížiaci sa front. Tábor ostal bez dozoru. Zaistenci, keď sa dozvedeli o rozpustení dozornej správy, tábor opustili a rozutekali sa po okolí. Zvyšok zariadenia a inventárnych predmetov,⁶⁷ ktoré neodniesli Nemci si rozobrali vojaci a obyvatelia z Dubnice a okolia.⁶⁸ Po prechode frontu bola budova, v ktorej boli Rómovia ubytovaní, zapálená a ostatné budovy si demontovala firma Lozovský a Štefanec, ktorej patrili. Likvidáciou zaist'ovacieho tábora sa ukončila aj činnosť perzekučných táborov určených pre rómsku komunitu. Žiadosti firiem, ktoré sa snažili o otvorenie pracovných útvarov pri stavbe vodných diel v Novom Meste nad Váhom a Piešťanoch, už našťastie nebolo možné vyhovieť.

⁶⁶ ŠAP P. Bystrica, f. ONV Ilava, 6968/1946.

⁶⁷ ŠAP P. Bystrica, f. ONV Ilava, 6968/1946. Podľa zoznamu, ktorý vypracovalo Povereníctvo vnútra dňa 21. mája 1946 sa v tábore pod majetkom pracovného útvaru rozumeli všetky nehnuteľné a hnutel'né veci, tejto inštitúcie, zariadenia, sklady, zásoby denných potrieb, náradie, vklady, hotovosti a pod. Fírme Lozovský a Štefanec patrili tábor (budovy). Iné hnutel'né veci, ako výstroj, šatstvo, obuv, kancelárske veci, zásoby denných potrieb boli majetkom pracovného útvaru. Pri likvidácii dubnického tábora bolo veľkým problémom zistenie skutočného rozsahu majetku. Inventáre sa zachovali len z doby existencie pracovného útvaru a zmeny po jeho transformácii na zaist'ovací tábor boli počas vojnových udalostí zničené.

⁶⁸ ŠAP P. Bystrica, f. ONV Ilava, 6968/1946, príloha 1.

Hodnotenie postoja slovenských orgánov k rómskej problematike je zložitú. Vzťah slovenských orgánov k rómskej problematike v období do vypuknutia povstania možno charakterizovať ako rozpačitý. K priamej fyzickej likvidácii či deportáciám nikdy neprišli a i porovnanie ďalších perzekučných opatrení v porovnaní sa židovským obyvateľstvom naznačuje, že prístup bol rozdielny. Riešenie rómskej problematiky bolo pre ústredné orgány chýlostivou a nepríjemnou záležitosťou. Pre úradníkov neprinášalo žiadne zisky, neznamenalo povýšenia a rómska problematika bola skôr trestom ako odmenou. Niet preto divu, že ústredné orgány a ministerstvá sa jej snažili zbaviť. Kde sa dalo, presúvali problematiku na nižšie orgány verejnej správy, najmä na župy. No i župy sa bránili. Najťažšie na ne dopadla povinnosť prevziať pracovné útvary pre Rómov a tzv. asociálne živly. Sťažovali sa na nedostatok vhodných pracovníkov a množstvo inej dôležitejšej agendy. Celkovo pri riešení rómskej problematiky možno zo strany štátu sledovať absenciu akejkoľvek koncepcie. Vyhlášky a nariadenia vydávané rôznymi inštitúciami si často protirečili a odporovali. Režim sa obmedzil len na využívanie lacnej pracovnej sily v pracovných útvaroch.

Zmeny nastali po vypuknutí a porážke SNP. V tejto súvislosti nemožno obísť fakt, že Slovensko bolo okupovanou krajinou. Nemci na slovenské úrady nebrali ohľad a zobrali rómsku otázku do svojich rúk. Ich predstavy boli diametrálne odlišné od predchádzajúcej praxe. Namiesto prevýchovy a prípadnej integrácie prišli k likvidácii Rómov. Na viacerých miestach ich vraždili. Na slovenskej strane sa do popredia dostali radikálne živly a tomu zodpovedal aj spôsob riešenia. Nedá sa zatajiť, že likvidácií rómskych obyvateľov sa zúčastňovali i Slováci, mnohí dokonca dobrovoľne a iniciatívne. No na druhej strane si možno položiť otázku, či by k týmto udalostiam došlo a či by sa k moci dostali tieto živly, ak by Slovensko nebolo okupované? Taktiež sa otvára otázka, kto bol iniciátorom väčšiny perzekučných opatrení na prelome rokov 1944/45 – slovenskí radikáli, alebo nemecká okupačná moc? Minimálne v prípade dubnického zaisťovacieho

tábora je evidentné, že pokiaľ mali situáciu v rukách slovenskí vojaci, snažili sa problémy riešiť ľudsky a neprikročili k radikálnym riešeniam. A tak by bolo potrebné skúmať prípad od prípadu. Existuje ešte mnoho bielych miest a problémov, ktoré čakajú na svoje objasnenie. Je na historikoch, aby dali zodpovedali tieto neľahké otázky a našli odpovede na problémy, ktoré nás v tejto problematike dodnes znepokojujú.

MAREK SYRNÝ

Vznik a pôsobenie Demokratickej strany v SNP

Demokratická strana (DS) oficiálne vznikla 17. 9. 1944 v Banskej Bystrici. Integrovala v sebe všetky dovtedajšie občianske odbojové skupiny 1. Slovenskej republiky (1. SR) a stala sa ich jedinou politickou reprezentantkou v najvyššom povstaleckom orgáne, v Slovenskej národnej rade (SNR). Jej vznikom vyvrcholil dlhodobý zjednocovací proces pomníčovských občianskych politických strán a občianskych odbojových skupín. Pokiaľ chceme správne pochopiť tento proces a príčiny vzniku jedinej občianskej strany v povstaní, musíme sa najskôr bližšie zaoberať príčinami a podmienkami, ktoré to vyvolali a formovali.

Prvým impulzom v tomto smere bola nepochybne Žilinská dohoda zo 6. 10. 1938 a z nej vyplývajúce obdobie slovenskej autonómie, ktoré tak negatívne poznamenalo občianske politické strany. Ako potvrdzujú neskoršie spomienky popredných činiteľov týchto strán, politický nátlak a existenčné ohrozenie týchto strán zo strany Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS) podnietili aj prvé úvahy a snahy o zlúčení ich strán do väčšieho politického celku, ktorý by bol schopný účinnejšie čeliť tomuto tlaku.¹ Uchopenie politickej moci na Slovensku autonomistickou a autoritatívnou HSLS, jej tlak na spojenie všetkých neľavicových subjektov pod jej absolútnym vedením v HSLS-Strane slovenskej jednoty, nedemokratické voľby do slovenského snemu a hlavne jej podiel na rozbití ČSR, primáli predstaviteľov občianskych strán zotrúvajúcej na platforme Československej republiky k ich aktívnej účasti na rezistencii proti 1. SR a jej ľudáckemu režimu. Už v prvých odbojových skupinách bývalých členov agrárnej,

¹ Tak sa napr. J. Ursíny snažil zachrániť Agrárnu stranu fúziou s autonomistickou SNS. URSÍNÝ, J.: *Spomienky na SNP*. Liptovský Mikuláš : Transcius, 1994, s. 22 – 23.

národnej a sociálnodemokratickej strany sa stretávame s menami mnohých neskorších činiteľov DS.²

Druhým dôležitým faktorom, ovplyvňujúcim splnutie občianskych politických odbojových skupín a neskoršiu vnútrostranícku štruktúru DS, je proces zblížovania rôznych ideových prúdov a skupín v občianskom odboji (J. Ursíny, J. Lettrich, V. Šrobár, Flóra, národníari, P. Zaťko, J. Ševčík) resp. získanie dominantného postavenia skupiny Ursíny-Lettrich v odboji. Hoci v občianskom tábore možno rozlišovať viacero ideových smerov, pre neskorší vývin bolo smerodajné hlavne delenie sa občianskeho tábora podľa ich postoja k slovenskej otázke. Išlo buď o zástancov samobytnosti slovenského národa vyjadrenej v slovenskej národnopolitickej samospráve (Ursíny-Lettrich, národníari, Zaťko), alebo naopak o zástancov ideí československého národa (resp. i ľudí pripúšťajúcich existenciu samostatného slovenského národa) popierajúcich potrebu akejkolvek politickej samosprávy Slovenska na národnom princípe, presadzujúcich iba územnú decentralizáciu povojnovej ČSR (Flóra, Šrobárovci). Pragmatický prístup skupiny Ursíny-Lettrich k slovenskej otázke, ktorý bol omnoho bližší k názorom KSS na slovenskú otázku ako postoj čechoslovakistov resp. Šrobárovcov, bol nakoniec aj jednou z hlavných príčin, prečo sa partnerom komunistov vo vrcholnom orgáne zjednoteného odboja stala skupina Ursíny-Lettrich a nie prívrženci Flóry či V. Šrobára.

² Prvým, skutočne odbojovým skupinám najskôr predchádzali iba schôdzky politických odporcov režimu. Tak sa napríklad už krátko po 6. 10. 1938 stretali na politické rozhovory neskorší hlavný reprezentanti odbojových skupín národnárov, agrárnikov a národohospodárskych činiteľov Martin Kvetko, Ján Ursíny a Peter Zaťko. KVETKO, M.: Na prelome dvoch epoch. In: *Zborník úvah a osobných spomienok o SNP*. Toronto: SKSDE, 1976, s. 105. Na jar 1939 sa u Ursínyho stretajú Fedor Thurzo, Ján Lichner, Milan Polák, Jozef Styk a Matej Josko. THURZO, F.: Dve rozpomienky. Čas, 26. 8. 1945. Po vyhlásení 1. SR dochádza aj k vzniku skutočných občianskych odbojových skupín, v ktorých boli činní z budúcich členov DS napr. v Lichnerovej skupine J. Ursíny, J. Lettrich, M. Josko, M. Polák, F. Thurzo, J. Gašperík, V. Haviar a J. Ševčík. RYCHLÍK, J.: Zápisky Jána Lichnera z väzenia. *Historický časopis*, č. 1, 1998, s. 120.

A druhou príčinou príklonu KSS ku spolupráci s touto skupinou, ako i hlavným predpokladom získania hegemonie tejto skupiny v občianskom tábore, bol fakt, že jej národným program mal značnú podporu v slovenskom národe a jej odbojová činnosť sa mohla opierať o M. Hodžovi naklonených prívržencov bývalej agrárnej strany a o organizácie evanjelickej cirkvi, čo bolo v rezistencii jej najväčšou devízou.³

Tretím dôležitým momentom v procese vedúcom k vzniku a formovaniu sa DS je nesporne vzťah jej neskorších vedúcich predstaviteľov ku KSS. Vyvíjal sa od prirodzeného odmietania spolupráce s ňou ako autoritatívnej strany, cez odmietanie jej snáh o Sovietske Slovensko⁴, až po politickú spoluprácu s ňou na základe tzv. Vianočnej dohody.

Na jeseň 1943 prišiel J. Ursíny vzhľadom k vývoju na východnom a talianskom fronte, a ráznemu varovaniu exilovej vlády pred politickou spoluprácou domáceho odboja s K. Sidorom, k záveru, že spolupráca so sidorovcami nie je reálnym politickým východiskom pre etablovanie sa na povojnovej politickej scéne. Nové možnosti ale naopak ponúkala spolupráca s komunistami. Iniciatívne sa preto obrátil na komunistov, s ktorými na prelome rokov 1941/1942 odmietol spolupracovať.

V byte M. Josku, sa začali rokovania J. Ursínyho s G. Husákom a L. Novomeským, ku ktorým bol prizvaný aj J. Lettrich⁵. Výsledkom rokovaní medzi Ursínym, Joskom, Lettrichom a ilegálnym V. ÚV KSS (Šmidke, Husák, Novomeský) bola už

³ J. Ursíny bol členom generálneho hospodárskeho výboru, L. Šenšel a P. Zafko členmi generálneho presbytéria, J. Styk bol cirkevným dozorcom, M. Kvetko a Š. Kočvara boli seniorátnymi dozorcami evanjelickej cirkvi na Slovensku. Bližšie: OSUSKÝ, Š.: *Služba národu II*. Bratislava: Štúrova evanjelická spoločnosť, 1947; BARANOVÁ, D.: *Evanjelická cirkev a. v. v protifašistickom odboji na Slovensku*. In: *SNP 1944 – Vstup Slovenska do demokratickej Európy*. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 1999. s. 145 – 152.

⁴ Bližšie: LETTRICH, J.: *Odboj a povstanie*. In: *Zborník úvah a osobných spomienok o Slovenskom národnom povstaní*. Toronto, s. 79.

⁵ JABLONICKÝ, J.: *Príprava a vznik SNR*. In: *Pohlady na slovenskú politiku*. Bratislava: VEDA, 2000, s. 376.

spomínaná Vianočná dohoda.⁶ Išlo o programovú platformu zjednotenia komunistického a občianskeho odboja. Pre neskorší politický vývin a smerovanie DS v povstaní i po vojne je dôležité všimnúť si najmä časti dohody o SNR, o zahraničnopolitických cieľoch odboja a o hospodárskej oblasti. Slová, kde je SNR charakterizovaná ako jediná reprezentantke politickej vôle slovenského národa, ktorá bude mať všetku politickú moc na Slovensku v dobe prevratu a potom ju odovzdá slobodne zvoleným zástupcom slovenského ľudu, jasne naznačujú snahu o zachovanie slovenských politických orgánov. Spolu s požiadavkou života Slovákov s Čechmi v jednom štáte na princípe rovného s rovným, tak deklarujú politický cieľ autorov dohody v dosiahnutí federalizácie Československa.⁷ V pasáži venovanej zahraničnej politike sa odobruje Benešova zahraničná akcia smerom k Sovietskemu zväzu. Vyslovuje sa pranie úzkej spolupráce so slovanskými štátmi, menovite so ZSSR, o ktorého sa má zahranične politicky nová republika opierať, čím sa zavrhlí akékoľvek idey M. Hodžu o stredoeurópskej federácii.⁸ Posledná časť Vianočnej dohody hovorí o rozšírení myšlienky demokracie aj na pole hospodárske a sociálne, a o vyrovnanjšom rozdelení národného dôchodku. To sa na prvý pohľad javí ako jasný ústupok Ursínyho skupiny ľavicovým požiadavkám, silnejšie rezonujúcim v ľude v každej prevratovej dobe, i ako politický ústupok

⁶ Prvýkrát bola verejne publikovaná v Pravde 12. 9. 1945, s. 1.

⁷ Pozri: GONĚC, V.: Představy slovenských povstaleckých složek o státoprávním uspořádání v souvislostech evropského odboje. In: *Slovensko na konci druhej svetovej vojny*. Bratislava: HÚ SAV, 1994, s. 159 – 162.

⁸ O tom, ako sa Ursínyho kooperácia s komunistami a uznávanie tŕtorstva ZSSR nad republikou, vynútené nemožnosťou politickej existencie v povojnovom Slovensku bez koncesí komunistom, rozchádzali s pohľadom M. Hodžu, ktorý sa nemusel v USA vyrovnávať s takouto reálnou hrozbou, svedčia najmä Hodžove štúdie približne z tohto istého obdobia. V nich sa M. Hodža jasne stavia proti akémukoľvek vplyvu ZSSR v strednej Európe a vyzýva hlavne USA, aby všetkými dostupnými prostriedkami zastavili boľševizáciu strednej Európy. Takisto razantne sa stavia aj proti Benešovej ústretovosti v otázke sovietskeho vplyvu na Československo. HODŽA, M.: *Federácia v strednej Európe*. Bratislava: Kaligram, 1997, s. 296 – 301.

samotným komunistom. Hoci i to prirodzene vplývalo na prijatie týchto hospodárskych premís Ursínyho okolím, je neodškriepiteľným faktom, že agrárci sa snažili o zmiernenie sociálneho napätia v duchu tu prijatých zásad už dávno pre vojnu, čiže nešlo v ich politickej agende o úplne nové idey.⁹ Pri koncipovaní Vianočnej dohody šlo o vyrovnaný politický kompromis.¹⁰ Nielen J. Ursíny a J. Lettrich sa museli prispôbiť zahraničnopolitickej orientácii budúceho Československa na Sovietsky zväz a prijať niektoré sociálne požiadavky KSS, ale i komunisti sa prispôbovali Ursínyho požiadavkám. Za priaznivejších domácich a medzinárodných podmienok pre KSS ako v rokoch 1941 – 1942, nepresadili komunisti do programu odboja dovtedy vždy presadzovanú koncepciu národných výborov (NV) a ozbrojených foriem odboja.¹¹ Vianočná dohoda mala pre odboj veľmi dôležitý význam a dopad, lebo ňou bola konečne vytvorená spoločná platforma komunistického a časti nekomunistického odboja a vytvorený orgán, ktorý bol schopný pripraviť a previesť masové povstanie. Hneď na začiatku sa predstavitelia oboch skupín dohodli na paritnom zastúpení oboch odbojových prúdov reprezentovaných SNR; teda socialistického, ktorý mal zastupovať komunistov a sociálnych demokratov, a občianskeho, ktorý mal reprezentovať všetky bývalé nesocialistické strany.¹²

Členmi ilegálnej SNR boli spočiatku iba zástupcovia tých prúdov odboja, ktorých dielom vznik SNR bol, teda komunisti a Ursínyho skupina. Systém parity zástupcov komunistov na jednej strane – Šmidke, Husák a Novomeský, a zástupcov nekomunistov na

⁹ HOLZER, G.: Zjazd mladej agrárnej generácie roku 1933. *Historický časopis*, č. 5, 1992, s. 556.

¹⁰ LETTRICH, J.: *Odboj a povstanie*, s. 77 – 81.

¹¹ Porovnaj: VARTÍKOVÁ, M.: *KSS. Dokumenty z konferencií a plén 1944-1948*. Bratislava: Pravda, 1971, s. 682 – 690 a 714 – 725.

¹² Príčiny delenia SNR na jej socialistickú zložku, ktorá mala zastupovať komunistov a sociálnych demokratov, a na občiansku zložku, ktorá mala reprezentovať občianske odbojové skupiny, bližšie rozvádza Lettrich v citovanej štúdii „Odboj a povstanie“.

druhej strane – Ursíny, Lettrich a Josko, mal zabrániť možnosti prehlasovania jednej skupiny druhou a vyjadroval nutnosť vždy sa pri každom probléme dohodnúť.¹³

Krátko po podpísaní Vianočnej dohody sa jej signatári pustili do príprav ich hlavného cieľa – celonárodného protifašistického povstania. Na prípravách SNP sa okrem hlavných činníkov občianskeho odboja napojených na SNR či V. Šrobára, zúčastnilo aj viacero skupín a jednotlivcov odboja, ktorí sa neskôr aktívne podieľali na politike DS.¹⁴ Táto účasť resp. neúčasť neskorších členov DS na priamych prípravách povstania sa neskôr stala aj faktorom jednej z vnútorných diferenciácií členov DS.¹⁵

¹³ Okrem spomínaných príčin prijatia paritného systému v SNR zohrala svoju úlohu aj skutočnosť zisku približne rovnakých percent hlasov socialistických a občianskych strán vo voľbách 1935. URŠÍNÝ, J.: c. d, s. 9.

¹⁴ Svoje odbojové skupiny mali napríklad G. Zeman – predseda Revolučného národného výboru (RNV) oblasť I. a MNV v povstaleckej Banskej Bystrici, Ľ. Šešel, liptovský senior a predseda Revolučného oblastného národného výboru (RONV) v Hornom Liptove, Ľ. Linczényi – predseda RONV v Poprade, P. Plánovský – organizátor odboja v armáde na východnom Slovensku, V. Ryšavý – predseda RONV v Žiline, A. Žiak – predseda RONV v Novom Meste nad Váhom, Š. Kočvara – organizátor občianskeho odboja v Giraltovciach, P. Židovský – člen ukrajinskej odbojovej organizácie KRASNO a spoluzakladateľ odbojovej skupiny v Sabinove, J. Mjartan v Bojniciach, F. Zorkócy v Martine, J. Horváth v Starej Ľubovni, V. Thurzo v Dolnom Smokovci, V. Vagašský v skupine P. Neckára, A. Šoltýs v skupine P. Židovského, P. Švohra, napojený na skupinu J. Chovana, vlastnú skupinu mal aj J. Brúha. Do odboja sa zapojili i evanjelickí kňazi P. Šlosiarik a P. Škodáček. Bližšie o skupinách píše FREMAL, K.: *Kapitoly z dejín protifašistického odboja na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Banská Bystrica: FHV UMB, 2000, s. 167 – 172; JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legend*. Bratislava : Obzor, 1990; *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*. (Zost. V. Prečan). Bratislava : VPL, 1965, s. 182 (ďalej SNP-D); OSUSKÝ, Š.: *Služba národu II.*, s. 352; PAŽUR, Š.: *Protifašistický odboj na východnom Slovensku*. Košice: Východosl. vyd., 1974, s. 82 – 84; *Zborník úvah a osobných spomienok o SNP*, s. 258 – 269, s. 364 – 366.

¹⁵ Člen Flóry a neskorší reprezentant DS v SNR Ján Beharka o tom píše: „Od samého začiatku narážali v Democratickej strane na seba dva prúdy ... boli pravoverní, tí, čo Vianočnú dohodu považovali za svoje dielo a tí druhí, quasi len pribrať, trpení. BEHARKA, J.: *Moje reminiscencie na SNP*. In: *Zborník úvah a osobných spomienok o SNP*, s. 159.

Fakt, že SNP sa začalo podľa druhého, nepriaznivejšieho variantu, keď už Nemci začali obsadzovať Slovensko, čiže v neukončenom štádiu príprav, výrazne skomplikovalo etablovanie sa SNR ako vedúceho politického orgánu povstania. Nepripravenosť SNR na horší variant začatia SNP posunul do centra diania V. Šrobára, ktorý sa uchýlil pred zaistením za organizovanie ilegálnych NV na chatu manželov Nábělkovcov na Donovaly.¹⁶ V snahe vyplniť vákuum absencie ústredného politického orgánu povstania zvoláva MNV a ONV v Banskej Bystrici na 1. september 1944 na Šrobárov podnet svoj zjazd, na ktorý pozývajú aj ostatných odbojárov z Banskej Bystrice a okolia. Jeho cieľom malo byť založenie centrálného politického orgánu povstania s tým, že neskôr doň kooptujú odbojárov prichodiacich aj z iných oblastí Slovenska.¹⁷ Medzitým ale prichádzajú do Banskej Bystrice aj bratislavskí členovia SNR J. Lettrich, M. Josko a G. Husák. Z avizovaného ustanovenia Ústredného národného výboru, ktorým Šrobár mienil politicky viesť povstanie, tak nakoniec vzišlo, lebo predstavitelia SNR (hlavne Husák) sa postavili proti tejto Šrobárovej snahe¹⁸ a Šrobár akceptoval SNR ako najvyšší politický orgán povstania. Povstalecká SNR vznikla teda na základe kompromisu medzi Šrobárovou skupinou a SNR. SNR ostala vedúcim orgánom odboja a Šrobárovi ľudia boli kooptovaní do tohto orgánu, pričom mali v SNR temer rovnaké mocenské postavenie ako Ursínyho skupina.

Od 1. 9. 1944 do 4. 9. 1944 tvorilo SNR 7 zástupcov za občiansky a 6 za socialistický blok.¹⁹ Občiansky blok reprezentovali vtedy 4 zástanci dobovo prispôsobených politických koncepcií M. Hodžu (J. Ursíny, J. Lettrich, M. Josko, J. Styk) a traja zástupcovia Šrobárovho politického tábora (V. Šrobár, V.

¹⁶ URSÍNY, J.: c. d., s. 55.

¹⁷ JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania*. Bratislava: Epoque, 1969, s. 340.

¹⁸ PREČAN, V.: *SNP. Dokumenty*. Bratislava : VPL, 1965, s. 966 – 967.

¹⁹ LETTRICH, J.: *O Slovenskej národnej rade*. Bratislava: Povereníctvo SNR pre informácie, 1945, s. 21.

Paulíny, I. Pietor). 5. 9. 1944 bolo na prvom riadnom zasadnutí SNR²⁰ prijatých ďalších 28 členov SNR, ktorí dovedy prišli po 1. 9. 1944 do Banskej Bystrice. Za občiansky blok to bolo 13²¹ a za ľavicový 14 zástupcov, čím sa počet politických členov SNR zaokrúhlil na 40, pri paritnom zastúpení oboch politických skupín. 41. členom SNR sa stal Ján Golian, ktorý ako veliteľ povstaleckej armády zastupoval v SNR vojsko. 3. 10. 1944 boli už za DS, ako zástupkyňu občianskeho odboja, pribraní Ľudovít Šeňšel, Dr. Ján Beharka, Ing. Kornel Filo a Matej Bobřík, čím bol dovedy paritný pomer politických činiteľov oboch táborov naklonený v prospech DS v pomere 24:22 členov SNR. Poslednýkrát sa menil počet členov SNR 13. 10. 1944 v dôsledku prijatia gen. Rudolfa Viesta ako veliteľa 1. čs. armády na Slovensku do SNR, pričom bol do SNR pribratý ešte jeden zástupca oboch politických táborov (za DS Gustáv Zeman), čím bol pomer členov DS ku členom KSS ustálený na 25:23 v prospech DS.²²

Z celkového počtu 25 členov DS v SNR bolo preukázateľne členmi a prívržencami bývalých politických strán 13 agrárnikov, 4 národnári a 1 národný socialista.²³ P. Zaťko nebol predtým členom žiadnej strany. Politickú príslušnosť ďalších 5 členov (M. Hano, I. Pietor, J. Stanek, T. Tvarožek, G. Zeman) sa mi nepodarilo úplne spoľahlivo zistiť.

Podľa vnútrostraníckeho delenia členov DS v SNR (hlavne podľa prístupu k slovenskej otázke) sa klub DS delil na dve hlavné

²⁰ Bližšie: Archív Múzea Slovenského národného povstania (AMSNP), fond (f.) VI., kartón (k.) 1., a. j. 37/63.

²¹ Dr. S. Belluš, Ing. P. Blaho, A. Djuračka, J. Kulich, Dr. M. Kvetko, M. Polák, Dr. J. Stanek, Dr. J. Ševčík, Dr. I. Štefánik, Dr. F. Thurzo, T. Tvarožek, Dr. Ing. P. Zaťko

²² Prepočty podľa: RÁKOŠ, E. – RUDOHRADESKÝ, Š.: *Slovenské národné orgány 1943 – 1968*. Bratislava: Slovenská archívna správa, 1973, s. 450 – 451.

²³ Agrárnici: J. Beharka, P. Blaho, M. Bobřík, A. Djuračka, K. Filo, M. Kulich, J. Lettrich, J. Paulíny, M. Polák, J. Styk, J. Ševčík, V. Šrobár, I. Štefánik, J. Ursíny; národnári: S. Belluš, M. Kvetko, L. Šeňšel, F. Thurzo; národný socialista: M. Josko.

politické krídla reprezentované Ursínym ako stúpencom politických koncepcií M. Hodžu a Šrobárom ako Benešovým prívržencom. Za prívržencov Ursínyho krídla v DS potom možno považovať časť agrárnikov (M. Kulich, J. Lettrich, M. Polák, J. Styk), ďalej všetkých národnárov (S. Belluš, M. Kvetko, L. Šeňšel, F. Thurzo), Začkových spolupracovníkov v odboji (J. Stanek)²⁴, a samozrejme Ursínyho švagra M. Joska. Všetkých týchto spájala Hodžova federatívna idea riešenia česko-slovenského pomeru, vyjadrená aj spoluprácou v odboji s J. Ursínym. K Šrobárovmu krídlu DS potom môžeme počítať jeho spolupracovníkov z odboja (M. Bobřík, A. Djuračka, J. Gašperík, V. Paulíny, I. Pietor) a čechoslovakisticky zameraných členov odbojovej skupiny Flóra (J. Beharka, P. Blaho, K. Filo),²⁵ ktorí podľa Benešových koncepcií odmietali akékoľvek zmeny v štátoprávnom usporiadaní Československa. V porovnaní s komunistickou časťou mali demokrati v SNR väčšie zastúpenie vysokoškolsky vzdelaných a odborne zdatných politikov, čo sa napokon premietlo i v rokovaniach SNR.²⁶

V Predsedníctve Slovenskej národnej rady od jej vzniku 1. 9. 1944 do jej prvého riadneho zasadnutia 5. 9. 1944, kedy v jej čele stálo kolektívne predsedníctvo (D. Ertl, G. Husák, V. Šrobár, J. Ursíny), mali všetky dôležité skupiny odboja svoje zastúpenie. Za ľavicový blok bol v ňom komunist G. Husák a sociálny demokrat D. Ertl, za občiansky prúd tu bol popri Hodžovom stúpenkovi J. Ursínymu i probenešovský V. Šrobár.

Od 5. 9. 1944 až do pádu SNP boli spolupredsedami SNR Karol Šmidke a Vavro Šrobár, ktorého delegovanie predsedom SNR za občiansky tábor bolo skôr vyjadrením jeho autority za predchádzajúce zásluhy pri vzniku ČSR²⁷ ako vyjadrením reálneho vodcovstva občianskeho tábora. Faktické vodcovstvo občianskej

²⁴ JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legiend*, s. 18.

²⁵ Bližšie: JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do povstania*, s. 130, s. 246 – 247.

²⁶ Bližšie: RÁKOŠ, E.: *Slovenské národné orgány v dokumentoch*. Bratislava: Archívna správa MV SSR, 1977, s. 19 – 84.

²⁷ URSÍNY, J.: c. d., s. 75.

skupiny v SNR patrilo naďalej Ursínymu. Novým členom predsedníctva SNR za občiansky blok, namiesto V. Šrobára menovaného predsedom SNR, sa stal J. Lettrich.

19. septembra 1944 sa ešte zvýšil počet členov predsedníctva SNR o J. Styka a L. Novomeského na 8 členov,²⁸ čím sa iba znova posilnila pozícia Ursínyho krídla v DS.

Na 2. riadnej schôdzi SNR 6. 9. 1944 referoval Dr. Husák o dohode socialistického a občianskeho bloku o personálnom zložení povereníctiev SNR, ktoré mali byť rovnako ako Predsedníctvo SNR vykonávateľmi vládnej moci SNR.²⁹ Z celkove 11 povereníctiev mal podľa zásady parity občiansky blok 5 a socialistický blok taktiež 5 povereníkov. Povereník národnej obrany M. Ferjenčík nezastupoval ani jeden blok, oficiálne vystupoval ako nestraník, hoci inklinoval k občianskemu odboju. Čo sa týka štruktúry a kvality získaných postov povereníctiev SNR občianski demokrati získali štyri hospodárske rezorty (hospodárstvo, financie, pošty, verejné práce) z piatich, jeden kultúrny (školsťvo) a mali dominantný vplyv na silový rezort národnej obrany. Socialistická skupina získala dva politické (vnútro, pravosúdie), dva sociálne (zdravotníctvo, sociálna starostlivosť) a 1 hospodársky rezort (železnice). Z tohto rozdelenia povereníckych postov jasne vidieť odbornú zameranosť a záujem občianskych demokratov (v tomto prípade výlučne agrárnikov) o hospodársku sféru spravovania štátu. Naproti tomu záujem socialistickej skupiny sa sústredil hlavne na získanie politických (vnútro, pravosúdie) a sociálnych rezortov, ktorých problémy zaberali prevažnú väčšinu politickej agendy socialistov a komunistov už pred vojnou.

Dodnes presne nezodpovedanou otázkou zostáva problém dátumu vzniku DS. V literatúre sa iba konštatuje, že medzi príslušníkmi občianskeho bloku v povstaleckej SNR prevládal názor, že všetko treba sústrediť na boj proti fašizmu a neoslabovať

²⁸ LETTRICH, J.: *O Slovenskej národnej rade*, s. 40.

²⁹ RÁKOŠ, E.: *Slovenské národné orgány...*, s. 26.

ho straníckopolitickou prácou.³⁰ Preto sa najskôr vytvoril iba Demokratický klub zastrešujúci všetkých nesocialistických členov SNR a až neskôr sa pod vplyvom zlučovacieho zjazdu KSS a Sociálnej demokracie na Slovensku pristúpilo k založeniu DS. Niektorá literatúra dokonca tvrdí, že počas povstania v Banskej Bystrici DS nevystupovala ako strana, ale len ako Demokratický klub a až neskôr sa vžil pre tento klub pomenovanie Demokratická strana.³¹ Avšak tieto konštatácie, navodzujúce atmosféru neplánovaného vzniku DS, sú pravdivé iba sčasti. Nesporným faktom ostáva, že zjednocovací zjazd ľavice iba urýchlil vznik už predtým plánovanej novej občianskej strany,³² ale nebol primárnym motívom jej vzniku.

Vízia vytvorenia silnej zjednotenej ľavice vyvolala v občianskom tábore strach z hrozby prílišného politického vplyvu KSS

³⁰ URSÍNÝ, J.: c. d., s. 75.

³¹ ŠUTAJ, Š.: *Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944 – 1948*. Bratislava: Veda, 1999, s. 35.

³² Vedúci slovenskí agrármici v roku 1939 počítali s existenciou troch strán: jedna socialistická pre robotníkov, jedna strana stredú pre roľníkov a jedna pravicová zastupujúca buržoáziu. Pri roľníckej strane malo ísť o stranu pokrokovú, posunutú viac na ľavo voči prvorepublikovej agrárnej strane. RYCHLÍK, J.: c. d., s. 110. To, že sa už vtedy v agrárnej špičke naozaj uvažovalo radikálnom znížení počtu politických strán a vzniku strany podobnej neskoršej DS, dokazujú aj dotazy Jána Lichnera z londýnskeho exilu v októbri 1944 pre Ursínyho a Lettricha o podobe tejto plánovanej strany, v tom čase už realizovanej počas SNP. Nepozastavuje sa nad tým, že vznikli iba dve strany, ale chce hlavne vedieť, či sa uvažuje o celoštátnom rozsahu tejto občianskej strany tak, ako sa to predtým plánovalo. *SNP-D*, s. 642. Podľa slov neskoršieho tajomníka DS košickej oblasti M. Géciho, na svojom stretnutí s J. Stykom, J. Ursínym a J. Lettrichom u Joskovcov začiatkom roku 1944 dostal M. Géci na otázku, či stranícky život na Slovensku aj po vojne počíta s organizovaním Agrárnej strany, zamietavú odpoveď a J. Ursíny požiadal J. Lettricha, aby mu novú stranícko-politickú činnosť na Slovensku objasnil. Na to mu J. Lettrich povedal, že po novom roku rokoval so zástupcami národnárov, ako aj so zástupcami iných politických občianskych zoskupení, a došli k názoru, že po vojne utvoria len jednu občiansku politickú stranu. Tá nová strana by mala mať názov ako americká – Demokratická strana. Nato J. Styk požiadal M. Géciho, aby v tomto zmysle informoval aj odbojárrov na východe Slovenska, hlavne bývalých agrárnikov. O vzniku DS. *Naše snahy*, č. 5, 1992, s. 16.

v povstaní či po vojne, a tak padlo rozhodnutie postaviť proti tejto politickej sile rovnako silné občianske zoskupenie, čím sa začala premena občianskeho bloku na stranu. Začali sa robiť hektické prípravy na vydávanie vlastného politického denníka ako protiváhy komunistickej Pravdy, aby sa nová strana aj s jej politickým programom a ideami dostala do povedomia širokej verejnosti, a tlmila tak vzrast politického vplyvu KSS.³³ Prvým verejným deklarováním sa novej strany na politickej scéne (okrem vydania 1. čísla Času) je nepochybne vystúpenie zástupcu DS na Zjednocovacom zjazde SD a KSS. Príhovor je vedený už nie za občiansky či demokratický klub nesocialistických členov SNR, ale je prednesený v mene „zakladajúcej sa DS, ktorá bude združovať všetky pokrokové občianske ideové smery“³⁴. To je jasný dôkaz toho, že sa vôbec nepočítalo zo založením nijakej inej neľavicovej strany (i keď snahy o to boli),³⁵ a systém dvoch strán sa bral ako

³³ Spomínaný stranícky denník vyšiel prvýkrát práve v deň zlúčenia sociálnych demokratov s KSS 17. 9. 1944 a dostal nakoniec pomenovanie Čas. Jeho šéfredaktorom bol Ivan Thurzo, redaktormi Jozef Dočkal, Anton Granatier a Peter Suchanský. Majiteľom a vydavateľom bola Demokratická strana, zastúpená svojím predsedom J. Ursínym. Na hospodárenie Času dozeralo vlastne celé hospodárske vedenie strany na čele s predsedom finančnej komisie strany Dr. Igorom Makovickým, podpredsedom F. Thurzom, J. Záhumenským a A. Granatierom. Administráciu časopisu dobrovoľne viedol npr. J. Kovaľ. A. Granatier sa v redakcii Času staral o jeho hospodárske otázky, P. Suchanský sa vyznal hlavne v technických záležitostiach vydávania novín, a Dočkal sa ako stenograf zaoberal hlavne spracovaním rozhlasových správ. Generálny sekreteriát strany na čele s M. Kulichom bol v stálom kontakte s redakciou, pričom úradujúci podpredsa strany Lettrich dochádzal do redakcie temer denne, aby informoval o aktualitách z vedenia odboja a dohadoval s redakciou dôležité politické články. Najaktívnejšími externými prispievateľmi do Času boli A. Štefánek, P. Koričanský a P. Hronec. Už vtedy boli pri rozširovaní Času robené jeho redakcii problémy zo strany radikálnejších komunistov, ale väčšinou išla spolupráca s ostatnými povstaleckými periodikami hladko. Zostavené podľa THURZO, I.: Ako sme redigovali revolučný „Čas“. Čas, 26. 8. 1945 a THURZO, F.: Dve rozpomienky. Čas, 26. 8. 1945.

³⁴ Prejav zástupcu demokratickej strany na zjednocovacom zjazde Komunistickej a Sociálno-dem. strany 17. 9. 1944. Čas, č. 1, 19. 9. 1944, s. 1.

³⁵ O založenie tretej politickej strany sa mali podľa správy F. Uhlífa (politický poradca Beneša pre veci národnosocialistickej strany vo vládnej delegácii

definitívne riešenie stranícko-politického systému oslobodeného Slovenska.³⁶

Medzi prvé skutočné starosti novovzniknutej strany patrila nutnosť vypracovania straníckeho programu, keďže malo ísť o stranu novú, nielen proklamáciami, ale i programom. Vypracovanie príťažlivého programu strany a jeho prezentácia na verejnosti boli zároveň hlavnými predpokladmi úspechu strany v masovom meradle. Najprepracovanejším pokusom DS v povstaní o koncipovanie svojich programových cieľov do uceleného širšieho programu strany sú Programové zásady DS uverejnené v dňoch 1. – 4. 10. 1944 na stránkach Času. V nich napríklad definuje svoj stranícky pohľad na ideál človeka ako fyzicky zdravého, duševne a mravne vyspelého individua, ktorý je politicky slobodný a hmotne nezávislý. Požaduje ale zároveň individualitu človeka ohraničiť ohľadmi na záujmy spoločnosti. Slovákov považuje za samostatnú etnickú jednotku, ktorá ako spoluzakladateľ a spolutvorca ČSR má mať prístup ku všetkým atribútom štátnej moci. SNP sa prezentuje ako vstupenka Slovenska k jeho lepšiemu postaveniu v ČSR ako malo pred vojnou. V intenciách predvojnových požiadaviek mladoagrárnikov a neskôr hlavne M. Hodžu požaduje dať Slovensku také politické, hospodárske a kultúrne postavenie v Československom štáte, ktoré neohrozí jeho jednotu a zároveň nebude brániť rozvoju Slovenska.³⁷ Nemenej zaujímavou je, z hľadiska opustenia

ministra Nemca pre oslobodené územia) snažiť bývalí príslušníci odbojovej skupiny Flóra. Malo to byť preto, lebo sa báli nebezpečenstva medzinárodného postavenia ČSR v dôsledku autonomizmu SNR, a preto sa rozhodli, že vytvoria tretiu stranu s programom československej štátnej jednoty. *SNP-D*, s. 900.

³⁶ K vzniku DS sa na stránkach komunistického Nového slova vyjadril napríklad aj Ján Púll. Vyzdvihuje ako samotné zjednotenie občianskych skupín, tak hlavne ich názorový posun k ľavému spektru. Oceňuje proklamácie DS za obmedzenie súkromného vlastníctva v prospech kolektívu, ale zároveň dodáva, že im bolo ľahké prijať toto obmedzenie vlastnej triedy, lebo sa ich poštátnenie dotkne minimálne, keďže ich kapitál je malý, a väčší kapitál je i tak cudzích rukách. *Nové slovo*, č. 1, 24. 9. 1944, s. 9.

³⁷ Konkrétne to má znamenať spravovanie všetkej administratívy, štátnych podnikov a ostatných prejavov štátnej moci na Slovensku výlučne Slováckmi.

politického liberalizmu 1. ČSR, otázka vnútornej politiky štátu. Hoci hneď na úvod deklaruje politickú slobodu jednotlivca ako základ demokratického zriadenia, vzápätí požaduje normatívne upravenie organizačných pravidiel politického života, najmä čo sa týka počtu politických strán, aby zriadenie bolo odolnejšie voči vnútornému rozkladu.³⁸ Kultúra má byť podľa Programových zásad postavená na zásadách humanity, demokracie, nacionalizmu a slavianofilstva. Požaduje sa aj dôsledné poštátnenie školstva, ale táto idea bola v neskorších konsolidovanejších porevolučných časoch čiastočne revidovaná. Veľmi sa vyzdvihuje najmä úloha náboženstva a jeho starostlivosti o duševnú a mravnú stránku človeka. Preto sa požaduje aby náboženstvo bolo zložkou školskej výchovy a národnej osvety. Deklaruje sa nárok cirkví na štátnu ochranu a presadzuje sa ich sloboda, hoci zatiaľ sa upúšťa od rozluky cirkví od štátu. V časti venovanej hospodárskej politike strany je hlavným motívom názor, že liekom na všetky hospodárske a sociálne rozpory spoločnosti, ktoré je potrebné zmierniť, má byť vždy a všade v hospodárstve agrárnikmi presadzované družstevné podnikanie.³⁹ Najviac priestoru v celých

Zároveň má byť zaručená primeraná účasť Slovákov na ústrednej štátnej správe a štátnych investičných podnikoch, ako i účasť slovenských firiem na zahraničnom obchode, atď... . Hneď za tým ale prichádza žiadosť o hospodársku pomoc Čiech Slovensku pre potreby dobudovania infraštruktúry na Slovensku, ktorá je horšia ako v Čechách, čo plne korešponduje s predošlými apelmí regionalistických národohospodárov Karvaša a Zaťka z 30. rokov. Porovnaj: ZAŤKO, P.: Postavenie Slovenska v Československu. In: CHMEL, R.: *Slovenská otázka v 20. storočí*. Bratislava: Kalligram, 1997. s. 129 – 132; a KARVAŠ, I.: Na čo autonomisti nemyslia. Tamže, s. 155 – 156.

³⁸ Idea koncentrácie politických síl nebola u reprezentantov DS nová a nevyplývala zo snahy o mocenský monopol v nekomunistickej politickej sfére. S prvou snahou o redukcii počtu politických strán sa stretávame už na Zjazde mladých agrárnikov v roku 1933. Bližšie: HOLZER, G.: c. d., s. 560.

³⁹ Ide tu o prebratie hospodárskych ideí M. Hodžu prameniacich s jeho reakcie na Veľkú hospodársku krízu v 30. rokoch 20. storočia. Vtedy sa Hodža zasadzoval za zdokonalenie kapitalistického systému jeho socializáciou. Presadzoval družstevníctvo ako záruku stabilného hospodárskeho a politického vývinu spoločnosti, a ako odpoveď na jej hospodárske rozpory. CAMEL, S.:

Programových zásadách DS sa venuje otázke sociálnej politiky strany. V hlavných rysoch by sa dala charakterizovať ako snaha o zvýšenie úlohy štátu v sociálnej sfére, čo bolo už naznačené v predošlých programových tézach strany. Konkretizujú sa aj predošlé programové ideí o spravodlivejšom prerozdelení materiálnych statkov, ktorého cieľ má byť nivelizácia majetkových extrémov.⁴⁰ Veľký priestor sa venuje i otázke zamestnanosti. Práca sa vyzdvihuje ako uplatnenie sa človeka v spoločnosti, preto má štát povinnosť chrániť prácu. Zároveň má právo nútiť do práce ľudí vyhýbajúcich sa práci, hoci na inom mieste sa konštatuje, že ten kto nepracuje nemá nárok na materiálne statky. Realizáciu snahy vyhnúť sa nezamestnanosti vidí DS v štátnom plánovaní a povinnosti štátu nájsť prácu pre nezamestnaných.⁴¹ Pre neskorší vývoj hospodárskej politiky DS je dôležité jej postavenie sa za poštátnenie veľkých podnikov určitých kategórií a niektorých bánk, ak sa tým zvýši sociálny status spoločnosti. Program DS bol koncipovaný tak, aby oslovili široké spektrum nekomunistického voličstva, aby ako strana politického streda pohltila čo najviac potencionálneho voličstva. A tak k typickým ideologickým základom agrárnej strany – agrarizmu a masarykovej filozofii, pridáva sčasti kresťansko-sociálny reformizmus a sociál-demokratizmus, čím reaguje na silnú sociálnu klímu v prevratovej spoločnosti a snaží sa oslovit' aj časť

Slovenské agrárne hnutie a Milan Hodža. In: *Politická a stavovské zemélská hnutí ve 20. století*. Uherské Hradište: Slovákce museum, 2000, s. 63.

⁴⁰ To prijali za jadro svojho programu už mladí agrárci na svojom zvolenskom zjazde v roku 1933, kde tvorilo súčasť referátu J. Lettricha o ideológii agrarizmu. HOLZER, G.: c. d., s. 558.

⁴¹ Tieto temer až socialistické požiadavky DS mali prirodzene iba agitačný charakter a nikdy sa ich v praxi nesnažili seriózne presadiť, nakoľko boli hospodársky nereálne a ekonomicky by poškodzovali štát. Jasným príkladom toho je odmietnutie tlaku komunistického povereníka sociálnej starostlivosti Kubača na povereníka verejných prác Styka o povinnosti štátu (resp. SNR) zamestnať ľudí, ktorí stratili prácu na stavbách komunikácií v blízkosti Banskej Štiavnice po odstúpení nemeckého investora z tejto akcie. RÁKOŠ, E.: *Slovenské národné orgány...*, s. 40.

sociálnodemokratickeho voličstva nesúhlasiaceho so zjednotením sociálnych demokratov s KSS.

Omnoho dôležitejšie ale, ako proklamačné akcie strany, bolo konkrétne pôsobenie DS v povstaní. Vzhľadom na nedostatok iného archívneho materiálu sa dá činnosť DS v povstaní sledovať prevažne iba zo zachovaných zápisníc zasadnutí povstaleckých politických orgánov, správ jednotlivých politických činiteľov svojim politickým centrálam, alebo z memoárovej literatúry. Najobjektívnejšie z nich sú nepochybne zachované písomné materiály zo zasadnutí povstaleckej SNR či ZP.

Rokovania SNR prebiehali väčšinou hladko a bez diskusií. Väčšina nariadení SNR bola hneď po prečítaní referujúcimi jednomyselne, niekedy bez rozpravy, niekedy s malými pripomienkami prijatá. Po úvodných hlavných organizačných nariadeniach SNR mali ešte veľmi dlho legislatívnu iniciatívu v SNR hlavne občianski demokrati.⁴² Len málokedy boli pozície diskutujúcich vyrovnané. Väčšinou diskusie viedli iba demokrati o odborných otázkach a problémoch, ale postupne sa hlavne G. Husák stáva z členov KSS aktívnym. Z demokratov bol najaktívnejším J. Lettrich, ďalej do diskusií v pléne SNR aktívne vstupovali aj P. Blaho, M. Josko, M. Kvetko, V. Paulíny, I. Pietor, J. Styk, V. Šrobár, I. Štefánik, J. Ursíny, F. Thurzo, T. Tvarožek a P. Zaťko. Komunisti sa zapájali do diskusií prevažne iba pri prejednávaní sociálnych problémov a opatrení, a pri kritike armádneho velenia. V hospodárskych alebo právnych otázkach pripomienkovali návrhy nariadení len komunisti zo zainteresovaných povereníctiev, avšak z občianskeho tábora malo pripomienky vždy aj veľa nerezortných predstaviteľov. Nerezortní

⁴² Íslo hlavne o Lettrichom predkladané 3 školské osnovy zo 6. 9. 1944: O poštátnení školstva na Slovensku, O zrušení nemeckých a maďarských škôl okrem ľudových a zákaz konania bohoslužieb v nemeckej a maďarskej reči, O zrušení zákazu koedukácie. Mali za úlohu vytlačiť ľudácku ideológiu zo škôl a eliminovať aktivity spomínaných národností. Ďalej to bolo aj Ursínyom predkladané nariadenie O zaistení nemeckých a arizovaných podnikov, ktorým sa predišlo nežiadúcim majetkovým presunom a zabezpečil sa ich riadny chod cez vnútené správy. Bližšie: LETTRICH, J.: *O Slovenskej národnej rade*, s. 29.

zástupcovia KSS v SNR nemali mnohokrát o hospodárskych otázkach presné informácie, často operovali s neoverenými informáciami nezainteresovaných ľudí z regiónov, chýbal im odborný odhad alebo navrhovali hospodárske opatrenia v čase, keď už ich demokrati dávno previedli.⁴³ Jedinou vážnejšie rozpornou agendou rokovaní povstaleckej SNR vo vzťahoch demokratov a komunistov bola kritika ozbrojených zložiek povstania – armády a partizánov, podľa toho, ktorá politická skupina mala v tej ktorej bojujúcej zložke svoj dominantný vplyv. Tak KSS kritizovala armádu za vojenské neúspechy, obviňujúc vedenie a dôstojníkov armády zo zlého velenia. Zo „slabej“ odhodlanosti vojakov bojovať za vec povstania vyvodzovala potrebu maximálnej aktivizácie politickej osvetu v armáde.⁴⁴ Proti tomu stavala DS kritiku partizánov za ich svojvôľu pri podriaďovaní sa vojenským akciám a protiprávnym výčinom v spoločnosti (násilie voči civilnému obyvateľstvu, nezákonné zaberanie majetku atď.).⁴⁵ Z tejto kritiky partizánov vyvstávala

⁴³ Íšlo napríklad o odhad hodnoty strojového vybavenia firmy Lichardus. Zatiaľ čo komunista Strechaj ju odhadoval na 200 miliónov, jej skutočná hodnota bola 2 milióny Ks. Takisto zástupca KSS požadoval presun živého inventára zo Žrebčína v Ondrašovej na povstalecké územie v čase, kedy už všetky takéto reálne akcie boli Poverenctvom hospodárstva dávno vykonané.

⁴⁴ Po strate Turca došlo na siedmom zasadnutí SNR 22. 9. 1944 k ostrej kritike armádneho velenia zo strany KSS. J. Mazúr dokonca hrozil nahradením vtedajšieho velenia povstaleckého vojska sovietskymi dôstojníkmi. Na obranu vojenského velenia vystúpil iba Ursfny, poukazujúc na objektívne zapríčinené prehry povstaleckého vojska, bez väčšieho pričinenia jeho velenia. Diskusiu uzavrel G. Husák požiadavkou očisty a zvýšenej politickej výchovy v povstaleckej armáde, na základe čoho rozhodla SNR uvoľniť zo svojich radov 40 politických činníkov (20 z každej politickej strany) pre vykonávanie osvetu v armáde. ŠIMUNIČ, P.: Povstalecká Slovenská národná rada. In: *Pohľady na slovenskú politiku*, s. 409.

⁴⁵ Najväčšou aférou v tomto smere bolo prejednávanie tzv. Sliackych vrážd v SNR 14. 9. 1944. Peter Zaťko na ňom požadoval prísne potrestanie partizánov zodpovedných za vraždu predsedu Obilnej spoločnosti pre Slovensko Ing. Jána Klinovského, napojeného na občiansky odboj. (AMSNP, f. VI., a.j. 37/63, k. 1) Na základe intervencií aj ďalších občianskych demokratov v SNR, boli títo previnilci nakoniec odsúdení Vojenským súdom na trest smrti

potom oprávnená snaha demokratov podriaďiť partizánov armáde (zriadenie Rady na obranu Slovenska 12. 9. 1944). Avšak tieto vyhranené stanoviská oboch politických skupín dokázali potlačiť do úzadia pokiaľ šlo o zásadnú podporu vo veciach armády či partizánov, potrebnú k úspešnému boju proti spoločnému nemeckému nebezpečenstvu.

Pre neskorší vnútrostranícky vývin DS, hlavne v otázke neskoršieho predsedu strany, je potrebné pozorovať aktivitu hlavných vodcov Demokratickej strany J. Ursínyho a J. Lettricha. J. Ursíny býval na zasadnutiach SNR pomerne málo, väčšinou len keď sa prejednávali návrhy jeho rezortu. Politicky sa prejavoval iba pri miernení odborných rozporov medzi jednotlivými demokratmi. Naproti tomu J. Lettrich bol v SNR omnoho aktívnejší ako J. Ursíny, ale nemal takú autoritu u členov DS, keďže mnohí z nich boli oveľa starší a skúsenejší ako on. Okrem toho bol J. Ursíny väčšinou slovenských agrárnikov považovaný za nástupcu M. Hodžu ešte v 1. ČSR a mal väčšie politické skúsenosti než J. Lettrich. Politickoorganizačné záležitosti a dohody medzi DS a KSS navrhovali a informovali o nich zväčša iba Lettrich alebo Husák, čo je symptomatické hlavne vzhľadom na ich neskoršie povojnové pôsobenie vo vedení svojich strán.

Zo zasadnutí Zboru povereníkov (ZP) v povstaleckom období sa zachovala iba jediná zápisnica zasadnutia ZP zo 17. 10. 1944. I na tomto zasadnutí ZP opäť jasne dominovali zástupcovia DS, hlavne pri hospodárskych otázkach. Pomer diskutérov bol 3:1 v prospech DS, pričom zástupcovia KSS mali iba drobné pripomienky či otázky. Komunisti sa nedokázali v diskusiách proti značne intelektuálne a odborne vybaveným demokratom, lepšie

a popravení. TEREN, Š.: *Národohospodár Peter Zatlko spomína*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius, 1994, s. 259. Ďalšou takouto aférou bol odvoz hotových cigariet namiesto pripravených strojov na ich výrobu z ohrozenej Banskej Štiavnice do povstaleckého zázemia partizánmi. Tým prišiel povstalecký štát o možnosť výroby cigariet a zisku z ich predaja, v dôsledku čoho V. Paulíny, J. Lettrich a iní demokrati žiadali vyvodiť voči týmto partizánom prísny trest. RÁKOŠ, E.: *Slovenské národné orgány...*, s. 114 – 115.

disponovaným pre riadenie štátu, presadiť.⁴⁶ Celková spolupráca DS s KSS v povstaleckých orgánoch bola viac-menej vždy bezproblémová a k vážnym politickým sporom vlastne ani nedošlo. To nakoniec s odstupom času potvrdili i neskorší hlavní politickí oponenti z oboch strán.⁴⁷

Nakoniec nám ostáva zhodnotiť celkový význam vzniku a pôsobenia DS v povstaní. Predpoklady vzniku strany sa tvorili v koncentračnom úsilí predmníchovských politických strán už od obdobia likvidácie demokracie na Slovensku v jeseni 1938. Táto tendencia bola neskôr posilnená niekoľkoročnou kooperáciou neskorších členov DS v odbojových skupinách, a hlavne ideovým zblížením reprezentantov bývalej agrárnej a národnej strany v odboji aj na základe približne rovnakých východísk riešenia slovenskej otázky. Neskôr sa stala hlavným impulzom vzniku DS nutnosť konštituovania sa relevantnej politickej sily voči silnej zjednotenej ľavicovej strane. Ustanovením DS vznikol komunistom silný politický konkurent a hlavný protivník v jej snahe o totalitnú vládu na povojnovom Slovensku. Hoci sa SNR koncipovala na princípe parity, aktívnejšou a významnejšou zložkou v prípravách a priebehu SNP boli nesporne reprezentanti občianskeho tábora. Oni mali hlavnú zásluhu na tom, že sa SNR stala skutočnou zákonodarnou a vládnu mocou na povstaleckom území nezávislou na Bratislave, Londýne či Moskve, a že povstalecká štátna správa fungovala ako samostatná hospodárska a politicko-správna jednotka bez väčších problémov. Zastúpenie a činnosť DS v povstaleckých orgánoch a v povstaní zároveň vyvracia ešte i dnes šírené názory niektorých slovenských historikov o ovládnutí resp. hegemonii komunistov v SNP.

⁴⁶ AMSNP, f. VI., k. 1, a. j. 37/63.

⁴⁷ Správa G. Husáka pre moskovské vedenie KSČ O vzniku, priebehu a výsledkoch SNP z 5. 2. 1945. *SNP-D*, s. 971; LETTRICH, J.: *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava : Archa, 1993, s. 164.

MÁRIA ŠEVČÍKOVÁ
K NIEKTORÝM ASPEKTOM POVSTALECKEJ SNR

Východiskom na pre vytvorenie ústredného odbojového orgánu na Slovensku mala byť Vianočná dohoda. Otázku zjednotenia odboja na Slovensku sa podpisom Vianočnej dohody v decembri 1943 nepodarilo vyriešiť. Dohodou sa položili len základy, či predpoklady, pre vytvorenie budúceho centra odbojových a opozičných skupín, ktoré počas prevratu na Slovensku prevezme vo vhodnej chvíli moc do svojich rúk. Mimo ilegálnej SNR v čase intenzívnych príprav povstania zostalo ešte mnoho odbojových skupín, bývalých politických strán a zoskupení. Reprezentatívnosť ilegálnej SNR ako ústredného odbojového orgánu mali zvyšovať jej noví členovia, ktorí boli postupne priberaní. V januári 1944 Vianočnú dohodu podpísali ďalší dvaja signatári – Ing. Dr. Peter Zaťko a dr. Ivan Horváth.

Ilegálna Slovenská národná rada sa však ani po tomto kroku nestala jediným a výhradným centrom odboja. Práve naopak, noví členovia len posilnili jej úzkospektrálny charakter, ktorý zďaleka nevyjadroval politické spektrum vtedajšej spoločnosti. V čase konštituovania a dotvárania ilegálnej SNR prípravy na povstanie začali pomaly dostávať konkrétnejšie obrysy. Prípravy prebiehali v rámci vládnych a ministerských nariadení vtedajšieho režimu. Na Slovensku v tom čase vládol relatívny pokoj a poriadok; nemecké transporty naďalej prechádzali bez väčších komplikácií územím Slovenska.

V lete 1944 však začala partizánska činnosť na Slovensku naberať pre štát nebezpečné rozmery a 11. augusta bolo vyhlásené na celom území Slovenskej republiky stanné právo s platnosťou od 12. augusta 1944. Napriek týmto opatreniam činnosť partizánov neustala, ba naopak naberala na intenzite. Partizánske oddiely na území Slovenska v čase intenzívnych príprav na povstanie konali svojvoľne a nerešpektovali žiadnu autoritu na území Slovenska. Situácia vyzerala presne tak, ako ju opísal Gustáv Husák. „S

veľkými obavami sme sa dívali na tento vývoj. Videli sme, že termín povstania určia nám partizáni a nie my.“¹ V tejto situácii sa Husák osobne vybral 21. augusta 1944 za Veličkom a snažil sa s ním dohodnúť a vysvetliť mu, prečo partizáni musia obmedziť svoje akcie, aby prípravy na povstanie mohli dokončené.

Vývoj ale ukázal, že rokovania boli neúspešné. Veličko bol presvedčený, „že on sám je schopný udržať martinský okres a zamestnať dve divízie...Nedohodli sme sa ani s Veličkom, ani s inými. Po každom úspechu im stúpala apetít.“² 29. augusta 1944 začali nemecké vojská a policajno-bezpečnostné zložky obsadzovať územie Slovenska. Slovenské národné povstanie začalo v štádiu neukončených príprav a podľa horšieho variantu.³

V čase vypuknutia povstania sa v Banskej Bystrici nachádzal len Ján Ursíny a na Donovaloch sa skrýval Vavro Šrobár. Práve Šrobár bol spoluautorom Proklamácie vojenského revolučného vedenia a Proklamácie predsedníctva Ústredného národného výboru, prvých povstaleckých dokumentov, ktoré odzneli 30. augusta 1944 z vysielача v Banskej Bystrici.

V Banskej Bystrici na ustanovujúcom zasadnutí Slovenskej národnej rady bola prijatá 1. septembra 1944 Deklarácia Slovenskej národnej rady.⁴ Týmto dokumentom Slovenská národná rada oznámila svoje založenie, uverejnila svoje

¹ *Slovenské národné povstanie. Dokumenty.* (Zost. V. Prečan). Dok. č. 576. Bratislava : VPL 1965, s. 964. (Ďalej *SNP-D*).

² Tamže.

³ „... Povstanie bolo vyhlásené bez vedomia Národného Výboru (ilegálnej SNR – pozn. M.Š.) a členovia výboru boli prekvapení a väčšinou boli na dovolenej, lebo sa chceli telesne pripraviť na štrapačie, ktoré ich očakávali v dobe, o ktorej nevedeli presne kedy príde. Preto pri vyhlásení povstania neboli prítomní hlavní predstavitelia Výboru a do Banskej Bystrice sa dostavili až dodatočne.“ Archív Ministerstva vnútra SR v Levoči, A 2/1, inv. jedn. 4..

⁴ „Všetky demokratické a pokrokové zložky a smery slovenského národa, ktoré viedli neustály boj proti dovtedajšiemu fašistickému režimu na Slovensku a proti jeho nacistickým nemeckým spojencom, utvorili dnešného dňa Slovenskú Národnú Radu ako vrcholný orgán domáceho slovenského odboja.“ (*SNP-D*, Dok. č. 212, s. 390 – 391.)

programové ciele a vyhlásila prevzatie moci nad celým územím Slovenska.

Tu je namieste otázka, aké boli programové zásady a postuláty, ktoré si povstalecká SNR vytýčila. Jediným a výlučným zákonodarným a výkonným orgánom na území Slovensku mala byť povstalecká SNR, a to až dovtedy, kým si „slovenský národ demokratickým spôsobom neurčí legitímnych zástupcov.“⁵ S tým, že ústavnoprávne, sociálne, hospodárske a kultúrne otázky republiky, teda spoločné otázky Čechov a Slovákov, budú „vzájomnou dohodou definitívne usporiadané zvolenými zástupcami slovenského a českého ľudu v duchu demokratických zásad, pokroku a sociálnej spravodlivosti.“⁶

V Deklarácii členovia SNR vyjadrili vôľu slovenského národa žiť „v novej Československej republike.“⁷ Členovia povstaleckej SNR pritom zohľadnili a rešpektovali pozície Beneša a exilovej československej vlády v Londýne, ktoré existovali na základe medzinárodnej zmluvy so ZSSR z roku 1943, a to v tom duchu, že SNR bola vrcholným orgánom domáceho odboja, a z tohto titulu vykonávala na povstaleckom území celú a výlučnú zákonodarnú moc. „SNR na Slovensku vládne.... Vláda v Londýne reprezentuje len výlučne štát navonok, teda nevládne z dôvodu, že je momentálne na cudzom území. SNR však na druhej strane

⁵ *SNP-D*, Dok. č. 212, s. 390 – 391. Priame voľby do SNR sa konali až v roku 1954, dovtedy sa SNR vytvárala, resp. obnovovala, podľa výsledkov volieb do Národného zhromaždenia.

⁶ Spoločné záležitosti a otázky ČSR mali riešiť až orgány, ktoré vstúdu z demokratických a slobodných volieb. Na tomto mieste vyvstáva teda otázka, či SNR z rokov 1945 – 1954 bola oprávnená vystupovať za slovenský národ. Deklarácia na druhej strane predpokladala, že aj na strane českej a v Podkarpatskej Ukrajine sa vytvorí obdobné orgány, ktoré neskôr by boli partnerom Slovenskej národnej rady, čím SNR chcela pripravovať pôdu pre novú formu štátu obnovenej, či v tomto prípade lepšie povedanej – novej ČSR na federáciu (model symetrickej federácie).

⁷ *SNP-D*, Dok. č. 212, s. 390 – 391.

uznávala, že tento stav „môže byť stav len dočasný.“⁸ SNR však až do obdobia, v ktorom ústredná vláda bude schopná ujať sa svojich kompetencií vykonávala „dvojakú funkciu: orgánu zemského a orgánu celoštátneho.“⁹

Tento novovzniknutý stav bol však aj pre SNR neúnosný a jasne si uvedomovala, že „bolo by nutné dnešný revolučný nenormálny stav premeniť v stav normálny. Znamenalo by to menovať prvú domácu vládu. Pre túto chvíľu by bolo treba pripraviť oddelenie zemských funkcií SNR od jej prevádzanej dnešnej funkcie centrálnej vlády.“¹⁰ Právomoci a pôsobnosť povstaleckej SNR a ústredných orgánov sa zo začiatku utvárali z prípadu na prípad, lebo SNR podľa Ústavy ČSR z roku 1920 neexistoval – bola teda novým, revolučným prvkom, ktorý narušil celý dovtedajší systém unitárneho štátu. Dohody ohľadom kompetencií SNR a ústredných orgánov sa uzatvorili až neskôr a nie všetky z nich mali silu a právnu relevanciu ústavného zákona, v podstate išlo len o obyčajné politické dohody.

Okrem politických vyhlásení obsahovala Deklarácia SNR aj nové zásady v oblasti sociálnej. Čím sa vytýčil smer formovania novovytvorenej ČSR ako sociálneho štátu. Tento jav ale nebol ojedinelý vo vývoji európskych štátov, bol výsledkom povojnového hospodárskeho rozvratu.

SNR sa v Deklarácii nevyjadřila k štátnemu útvaru, ktorý tu existoval počas vojny. „Slovenská národná rada sa v žiadnom svojom dokumente ani v nariadení nezaoberala vzťahom k vojnovjej Slovenskej republike.“¹¹ Vyjadřila sa však a odsúdila „protidemokratické a násilnícke výčiny a názory ľudáckeho

⁸ Slovenský národný archív (SNA), Úrad predsedníctva SNR (ÚP SNR), L-22, inv. č. 42, kartón (k.) 23, s. 496. Niektoré a ďalšie otázky, ktoré musia byť medzi Londýnom a Banskou Bystricou vyriešené.

⁹ SNA, ÚP SNR, L-22, inv. č. 42, k. 23, s. 496. Niektoré a ďalšie otázky, ktoré musia byť medzi Londýnom a Banskou Bystricou vyriešené.

¹⁰ SNA, ÚP SNR, L-22, inv. č. 42, k. 23, s. 496. Niektoré a ďalšie otázky, ktoré musia byť medzi Londýnom a Banskou Bystricou vyriešené.

¹¹ BEŇA, J.: *Vývoj slovenského právneho poriadku*. Banská Bystrica : UMB 2001, s. 135.

režimu“ a „tisoovsko-tukovskú zradu na Slovanstve.“¹² SNR odsúdila explicitne len politický režim, nie však štát, a preto otázka vojnovnej Slovenskej republiky zostala otvorená a nedoriešená. Dala základ útokom na SNR, keď ju obviňovali české politické strany, prezident z nedištancovania sa od ľudáctva.

Povstalecká SNR zároveň deklarovala pripojenie povstaleckej armády k vojskám protihitlerovskej koalície. Zmenila teda postavenie Slovenska v druhej svetovej vojne.

Slovenská národná rada vznikla a pôsobila na povstaleckom území „ako zákonodárny, vládny a výkonný sbor, ktorý stelesňoval všetky najvyššie moci štátne, a to v časoch mimoriadnej dôležitosti“¹³, keď sa rozhodovalo o budúcom osude a smerovaní slovenského národa vôbec.

Slovenská národná rada počas svojho banskobystriického obdobia vydala 40 nariadení, z toho dve nariadenia sa týkali tlačových opráv.¹⁴ „Prijetím Deklarácie SNR a prvých troch nariadení SNR“¹⁵ 1. septembra 1944 sa súčasne datuje a začína genéza slovenského právneho poriadku v pravom zmysle slova.“¹⁶ SNR podľa nariadenia č. 1/1944 Sb. n. SNR konštituovala slovenský právny poriadok a prevzala na seba všetku zákonodarnú a výkonnú moc na Slovensku, ktorá bola zakotvená v Ústave ČSR z roku 1920 a v Ústave Slovenskej republiky z roku 1939.

Nariadením č. 1/1944 Sb. n. SNR povstalecká SNR poprela z ústavnoprávneho hľadiska kontinuitu s I. ČSR,

¹² *SNP-D*, Dok. č. 212, s. 390 – 391.

¹³ LETTRICH, J.: *O Slovenskej národnej rade*. Bratislava : Povereníctvo SNR pre informácie, 1946, s. 22.

¹⁴ Nariadenie SNR č. 27/1944 Sb. n. SNR. Oprava tlačovej chyby, vzniknutej pri vyhlásení nariadenia SNR č. 17/1944 Sb. n. SNR. Nariadenie SNR č. 39/1944 Sb. n. SNR. Oprava tlačových chýb, vzniknutých pri vyhlasovaní právnych predpisov v Sbíerke nariadení Slovenskej národnej rady.

¹⁵ Nariadenie SNR č. 1/1944 Sb. n. SNR o vykonávaní zákonodarnej, vládnej a výkonnej moci na Slovensku, nariadenie SNR č. 2/1944 Sb. n. SNR, ktorým sa upravuje vyhlasovanie nariadení Slovenskej národnej rady, nariadenie SNR č. 3/1944 Sb. n. SNR o sriadení ústredných úradov.

¹⁶ BEŇA, J.: c. d., s. 100.

nenadviazala na vojnovú Slovenskú republiku a sama seba ustanovila z vlastnej vôle za najvyšší zákonodarný, vládny a výkonný orgán na území Slovenska. Nadobudnutím právnej účinnosti nariadenia č. 1/1944 Sb. n. SNR povstalecká SNR vytvorila stav, ktorý zamedzil vzniku právneho vákuu, čo položilo základ vytvorenie nového právneho poriadku a prihlásenie sa k tradíciám klasického právneho poriadku.

Slovenská národná rada ako najvyšší orgán štátnej moci sa vnútorne členila na Predsedníctvo, plénum a Zbor povereníkov.¹⁷ Na jej čele nestál jeden predseda, ale kvôli zachovaniu princípu rovnováhy medzi ľavicovými zložkami a občianskym odbojom mala na čele dvoch predsedov. Takéto zloženie SNR vyplývalo z konkrétneho stavu, z celkovej situácie na povstaleckom území.

Normotvorná právomoc SNR „vylučovala, aby na Slovensku pôsobil iný normotvorný činiteľ (ani dekréty prezidenta ČSR¹⁸, ani normy vojnového slovenského štátu¹⁹). Právomoc SNR

¹⁷ Povstalecká SNR predstavovala politický orgán, ktorý tvoril jednotný štátno-mocenský orgán. Moc výkonná a zákonodarná neboli oddelené. Pod vplyvom udalostí a rozšírenia počtu členov však postupne začalo dochádzať k vytváraniu základov nových orgánov, resp. k osamostatňovaniu už existujúcich zložiek.

V tomto období začal sa utvárať Zbor povereníkov ako kolektívny výkonný orgán, ktorý mal aj samostatné rokovania, pravidelné schôdze od začiatku októbra 1944, na ktorých riešil hlavne otázky činnosti, koordinácie a organizácie povstaleckých orgánov a prípravu zákonodarných opatrení. (RÁKOŠ, E.- RUDOHRADSKÝ, Š.: *Slovenské národné orgány 1943 – 1968*. Bratislava : Slovenská archívna správa, 1973, s. 43.) K definitívnemu osamostatneniu Zboru povereníkov ako samostatnému výkonnému orgánu počas SNP už nedošlo. Zbor povereníkov zostal naďalej podriadený a zodpovedný Predsedníctvu SNR ako integrálna súčasť SNR.

¹⁸ Napr. vláda v Londýne prijala uznesenie o zrušení protižidovského zákonodarstva a o nulite majetkových prevodov. SNR však neprijala uznesenie vlády za svoje, a tak až do prijatia zákona č. 128/1946 Sb. o neplatnosti niektorých majetkově-právnych jednaní z doby nesvobody a o nárociach z této neplatnosti a z jiných zásahů do majetku vzházejících protižidovské zákony a nariadenia so všetkými z nich plynúcimi vážnymi následkami zostali formálne v platnosti. „To ide tak ďaleko, že Židom z rasových dôvodov odháté životenské listy tiež neboly dosiaľ vrátené. To isté platí aj o príslušníkoch slobodných povolání, najmä advokátoch, ktorí boli z rasových dôvodov

bola ďalej neobmedzená z aspektu teritoriálneho, vzťahovala sa na celé predviedenskoarbitrážne územie Slovenska.²⁰ Fakticky však povstalecká SNR vykonávala svoju moc len na povstaleckom území. Nariadenia, ktoré SNR prijala a publikovala v Sbíerke nariadení SNR, vykonávala a aplikovala len na povstaleckom území.

Pod tlakom udalostí SNR prijala nar. č. 40/1944 Sb. n. SNR. Systém zmocnení, podľa nar. č. 40/1944 Sb. n. SNR bol vyvolaný snahou a „potrebou zachovať týmto systémom zmocnený a subzmocnený osobný substrát, personálny základ, nositeľa právomocí Slovenskej národnej rady. Bol to i prejav starostlivosti o zachovanie nepretržitosti nositeľa slovenskej národnej štátnosti.“²¹

Už v polovici decembra 1944 sa na oslobodenom území nachádzali niektorí členovia z Povstaleckej SNR, okolo ktorých sa postupne

u príslušnej Komory škrtnutí. O vrátení bytov, bytového zariadenia, obchodov, domov, iných nemovitostí a vôbec iných majetkových predmetov niet ani reči.“ (SNA, f. ÚP SNR, L-22, inv. č. 42, k. 23, s. 502.)

¹⁹ S výnimkou zákonov, nariadení a opatrení vojnovkej Slovenskej republiky, ktoré recipovala SNR. Tieto však platili len z titulu ich recipovania do nového právneho poriadku. V každom prípade však odmietala platnosť noriem vojnového slovenského štátu, ktoré vznikli po prebratí moci povstaleckou SNR. V praxi sa však používali aj normy, ktoré podľa nar. č. 1/1944 Sb. n. SNR sa nemali aplikovať. Jediným a výlučným zákonodarným zborom na území Slovenska podľa Deklarácie SNR a nar. č. 1/1944 Sb. n. SNR bola v tom období výlučne SNR. Hoci uvedené normy boli podľa nar. č. 1/1944 Sb. n. SNR neplatné, na určitom území sa prevádzali, boli uvedené do života a na ich základe vznikli určité právne vzťahy. Vznikalo tak množstvo kuriózných, ba až neprehľadných situácií, napr. po uvedenom dátume bolo v Slovenskom zákonníku publikovaných množstvo noriem, na základe ktorých dostali zamestnanci rozličných kategórií vianočné, drahotné a prídavky podobného druhu. Legislatívny odbor na Úrade Predsedníctva SNR navrhol v dôsledku vzniknutej situácie, aby normy, „ktorých platnosť je v dôsledku neplatnosti príslušných noriem otázná“, SNR nanovo prijala, a tak sa stali definitívne súčasťou platného právneho poriadku. (SNA, f. ÚP SNR, L-24, inv. č. 44, k. 27, Odpis listu Úrad Predsedníctva SNR – Legislatívny odbor z 30. 6. 1945, s. 205.)

²⁰ BEŇA, J.: c. d., s. 104.

²¹ Tamže, s. 112.

začína utvárať vládne centrum, ktoré sa ujalo moci. Od 1. februára 1945 obnovila SNR svoju činnosť a štruktúru, ktorú si vytvorila v Banskej Bystrici.²² Od 21. februára 1945 pracovala SNR v plnom rozsahu v Košiciach a v polovici mája roku 1945 sa presťahovala do Bratislavy. Slovenská národná rada sa ale rozšírila o ďalších členov za DS a KSS a pribrala ešte 20 členov z rozličných spoločenských organizácií a významných osobností. Povstalecká SNR teda obnovila svoju činnosť aj v povojnovom období a prijala dôležité právne normy, ktoré výrazne ovplyvnili vývoj udalostí a smerovanie Slovenska v nových povojnových pomeroch.

„Slovensko podľa nar. č. 1/1944 Sb. n. SNR malo zákonodarné a ústavné znaky samostatného štátneho útvaru.“²³ SNR sa síce prihlásila k Československej republike, ale táto mala byť vybudovaná ako nový štát, pričom sa mali eliminovať chyby minulosti, ktoré viedli k jej rozpadu. „V r. 1938 aj oficiálne miesta uvažovali o riešení slovenskej otázky na platforme krajinského zriadenia /rozšírenie právomoci kraj. Prezidenta a kraj. zastupiteľstva o normotvornú činnosť/. 6. X. 1938 ČSR sa fakticky pretvára na federatívny štát, čo bolo upravené ústavným zákonom o autonómii Slovenska s vlastnou vládou a slovenským snemom.

Tento stav bol nezdravý ani nie tak z juridických príčin ako politických /vnútorných i medzinárodných/. Vyústil v rozpade ČSR /14. a 15. III. 1939/.²⁴ SNR na rozdiel od prezidenta republiky Beneša nepovažovala obdobie po 29. septembri 1938 za obdobie, ktoré právne nejestvuje.²⁵ V množstve právnych noriem,

²² ŠTEFANSKÝ, V.: Slovenská národná rada (1945 – 1947). In: *Pohľady na slovenskú politiku*. (Zost. M. Pekník). Bratislava : Veda, 2000, s. 419.

²³ BEŇA, J.: c. d., s. 104.

²⁴ Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice, ALU SNK, 64 L 11. Jozef Lettrich: Československý snem z hľadiska novej ústavy.

²⁵ Podľa dekrétu prezidenta republiky č. 11/1944 Sb. o obnovení právneho poriadku právne predpisy, ktoré boli vydané v období neslobody sa nepovažovali za súčasť československého právneho poriadku. Podľa tzv. recepčnej normy SNR však na Slovensku platili aj právne normy, ktoré boli

ktorá vydala SNR, pokladá SNR za rozhodujúci dátum, od ktorého vymedzuje obdobie právnej neslobody, až podpis Žilinskej dohody. Aspoň autonómia pre Slovensko mala byť v novej ČSR určite zachovaná.²⁶

SNR sa rozhodla riešiť situáciu tým, že národné výbory, ktoré sa v tom čase začali vytvárať, disponovali pomerne širokými právomocami. Decentralizácia mala byť akousi poistkou proti centralizácii a byrokratizácii štátnej správy zo strany ústredných orgánov v Prahe, aby sa opäť nevyhrotila situácia medzi predstaviteľmi oboch národov, ako tomu bolo v 30. rokoch 20. storočia.

Po vojne SNR bola síce zachovaná ako predstaviteľka slovenského národa, ktorá ako jediná je oprávnená hovoriť v mene slovenského národa a disponovať s výlučnou zákonodarnou mocou na území Slovenska vo veciach týkajúcich sa slovenských otázok. Vývoj ale smeroval k postupnému obmedzovaniu, ba okliešteniu zákonodarnej činnosti SNR v prospech ústredných orgánov, k obmedzeniu právomocí povereníkov a k zasahovaniu vlády do hradnej pôsobnosti Predsedníctva SNR (viď systém pražských dohôd).

vydané po 29. 9. 1939, pokiaľ neodporovali duchu republikánsko-demokratickému. Týmto aktom vlastne SNR konštituovala nový, samostatný a vlastný právny poriadok na území Slovenska a na druhej strane umožnila, aby naďalej na území ČSR neplatil jeden právny poriadok.

²⁶ Porovnaj konfiškačné normy – nar. č. 4/1945 Sb. n. SNR a nar. č. 104/1945 Sb. n. SNR.

PAWEŁ UKIELSKI

PREČO BUDUJEME MÚZEUM VARŠAVSKÉHO POVSTANIA?

V júli 2003 primátor Varšavy Lech Kaczyński určil lokalitu bývalej elektrickej elektrárne za sídlo Múzea Varšavského povstania a vymenoval splnomocnenca pre záležitosti jeho výstavby Jana Ołdakowského. Pred kolektívom jeho spolupracovníkov sa vynorila veľmi ambiciózna úloha – odovzdanie Múzea návštevníkom v priebehu roka, na 60. výročie vypuknutia povstania 1. augusta 1944. Pôvodná stavba si vyžadovala generálnu rekonštrukciu, a keďže ide o architektonickú pamiatku, bolo to komplikovanejšie ako stavba „na zelenej lúke“. Náročné bolo za krátky čas spracovať aj koncepciu stálej expozície.

V svojom príspevku by som sa chcel stručne venovať nasledujúcim otázkam:

1. Prečo je Varšavské povstanie tak dôležité v dejinách Poľska, že je potrebné vytvárať samostatné, tematické múzeum;
2. Ako bolo povstanie prezentované v komunistickom období;
3. Ako sa zrodila koncepcia vybudovania Múzea;
4. Aké ciele sleduje Múzeum;
5. Akými prostriedkami sa tieto ciele budú realizovať.

Varšavské povstanie je pre Poliakov jednou z najdôležitejších historických skúseností. Pred 60. rokmi, po piatich rokoch nemeckej a sovietskej okupácie poľský odboj v rámci akcie Búrka (Burza) ozbrojene vystúpil proti Nemcom, čím napomáhal ofenzíve útočiacej Červenej armády. Po vypuknutí povstania vo Varšave v priebehu dvoch mesiacov fungoval v hlavnom meste legálny, slobodný a relatívne dobre organizovaný poľský štát. Boli to posledné dva mesiace slobody v dejinách Poľska pred rokom 1989 – slobody ťažkej, bolestnej, no tej najskutočnejšej.

Povstanie vypuklo vo veľmi zložitých politických podmienkach. Bol to posledný, zúfalý pokus udržať zvrchovanosť Poľska, keďže poľskí velitelia veľmi dobre vedeli, že sovietska armáda neprichádza do Poľska ako osloboditeľ. Poľská vláda nemala však kompletný obraz situácie – nepoznala rozhodnutia konferencie v Teheráne. Premiér Mikołajczyk dúfal, že sa Spojencom podarí prinútiť Stalina ku kompromisu. Počítal s tým, že ak by poľská armáda vítala v oslobodenom hlavnom meste sovietske jednotky, situácia legálnej poľskej vlády by sa zlepšila.

Rozhodnutie poľského velenia sa dá prirovnať k antickej tragédii. Pasívne očakávanie na vstup Červenej armády by bolo faktickým súhlasom so sovietskou dominanciou a represáliami, no ozbrojené vystúpenie nemuselo priniesť politický úspech a mohlo sa skončiť zničením mesta a smrťou tisícok jeho obyvateľov. Delegát exilovej vlády v okupovanom Poľsku Jan Stanisław Jankowski a veliteľ Armii Krajowej (AK) gen. Tadeusz „Bór” Komorowski sa rozhodli zaútočiť na Nemcov. Nepočítali pritom so zjavným cynizmom Stalina a zastavením sovietskej ofenzívy na Visle. Bohužiaľ, ich výpočty boli chybné. Červená armáda nielenže zastavila útok, ale dlho nevyjadrovala ani nesúhlas s pristávaním spojeneckých lietadiel na jej letiskách, ktoré vo veľmi ťažkých podmienkach zásobovali povstalcov zhadzovaním vojenského materiálu. Stalin zadržal svoju armádu na pravom brehu Wisly a čakal, kým sa povstanie utopí v krvi.

V bojoch vo Varšave zahynulo približne 18 tisíc povstalcov a 180 tisíc civilov. Varšava sa stala arénou výnimočného barbarstva aj vo všeobecnom meradle 2. svetovej vojny. Uskutočnili sa tu masové vraždy civilných obyvateľov mesta a popravy povstaleckých vojakov. Vo svojej zločineckej činnosti Nemci pokračovali tiež po kapitulácii povstalcov. Uskutočnili plánovú akciu ďalšieho ničenia mesta, v dôsledku čoho bolo skoro 80 percent jeho zástavby úplne zničenéj.

Nová vláda dosadená vo Varšave Stalinom sa na ideologickom fronte musela vyrovnáť s udalosťou, ktorá bola v podstate politicky zameraná proti nej. Už počas akcie bola jasná

ideologická línia komunistov – napriek tomu, že zákerne podnecovali k ozbrojenému vystúpeniu, rozhodnutie legálneho velenia odboja bolo pre nich „vražednou hlúposťou“ a „zradou“. Podčiarkovali síce heroizmus povstalcov a civilného občanstva, no dávali ho do protikladu s „vrahmi z reakčnej sanačno-exilovej kliky“, ktorí z nízkych politických pohnútok vyvolali povstanie bez konzultácii s Červenou armádou. Komunistická propaganda tento tón rozvíjala v rokoch stalinizmu a dospela až k výrokom o údajnej spolupráci velenia AK s Nemcami. V období „odmäku“ roku 1956 tento tón o čosi zjemnel, no v ďalších rokoch sa upevnila oficiálna interpretácia, naďalej stavaná na kontradikcii „šľachetných, romantických a odvážnych, pritom naivných povstalcov“ a „cynických a nezodpovedných“ (občas tiež naďalej „zločineckých“) veliteľov.

Druhým ukazovateľom vzťahu komunistov k povstaniu boli povojnové osudy vojakov AK. Tisíce povstalcov po roku 1945 zaplnili stalinistické väzenia iba kvôli svojej bývalej príslušnosti k legálnej poľskej povstaleckej armáde. Viacerí z nich za to zaplatili aj najvyššou cenou – smrťou. Tento osud postihol aj najvyšších veliteľov povstania – po zákernom únose do Moskvy a kurióznom, ukázkovom procese pred sovietskym súdom v tamojších väzeniach prišli o život okrem iného delegát vlády Jan Stanisław Jankowski a jeden z povstaleckých veliteľov, potom aj Hlavný veliteľ AK gen. Leopold Okulicki. Tiež „poľské“ súdy viedli zločineckú činnosť – v roku 1948 bol vykonaný trest smrti na rotmajstrovi Witoldowi Pileckom, varšavskom povstalcovi, ktorý sa v roku 1940 dobrovoľne stal väzňom koncentračného tábora v Osvienčime, kde organizoval odbojové hnutie a z ktorého v roku 1943 utiekol, aby mohol svedčiť o nemeckých zločinoch.

Vzťah komunistickej moci k povstaniu najlepšie znázorňujú osudy Múzea Varšavského povstania. O potrebe jeho zriadenia začalo sa hovoriť už počas postalinistického „odmäku“ v roku 1956, avšak až o štvrt' storočia neskôr boli podniknuté prvé konkrétne kroky v tomto smere. V roku 1981 vznikol občiansky výbor pre výstavbu múzea, no zavedenie vojnového stavu v krajine

zastavilo prípravné práce. V roku 1983 pri Historickom múzeu Hlavného mesta Varšavy bolo zriadené oddelenie Varšavského povstania. V priebehu dvadsiatych rokov sa v oddelení podarilo zhromaždiť viac ako desaťtisíc exponátov (jedným z prvých darcov bol ppor. Miroslav Iringh, veliteľ slovenskej 535. čaty bojujúcej v povstaní). V roku 1984 padlo rozhodnutie, že múzeum vznikne v zachovanej historickej budove banky pri ulici Bielańskiej. O dva roky neskôr bol v konkurznom konaní vybraný návrh architektonického riešenia. Nevyriešiteľnými sa však ukázali problémy spojené s vlastníckymi právami pozemku. Rokovania sa tiahli roky a nenašlo sa vyhovujúce riešenie, preto padlo rozhodnutie mestských orgánov zmeniť lokalitu múzea. Čas, ktorý bol zmarený na jalové spory najlepšie znázorňuje, že chýbala politická vôľa, aby konečne vzniklo múzeum. Je to smutné o to viac, že po roku 1989 už teoreticky neexistovali ideologické alebo politické prekážky, ktoré v období komunizmu znemožnili realizovať túto myšlienku.

Tvoríme Múzeum Varšavského povstania plne si vedomí toho, že pred týmto inštitútom stoja veľmi rozsiahle ciele a na ich realizácii záleží úspech celého projektu. Nikomu predsa nie je potrebné ďalšie inštitúty múzeum, ktoré navštevujú iba zapálenci a zatúlaní turisti. Prvým a samozrejším cieľom existencie múzea je vzdať česť povstalcovi a poctiť ich boj za slobodu. Vieme, že vznik múzea je hodne oneskorený a snažíme sa, aby žijúci povstalci mohli ho uznať za „svoje“, aby sa v ňom dobre cítili a chceli ho navštevovať. Preto udržiavame stály kontakt s organizáciami veteránov, s ktorými konzultujeme riešenia. V našej databáze sa nachádzajú aj adresy približne štyroch tisíc povstalcov v zahraničí, ktorých priebežne informujeme o postupe prác. Múzeum však bude fungovať aj potom, keď medzi nami už povstalci nebudú. Ako zdôrazňujú samotní veteráni, z ich hľadiska najdôležitejším cieľom, vlastne zmyslom samotnej existencie múzea, je odovzdanie hodnôt, ktoré oni sledovali, nasledujúcim generáciám. Aj preto je tak dôležitý druhý cieľ múzea, ktorý môžeme zjednodušene nazvať edukačným. Malo by sa stať

dôležitým prvkom zanedbanej, no pre každý národ dôležitej politiky vzdelávania v oblasti národných dejín. Múzeum bude komplexne informovať o tom, čím bolo povstanie, poukazovať na všetky jeho aspekty a zložitosť, ako aj na jeho široký politický kontext, čím prispeje k revízií viacerých neopodstatnených historických stereotypov, ktoré sú prítomné v Poľsku a v zahraničí. Expozícia má byť pre poľského návštevníka dôkazom, že naše dejiny môžu byť zaujímavé, atraktívne, môžeme byť na ne hrdí a to nielen pri ich prezentácii v martýrskom duchu. Týmto spôsobom chceme prispieť k vytváraniu historickej identity Poliakov a zároveň sa razantne vyrovnáť s rezíduami komunistickej propagandy, ktorá desiatky rokov falšovala obraz povstania. Aj preto je práve mládež najdôležitejšou cieľovou skupinou, na ktorú myslíme pri budovaní múzea. Zahraniční návštevníci by sa mali zas dozvedieť, že poľské dejiny sú veľmi zložité a povestné poľské povstalecké vystúpenia, často bezreflexne spájané s prívlastkom „nezmyselné“, majú oveľa hlbšie podhubie a nie sú iba zúfalým útokom „so šablňou na tanky“. Po návšteve múzea by si mal zahraničný hosť pripomenúť, že Poľsko bolo rovnocenným členom protihitlerovskej koalície, že Západ profitoval z vypuknutia povstania, ako aj to, že Varšavské povstanie z roku 1944 je iná historická udalosť, ako o rok skoršie povstanie vo varšavskom gete. Z tohoto hľadiska by činnosť múzea mala byť prvkom širšej akcie vytvárania pozitívneho obrazu Poľska a poľských dejín v zahraničí.

Tretí cieľ múzea sa týka klasickej činnosti múzejno-vedeckej. Múzeum bude zhromažďovať, konzervovať a spracúvať exponáty a viesť výskumno-dokumentačné činnosti. V budove múzea budú početné, moderne zariadené konzervátorské a vedecké pracovne, sklady a knižnica, v ktorej bude zhromažďovaná literatúra o povstaní.

Aby sa mohli horeuvedené ciele splniť, musí múzeum predovšetkým pritiahnúť návštevníkov. Musí byť preto atraktívne a prilákať Varšavanov, ako aj turistov z celého Poľska a zo zahraničia. Práve preto sme ešte pred otvorením začali verejnú

na vznik múzea pripravovať. Viedli sme v médiách informačnú kampaň o postupe prác, organizovali početné promočné akcie a snažíme sa vytvárať pozitívny obraz inštitúcie. Chceme, aby obyvatelia Varšavy mali pocit, že v ich meste vzniká dôležitá ustanovizeň.

Pre dlhodobú realizáciu cieľov je dôležitejšia kvalita expozície. Musí byť pre návštevníkov natoľko atraktívna, aby chceli nielen prísť do múzea, ale sa doň aj vrátiť, ba prilákať k nemu aj rodiny a známych. Pripravovaná expozícia preto vychádza z niekoľkých predpokladov: a) zapôsobiť na emócie návštevníkov; b) využiť moderné komunikačné techniky a rôznorodosť foriem (exponáty, umelecké inštalácie, filmy, fotografie, multimediálne prezentácie); c) využiť inštalácie a kópie exponátov, ktorých sa návštevník bude môcť dotýkať (aj v plánovanom detskom kútiku); d) ukázať povstanie cez individuálne príbehy a osudy konkrétnych osôb; e) široko prezentovať okolnosti povstania, avšak v syntetickej forme a bez príliš veľkého množstva dát encyklopedického rázu.

Expozícia, ktorej príprava sa zakladala na týchto predpokladoch, by mala byť zaujímavá pre širokú verejnosť, pre ľudí, ktorí sa budú chcieť čo najviac dozvedieť o povstaní, pre tých, ktorí by chceli duchovne prežiť historické udalosti, ako aj pre tých, ktorí by chceli príjemne, a pritom zmysluplne stráviť voľný čas. Zaujímavú expozíciu podpora sprievodné akcie. Múzeum by sa malo stať miestom, ktoré budú navštevovať celé rodiny. V jeho budove bude kaviareň a reštaurácia, veľký sál „malého povstalca“, kde sa deti budú môcť hrať pod opaterou špecializovaného pracovníka, plánuje sa aj zriadenie obchodu so suvenírmi. Dôležitú úlohu v pôsobení múzea budú zohrávať v budúcnosti oddelenia promócie a edukácie. Prvé bude mať na starosti prebiť sa s informáciou o múzeu k najširšiemu kruhu záujemcov, vytvárať obraz múzea v médiách a pripravovať popularizačné akcie. Oddelenie edukácie bude pripravovať široké spektrum akcií pre mládež, ktoré budú smerovať k jej aktivizácii a prebudení záujmu o dejiny.

Slávnostné otvorenie Múzea Varšavského povstania sa uskutočnilo 31. júla 2004, deň pred 60. výročím vypuknutia bojov. O dva mesiace neskôr bola návštevníkom sprístupnená kompletná expozícia. Tieto udalosti znamenajú ukončenie prvej, veľmi dôležitej etapy tvorby múzea, no práce budú pokračovať. V roku 2005 sa plánuje rozšírenie expozície o priestory druhej, reštaurovanej časti budovy. Historické výročie má teda určitý symbolický význam, no najdôležitejšou výzvou pre tvorcov múzea je vytvorenie základov a odštartovanie rozvoja inštitúcie, ktorá by sa významne a dlhodobo podieľala na utváraní historického vedomia Poliakov a obrazu poľských dejín vo svete.

Slovenské národné povstanie výrazne ovplyvnilo vývoj spoločnosti na Slovensku v druhej polovici dvadsiateho storočia. Tá sa po II. svetovej vojne potrebovala vyrovnat' s dedičstvom autoritatívneho režimu vojnovkej Slovenskej republiky. S minulosťou svojich skutočných alebo potencionálnych nepriateľov sa potrebovala vyrovnat' aj Komunistická strana. Úlohou tohto príspevku je poukázať na to, ako bolo počas vlády komunistov SNP (ale nielen ono) využívané (resp. zneužívané) represívnymi a justičnými orgánmi. Niekedy je však ťažko oddeliť využitie SNP od využitia toho, že niektorí obvinení boli počas slovenského štátu členmi Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS), Hlinkovej gardy (HG), polície, armády a preto nie je celkom možné obísť ani túto skutočnosť. Taktiež považujem za nevhodné úplne oddelovať či extrahovať jeden z motívov celkového problému, keďže často spolu súvisia (pretože SNP sa nedá vytrhnúť z kontextu predchádzajúceho a ani nasledujúceho vývinu). V krátkom príspevku však nie je možné zmapovať všetky procesy, v ktorých bolo povstanie využité na priráženie obžalovaným. Mojou ambíciou je skôr poukázať na túto prax komunistickej justície.

V rámci snahy o vyrovnávanie sa s minulosťou boli uzákonené retribučné zákony, tzv. ľudové súdnictvo. To bolo na Slovensku zriadené na základe nariadenia Slovenskej národnej rady (SNR) č. 33/45. Podľa tejto právnej normy mali byť súdení kolaboranti a exponenti predchádzajúceho režimu, ktorí sa mali dopustiť rôznych zločinov (proti ľudskosti, mieru, vojnových zločinov, kolaborácie a pod.). Tieto súdne procesy však neboli úplne korektné, pretože do nich vo väčšej alebo menšej miere zasahovali politické požiadavky vtedajšieho „ľudovodemokratického“ režimu. Hlavný problém bol v tom, že KSČ začala využívať emócie okolo retribučných súdov vo svoj prospech. Začala vznikať kabinetná justícia, t. j. súdy sa pýtali na

„kompetentných miestach“ ako sa majú postaviť k výpovedi nepohodlného svedka.¹ Situácia dospela až tak ďaleko, že si vynútila zásah ministra spravodlivosti P. Drtinu, ktorý vydal retribučným súdom smernicu, aby neprijímali svedectvá bývalých gestapákov (pokiaľ sa výpoveď nedala overiť aj z iného zdroja), ktorí boli za príslub miernejšieho trestu ochotní dosvedčiť čokoľvek.² Niektoré procesy mali až absurdný charakter.³ Ľudové sudy ukončili svoju činnosť v roku 1947. Komunisti si po februári 1948 od prezidenta Eduarda Beneša vynútili obnovenie platnosti retribučných zákonov a agenda sa presunula na obnovené ľudové sudy, prípadne na krajské sudy, ktoré v takýchto prípadoch vynášali rozsudky podľa nariadenia SNR č. 33/45.

Po tom, čo sa Komunistickej strane podarilo uchopiť moc v Československu, začali predstavitelia tejto strany systematickú likvidáciu svojich skutočných aj domnelých odporcov a zastrašovanie obyvateľstva. Práve v období po februárovom prevrate v roku 1948 sa začalo využívať aj SNP. Činnosť v období povstania mala v podstate často slúžiť ako priťažujúca okolnosť popri inej „trestnej činnosti.“ Toto sa týka ľudí, ktorí stáli na oboch stranách „barikády.“ Pri kvalifikácii (ale aj prekvalifikovaní) niektorých trestných činov sa po ukončení platnosti retribučných zákonov uplatňoval zákon 50/23 Zb., ale dokonca aj trestný zákonník z roku 1878.

¹HEJL, V.- KAPLAN, K.: *Zpráva o organizovaném násilí*. Toronto : Sixty-Eight Publishers, 1986, s. 43.

²KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943-1945*. Bratislava: MO SR, 1999, s. 16.

³Napr. proces s továrnikom Hubertom, obvineným z maďarského iredentizmu a rozbíjania republiky. Bol totiž jedným zo sponzorov cesty Scotusa Viatora po Uhorsku v roku 1907. V jeho prospech svedčil dokonca Msgr. Macháček, na vine trval len jeho domovník. Súd obvinenie nakoniec zamietol. Štátny archív Bratislava (ŠABA), fond (f.) Ľudové sudy, OLS Bratislava 653/46.

Využitie SNP v procesoch počas 50. rokov⁴ by sa dalo rozdeliť na tri základné kategórie. Prvé dve sa týkali ľudí, ktorí bojovali proti povstaniu:

1. Procesy, kde boli ľudia odsúdení (často opätovne) priamo za svoju činnosť počas povstania. Išlo napr. o procesy s príslušníkmi Pohotovostných oddielov HG (POHG) koncom 50. rokov.
2. Procesy, kde boli ľudia odsúdení za činy podľa trestného práva a ako prít'azujúcu okolnosť súd bral to, že obvinený sa k povstaniu nepridal, prípadne pomohol Nemcom (či už to zodpovedalo pravde alebo nie).⁵
3. Procesy s ľuďmi, ktorí bojovali na strane povstalcov.

Najprv by som sa zaoberal procesmi s bývalými príslušníkmi POHG. Jeden sa uskutočnil v roku 1958, keď bola na základe zákona 50/23 (trestný čin vojenskej zrady) odsúdená skupina Bunta a spol. Podľa rozsudku sa obžalovaní dopustili vojenskej zrady tak, že v rôznych miestach Slovenska sa v rokoch 1944 – 1945 ako príslušníci POHG zúčastnili akcií proti partizánom a taktiež sa zúčastnili masového vraždenia osôb pri obci Nemecká. V tomto prípade sa veľmi zaujímavo ukazuje manipulovanie s prít'azujúcimi a poľahčujúcimi okolnosťami: „Obžalovaný Rojko v odvolacom konaní prvý raz prichádza s tvrdením, že v dobe konania služby v POHG v Bystrici a inde pomáhal zaisteným osobám, poľ. partizánom. Najvyšší súd zamietol návrhy na doplnenie dokazovania vedené v tomto smere, pretože vychádza z toho, že ani po prípadnom preukázaní takejto možnej pomoci by to nemohlo ovplyvniť závery o vine a pokiaľ ide o trest, nemohli by tieto okolnosti vyvážiť to, čo svedčí v neprospech obžalovaného. Ide tu najmä o skutočnosť, že obžalovaný Rojko sa

⁴ Treba opäť zdôrazniť, že tento trend bol všeobecný a SNP bola len jedným z motívov. Preto si dovoľím byť všeobecnejší a nedržať sa striktnie povstania.

⁵ Bola to podobná prít'azujúca okolnosť ako napr. triedny pôvod a bolo to spomínané aj v rozsudkoch. Z tohto dôvodu súd často nebral do úvahy poľahčujúce okolnosti, prípadne uložil trest na hornej hranici sadzby.

zúčastnil nielen vraždenia osôb v Nemeckej, ako to bolo zistené, ale že sa po tejto činnosti v nepriateľskom zahraničí, kam ušiel pred očakávanými dôsledkami za svoju trestnú činnosť dal do služieb cudzej zahraničnej rozviedky a odtiaľ ako školený agent prišiel ilegálne na naše územie, aby pokračoval v intenciách nepriateľov nášho zriadenia zákernými formami v svojej činnosti proti ľudu a zriadeniu.“⁶ Z citovaného je zrejмый dôvod, prečo nebolo vhodné skúmať prípadné poľahčujúce okolnosti a tiež v čom spočívalo jeho hlavné previnenie. Na procese s Jozefom Rojkom je totiž mimoriadne zaujímavé, že bol za trestný čin vojenskej zrady podľa zákona 50/23 Zb. odsúdený už v roku 1948, kedy súd na poľahčujúce okolnosti prihliadol a odsúdil ho na trest 16 rokov odňatia slobody. Je zvláštne, že práve tento človek bol o desať rokov neskôr odsúdený za ten istý čin a s použitím toho istého paragrafu toho istého zákona na trest smrti⁷ a tento trest bol aj vykonaný. Je však treba podotknúť, že v roku 1958 podal žilinský krajský prokurátor žiadosť o obnovu konania. Rojko sa dostal opäť do centra pozornosti v súvislosti so zatykaním okolo Buntu, kedy ho Krajská správa Ministerstva vnútra v Žiline opäť vyšetrovala a Rojko sa priznal k ďalším vraždám.⁸ Vec sa vrátila prokurátorovi na došetrenie, čím sa celá záležitosť legalizovala.

„Bežným“ prípadom sa javí napr. proces vedený proti Ľudevítovi Lacovi. Ten bol ako bývalý príslušník POHG (zástupca veliteľa rot)⁹ v Krupine) odsúdený Okresným ľudovým súdom v Banskej Bystrici podľa nariadenia SNR 33/45 a v znení vyhlášky 58/46 Zb. nar. SNR na 5 rokov. V súvislosti s už vyššie spomínaným procesom bola krajským prokurátorom v Banskej Bystrici navrhnutá obnova konania.¹⁰ Skupina Leonard Sliačan a spol. bola

⁶ Rozsudok najvyššieho súdu 1 To 0046/58, kópia v archíve Oddelenia pre dokumentáciu zločinov komunizmu pri Ministerstve spravodlivosti SR (ODZK).

⁷ Rozsudok krajského súdu v Bratislave 1 T 004/58, kópia v archíve ODZK.

⁸ 1 Kv 03/58, kópia v archíve ODZK.

⁹ Íšlo o poľnú rotu HG „Jozef“.

¹⁰ 1 Kv 03/58, kópia v archíve ODZK.

však odsúdená rovnako na základe zákona 50/23 Zb. Oba zmienené procesy sa uskutočnili na základe vtedajšej veľkej akcie proti bývalým príslušníkom POHG a iným príslušníkom bezpečnostných zložiek slovenského štátu. Na splnenie tejto úlohy si ministerstvo vnútra vypracovalo plán konkrétnych úloh:

„a) Odhaliť celé vedenie POHG a činnosť štábu v čele s Jánom Ďurčanským a odbočky ÚŠB na celom bývalom povstaleckom území.

b) Odhaliť spojenie a spoluprácu predstaviteľov t. zv. slovenskej vlády s vedením POHG, vytvoreným v Banskej Bystrici, ako i spojenie s cirkevnou hierarchiou.

c) Odhaliť plnú účasť POHG na vraždách v obci Nemecká a ďalších miestach, ako aj odhaliť činnosť POHG na Slovensku vôbec. Všetky osoby, zúčastnené na vraždách, postaviť pred súd a prísne ich potrestať.

d) Odhaliť protištátnu činnosť bývalých členov POHG po oslobodení, hlavne ich spojenie s emigráciou a so západnými rozviedkami.

e) Získať dokumentačný materiál na vedúcich funkcionárov a členov POHG, nachádzajúcich sa t. č. v zahraničí a na základe týchto materiálov vyžiadať ich vydanie ako vojnových zločincov.

f) Preskúmať príčiny nesprávne uložených nízkych trestov za tak závažné zločiny jednotlivými súdmi (!) a navrhnúť opatrenia proti tým sudcom a prokurátorom, ktorí zahladzovali trestnú činnosť členov POHG.

g) Prípád využiť ku kampani proti fašizmu, ľudáckemu hnutiu a vhodne spojiť s nebezpečím rastu fašistických síl na Západe v súčasnej dobe.“¹¹

Z citovaného textu je úplne evidentná požiadavka postihnúť týchto ľudí čo najtvrdším spôsobom ako aj dôvod tejto snahy. V týchto prípadoch, a to aj napriek tomu, že šlo o rovnaký trestný čin, za ktorý bol už ten ktorý obžalovaný predtým aj právoplatne odsúdený, sa postupovalo tak, že prokurátor podal návrh na

¹¹ Archív Ministerstva vnútra SR Levoča, A 2/1, inv. č. 181, kópia v archíve ODZK.

prekvalifikovanie trestného činu. Treba poznamenať, že toto malo pravdepodobne súvis s novou ideou činnosti ŠtB, ktorá bola ohlásená v druhej polovici 50. rokov. ŠtB sa totiž mala zamerať na odhaľovanie špionážnych skupín, spolupracujúcich so zahraničím. A keďže ľudácka emigrácia bola v tejto oblasti pomerne aktívna, bolo toto nasmerovanie činnosti ŠtB na Slovensku a následná propaganda pochopiteľné. Obdobie najvyššej aktivity týchto skupín však bolo koncom 40. a začiatkom 50. rokov, neskôr spravodajsky aktívne pracovali už len ľudia (či už patrili k ľudáckej alebo demokratickej vlne emigrantov), ktorí sa začlenili do niektorej z spravodajských organizácií západných mocností. Napriek tomu, že doba voľnej spolupráce exilových skupín s CIC a pod. už pominula, československá kontrarozvedka ich naďalej považovala za jedno z najväčších nebezpečenstiev.

Druhý bod sa týka pomerne širokej skupiny ľudí odsúdených za vlastizradu, špionáž a podobné trestné činy, ktorí sa za slovenského štátu angažovali v straníckych orgánoch (HSLS, HG), alebo pracovali v štátnych orgánoch (žandárstvo, armáda a pod.). Na týchto ľudí bola potom ich minulosť vyšetrojúcimi orgánmi komunistického štátu vyťahnutá a justíciou využitá. Podľa vtedy zaužívanej praxe boli z týchto ľudí vynútené priznania. A práve tieto mali pôsobiť na občanov a kriminalizovať obžalovaných. Bolo potrebné dokázať, že v každom jednotlivom prípade nejde o politicky perzekvovaného človeka, ale o kriminálnika alebo dokonca vojnového zločinca. Spoločnosť bola vtedy totiž už presýtená bombastickými objavmi „kontrarevolučných, teroristických a špionážnych“ skupín. Z tohto dôvodu museli predstavitelia komunistického režimu začať používať sofistikovanejšie metódy niečoho, čo by sa dalo nazvať „súdnu propagandou.“ A práve preto začala Štátna bezpečnosť a prokurátori používať už zmienenú kriminalizáciu. Prax bola pomerne jednoduchá: ak mali podozrivého, ktorý mal aj „vrúbok“ z obdobia slovenského štátu (či už bol na východnom fronte, gardista, člen HSLS a pod.) snažili sa, ak to bolo aspoň minimálne možné, do obžaloby zapracovať aj jeho neľudské chovanie a

vykresliť tohto človeka ako vojnového zločinca, človeka obohacujúceho sa na úkor trpiacich a pod. Toto malo byť dôkazom krivého charakteru obvineného a malo svedčiť proti nemu. Dovolím si uviesť niekoľko príkladov. Ako prvá ilustrácia by mohol poslúžiť proces s Otakarom Vítkovským a spol. Vítkovský počas povstania slúžil ako tlmočník v poľnejrote HG „Jozef“, ktorej velil Jozef Nemsila. Po vojne odišiel do Rakúska, odkiaľ robil kuriéra na Slovensko. Odsúdený bol za vojenskú zradu a vlastizrada a tak sa v jeho prípade vyskytuje spojenie dvoch „povestných“ zákonov – 50/23 a 231/48.¹² Z vyšetrovacieho zväzku však vôbec nevyplýva, že by sa Vítkovský podieľal na perzekúciách.¹³

Bývalý dôstojník slovenskej armády Ján Jurišič bol okrem svojej „protištátnej činnosti“ v rokoch 1953 – 1955 obvinený z toho, že v roku 1941 nechal na Ukrajine „pochytať“ piatich sovietskych občanov, týchto označil za partizánov, odovzdal ich svojmu nadriadenému veliteľovi, ktorý ešte v ten samý deň dal ich zastrelieť; ďalej sám dal vraj príkaz na zastrelenie zajatého sovietskeho vojaka.“¹⁴ V tomto prípade to však súd neakceptoval. Podobným prípadom je aj Jozef Bero, ktorý mal podľa obžaloby počas SNP odzbrojiť hliadku CPO a zbrane odovzdať Nemcom.¹⁵ Tieto prípady kriminalizácie boli však často veľmi násilné, čo súvisí s tým, že komunistická bezpečnosť posielala pred súd často ľudí, ktorí sa trestných činov nedopúšťali ani podľa vtedy platných zákonov. Ďalším zaujímavým prípadom je proces s JUDr. Ignácom Kšiňanom, bývalým hlavným komisárom Ministerstva vnútra Slovenskej republiky, ktorý pôsobil koncom vojny ako okresný náčelník v Zlatých Moravciach. Dodal totiž súdu potvrdenia o svojej odbojovej činnosti a o tom, že sa vo svojom

¹² Ts III 88/50, kópia v archíve ODZK.

¹³ Vítkovského činnosť u roty bola podľa výsluchového protokolu administratívna a prevažná časť výpovede sa týka jeho činnosti po emigrácii a toho, že robil kuriéra.

¹⁴ I T 41/55

¹⁵ I T 33/55

okrese snažil pred ustupujúcimi nemeckými vojskami v podstate zachrániť čo sa dalo, zabrániť rekviráciám a podobne.¹⁶

Čo sa týka tretej skupiny osôb, bol v tomto prípade (keď sa obžalovaný povstania zúčastnil) zvyčajne hodnotený ako kariérista, prípadne bola jeho účasť v protifašistickom odboji zľahčovaná a marginalizovaná.¹⁷ Jeho účasť v povstaní nebola chápaná ako poľahčujúca okolnosť, často naopak. Správa tzv. Kolderovej rehabilitačnej komisie z 19. 3. 1963 dokonca spomína smernicu vydanú ministrom spravodlivosti Alexejom Čepičkom, podľa ktorej zásluhy ľudí, ktorí sa zúčastnili odboja mali byť brané ako prítlačujúca okolnosť.¹⁸ To, že súdy akceptovali podobné prípady, nepochybne veľmi súvisí s prácou ŠtB. Práve tá v takýchto prípadoch dodávala súdu materiály a jej pracovníci sa rôznych vrúbkov radi chytali. Ak zadržaný žiaden vrúbok nemal, nebol pre vyšetrovateľov veľký problém nejaký vymyslieť. Ako ilustráciu si dovoľím uviesť využitie smrti Jána Švermu v procese proti Rudolfovi Slánskemu. Slánský sa priznal, že Švermu nechal vraj zomrieť úmyselne, aby mohol lepšie maskovať svoju protipartizánske činnosť a spojenie s „imperialistickými agentami“ Laušmanom, Trojanom a Píkom.¹⁹ Známejšie sú aj prípady perzekúcie členov občianskych odbojových skupín.²⁰ SNP bolo v naznačenom duchu „využitie“ aj v procesoch s Viliamom Žingorom²¹ alebo Jozefom Trojanom. A nebolo vynechané ani v prípade tzv. buržoázných nacionalistov. V rámci kampane proti Vladimírovi Clementisovi sa okruh verejne obviňovaných

¹⁶ 1 T 33/55

¹⁷ Napr. Ján Rešetko, odsúdený v jednom z procesov s Bielymi légiami.

¹⁸ Zpráva o činnosti justičných orgánů v období politických procesů. RÁZEK, A.: *StB+justice, nástroje třídního boje v akci BABICE*. Sešity Úradu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu (ÚDVZK), č. 6, Praha 2002, s. 231.

¹⁹ *Proces s vedením protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským*. Praha : MIn. spravodlivosti, 1953.

²⁰ Pozri napr. KORČEK, J.: c. d., s. 16. JABLONICKÝ, J.: *Podoby násillia*. Bratislava : Kalligram, 2000, s. 195 – 220.

²¹ Pozri JABLONICKÝ, J.: c. d., s. 131 – 194.

komunistov stále rozširoval na celú skupinu, ktorá pracovala okolo časopisu DAV a bolo jej vyčítané poškodzovanie národnooslobodzovacieho odboja a hlavne povstania, spolčovanie so slovenskou buržoáziou proti českému národu a jeho robotníckej triede.²²

Uvedomujem si, že pre hlbšie preskúmanie tohto trendu by bolo potrebné podrobne sa zaoberať procesmi s osobami, ktoré zastávali v období SNP významnejšie funkcie. Zaujímavým trendom komunistickej justičnej mašinérie je, že zatiaľ čo v prvej polovici 50. rokov prevládali procesy a perzekúcia (myslené mimosúdna) s ľuďmi, ktorí sa povstania zúčastnili a bojovali proti Nemcom (napr. polovica veliteľov taktických skupín bola v 50. rokoch väznená a ostatní boli perzekvovaní spoločensky), neskôr to bolo naopak. Toto súvisí s celkovým pojatím odboja komunistami, ktorí si odboj privlastňovali. Bedřich Pokorný, neskorší vysokopostavený dôstojník ŠtB, dokonca na tlačovej konferencii 8. 4. 1946 vyhlásil, že „s výjimkou komunistických skupín celý odboj pracoval pod kontrolou Gestapa.“²³ Podobné myšlienky sa šírili aj na Slovensku. SNP sa samozrejme objavilo aj v procese s tzv. buržoáznymi nacionalistami, keď bola v tom čase vyzdvihovaná úloha Viliama Širokého.

V stručnosti teda možno povedať, že komunistickí predstavitelia, ktorí boli pri moci na začiatku 50. rokov, sa obávali ľudí, ktorí boli iniciatívni a mali skúsenosti s odbojom proti nedemokratickému režimu. Aj preto boli takíto ľudia vystavení perzekúcii. Až neskôr sa objavuje požiadavka postihovania ľudí, ktorí bojovali proti povstaniu. Zdá sa byť pravdepodobné, že skutočná politická objednávka na veľké procesy s tzv. bývalými ľuďmi nastala až okolo polovice 50. rokov. Je to do istej miery spôsobené ochabnutím domáceho protikomunistického odboja v tom čase. V tom čase sa spoločnosť stabilizovala a komunistická

²²Záverečná správa tzv. Pillarovej komisie (prvá, neschálená verzia, 1969). VOREL, J.-ŠIMÁNKOVÁ, A.: a kol: *Československá justice v letech 1948 – 1953 v dokumentech*. Díl I. Sešity ÚDVZK, č. 8, Praha 2003, s. 245.

²³HEJL, V.- KAPLAN, K.: c. d., s. 127.

moc pociťovala už len latentný nesúhlas tzv. bývalých ľudí (hlavne tých, ktorí sa už s režimom vyrovnali a neboli ochotní sa proti nemu aktívne angažovať). A tak v prípade, že boli ešte nejaké odbojové bunky odhalené alebo skonštruované, existovala pravdepodobne potreba toto patrične propagandisticky nafúknuť a dokázať, že ľudia, ktorí mali čosi „za golierom“ či už z povstania alebo slovenského štátu, vo svojej „protištátnej činnosti“ neochabujú.

AUTORI PRÍSPEVKOV

MARTIN HOLÁK (1975)

Absolvoval Filozofickú fakultu UK Bratislava (história – kulturológia) a dvojročnú stáž na Karlovej univerzite v Prahe. Pôsobí ako interný doktorand v Ústave politických vied SAV, kde sa venuje dejinám politického katolicizmu na Slovensku a politickým elitám v druhom zahraničnom odboji. Napísal niekoľko odborných štúdií.

TOMÁŠ HOFÍREK (1981)

Absolvent odboru dejepis – filozofia na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity. Zaoberá sa pôsobením nemeckej armády na východnom Slovensku v rokoch 1944 – 1945 so zameraním na frontové boje.

KAROL JANAS (1970)

Ukončil štúdium na UKF v Nitre, odbor história – filozofia. V súčasnosti je externým doktorandom HÚ SAV v Bratislave. Pracuje ako odborný asistent na Trenčianskej univerzite. Venuje sa problematike regionálnych dejín ako aj dejinám rómskeho etnika v prvej polovici 20. stor. Publikoval viacero odborných štúdií.

ISTVÁN JANEK (1970)

Rodák z Budapešti. Štúdium na tamojšej univerzite ukončil v roku 1997. Pracuje v Historickom ústave Maďarskej akadémie vied v Budapešti. Zaoberá sa výskumom česko-slovensko-maďarských diplomatických vzťahov v rokoch 1938 – 1949. Témou jeho dizertačnej práce sú slovensko-maďarské diplomatické vzťahy v rokoch druhej svetovej vojny. Publikoval viacero odborných štúdií.

VOJTECH KARPÁTY (1977)

Absolvoval štúdium na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity, odbor politológia – dejepis. V rokoch 2002 – 2004 pracoval v Múzeu SNP v Banskej Bystrici, v súčasnosti je interným doktorandom FF PU v Prešove. Venuje sa otázkam polovojenských organizácií v Európe v rokoch 1919 – 1945. Je autorom niekoľkých odborných štúdií.

TOMÁŠ KLUBERT (1972)

Pracuje ako odborný asistent svetových dejín 20. storočia na Katedre histórie Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave. V roku 2000 obhájil na Katedre histórie FF UK Bratislava kandidátsku dizertačnú prácu *Pancierové zbrane v SNP*. Je autorom viacerých odborných štúdií ako aj desiatok vedecko-populárnych článkov.

MARTIN LACKO (1976)

Ukončil Filozofickú fakultu UK v Bratislave, odbor história – filozofia. V súčasnosti je odborným asistentom najnovších slovenských dejín na Katedre histórie Filozofickej fakulty UCM v Trnave. Vo svojom výskume sa zameriava na vybrané otázky vojensko-politických dejín 1. Slovenskej republiky. Je autorom niekoľkých štúdií.

MATEJ MEDVECKÝ (1977)

V roku 2002 ukončil Filozofickú fakultu UK Bratislava (história – anglický jazyk). V súčasnosti pracuje v Ústave pamäti národa ako referent na sekcii sprístupňovania. Venuje sa Ústredni štátnej bezpečnosti (1940 – 1945).

MIROSLAV MICHELA (1978)

Ukončil štúdium na Pedagogickej fakulte UK v Bratislave, odbor história – občianska a etická výchova. V súčasnosti je interným doktorandom HÚ SAV v Bratislave. Venuje sa

problematike slovensko-maďarských vzťahov v medzivojnovom období. Je autorom niekoľkých štúdií.

PETER MIČKO (1976)

Ukončil štúdium na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, odbor história – slovenský jazyk. V súčasnosti je interným doktorandom na Katedre histórie FHV UMB. Venuje sa problematike hospodárskych dejín 1. SR. Je autorom niekoľkých odborných článkov a štúdií.

IVAN A. PETRANSKÝ (1976)

Po ukončení štúdia na Filozofickej fakulte UK v Bratislave (archívniectvo – história), pôsobí ako interný doktorand v HÚ SAV Bratislava. Ťažiskom jeho výskumu sú sociálne dejiny a dejiny Katolíckej cirkvi na Slovensku po roku 1945. V roku 2001 publikoval monografiu *Štát a Katolícka cirkev na Slovensku 1945 – 1946*, ako aj viaceré štúdií. Je spolueditorom zborníku *Biskup Michal Buzalka* (2002).

ONDREJ PODOLEC (1975)

Absolvoval odbor história – slovenský jazyk na Filozofickej fakulte, ako aj štúdium práva na Právnickej fakulte UK v Bratislave. Pôsobí ako vedecký pracovník HÚ SAV. Vo svojom bádání sa zameriava na problematiku politického systému 1. Slovenskej republiky. Je autorom viacerých štúdií.

MICHAL SCHVARC (1975)

Absolvent odboru história – germanistika na UMB v Banskej Bystrici, od r. 2002 pôsobí ako vedecký pracovník Múzea SNP v banskej Bystrici. Špecializuje sa na problematiku nemeckej menšiny na Slovensku v r. 1918 – 1945. Publikoval niekoľko odborných článkov a štúdií.

PETER SOKOLOVIČ (1981)

Ukončil štúdium slovenského jazyka a histórie na Filozofickej fakulte UCM Trnava (2004) V súčasnosti pracuje ako

stredoškolský pedagóg. Venuje sa problematike najnovších politicko-spoločenských dejín trnavskej oblasti, najmä problematike Hlinkovej gardy.

PAVEL SUK (1970)

Absolvent odboru história – český jazyk na Západočeskej univerzite v Plzni. Dlhodobo sa zaoberá výskumom obdobia najnovších českých dejín rokov 1938 – 1945. V súčasnosti pôsobí ako starosta mestečka Manětín a v prípade potreby ako učiteľ na základnej škole.

BORIS SÚDNY (1978)

Neprofesionálny historik venujúci sa činnosti československého (resp. slovenského) letectva rokov 1918 – 1960, s dôrazom na obdobie druhej svetovej vojny. Publikoval niekoľko odborných článkov a štúdií.

MAREK SYRNÝ (1976)

Po završení štúdia na Fakulte prírodných vied UMB Banská Bystrica (geografia – história) pokračuje tuhá v postgraduálnom štúdiu. Témou jeho dizertačnej práce, ako aj vlastného výskumu, sú politické strany na Slovensku v povojnovom období 1945 – 1948.

MÁRIA ŠEVČÍKOVÁ (1980)

Ukončila Filozofickú fakultu UCM v Trnave, odbor história – slovenský jazyk. V súčasnosti pokračuje v štúdiu práva na Právnickej fakulte UK v Bratislave. Venuje sa problematike politického odboja počas 1. Slovenskej republiky.

MICHAL ŠMIGEL (1975)

Absolvoval štúdium na Fakulte prírodných vied UMB v Banskej Bystrici, odbor geografia – história. V súčasnosti je odborným asistentom novovekých dejín na Katedre histórie FHV UMB. Zaoberá sa národnostnou otázkou v ČSR v rokoch

1918 – 1950 z osobitným zameraním na rusínsku národnostnú menšinu, ukrajinskú a ruskú emigráciu. Publikoval niekoľko štúdií a odborných článkov.

PAWEŁ UKIELSKI (1976)

Ukončil štúdium na Fakulte medzinárodných hospodárskych a politických vzťahov Hlavnej školy obchodnej (SGH) vo Varšave. V súčasnosti je doktorandom v Ústave politických štúdií Poľskej akadémie vied (ISP PAN). V roku 2004 bol poverený funkciou zástupcu riaditeľa Múzea Varšavského povstania. Zaoberá sa otázkami česko-slovenských vzťahov a rozpadu Česko-Slovenska v rokoch 1992 – 1993.

**Slovenská republika 1939 – 1945
očami mladých historikov III.
(Povstanie roku 1944)**

Zostavovateľ : Martin Lacko

Vydavateľ : Katedra histórie FF UCM Trnava

ISBN : 80 – 89034 – 75 – 6

Trnava 2004